Студии за ускорено развитие на българската икономика

Съставител и отговорен редактор – Митко Димитров

София
Септември, 2007 г.

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

INSTITUTE OF ECONOMICS

STUDIES ON THE ACCELERATED DEVELOPMENT OF THE BULGARIAN ECONOMY

Editor – Mitko Dimitrov

Sofia ● 2007

GorexPress

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИКОНОМИЧЕСКИ ИНСТИТУТ

СТУДИИ ЗА УСКОРЕНО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА

Съставител и отговорен редактор – Митко Димитров

София ● 2007
ГорексПрес

© Митко Димитров, Гарабед Минасян, Анна Недялкова, Емил Панушев, Искра Христова-Балканска, Александър Тасев, Атанас Атанасов, Сергей Цветарски, Веселин Минчев, Венелин Бошнаков, Победа Луканова, Маргарита Атанасова, Васил Цанов, Нено Павлов, Никола Вълчев, Людмил Петков, Дарина Русчева, Антоанета Симова, Румен Попов, Пламен Цветанов, Георги Босев, Иван Брешков, Лилия Чанкова, Светла Ракаджийска, Стоян Тотев, Рая Стайкова, Милена Ангелова, Кирил Тодоров, Младен Велев, Райна Цанева, Благо Благоев, Борис Колев, Атанас Атанасов, Росица Чобанова – автори

© Константин Жеков – художник на корицата

Ст.н.с. д-р Митко Димитров – научна редакция

Ноемзар Маринова – стилова редакция

Диана Димитрова – предпечатна подготовка

ISBN

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Предговор *9*

Основни моменти на стратегията за ускорено развитие на българската икономика – *Митко Димитров* ……..... *11*

Стратегически елементи на макроикономическата политика в България – *Гарабед Минасян* ……... *31*

Глобални аспекти на икономическия растеж – *Анна Недялкова* …….. *63*

Външноикономическата ориентация на България в подкрепа на политиките на Европейския съюз – *Емил Панушев* …… *75*

Привличане на Преки чуждестранни инвестиции (ПЧИ) в България: състояние и перспективи – *Искра Христова-Балканска* ……..... *85*

Външнотърговският стокообмен и външните пазари на Република България 1988 – 2006 г. (състояние, изводи и препоръки) – *Александър Тасев* …… *93*

Национална стратегия за демографско развитие на Република България (2006 – 2020г.) – *Атанас Атанасов и колектив* …….. *115*

Възможности за развитие на българското население до 2020 г. – *Сергей Цветарски, Митко Димитров* …….. *159*

Ефекти, профил и поведение на завръщащите се емигранти в България – *Веселин Минчев, Венелин Бошнаков* …….. *165*

Състояние, проблеми и перспективи за подобряване на заетостта – *Победа Луканова* ……... *191*

Заетост и човешки ресурси – предизвикателства на Лисабонската стратегия – *Маргарита Атанасова* …… *215*

Образование – състояние, проблеми и насоки на развитие – *Ирена Зарева*…… *231*

Политика на доходите – *Васил Цанов* …….. *251*

Стратегически ориентации в развитието на осигурителната система – *Нено Павлов* ……... *265*

Развитие на аграрно-промишления сектор – *Никола Вълчев, Людмил Петков, Дарина Русчева, Антоанета Симова, Румен Попов* ……..…….... *275*

Енергетика – *Пламен Цветанов, Георги Босев* ……..... *307*

Стратегия на "споделената отговорност" за развитие на качествен туризъм в България – *Светла Ракаджийска* …… *333*

Транспортна стратегия на Република България – *Иван Брешков* ……... *345*

Развитието на съвременната логистика в България като условие за икономически растеж – *Лилия Чанкова* ……... *369*

Регионално развитие и регионална политика – *Борис Колев, Атанас Атанасов* …… *385*

Регионална стратегия за икономическо развитие – *Стоян Тотев* ……. *395*

Преструктуриране на предприятията в България на национално и регионално равнище – *Митко Димитров* …….. *413*

Преструктуриране на публичните дружества и предизвикателства пред развитието на капиталовия пазар в България – *Веселин Минчев, Милена Ангелова* …….. *429*

Предприемачество и дребен бизнес в България: проблеми и възможни решения – *Кирил Тодоров* ……... *435*

Кластърен подход за икономическо развитие – *Младен Велев* ……..... *445*

Инвестиции и инвестиционни намерения на предприятията в България – *Райна Цанева* …… *497*

Логичната (необходимата) индустриална политика – *Благо Благоев* ……..... *505*

Интеграционните процеси и преструктурирането на икономиката на България (развитие на високотехнологични производства и наукоемките услуги) – *Стоян Тотев, Рая Стайкова* …….. *515*

Икономика на знанието и иновации – *Росица Чобанова* ……..... *525*

C O N T E N T S

Preface *9*

Basic moments of the strategy for accelerated development of the Bulgarian economy – *Mitko Dimitrov* *11*

Strategic elements of the macroeconomic policy in Bulgaria – *Garabed Minassian* *31*

Global aspects of the economic growth – *Anna Nedialkova* *63*

Foreign economic orientation of Bulgaria in support of the policies of the European Union – *Emil Panushev* *75*

Attracting foreign direct investments (FDI) in Bulgaria: state and perspectives – *Iskra Hristova-Balkanska* *85*

Foreign trade exchange of goods and the foreign markets of Bulgaria 1988 – 2006 (състояние, изводи и препоръки) – *Alexander Tassev* *93*

National strategy for demographic development of Bulgaria (2006 – 2020) – *Atanas Astanassov and collective* *115*

Opportunities for development of the Bulgarian population till 2020 – *Sergei Tsvetarsky, Mitko Dimitrov* *159*

Effects, profile and behavior of the returning emigrants in Bulgaria – *Vesselin Mintchev, Venelin Boshnakov* *165*

State, problems and perspectives for improvement of the employment – *Pobeda Loukanova* *191*

Employment and human resources – challenges of the Lisbon strategy – *Margarita Atanassova* *215*

Education – state, problems and directions of development – *Irena Zareva* *231*

Income policy – *Vassil Tsanov* *251*

Strategic orientations in the development of the insurance system – *Neno Pavlov* *265*

Development of the agrarian-industrial sector – *Nikola Vulchev, Ludmil Petkov, Darina Ruscheva, Antoaneta Simova, Rumen Popov* ……..……..…….... *275*

Energetic – *Plamen Tsvetanov, Georgi Bosev* ……..... *307*

Strategy of the "shared responsibility" for the development of quality tourism in Bulgaria – *Svetla Rakadjiiska* …….…… *333*

Transport strategy of Bulgaria – *Ivan Breshkov* ……... *345*

Development of the contemporary logistics in Bulgaria as a condition for economic growth – *Lilia Chankova* …….……... *369*

Regional development and regional policy – *Boris Kolev, Atanas Atanassov* ..… *385*

Regional strategy for economic development – *Stoyan Totev* …….. *395*

Restructuring of the enterprises in Bulgaria at national and regional level – *Mitko Dimitrov* ……... *413*

Restructuring of the public companies and challenges for the development of the capital market in Bulgaria – *Vesselin Mintchev, Milena Angelova* ……..….. *429*

Entrepreneurship and small business in Bulgaria: problems and possible solutions – *Kiril Todorov* ……... *435*

Cluster approach for economic development – *Mladen Velev* ……..……..... *445*

Investments and investment intentions of the enterprises in Bulgaria – *Raina Tsaneva* …….…. *497*

Logical (necessary) industrial policy – *Blago Blagoev* ……..... *505*

Integration processes and restructuring of the economy in Bulgaria (development of high-technology productions and science-consuming services) – *Stoyan Totev, Raia Staikova* ……... *515*

Knowledge-based economy and innovations – *Rossitsa Chobanova* …….. *525*

Предговор

В тази книга са представени изследванията, които послужиха като основа за написването на „Стратегия за ускорено икономическо развитие на Република България" – доклад за Президента на Република България, която беше представена публично през юни 2007 г. Както читателите могат да се убедят, двете книги се различават съществено, както по структура, така и по обем.

След формирането на екипа и разпределението на задачите, работата по написването на „Стратегията..." започна с написването на отделни студии от всеки автор в областта, в която той/тя е специалист. Когато студиите бяха готови, видяхме че общия им обем надхвърля многократно обема, който се приема като „нормален" за написването на една Стратегия. На този етап това не беше фатално, по-важното беше всеки автор да има възможност максимално убедително да представи своите виждания и идеи, но за окончателния вариант на „Стратегията..." общия обем на материала беше намален 3-4 пъти.

В първоначално подготвените материали всеки автор беше анализирал основните постижения в своята област и основните проблеми, които стоят за разрешаване, заедно с виждания си за възможните стратегии за развитие в съответната област или сектор. В „Стратегията..." анализа на постиженията и проблемите бяха отделени от регионалните и секторни стратегии и политики в два обособени раздела. Вътре в разделите, материалът беше групиран в шест основни области, което наложи обединяването на части от отделните студии. В резултат на обсъжданията и общата редакция също бяха направени промени в първоначалните текстове.

В резултат на всички тези промени в „Стратегията..." всеки от авторите участва по-скоро като съавтор, докато тук всеки автор е представен със своята студия в нейния пълен обем. Това са основните причини, които налагат издаването на студиите в отделна книга. Надяваме се, че това ще предизвика и интереса на читателите.

Митко Димитров

ОСНОВНИ МОМЕНТИ НА СТРАТЕГИЯТА ЗА УСКОРЕНО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА

Митко Димитров[1]

България стартира новото хилядолетие със смесени чувства на надежда и тревога.

Надеждата, която понякога за някои среди граничи с еуфория, се основава на уреждащите се външнополитически и външноикономически отношения на страната и на започналата макроикономическа стабилизация, съпроводена през последните 8 години от умерен икономически растеж.

България вече е демократична страна с ясни и предвидими позиции по отношение на съвременните демократични ценности и последователно отстоява ангажиментите, свързани с тяхното практическо прилагане. Чрез членството в НАТО тази политика получи признание и недвусмислено определи мястото на страната на съвременната геополитическа карта.

Преговорите с Европейския съюз завършиха успешно и България стана пълноправна членка на ЕС от 1.01.2007 г. Голяма част от населението разчита на солидарността на старите страни-членки, на възможностите за по-добро образование и по-добра работа, на положителното влияние на членството за подобряване на работата на администрацията и институциите в страната.

След стабилизацията през 1997 г. България се радва на стабилна валута, овладяна инфлация, намаляващо външнодългово натоварване, стабилен платежен баланс, растящи валутни резерви, стабилен бюджет и повишаващ се кредитен рейтинг. Макроикономическата стабилност се съпровожда с умерен растеж на икономиката, нарастващи преки чуждестранни инвестиции, увеличаващи се вътрешни инвестиции, създаване на нови работни места и намаляваща безработица, повишаване, макар и бавно, на доходите на населението.

В същото време сред голяма част от населението, бизнес-средите и експертите нарастват ***тревогите*** по отношение на възможността за качествено

[1] *Ст.н с. д-р Митко Димитров е директор на Икономическия институт на Българската академия на науките.*

интегриране на България в ЕС като равнопоставен партньор на останалите страни-членки. Основанията за това са немалко на брой и са достатъчно сериозни. България заедно с Румъния имат относително най-ниско равнище на БВП на човек от населението сред новите страни-членки. Отрицателното търговско салдо е достигнало много високи размери и продължава да се увеличава. Конкурентоспособността на българските компании е сред най-ниските от новоприсъединилите се и присъединяващите се страни и около 1/3 от фирмите не са оптимисти за бъдещото си оцеляване. България е силно зависима от вноса на енергоносители, а в същото време страната изразходва най-много електроенергия за производство на единица БВП. Всички тези проблеми се развиват в условията на безпрецедентна демографска криза, изразяваща се във висока смъртност, ниска раждаемост и голяма емиграция, а застаряването на населението е съпроводено с увеличаване на относителния дял на децата, които не посещават или отпадат рано от училище. Институциите не работят достатъчно ефективно, корупцията е по-ниска от тази в повечето от съседните държави, но е много по-висока от средните равнища на страните-членки на ЕС и, което е по-тревожно, показва тенденция към задържане на това високо равнище.

В такива условия на натрупани и възпроизвеждащи се тежки икономически и социални проблеми, съчетани с наличието на благоприятни възможности за тяхното разрешаване, политическата класа е длъжна да потърси стратегия, чрез която българското общество и българската икономика да бъдат интегрирани успешно в семейството на високоразвитите държави.

Президентът на Републиката на няколко пъти от началото на мандата си постави публично въпроса за необходимостта от разработването на национална икономическа стратегия и в края на 2005 г. възложи на Икономическия институт на БАН да подготви “Стратегия за ускорено икономическо развитие на България”.

Изходната позиция, от която екипът започна разработването на Стратегията, е, че факторите за ускоряване на икономическия растеж трябва да се търсят в по-ефективното използване на наличните, традиционни ресурси на страната – земя, енергия, природни дадености, географско разположение, работна сила и др. На пръв поглед този подход изглежда немодерен и прекалено традиционен. ЕС изпълнява програма за базирана на знанието икономика, която да стимулира растежа и създаването на повече работни места. Това се прави, защото Европа се чувства изостанала от САЩ и Япония в използването на знанието и иновациите като източник на растеж.

Нашият подход не означава отказ от ангажиментите на България към целите на Лисабонската стратегия за развитие на ЕС. В разработката ни се отделя специално място на оценката на възможностите за развитието на икономиката на знанието в България и на политиката и инструментите, които могат да подпомогнат това развитие. Въпросът е, че тежестта на знанието в очакваните по-високи темпове на растеж на сегашния етап в конкретните български условия не може да надхвърли 20-30%. Останалото ще дойде от ефективното

използване на традиционните ресурси. Тази теза се потвърждава от последния доклад за конкурентоспособността, в който авторите (М. Портър и др.) разделят икономиките на четири типа в зависимост от степента им на развитие и източниците на растеж. Според тях една страна трябва да има БВП, по-голям от 17 000 USD на човек от населението, за да може да очаква, че знанието ще се превърне в основен фактор за нейното развитие.

Следвайки посочения подход, изследователската ***цел*** на екипа е да идентифицира онези области, в които българската икономика има неизползвани или лошо използвани ресурси, да набележи основните начини и политики за тяхното по-ефективно използване и накрая, да обвърже отделните стратегии и политики в едно цяло – Стратегия за развитие на националната икономика.

В теорията са известни т. нар. порочни кръгове, или кръгове на упадък (това, което България преживя до 1998 г.), и кръгове или спирали на растеж. За да се премине от едното състояние в другото, са необходими решителни промени в ключови фактори за развитието на една икономика. През 1997 г. такъв ключов фактор се оказа въвеждането на паричния съвет. Резултатът беше прекъсване на движението на икономиката надолу и създаването на условия за умерен растеж. Излизането от това състояние и ускоряването на растежа се нуждае от нов тласък, който очакваме да се получи от акцента върху ефективното използване на ресурсите.

Структурата на Стратегията трябва да съответства на подхода на изследване. Първоначално да се анализират постиженията и основните проблеми в развитието на българската икономика, след това – основните регионални и секторни стратегии и политики, и накрая да се представи цялостната стратегия за ускорено развитие на националната икономика.

Разработването на подобен мащабен национален проект трябва да бъде представително в максимално възможната степен. Авторският екип включва 37 изследователи от Икономическия институт на БАН, от други институти на БАН, от икономическите университети в София, Свищов и Варна, от други висши училища и НСИ.

Според нас представената разработка не трябва да се разглежда като окончателна, а само като първи етап от формирането на една национално приета стратегия. Необходимо е да се отчетат и възприемат мнението и интересите на работодатели, синдикати, политически партии и администрацията. Затова окончателният вид на Стратегията ще се формира след едно или няколко задълбочени и детайлни обсъждания, в които да участват представители на заинтересуваните институции.

Основна цел

Основната цел на Стратегията е ускорено икономическо развитие на България за превръщането ѝ в средносрочен период в развита страна с висок доход на населението и ефективна икономика, успешно

интегрирана в ЕС.

Под ускорено икономическо развитие разбираме такова, при което годишните темпове на растеж на БВП да бъдат по-високи от 6%, като за част от периода (5-7 години) е възможно те да са 8-9%/год. Номиналните годишните темпове на растеж на БВП е възможно да бъдат 10-12%/год. (при средно 10%/год. за периода 2000-2006 г.). Постигането на тези темпове на растеж ще доведе до 3.5-4-кратно номинално и 2.2-2.5 пъти реално увеличение на БВП за периода от 2007 до 2020 г.

Стратегията е ориентирана във времето до 2020 г. Това е продължителността на два седемгодишни планови финансови периода на ЕС. Съобразяването на Стратегията с периодите на планиране в ЕС дава възможност по-обосновано да се предвиждат финансовите потоци и да се съобразяват политиките с тези в Европейския съюз. Според нас периодът е оптимален, защото 7 години са малко за съществени промени в страна, която е натрупала толкова голямо изоставане в сравнение с останалите страни-членки. Същевременно продължаването на периода след 2020 г. може да внесе твърде големи условности в предвиждането на резултатите.

Терминът “развита страна с висок доход на населението” използваме според критериите в класификацията на Световната банка: страни с висок доход – 10 066 USD и повече брутен национален доход на човек от населението; средноразвити страни с по-висок доход – от 3256 до 10 065 USD; средноразвити страни с по-нисък доход – от 826 до 3255 USD и страни с нисък доход – под 825 USD. От новоприети страни-членки на ЕС от Източна Европа само Словения и Чехия са в първата група, останалите са във втората. През 2005 г. България също влезе във втора група “средноразвити страни с по-висок доход”.

Тази класификация се основава на данни за брутен национален доход, измерен според пазарния курс на националната валута спрямо USD. Ако използваме измерването по паритет на покупателната способност (ППС), тогава всички новоприети източноевропейски страни принадлежат към първата група – страните с висок доход. При сегашните темпове на растеж България също би могла да влезе в тази група до 2010 г. и затова някой би могъл да каже, че целта, която е поставена в Стратегията, не е актуална.

Измерването чрез ППС е важно, защото дава възможност за по-реалистично подреждане на страните според това какво могат да потребяват техните граждани вътре в тях според националното равнище на цените. То не може да замести измерването чрез пазарния курс на националната валута, което показва какво могат да потребяват тези граждани в други страни и какво – гражданите на други страни в тяхната.[2]

[2] Разликата между пазарния курс на националната валута и покупателната й сила на вътрешния пазар извежда като проблем по-ниското равнище на цените в България спрямо това в развитите страни. За държава като България това променя отношението към по-високата инфлация спрямо

Много често в други изследвания се използва сравнителният подход за определяне на целите и разположението им във времето. Например кога България ще достигне 75% от БВП на ЕС или кога ще настигне една или друга страна или група страни. Според нас този подход е подходящ за прогнози, при които се екстраполират досегашни тенденции с възможно отчитане на вероятни промени във външната и вътрешната среда и използването на ресурсите за развитие, но подходът е в много голяма степен пасивен. При една стратегия точно подходът се променя, той е активен. При Стратегията основният въпрос не е какво бихме постигнали, а какво може да се промени в средата и използването на ресурсите, за да постигнем едно желано и възможно състояние. При такъв подход не можем да поставим постиженията в сравнителен план като цел, защото не знаем дали другите страни също няма да провеждат активна политика и къде ще бъдат в края на периода. Ето защо избрахме групирането на страните според техния доход като измерител на очакваните целеви постижения. Това не означава, че не е подходящо да се правят сравнения по страни. Това се прави на много места в Стратегията, но без да бъде основна цел и при всичките посочени условности.

Реалистичност на темповете

Много експерти са скептични по отношение на възможността да се постигнат подобни темпове на растеж на БВП. Редица източноевропейски страни показаха, че това е възможно – Армения регистрира темпове на растеж на БВП от 6 до 13.9% от 2000 г. насам (средно за периода – 10.0%), Молдова – от 6 до 7.8% за периода 2001-2007 г., Таджикистан – от 6 до 10.6% от 2000 г. (средно 8.6%). Азърбейджан, Казахстан и Туркменистан постигнаха много по-високи средногодишни темпове на растеж, съответно 13.2% от 1998 г., 9.7% от 2000 г. и 13.4% от 1998 г. Нарастващите приходи от петрола на последните три страни безспорно са част от обяснението за техните изключително високи темповете на растеж – за отделни години повече от 15 и дори 20%, но не е възможно целият растеж да се дължи единствено на петрола.

Сред новите страни-членки на ЕС също има примери на висок годишен ръст на БВП. Естония поддържа темпове от 6.5 до 9.8% от 2000 г. (средно 7.6%), Латвия - от 6.5 до 10.2% също от 2000 г. (средно 8.1%), Литва - от 6 до 10.5% от 2001 г. (средно 7.2%).

Примерът на тези девет държави показва, че високите темпове на растеж са постижими в Източна Европа. Безспорно е, че във всяка страна причините са различни и би било крайно неразумно, изучавайки опита на всяка една от тях, да се опитаме да пренесем директно примерите на успешна икономическа и индустриална политика в България. Това, което е възможно и необходимо да се направи, е да се идентифицират неизползваните източници на растеж и да се определи политиката, чрез която страната може да ги използва ефективно. Това е смисълът на Стратегията.

тази в развитите страни, което не трябва непременно да се разглежда като нещо отрицателно, но е необходимо да се следи тя да бъде поносима за предприятията-износители на външните пазари.

България е сред страните, които успяха да "постигнат" най-голямо намаление на БВП през периода 1988 – 1998 г. – средно за периода минус 5.8%/год. Ниското равнище само по себе си дава възможност за по-високи темпове. Българските предприятия използват около 70% от мощностите си, което е много ниско равнище и дава възможност при осигуряване на пазари по-бързо и по-евтино да бъде постигнат растеж на икономиката. Една четвърт от обработваемата земя не се използва, а останалата се обработва неефективно. Ресурсите за развитие на туризма също не се използват напълно и достатъчно ефективно. България е страната с най-висок разход на енергия и специално на електроенергия за производство на единица БВП. Ефективното използване на енергията също е един от източниците на по-висок растеж. В България има неизползвана работна сила. Страната все още не се е възползвала от доброто си географско и геополитическо разположение. Нейната територия може да се използва както от компании от ЕС за износ в страните от Близкия изток и ОНД, така и от компании от страни извън ЕС за навлизане на неговите пазари.

В същото време през следващите години се очаква чувствително нарастване на инвестициите. След присъединяването фондовете от ЕС ще се увеличат няколко пъти спрямо размера на предприсъединителните фондове, съответно на това ще се повиши вътрешното съфинансиране, очаква се нарастване на размера на ПЧИ, продължава процесът на увеличаване на инвестициите на българските предприятия.

Всичко това означава, че съществуват реални възможности за нарастване на използването на земята и другите природни ресурси, на работната сила и на капитала, което реално може да доведе до повишаването на темповете на растеж на БВП.

Политически и икономически условия за реализация на Стратегията

Политическа подкрепа. Стратегията ще се реализира през времето на 3 президентски и 4 правителствени и парламентарни мандата, което превръща подкрепата ѝ от основните политически партии, от синдикатите и работодателите в ключов фактор за нейния успех. Затова авторският колектив предвижда и настоява за широко обсъждане, при което да се вземат предвид интересите и мнението на всички заинтересувани страни.

Макроикономическа стабилност

Реализацията на целите на Стратегията изисква макроикономическа политика, която да е насочена към запазване и развиване на досегашните положителни страни на икономическото развитие на страната, запазване и поддържане на паричния съвет до заместването на лева с еврото, засилване на международните позиции на лева, поддържане на ниското равнище на държавно гарантирания външен дълг.

В същото време макроикономическата политика трябва да бъде насочена към разрешаването на съществуващи или потенциални проблеми, които могат да

застрашат макроикономическата стабилност на България. Равнището на вътрешните цени все още изостава в значителна степен от това в ЕС, бюджетите на страната продължават да се приемат с значителен "планиран" излишък, а трансферите към бюджетните организации се изпълняват на 90% почти до края на годината, данъчната политика все още не стимулира в достатъчна степен инвестициите и т.н.

Едно от най-важните условия за ускоряване на икономическия растеж си остава по-добрата работа на институциите – държавната и общинската администрация, съдебната система и институциите на пазара, с цел по-евтино и по-качествено обслужване на бизнеса.

Демографска стабилност. *Необходимо и възможно е да се постигне забавяне на темповете на намаляване на броя на населението на България с тенденция към стабилизирането му в дългосрочен план на равнище около 7.5 млн. човека и осигуряване на високо качество на човешкия капитал, включващ хората с тяхното здравословно състояние, способности и умения (вж. Фигура 1).*

Очакванията са за увеличаване на раждаемостта с 1-2 пункта и намаляване на смъртността с 1-2 пункта в България, което да приближи показателя за естествен прираст до средното равнище на страните от Централна Европа (ЦЕ). Да се създадат условия за положително миграционно салдо чрез обръщане на нагласите на българското население за емиграция, създаване на възможности за обратна миграция на вече емигриралите и за заселване в страната на наши сънародници от други държави. Като резултат очакваме в рамките на 5-7 години отрицателното салдо от естествения прираст да намалее до 12-17хил. човека годишно, което да може да бъде компенсирано от положителното миграционно салдо.

Фигура 1

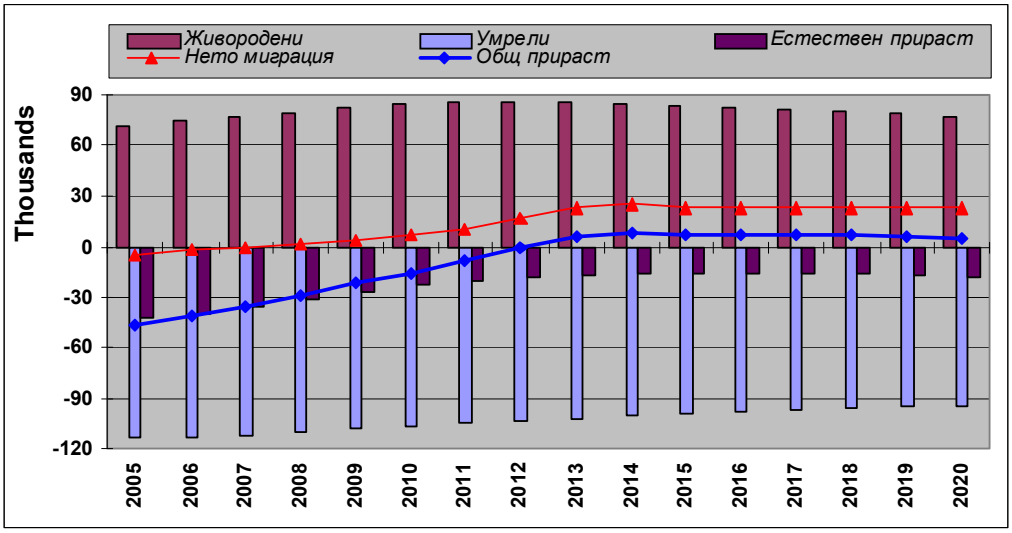

Тук не става въпрос за промяна на модела на възпроизводство на населението, а за процеси, които могат да бъдат повлияни от ускореното развитие на икономиката в резултат от изпълнението на Стратегията – отложени раждания на родители без работа или с ниски доходи, висока детска смъртност, висока преждевременна смъртност при 40-50-годишните, ниска очаквана продължителност на живота и др. Президентът на Републиката би могъл да се ангажира с повишаване на капацитета и ускоряване на процедурите при получаване на българско гражданство, особено от етнически българи от други страни. Това ще създаде условия за засилване на имиграционния поток в резултат на индивидуални решения. Такъв вариант е за предпочитане пред провеждането на масови преселнически кампании, които изискват огромни финансови средства и са с неясни крайни резултати.

Външна среда. Като страна-членка за България най-важни са отношенията с ЕС. Страната трябва да се възползва максимално от това, че става част от огромен пазар с платежоспособни потребители.

В старите страни-членки на ЕС съществува определена нагласа за *изнасяне на част от производството* в Източна Европа. В конкуренция с останалите новоприети държави България трябва да привлече част от това производство, предлагайки подходящи условия за инвестиции, работна сила и възможности за реализация на продукцията.

Нашата страна би била значително по-атрактивна, ако *транспортната ѝ инфраструктура е интегрирана* с тази на съседните държави, които са или членки на ЕС, или такива, с които имаме споразумения за свободна търговия. Изграждането на удобни транспортни връзки по море със страните от ОНД и с арабските страни може да повиши атрактивността на региона и като подходящо място за инвестиции от ЕС и от други развити държави към пазарите на Близкия изток и ОНД.

През последното десетилетие се изостри изключително много проблемът за *енергийната зависимост* на Европа и в частност на България, а Балканите са едно от местата, през които ще преминават тръбопроводите за нефт и газ с европейско и световно значение. България трябва да подкрепя политиката за разнообразяване на доставчиците, което според нас не трябва да се разбира като намаляване или ограничаване на доставките от една страна, а по-скоро като увеличаване на доставките и транзита от други страни-износителки на нефт и газ.

Основни фактори за ускоряване на растежа

Аграрен сектор

Основното, ключово направление сред посочените по-нататък политики и мерки за създаването на ефективен, конкурентоспособен аграрен сектор в България е създаването в средносрочен период на 50-60 хил. модерни частни земеделски стопанства, с нормални размери на обработваемата земя и 15-20 хил.

животновъдни ферми. За тази цел е необходимо възможният обем от финансови средства, основно от фондовете от Европейския съюз, да се концентрира максимално за тяхното безвъзмездно подпомагане и кредитиране.

През първия седемгодишен период на действие на Стратегията тези частни фермерски стопанства могат да произвеждат около половината от растениевъдната и животновъдната продукция на страната. Тяхното създаване ще помогне да се решат редица проблеми, свързани с контрола на качеството и произхода на селскостопанската продукция, стимулирайки по този начин разширяването на производството на хранително-вкусовата промишленост. Възрастовата, образователната и квалификационната структура на селскостопанските производители в България е силно влошена. Целенасоченото ориентиране на подкрепата чрез национални и европейски фондове предимно към 70-80 хил. човека може да разчита на много по-ефективен подбор и бързо и качествено разрешаване на натрупаните проблеми в селското стопанство.

Туризъм

Основа цел*: максимално използване на разнообразието от туристически ресурси и развитие на качествен туризъм за превръщане на Р България във водеща туристическа дестинация на международния туристически пазар.*

Карта 1

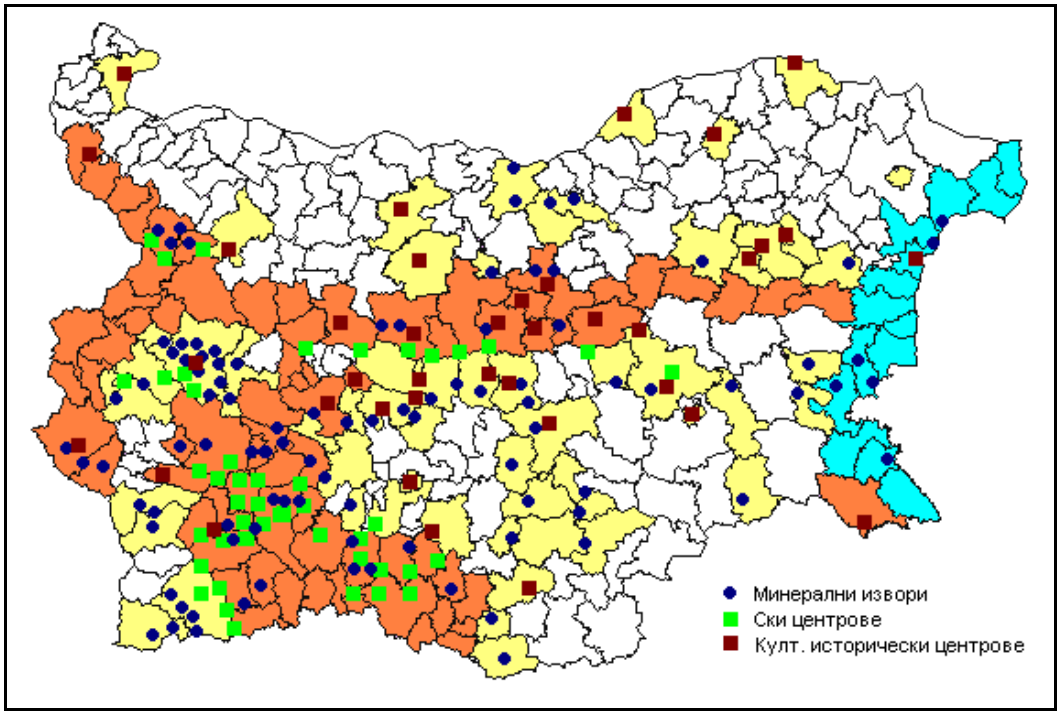

България притежава огромни ресурси от минерална вода, които не се използват. Общият дебит на минерални извори надхвърля 100 млн. т вода годишно, от които се използват по-малко от 10%. Това е ресурс, чиято цена е съизмерима с цената на нефта. Бутилирането на водата е едно от възможните направления, но то е с ограничен потенциал на развитие. Основното направление може да бъде създаването на почивни и лечебни центрове за целогодишно ползване.

Потенциалът на страната за развитие на планински туризъм също не е използван. Ски-центрове с регионално значение, екопътеки, селски туризъм и други съвременни форми за общуване с природата притежават големи възможности за развитие.

Както се вижда от Карта 1, в централната и югозападната част на страната има много общини с потенциал за развитие в повече от едно направление (минерални извори, планински туризъм, ски-центрове, културно-исторически туризъм). Ресурсите в тези райони могат да се използват не само чрез изграждането на хотели, но и чрез строителството и или продажбата на второ жилище за български и чуждестранни граждани.

Енергетика

Основното направление при развитието на енергетиката у нас е ***повишаването на енергийната ефективност***. Развитието през последните години е съпроводено с подобряването на енергийната ефективност, защото ръстът на БВП и на промишленото производство се осъществява при почти същото потребление на енергия. Въпреки това разходът на енергия за производство на единица БВП в България е в пъти по-голям не само от този в старите, но и от новите страни-членки на ЕС.

България трябва да полага по-енергични усилия, за да се възползва от географското си положение за ***преминаването на повече нефто- и газопроводи*** през нейната територия. Необходимо е акцентът да се постави върху икономическите условия за пренос и отвореност към всички доставчици – Русия, средноазиатските държави, страните от Близкия изток и др. Максимизирането на преноса на нефт и газ през територията на България е в ***синхрон с енергийната стратегия на ЕС***, защото ***намалява енергийната зависимост*** по два начина – *разнообразяване на източниците* и *намаление на дефицита,* тъй като по-голяма част от вносните ресурси ще могат да бъдат заплащани с парите, получени от такси за пренос.

Регионално развитие и транспортна инфраструктура

Членството на България в ЕС дава шанс на страната да използва уникалното си географско и транспортно разположение като фактор за икономическо развитие. В рамките на ЕС България е периферна страна, но разглеждана в по-широк геополитически план, територията, разположена между Черно, Бяло, Адриатическо море и река Дунав, се намира в центъра на един огромен пазар с население над 1 млрд. човека. Той се състои от няколко икономически района –

Европа, ОНД, Близкия изток и Северна Африка. Достъпът до повечето от страните в тези райони е пряк, като се използват комбинации от морски, речен и сухоземен транспорт, а разстоянията не надхвърлят 2-3 хил. км. Тези изключително благоприятни географски и транспортни предпоставки превръщат посочената територия в потенциално място за разполагане на чуждестранни инвестиции както на представители на страни от прилежащите райони, така и на външни (САЩ, Япония, Южна Корея и др.).

Подобни благоприятно разположени територии в центъра на толкова огромни пазари не се срещат често. Не е случайно, че през Южните Балкани преминават транспортни коридори, които обслужват транзитната търговия между прилежащите икономически райони.

Съществуващата необвързаност на инфраструктурите между граничните райони на България с останалите съседни страни представлява реална бариера за икономическата активност. Тя може да се преодолее чрез изграждането на инфраструктура, която да интегрира страните от Югоизточна Европа, свързвайки техните оси на развитие, и да осигури достъпа до и от съседните региони, свързвайки техните пристанища. Всички страни от Югоизточна Европа биха спечелили, ако *целият регион се разглежда като единен пазар*, което означава, че правителствата трябва да си сътрудничат в изграждането на единна инфраструктура, а бизнесът да се конкурира за това къде точно да бъде направена инвестицията.

Това не е политика, която може да бъде осъществена успешно само от една страна. Преодоляването на необвързаността на инфраструктурата на България с Румъния и Гърция, както и изграждането на коридор №8 може да се осъществи само със съвместни усилия.

***Основни мерки**:*

- интегриране на транспортната система с ***Румъния.*** В момента по р. Дунав и по суша има седем ГКПП с речна, железопътна и автомобилна връзка. Предвижда се изграждане на още две връзки - Никопол и Свищов. Особено наложително е изграждането на Дунав мост II и на пряка автомобилна връзка между София и Букурещ през Никопол;

- интегриране на транспортната система на България с тази на ***страните от Черноморския регион.*** С цел превоз на товари и пътници е необходимо България да стане инициатор на създаване на морски товарни и пътнически линия за превоз на туристи между тези държави. Превозите трябва да обхващат вагони, товарни и леки автомобили;

- интегриране на транспортната система за България ***с Турция и Гърция.*** Налага се спешното завършване на автомагистрала „Марица" и на реконструкцията на железопътната линия Пловдив - Свиленград. Изграждането на пътища през граничните преходи с Гърция трябва да се ускори, за да има по-голяма проницаемост в направление север – юг.

Необходимо е да се отдели особено внимание на автомагистрала „Струма” и на железопътната линия София – Солун;

Карта 2

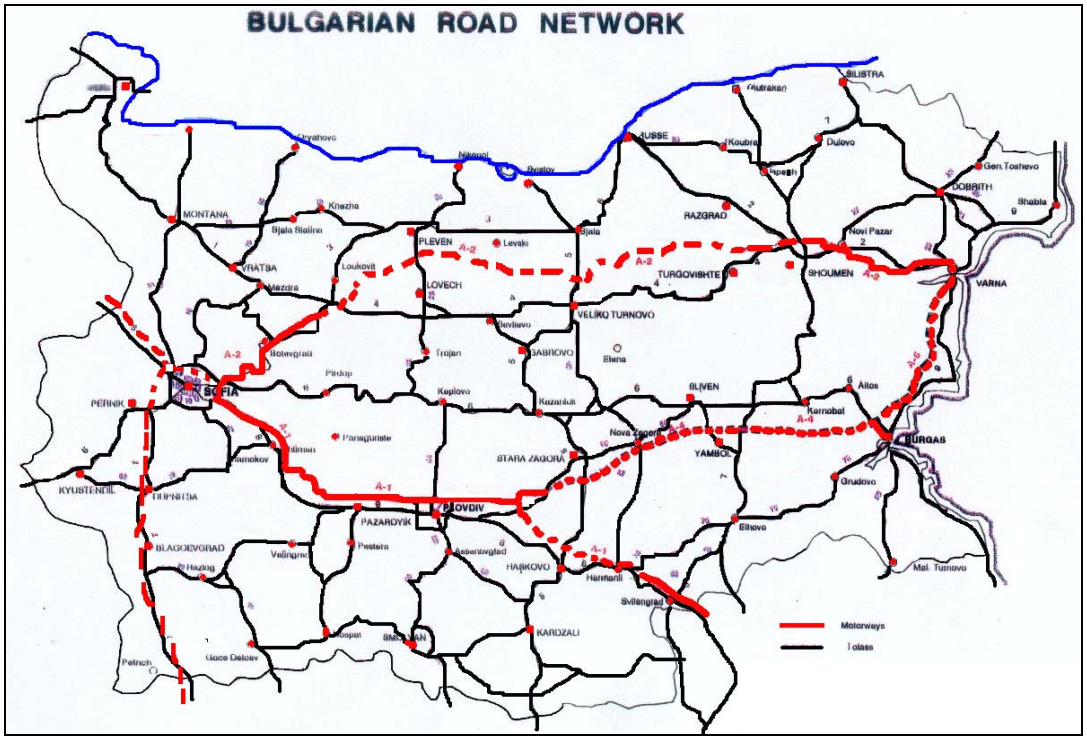

- интегриране на транспортната система на България ***с Македония и Сърбия***. Трябва да се търсят възможности за съживяване на коридор № 8 в направление София – Скопие – Тирана – Дурес с развитие на железопътен, автомобилен и тръбопроводен транспорт. Необходимо е да се отдели особено внимание на развитието на интеграцията на железопътния и автомобилния транспорт с тези на Сърбия чрез реконструкция на железопътната инфраструктура и на строителството на автомагистрала Ниш – София;

- интеграцията на транспорта е целесъобразно да се съчетае с по-нататъшно развитие на тръбопроводния транспорт, електропреносната мрежа, далекосъобщителните мрежи за пренос на данни и др.;

- да се обосноват приоритетите в развитието на ***логистичната инфраструктура***, разглеждана като част от тази на ЕС и в съответствие с развитието на трансевропейските транспортни коридори.

Развитие на агломерациите

Основното направление на регионалната политика според нас е развитието на агломерациите. Критериите, които използваме, са повече от 30 хил. човека население и гъстота на населението, по-голяма от 167 човека/км^2. Както се вижда от Карта 3, ние оценяваме голяма част от агломерациите в България по-скоро като потенциални, неизградени поради лошото качество на базовата и социалната инфраструктура.

Карта 3

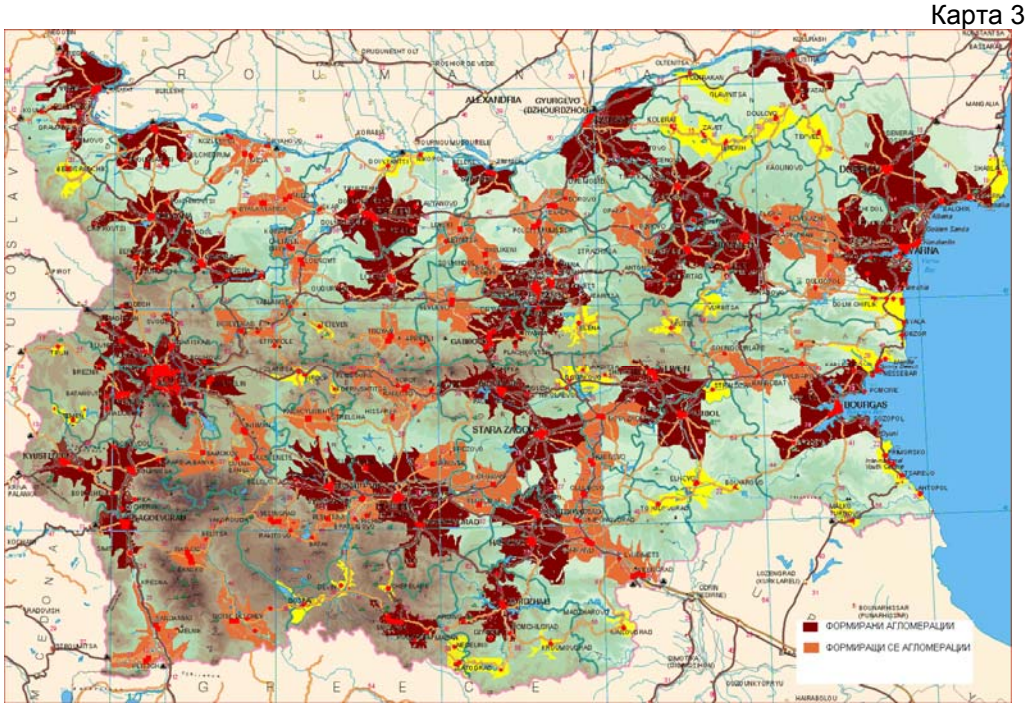

Агломерациите обхващат 23.5% от територията на страната, на които живеят 85% от населението. В останалите райони, които обхващат повече от 85 хил./км^2 площ, живеят 1175 хил., или средно по 14 човека/км^2. Това означава, че районите извън агломерациите са практически обезлюдени. Би било крайно наивно да се надяваме, че тези райони могат да се заселят отново. В същото време те не могат и да бъдат изоставени.

Решение на проблема има и то е в свързването на населените места от другите райони с основните и периферните центрове на агломерациите. За разлика от други страни България притежава сравнително равномерно разположена мрежа от градски центрове по цялата си територия. Ако около тях начертаем условни окръжности с радиус 30 км за равнинните и 20 км за планинските територии, то те ще обхванат почти цялата територия на страната. Извън тях ще остана 10 общини (Белоградчик, Копривщица, Тетевен, Елена, Котел, Малко Търново, Ивайловград, Девин, Доспат и Трън), към които трябва да се провежда специална политика за целево подпомагане на тяхното развитие. При наличието

на подходяща пътна инфраструктура останалите населени места могат да имат до 30 мин. достъп до социалната инфраструктура, услугите, търговските обекти, предприятията и т.н., концентрирани в агломерациите. Следователно основните ресурси на страната трябва да се концентрират в агломерациите, за да бъде изградена в тях цялостна инфраструктура – пътища, болници, училища, услуги, супермаркети, предприятия и т.н., а в териториите извън тях акцентът ще бъде основно върху пътната инфраструктура.

Таблица 1

Агломерации	***Площ ($км^2$)***	***Население (хил. бр.)***	***Гъстота ($ч./км^2$)***
България	**111 000**	**7761**	**70**
София-Перник	2413	1415	586
Пловдив	2107	732	347
Варна-Добрич	1986	596	311
Бургас	1532	336	219
Шумен	1740	308	177
Велико Търново+Габрово	1240	271	218
Стара Загора	800	267	334
Сливен-Ямбол-Нова Загора	1290	242	188
Плевен-Ловеч	880	218	248
Хасково-Димитровград	1290	218	169
Кюстендил-Дупница-Благоевград	1180	216	183
Русе	769	212	276
Враца+Монтана	925	189	204
Сандански-Петрич	500	95	190
Видин	420	80	190
Карлово	450	77	171
Кърджали-Момчилград-Джебел	390	74	190
Исперих	500	66	132
Силистра	300	58	193
Смолян-Мадан-Рудозем	310	56	181
Свищов	150	52	347
Лом	260	51	196
Ботевград	230	50	217
Велинград	200	49	245
Левски-Павликени	280	47	168
Банско-Разлог	270	46	170
Гоце Делчев	200	44	220
Бяла Слатина+Кнежа	220	43	195
Козлодуй-Мизия-Оряхово	240	42	175
Червен Бряг-Луковит	200	41	205
Самоков	180	38	211
Ихтиман-Костенец-Долна Баня	130	37	285
Троян	130	34	262
Пещера	180	34	189
Бяла	190	32	168
Раднево-Гълъбово	190	32	168
Панагюрище	150	28	187
Долен Чифлик	230	26	113
Елхово	170	25	147
Твърдица	120	21	175
Пирдоп-Златица	100	20	200
Царево	150	14	93
Общо агломерации	***25920***	***6586***	***254***
Други райони	***850080***	***1175***	***14***

Агломерациите трябва да бъдат изграждани независимо от административното деление на страната. В повечето случаи те обхващат населени места от различни общини, а понякога и от различни области. Затова основната задача е да бъдат изградени като единни територии за живеене, работа и обслужване независимо от териториално-административните граници.

Като потенциални агломерации сме посочили тези, чиито центрове са с по-малко от 30 хил. човека население. Тяхната инфраструктура е в много по-лошо състояние, отколкото на агломерациите с по-големи градски центрове. В повечето случаи последните съвпадат с областните центрове, които по традиция са били развивани с предимство в продължение на десетилетия. Някои от потенциалните агломерации имат по два или три центъра, понякога от различни области (Червен бряг-Луковит, Левски-Павликени, Бяла-Полски Тръмбеш и др.). При тях трудностите са още по-големи, защото, образно казано, досега те са били обърнати към областните центрове, а сега трябва да се обърнат един към друг. Шест от агломерациите в долната част на Таблица 1 съвсем условно са наречени така, защото общият брой на населението им е под критичния минимум, а при една част от тях даже и гъстотата на населението е по-ниска от приетия критерий. Посочени са в таблицата с надеждата, че в резултат от целенасоченото им подпомагане някои от тях ще ускорят развитието си и ще покрият критериите в бъдеще.

Посочените проблеми изискват по-голямо внимание и отделяне на повече финансови средства за развитието на т.нар. потенциални агломерации. Ако това не бъде направено, рискуваме да се осъществи един по-песимистичен сценарий за регионално развитие, при който основната част от населението на страната ще се концентрира в София и няколко други по-големи града.

Увеличаване на заетостта

В края на периода **2007-2020 г.** е възможно да се постигне 75% равнище на заетост, по-малко от 5% безработица и над 75% икономическа активност. На практика това означава увеличаване на броя на заетите с 1-1.2 млн. човека. Малка част от това увеличение ще бъде за сметка на намаляване на броя на безработните – 80-100 хил. човека. Българската икономика трябва да създаде благоприятни условия за работа на по-голямата част от 400-600 хил. човека, които сега работят полулегално в страните от ЕС, и да привлече още 500 хил. от тези, които в момента не работят и не търсят активно работа. Специфичните изисквания и на двете групи, заедно с постепенното отваряне на пазарите на труда на страните-членки на ЕС, ще бъде съпроводено с натиск за увеличаване на заплащането и подобряване на условията за труд.

Ако се създадат трудности за увеличаването на броя на заетите, това може да се превърне в ограничител на растежа. В такава обстановка е от голямо значение страната да бъде подготвена за внос на работна ръка от страните извън ЕС. Важно е да се предвиди и институциите да бъдат подготвени за постепенно увеличаване на броя на имигрантите и стабилизиране на нетната миграция до 25-30 хил. човека след 2013 г. Предпочитаният вариант според нас

е това да бъдат основно етнически българи, живеещи в други страни, поради по-лесната им адаптация и интеграция в обществото.

След 2013 г. може да се очаква по-интензивно увеличаване на броя на заетите при подобряване на техните качествени характеристики след предполагаемо стабилизиране на системата на здравеопазването, коренна промяна в условията на труда, повишаване качеството и продължителността на активния живот.

Образование

Българското образование се характеризира с влошаване на образователното равнище на населението, проблеми с участието и достъпа на децата до образование, влошаващо се качество на образованието, несъответствие между професионалната подготовка и потребностите на пазара на труда, ограничено финансиране и др. Това са и основните области, в които трябва да се търсят решения на натрупаните проблеми. Не трябва да се допусне ситуацията, при която образованието да се превърне в ограничител на растежа на икономиката. То може да бъде един от факторите за неговото ускоряване.

Икономика на знанието

Изпълнението на целите на Лисабонската стратегия за повишаване на *конкурентоспособността* на ЕС, за по-висок растеж и повече работни места съвпадат напълно с целите на Стратегията. Спецификата е в източниците за растеж. В България през първите години акцентът е поставен върху по-ефективното използване на традиционните източници за растеж. Не трябва да бъдат пренебрегвани всички направления на създаването на иновативна икономика, основана на знанието, но е необходимо да осъзнаем, че знанието ще има по-малка относителна тежест в темповете растеж през първите 6-8 години от традиционните източници. Когато те бъдат изчерпани, както това е в страните от Западна Европа, растежът ще бъде със значително по-ниски темпове, но ще се основава основно на знания и иновации.

Обществената политика трябва да се насочи към създаването на Национална програма за развитие на икономика на знанието.

Част от критерии за постигане на целите в тази област биха могли да бъдат следните:

- разходите за НИРД от държавния бюджет да достигнат 1% от БВП;

- мощен национален фонд “Научни изследвания” (150-200 млн. лв.), който да гарантира съобразяването на изследванията с националните приоритети и да налага проектното финансиране и конкуренцията без дискриминация на някоя от изследователските общности;

- увеличение на разходите за НИРД, направени от бизнеса, в т.ч. и чрез използването на Структурните фондове;

- подобряване на координацията на национално равнище на публичните и частните инициативи за иновации.

Финансови условия

Последните години се характеризират с ясна тенденция към увеличаване на възможностите за финансиране на българската икономика, които протичат паралелно по две направления - увеличаване както на външното, така и на вътрешното финансиране. България повишава атрактивността си за чуждестранните инвеститори, което ни дава основание да предвиждаме постоянен поток от около 3 млрд. EUR ПЧИ/год. от 2009 г до 2015 г. Отделно от това очакваме увеличаване на инвестициите в имоти, които през следващия 8-10-годишен период да се задържат на равнище 15-2 млрд. EUR. Българското правителство е договорило получаването на 1.5-2 млрд. EUR годишно от фондовете на ЕС. Нормално е да се очаква постепенно повишаване на усвояемостта на тези договорени средства за финансиране на българската икономика. Стратегията предвижда постепенно нарастване на общия обем на външно финансиране, който да надхвърли 7 млрд. EUR през 2009 г. и да се задържи на това равнище през следващите 5-6 години (вж. Фигура 2).

Фигура 2

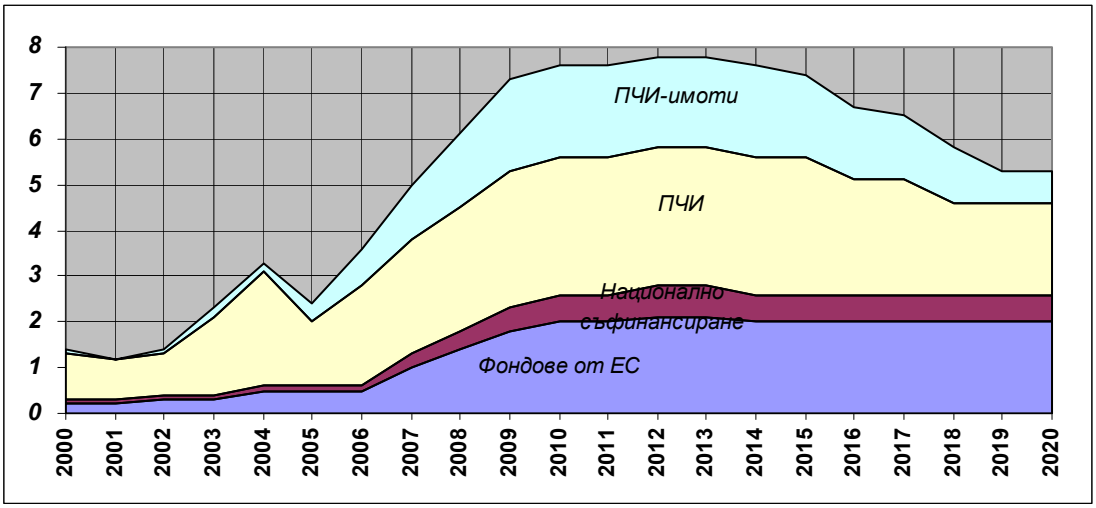

Вътрешното инвестиране също се увеличава както в абсолютни измерения, така и като относителен дял БВП. В резултат от протичането на двете тенденции брутното образуване на основен капитал (БООК) достигна 24% от БВП. Това е едно добро равнище, което ни дава основания да предвидим достигането на 28-30% дял на БООК в БВП за периода 2008-2013 г.

Големите обеми на външното финансиране подхранват опасенията, че би могла да се създаде зависима икономика, която да разчита предимно на външни финансови източници за своето развитие.

На Фигура 3 се вижда ясно, че тези опасения не са оправдани. Външното финансиране ще има висок относителен дял само през първия 7-годишен период на изпълнение на Стратегията. След това неговият дял постепенно ще намалява и към 2020 г. ще достигне около 20%. Основната цел на Стратегията е да се използва сравнително големият за нашата страна обем на външното финансиране за преструктуриране на икономиката, за да може след това тя да разчита предимно на собствени източници за финансиране на растежа.

Фигура 3

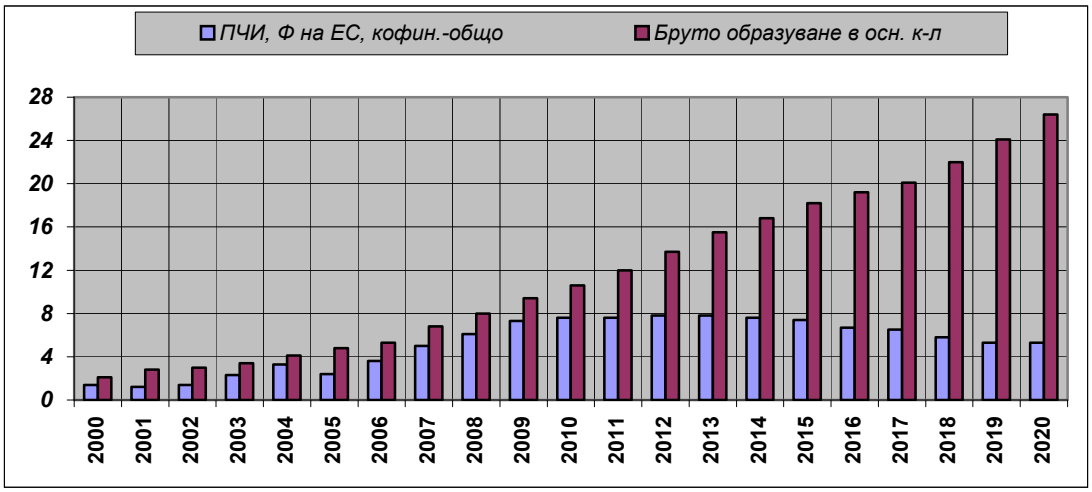

Разположение във времето

Икономиката е инертна система и е необходимо време, за да се почувстват резултатите от провеждането на определена политика. След въвеждането на паричен съвет беше необходимо да измине повече от година, за да се регистрира нарастването на БВП. По подобен начин не може да се очаква, че политиката за реализацията на Стратегията може да даде незабавен ефект. Необходимо е време за възприемане на Стратегията, за натрупване на опит за по-добро усвояване на Структурните фондове, за по-пълното налагане на образа на България като страна със стабилна и перспективна икономика и т.н. Затова според нас е нормално да се очаква през първите 2-3 години темповете на растеж да бъдат в рамките на 6-7% годишно. Второто съображение, което трябва да имаме предвид, е, че факторите на растеж ще изчерпят своето влияние в рамките на 5-6 години. Това е периодът, през който можем да очакваме темпове от порядъка на 8-9% годишно. След това би било нормално развитието на икономиката да се забави и темповете на растеж на БВП да се нормализират в границите на 4-6%годишно.

Индикативни показатели

Таблица 2

Индикативна рамка за развитие на България 2007-2020 г.

ОСНОВНИ МАКРОИКОНОМИЧЕСКИ ПОКАЗАТЕЛИ																			
Показатели/	**години**		**2000**	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
Население		хил.	8149	7719	7679	7638	7609	7588	7572	7564	7562	7566	7572	7575	7579	7587	7594	7601	7606
БООК		млрд. евро	2.1	5.1	6.0	7	8.4	10	11.1	12	13.7	15.5	16.8	18.2	19.2	20.1	22	24.1	26.4
Отн. дял на БООК в БВП		(%)	15.7	24	25	26	28	30	30	30	30	28	26	26	24	24	24	24	24
ПЧИ-"на зелено"		млрд. евро	0.9	1	2.8	2.5	2.5	3	3	3	3	3	3	3	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5
ПЧИ-имоти		млрд. евро	0.1	0.4	1.2	1.2	1.6	2	2	2	2	2	2	1.8	1.6	1.4	1.2	0.7	0.7
Фондове от ЕС		млрд. евро	0.2	0.5	0.5	1	1.4	1.8	2	2	2	2	2.2	2.4	2.6	2.6	2.6	2.6	2.6
Национално кофинансиране		млрд. евро	0.1	0.1	0.1	0.3	0.4	0.5	0.6	0.6	0.6	0.6	0.7	0.7	0.8	0.8	0.8	0.8	0.8
ПЧИ, Ф. на ЕС, кофинанс.		млрд. евро	1.1	1.6	4.6	3.3	4.3	5.3	5.6	5.6	5.6	5.6	5.9	6.1	5.9	5.9	5.9	5.9	5.9
Отн. дял на ПЧИ, Ф. на ЕС, кофин. в БВП		(%)	8	7	9	12	14	16	15	13	12	11	10	10	9	8	7	7	6
Реален ръст на БВП на годишна база		(%)	5.4	5.5	5.6	6	6	7	8	9	9	8	8	8	7	5	5	4	4
Средногодишна инфлация		(%)	10.3	5.0	7.3	7	6	5	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5
Ръст на ББП в текущи цени		(%)	12.6	9.6	11.6	12	11	11	11	12	12	11	11	11	10	8	8	7	7
ББП в текущи цени		млрд. лв.	26.8	41.9	46.8	52.4	58.1	64.5	71.6	80.2	89.8	99.7	110.7	122.9	135.2	146.0	157.7	168.7	180.6
ББП в текущи цени		млрд. евро	13.7	21.7	24.2	27	30.1	33.4	37.1	41.5	46.5	51.6	57.3	63	68.7	74.1	80.1	86.5	93.4
ББП в текущи цени/ч. насел.		евро	1680	2820	3150	3530	3960	4400	4900	5490	6150	6820	7570	8320	9060	9770	10550	11380	12280
ББП (ППС)		млрд. евро	na	57.7	60.9	64.5	68.4	73.2	79.1	86.2	93.9	101.5	109.6	117.3	124.3	130.5	137	143.9	151.1
ББП (ППС)/ч.насел.		евро	na	7500	7950	8440	8990	9650	10450	11400	12420	13420	14470	15480	16400	17200	18040	18930	19870
Средногодишен брой на заетите		хил.	2980	3254	3310	3370	3445	3520	3610	3710	3810	3900	3990	4080	4170	4255	4340	4420	4500
Прираст		хил.		28	56	60	75	75	90	100	100	90	90	90	90	85	85	80	80
Бр. регистр. безработни (кр. на год.)		хил.	683	397	338	330	330	320	320	310	310	300	300	290	290	280	280	270	260
Ниво на безработица (ср. год.)		(%)	16.4	10.1	9.0	8.5	8.5	8.0	8.0	7.5	7.5	7.0	7.0	6.5	6.5	6.0	6.0	5.5	5.0

Взаимна обвързаност на мерките

Мерките, които предвиждаме да бъдат осъществени в процеса на реализация на Стратегията, са от такъв характер, че положителните резултати от тяхното осъществяване се натрупват поради това, че те са взаимосвързани и си влияят.

Изграждането на силен сектор от ефективни частни фермерски стопанства не само ще увеличи използването на земята, но и ще създаде предпоставки за развитието на хранително-вкусовата промишленост. Подобряването на енергийната ефективност ще се отрази положително върху работата на всички отрасли. Производството на по-голям БВП при същите енергийни разходи ще подобри външнотърговския баланс, защото вносът на енергийни източници е един от основните компоненти на големия външнотърговски дефицит. Енергоспестяването при домакинствата ще има ефект не само върху разходите им, но ще подобри качеството на живот и облика на сградите. Развитието на туризма ща донесе повече приходи, но и ще промени начина на живот на жителите на много райони в страната. Допълнително ще се стимулира развитието на строителството и производството на строителни материали. Развитието на агломерациите е свързано с всички останали сектори, защото създава условия за развитие на бизнеса, в т.ч. на малките и средните предприятия и на клъстерния подход, оказва пряко влияние върху подобряване на начина на живот и създава условия за концентрация и ефективно използване на финансовите ресурси.

В крайна сметка реализацията на Стратегията ще доведе до повишаване на ефективността на един комплекс от взаимосвързани отрасли – селско стопанство, хранително-вкусова промишленост, туризъм, търговия, услуги и строителство, които са съществена част от българската икономика и развитието им се основава на местни ресурси. Към тях можем да прибавим повишената ефективност на транспорта и енергетиката, преструктурираните и преструктуриращите се отрасли на промишлеността, както и отраслите на индустрията и услугите, свързани с прилагането и създаването на нови технологии, за да си представим образа на една съвременна ресурсноосигурена и ефективна икономика.

Очаквани действия

Стратегията за ускорено икономическо развитие е създадена от екип от изследователи и следователно не може да се разчита, че ще започне да се изпълнява само защото е създадена. Тя е подготвена по поръчка на и за президента на Републиката и авторитетът на президентската институция е много важен фактор за нейната публичност, обсъждане, допълване и усъвършенстване. Нашата цел беше да подготвим материал за дискусия, материал, който да провокира и стимулира публичното обсъждане на важни за обществото проблеми. Ако това стане и в резултат от него се стигне до обществено одобрение на пътя, по който ще върви бъдещото ни развитие, ще смятаме, че сме изпълнили задачата си.

СТРАТЕГИЧЕСКИ ЕЛЕМЕНТИ НА МАКРОИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА В БЪЛГАРИЯ

***Гарабед Минасян*[1]**

Изработването на цялостна визия за формирането на адекватна макроикономическа политика в перспектива предполага локализиране на възможните източници на икономическо напрежение, както и на съответните области на напрежение в контекста на конкретните макроикономически цели. тук е направен опит за очертаване на основни видове потенциални напрежения в икономиката на България в средносрочна перспектива и формулиране на препоръчителни варианти на макроикономическа политика. Аналитичното изследване е насочено към отстояването на стратегически принципи на поведение на макроикономическото управление, а не към конструирането на тактически прийоми за постигане на определени краткосрочни цели. Цялостният анализ и формулираните препоръки са в духа на либералната икономическа доктрина и по-специално на разбирането, че основните лостове на макроикономическата политика са (без претенции за йерархична подреденост) в областта на бюджетно-монетарните въздействия, от една страна, и в изграждането на качествено функциониращa институционална среда, от друга.

Основният масив на използваната информация за динамиката на икономическите процеси в България е от Интернет-страниците на БНБ и на Министерството на финансите (МФ). За облекчаване на изложението винаги, когато използваната информация е от тези Интернет-страници, конкретното позоваване на информационния източник е пропуснато. Във всички останали случаи се прави точна библиографска препратка.

1. Валутен режим

1.1. Състояние

След поредица от главоломни перипетии в първата половина на 90-те години на XX век българският лев намери спокоен и сигурен пристан със закотвянето си към DEM (респ. EUR). Изборът на конкретната валутна котва не беше тривиален, но времето доказа неговата правилност. Облекчаващо обстоятелство беше неимоверната обезценка на местната валута

[1] *Ст.н.с. I ст. д.ик.н. Гарабед Минасян работи в Икономическия институт на Българската академия на науките.*

непосредствено преди въвеждането на паричен съвет (ПС) – с повече от 20 пъти за 18 месеца (януари 1996 г. – юни 1997 г.). Тази стартова позиция формира благоприятна вътрешна среда за постепенно и безболезнено адаптиране на производствените структури към новите реалности.

ПС намалява чувствително трансакционните разходи при международния икономически обмен и съдейства за систематично изчистване на "луфтовете" в производствения сектор. Последователно провежданите структурни реформи в хармония с действието на ПС наложиха нов стил и ново отношение към производствената дейност и производствените отношения.

Системата на ПС у нас е обект на перманентен професионален интерес. Периодично се извисяват гласове за преоценка на валутния режим, за смяна на действащия ПС. Най-общо основанията се фокусират върху т.нар. "надценяване" на българския лев. При това точното формулиране на понятието "надценяване" на местната валута остава на заден план. Показателен е например професионално непремереният хор за своевременен и незабавен отказ от ПС у нас непосредствено след финансовата катастрофа в Аржентина в началото на 2002 г., като алтернативата (поддържането на ПС) се свързваше с неизбежни финансово-икономически катаклизми в непосредственото бъдеще напълно в духа на аржентинската криза. Животът потвърди необосноваността на тези предвиждания.

Фигура 1

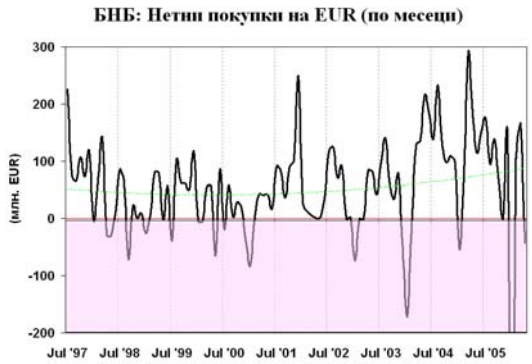

Фигура 2

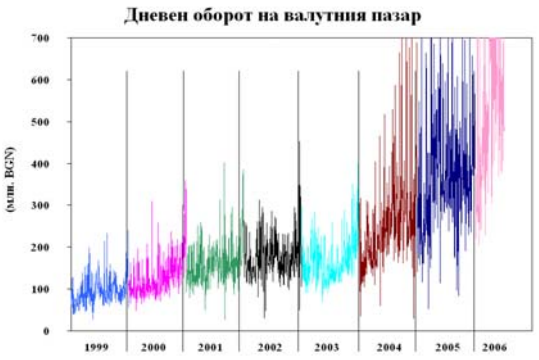

Фигура 3

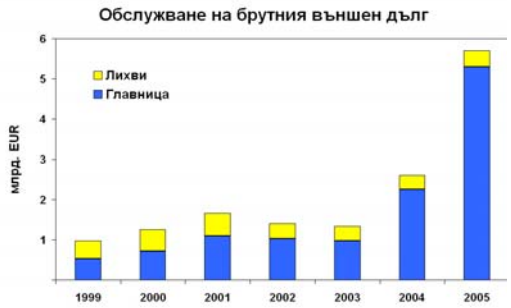

Адекватният и ангажиран прочит на икономическите реалности у нас оформя друг извод. Търсенето на българската валута на вътрешния пазар последователно се повишава. От въвеждането на ПС БНБ е нетен купувач на резервна валута с нарастваща интензивност (фиг. 1). През 1998-2000 г. БНБ изкупува от вътрешния валутен пазар средногодишно нетно по около 320 млн. EUR, през следващите три години (2001-2003 г.) същият показател нараства на 550 млн. EUR, а през 2004-2005 г. – на 1300 млн. EUR. Същевременно ежедневният оборот на вътрешния валутен пазар систематично се увеличава (фиг. 2). За 1999-2000 г. той е 55 млн. EUR, покачва се на 85 млн. EUR през 2001-2003 г. и на 160 млн. EUR за следващите 2004-2005 г. Инвеститорите в българската икономика, икономическите агенти и населението оценяват позитивно позицията на местната валута, търсят я и оперират с нея. Подобна реалност съвсем не се съгласува с концепцията за "надценост" на местната валута, която предполага масирано бягство от нея и преминаване към чуждестранни валутни позиции.

Сигурността на българския лев позволи на БНБ да увеличи брутните международни валутни резерви на страната за времето след въвеждането на ПС близо пет пъти – от по-малко от 3 млрд. лв. в средата на 1997 г. до 14.4 млрд. лв. в края на 2005 г. При това за целия този период България изплаща значителни суми в чуждестранна валута за обслужване на брутния си външен дълг (например повече от 5 млрд. EUR през 2005 г. - Фигура 3).

Наблюдава се позитивно развитие във валутната структура на депозитите на населението и икономическите агенти и по-общо – на пасивите на търговските банки (ТБ) у нас. Депозитите в BGN нарастват от 42% през 2001 г. до около 50% към 2006 г. По-динамична е валутната структура на пасивите на ТБ при разграничаване на EUR- и BGN-съставката, от една страна, и съставката в други чуждестранни валути, от друга. През 2003 г. другите чуждестранни валути (не-BGN и не-EUR) формират 22% от пасивите на ТБ, докато в началото на 2006 г. този дял спада на 13%. Подобно развитие е забележително за България, в която USD традиционно е притежавал доминираща валутна репутация.

Всичко това не би било възможно да се случи без оздравителното действие на ПС.

1.2. Макроикономическа политика

Макроикономическата политика в средносрочна перспектива трябва да се съобразява с безспорно фиксираните позитивни въздействия от действието на ПС и неотклонно да отстоява неговото поддържане. Още повече, когато на нетолкова отдалечения хоризонт се очертава окончателното възприемане на EUR като единствено платежно средство в страната. В стратегията на БНБ от 2004 г. изрично е отбелязана твърдата поддръжка на ПС, но изборът на този вид валутен режим е в крайна сметка от компетенциите на правителството и на Народното събрание (НС). Всякакво колебание в твърдото решение за поддържането на ПС от страна на макроикономическия елит може да разколебае увереността в устойчивата валутна позиция на страната, да възбуди нереалистични очаквания и да подрони цялостната финансова стабилност на

страната с трудно предсказуеми негативни последствия.

2. Бюджетни структури

2.1. Състояние

В условията на ПС натежават по важност и макроикономически въздействия фискалната политика и състоянието на държавния бюджет.

За периода след въвеждането на ПС България съумя да спази забележителна бюджетна дисциплина (фиг. 4). Тя изглежда толкова по-внушителна на фона на реалностите в европейските страни (фиг. 5). Здравата бюджетна дисциплина беше необходима най-вече като противотежест на разширяващия се дефицит по текущата сметка на платежния баланс.

Фигура 4

Фигура 5

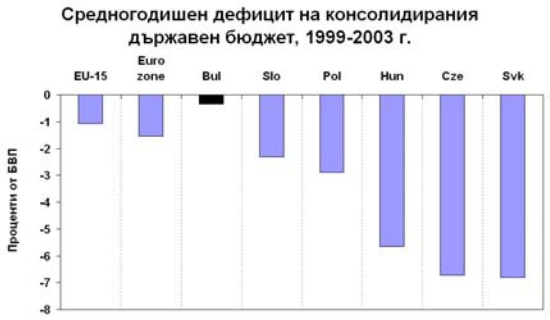

Източник: World Economic and Social Survey 2004 (Trends and Policies in the World Economy). UN, DESA, New York, p. 95 и собствени пресмятания.

Фигура 6

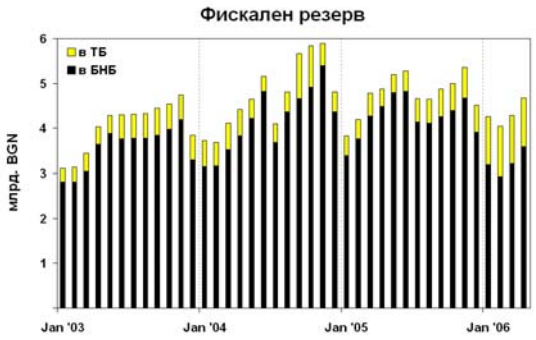

Фигура 7

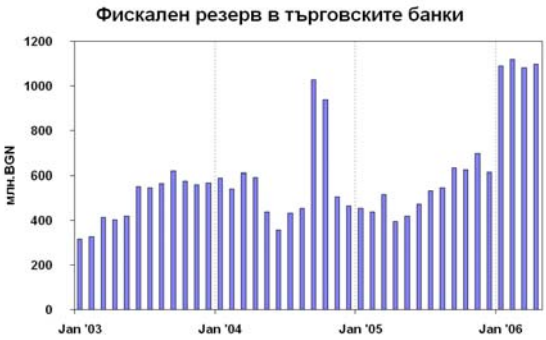

Фигура 8

Фигура 9

Източник: НСИ и собствени пресмятания.

Подобряващите се възможности за финансиране на бюджетните структури позволиха значителното нарастване на разполагаемите финансови ресурси на правителството и по-специално на т.нар. фискален резерв (Фигура 6). Рекордните му стойности към края на 2004 г. поизостриха апетитите на политиците за защита на "националните интереси" чрез изразходване на натрупана парична маса без достатъчен разчет за функционалния му състав и предназначение.[2] Избуялите желания се поохладиха (не без помощта на МВФ), но се появи алтернативен вариант. Министерството на финансите реши да използва натрупаните резерви за осигуряване на допълнителни бюджетни постъпления – чрез депозирането на част от фискалния резерв в ТБ. Неоценените последствие беше, че по такъв начин МФ провежда своеобразна монетарна политика, без да има необходимата готовност за това. Посоченото увлечение беше преодоляно, но въпреки това остана инцидентната възможност за временно увеличаване на поддържаните от бюджетните организации финансови ресурси в ТБ (Фигура 7), което все пак оказва дискреционно въздействие върху паричното обръщение.

Възможностите за реализация на значителен бюджетен излишък бяха подкрепени от чувствителното преизпълнение на приходната част на държавния бюджет. За 2003-2005 г. например планираните в републиканските бюджети приходи се преизпълняват средногодишно с близо 12%! Наред с естественото удовлетворение от реализираните по-високи приходи (планирани резерви!) нараства и безпокойството от нежеланите последствия. Вече почти традиционно наложилият се модел на помесечно разпределение на разходите в

[2] Предназначението и замисълът при конструирането на фискалния резерв е осигуряване на достатъчно финансови ресурси за безпрепятствено обслужване на външния държавен дълг. В недалечното бъдеще предстои погасяване на големи дългови главници (най-вече свързани с емисиите на глобалните облигации), а приватизацията почти изчерпа своите възможности. Оценката на фискалния резерв трябва да се извършва в перспективен план, а не от позицията на днешните ни желания.

републиканския бюджет следва ярко изразена стъпаловидна структура (фиг. 8).[3] Оформената цикличност се отразява и на помесечната динамика на фискалния резерв. Годината стартира с ниски равнища на бюджетно финансиране, което пренасочва ресурси към фискалния резерв. В рамките на годината постепенно нарастват преразпределяните финансови ресурси, за да се стигне до рекорден максимум в последния месец. Подобно помесечно разпределение на разходите е удобно за бюджетарите от МФ, но е нежелано в контекста на хармоничното икономическо развитие. Поразителна е приликата с цикличната помесечна динамика на реалните доходи на човек от домакинство в рамките на годината (фиг. 9) – началото на годината се характеризира с открояващо се ниски реални доходи, които постепенно нарастват, за да достигнат рекордни високи стойности в края на годината.

Съществува пряка корелация на наблюдаваното помесечно разпределение на доходите, от една страна, и помесечната динамика на инфлацията, от друга. Сходна месечна цикличност е характерна и за индекса на потребителските цени. Подобни резки колебания създават социално напрежение, а и специфичната времева структура на доходите рефлектира върху нерационалното използване на разполагаемите потребителски ресурси, т.е. остават недоизползвани и пренебрегнати структурните елементи за повишаване на потребителската удовлетвореност.

Качеството и оценката на потреблението не е инвариантно към разпределението на доходите в рамките на годината – при едно и също равнище на годишните доходи относително по-равномерното му помесечно разпределение повишава потребителската удовлетвореност, респ. чувството за социална справедливост. Подобряването на времевата структура на получаваните доходи в посока към туширане на големите помесечни вариации увеличава потребителната им стойност, т.е. представлява допълнителен резерв за повишаване на положителния социален ефект от по-високата икономическа активност.

Въпреки че възможностите на макроикономическото управление за промяна на доходите са относително ограничени (до въздействия върху доходите на заетите лица в публичния сектор), поведението на правителството оказва влияние и въздействие върху принципите на управление в частния сектор. Нещо повече, то е модел за подражание на частния сектор. Това е причината, поради която отношението на макроикономическия елит към планирането на помесечната структура на разходите в държавния бюджет, респ. времевата структура на доходите в рамките на годината, има значение за цялостния процес на подоходно регулиране.

[3] В специализираната литература се дискутират два модела на бюджетно изпълнение и бюджетно счетоводство – на касова основа и на твърда основа (термините на английски език са *cash basis* и *accrual basis*). Това, което се практикува у нас, е касово бюджетиране. Страните от OECD се пренасочват към твърдо бюджетиране, което е и препоръка на бюджетните анализатори за икономиките в преход (Diamond, J. Budget System Reform in Emerging Economies. IMF Occasional Paper N 245, 2006, VI). Последното обаче изисква целево насочена техническа и административна подготовка.

В търсене на стимули за икономически растеж през последните години се експериментираха различни данъчни структури. Фиксираните резултати не са еднозначни, както и не са били еднозначни резултатите от сходни експерименти в други страни. Идеята за предоставяне на по-голяма част от дохода в бизнеса с оглед стимулиране на икономическата активност е толкова примамлива, че възбужда подозрение. Това, което се вижда на повърхността, е, че се фиксира позитивна икономическа динамика, но и че се засилва социалното разслоение. Остава проблематично доколко позитивната икономическа динамика е следствие от променената структура на данъчно облагане и доколко следва естествен позитивен ход. Чувствителна част от намалението на данъчната тежест облагодетелства по-заможната част от населението, а то предпочита да засили показното потребление и да инвестира в непроизводително натрупване (палати). Досега макроикономическото управление не е направило опит (а и не показва, че разбира проблема) да ограничава непроизводителното натрупване за сметка на производителното. Разпространена световна практика е например прогресивното данъчно облагане на имотното състояние, което прави неефективно замразяването на финансови ресурси в недвижима потребителска собственост.

Същевременно основни дейности, свързани с нормалното функциониране на държавния апарат, остават недофинансирани. Аналогично е положението и с позагърбените дългосрочни грижи на държавата. Образованието и здравеопазването, които би трябвало твърдо и неотстъпно да стоят в полезрението на правителството, страдат от неясни и размити управленски постановки все в посока към поддържането на маржиналния статут на заетите в тези дейности лица. Формираното статукво създава предпоставки за нерегламентирано осигуряване на допълнителни доходи и тогава, когато това не е възможно – за натрупване и засилване на социално напрежение.

2.2. Бюджетна политика

Изкушенията за провеждане на активна бюджетна политика в контекста на цялостна макроикономическа политика не са малки и не са малко. Не бива обаче да се загърбва дългосрочната перспектива и необходимостта от изпреварващо финансиране на жизненоважни държавни функции, а и текущите резултати от проведените активни бюджетни политики остават недостатъчно удовлетворителни. Очакванията на управленския екип са подсилени, а реакцията на инвеститорите е въздържана и изчаквателна. Има основания да се смята, че подобна активност внася повече несигурност и колебания в бизнес-средите, отколкото увереност. Рационалните очаквания калкулират явно и неявно в инвестиционните разчети обратното завъртане на колелото, възвръщане на статуквото, което увеличава предпазливостта.

Това, от което най-вече се нуждае страната в контекста на присъединяването към семейството на европейските държави, е придържането към твърди, устойчиви и предвидими правила на бюджетна политика. Макроикономическата политика трябва да избягва нерядко хаотичните промени в законовите положения в търсене на печелившо решение и демонстрация на активност.

Честите промени в законодателните устои (данъчни ставки, различни по характер данъчни облекчения, нормативни уредби) възбуждат неоправдани очаквания у населението и икономическите агенти, а и стимулират неспазване и заобикаляне на нормативните разпоредби.[4] Няма лесни и бързи начини за решаване на трудни икономически проблеми. Необходимо е последователно отстояване на твърда и безпрекословна финансова дисциплина, вкл. и стриктно и безупречно спазване на действащите закони. Изкуствено инициираните управленски въздействия в търсене на демонстративна активност в крайна сметка водят до противоположни резултати.

Бюджетната политика трябва да поеме задължението и отговорността за изграждане на дългосрочните опори на социално-икономическото развитие. Здравеопазването, образованието и науката изискват многогодишни целенасочени усилия (вкл. финансови) за достигане на определено приемливо равнище на дългосрочна обществена възвръщаемост. Безшумното загърбване на тези дейности може да се впише в краткосрочните проспекти, но систематичното бягство от отговорното им третиране ще доведе до пределно трудни за решаване дългосрочни проблеми. И когато положението стане нетърпимо, тогава ще са необходими нови десетки години за възстановяване на нормалното им функциониране.

Управлението на държавния бюджет трябва да осъзнае вредата от прекомерно "сигурното" планиране на приходната, респ. на разходната част. Осигуреният комфорт на бюджетарите рефлектира в задържащо въздействие за хармоничното развитие на икономическите процеси.

Препоръчително е данъчната политика да се придържа не към експериментални режими със съмнителни ефекти, а към установени и доказани принципи на съвременното данъчно облагане. Неприемливо е в търсене на магически данъчни схеми да се съдейства за засилване на подоходното разслоение на обществото. Този въпрос има отношение и към стимулирането на производственото натрупване. Доказала своята ефективност световна практика е създаването на фискални затруднения пред прекомерното и несъобразно разрастване на непроизводителното натрупване. Населението и икономическите агенти трябва да почувстват, че традиционно наложилото се разбиране за "сигурно" инвестиране в недвижимости, респ. замразяването на финансови ресурси, е нежелателно и неприемливо от обществена гледна точка и ще бъде подходящо санкционирано. Пренасочването на инвестиционния интерес обаче трябва да бъде подходящо фундирано най-вече чрез създаването на действени възможности за алтернативно инвестиране – преди всичко с осигуряването на условия за ефективно функциониране на финансовите и капиталовите пазари.

[4] Заслужава да се обърне внимание (макар и чисто информативно) върху динамиката на корпоративния данък. Пресмята се, че в ЕС-15 средният корпоративен данък е 34.4% през 1999 г. и спада до 32.2% към 2004 г. (Poirson, H. The Tax System in India: Could Reform Spur Growth? IMF Working Paper WP/06/93, April 2006, p. 14). В същото време корпоративният данък в България спада от 34 на 18%! Сигурно е, че ще наблюдаваме обратна динамика (на корпоративния данък у нас), въпросът е единствено кога. Бизнесът усеща подобна необходимост и подчинява своите действия на собствените си рационални очаквания.

Опитът на новоприсъединилите се към ЕС страни (от 2004 г.) показва, че бюджетната политика у нас ще се сблъска с нов вид предизвикателство след присъединяването ни (2007 г.). България ще се включи към вътрешносъюзния пазар и проследяването на сделките с регистрирани лица ще е много по-трудно. Ще се усложни процесът на събиране на ДДС, тъй като традиционно наложилата се схема за начисляване на ДДС при презграничното движение на стоки и услуги ще престане да функционира. В допълнение в редица страни-членки на ЕС действа принципът на доброволното регистриране на ДДС без съществуването на задължителен праг.

Макроикономическото управление трябва своевременно да се подготви за съществено променената обстановка и институционална среда. Трябва да се пресекат възможностите за регистриране и прехвърляне на фирми на фиктивни и несъществуващи лица, да се засили контролът за предотвратяване на разнообразните схеми за реализиране на фиктивен износ. Необходимо е данъчната администрация да е запозната в детайли с юридическите особености на сделките в ЕС, както и с действието на специалните ДДС режими. Данъчното законодателство трябва да се унифицира, особено и най-вече с оглед на недопускане и санкциониране на измами с ДДС. В противен случай страната ще се сблъска със ситуация, в която събираемостта на ДДС ще се редуцира съществено и бюджетните процедури ще се дезорганизират с всички произтичащи от това неблагоприятни както икономически, така и чисто социални последствия.

Не на последно място, трябва да се преосмисли прилаганата методика за оценяване на БВП. Икономико-социалните процеси в страната се променят интензивно и статистическата методология не бива да изостава от тази динамика. Проблемите в официалната статистическа отчетност в крайна сметка рефлектират при формирането на макроикономическата политика, а това вече повишава значително важността на проблема.

3. Инфлационна динамика

3.1. Състояние

След относителен застой и упадък в икономическото развитие през първата половина на 90-те години на XX век, през последните 7-8 години България отбелязва отчетлив прогрес. Стабилизирането на финансовите структури оказва видимо позитивно въздействие върху икономическата динамика. Икономическият прогрес се проявява чрез две основни измерения – номинални и паритетни. През 1998 г. паритетната оценка на БВП на човек от населението у нас е под една четвърт от това в ЕС, докато седем години по-късно тя достига до една трета (фиг. 10)! Паритетната оценка за периода в България нараства с повече от 80% и тази динамика е една от най-високите за страните от Централна и Източна Европа (ЦИЕ).

Продължава обаче да съществува сериозен дисбаланс между номинални и паритетни стойности. Причината е в относително ниското равнище на цените у

нас в сравнение с развитите страни. Към 2005 г. общото ценово равнище в България достигна до около 40% от това в развитите държави (САЩ, ЕС) при тенденция към постепенно сближаване. Практиката в ЦИЕ показва, че намаляването на пропастта в равнищата на БВП неминуемо предполага свиване на ценовия разрив (фиг. 10).[5] При фиксиран валутен курс последното е възможно единствено при изпреварваща инфлационна динамика у нас в сравнение с тази в развитите страни.

Фигура 10

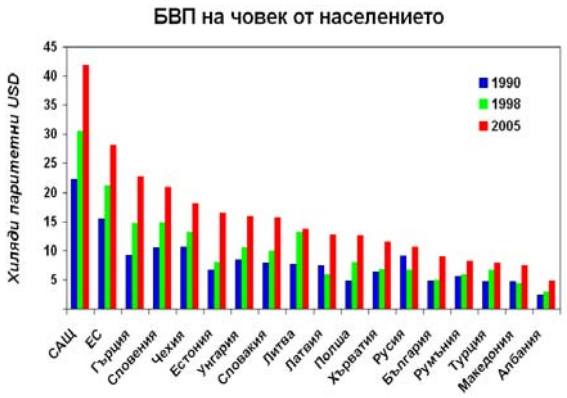

Източник: The World Factbook 2005. CIA, Internet; НСИ.

Фигура 11

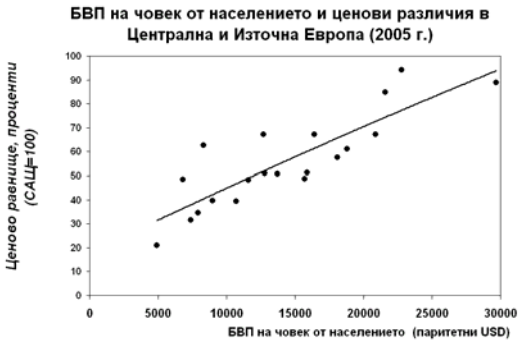

Източник: The World Factbook 2005. CIA, Internet; НСИ.

Икономическата логика оправдава по-високата скорост на цените в България и тя не е обезпокоителна от икономическа гледна точка на фона на стойностите на другите макроикономически показатели. Подобно развитие трябва да се очаква и е нормално като тенденция. Постъпателният инфлационен растеж се отразява поне в същата степен и на прираста на доходите, така че тревога за свиване на реалния растеж на доходите не съществува. Притесненията са свързани с възникващи напрежения в други сфери.

При действащ ПС изпреварващата инфлационна динамика води до повишаване на реалния ефективен валутен курс. Икономическите последствия се проявяват по няколко линии:

(1) Износът започва да чувства засилващ се натиск по линия на оскъпяващите се производствени разходи.

[5] В специализираната литература позитивната корелация между относителното равнище на дохода, от една страна, и равнището на цените, от друга, е достатъчно пълно изследвана. "*… колкото по-високо е относителното равнище на дохода в дадена страна, толкова по-високо е относителното ценово равнище*" (Dornbush, R. Exchange Rates and Inflation. The MIT Press, 1995, p. 281).

(2) Вносът става все по-достъпен и предпочитанията на вътрешния потребител се пренасочват от потребление на местни стоки към потребление на вносни.

(3) Атрактивността на страната за чуждестранните туристи от гледна точка на относително евтини (с подбити цени) туристически и всякакви други услуги намалява.

(4) Но: Повишава се международната оценка на вътрешния труд – доходите на населението в международни измерения (EUR, USD) нарастват по-бързо от реалните му доходи.

Генерира се инфлационно напрежение в производствените структури, което не се предава изцяло на потребителските цени. През последните три години (2003-2005 г.) например средногодишният темп на прираст на цените на използваните в производството суровини и материали (PPI) превишава този на крайните потребителски цени (CPI) – 5.9 срещу 4.4%!

Единственото икономическо противодействие предполага както производството на стоки, така и предлагането на услуги да намерят начини и пътища за поддържане и повишаване на конкурентоспособността си главно по линия на повишаване на ефективността и качеството на произвежданите стоки и услуги. Такава е и желязната логика на икономическия просперитет – населението може да се почувства материално по-добре в сравнителен междустранов план тогава и само тогава, когато икономиката работи по-добре (по-ефективно!).

Фигура 12

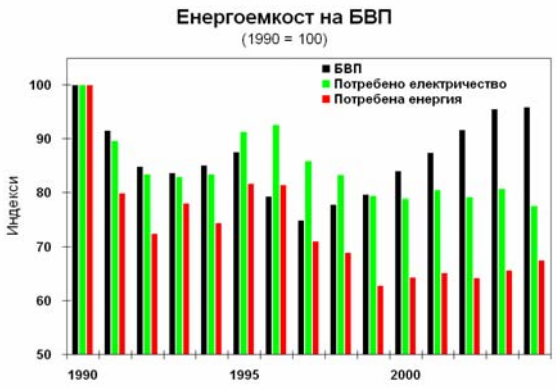

Бизнесът у нас съумява да се справя с предизвикателствата на последователно и реално засилващата се местна валута, а и потреблението реагира на промените в относителните цени. Като показателен пример на Фигура 12 може да се проследи изменението на енергоемкостта на БВП. През първата половина на 90-те години структурните реформи напредват бавно и промяната на енергоемкостта е по-скоро привидна. Процесите се изменят през втората

половина на 90-те години и по-нататък. Постепенното освобождаване от административния натиск върху енергийните цени променя отношението на икономическите агенти и населението към енергийните ресурси и положителните резултати не закъсняват – БВП бележи чувствителни позитивни темпове при почти неизменно потребление на енергия. Определена част от общото понижение на енергоемкостта на БВП се дължи на вътрешноструктурно производствено преформатиране, което също може да се оцени положително доколкото се налага прогресивен модел на производствена активност.

Промяната на отношението към енергийните ресурси направи възможно реализирането на чувствителен обем износ на електроенергия при неувеличаващо се електропроизводство.

Ярък пример за потенциала на реалния сектор да преодолява затрудненията от оскъпяването на местната валута е интензивната динамика на износа на стоки и услуги. През 1999 г. износът на стоки се оценява на 4 млрд. USD, докато през 2005 г. той е близо три пъти повече (средногодишен темп на прираст за шестгодишния период в текущи USD от 20%!)! Сходна е ситуацията и с постъпленията от туризма (прираст от 2.6 пъти в номинални USD-измерения за последните шест години!). Подобна динамика изглеждаше чиста химера в съвсем близкото минало. Променените условия позволяват на българската икономика да намери възможности за чувствително нарастване на износа на стоки и услуги въпреки потискащото въздействие на оскъпяващата се местна валута.

Потребителят чувства позитивната икономическа динамика по линия на повишаващите се реални доходи (**Error! Reference source not found.**), а благоприятното влияние на оскъпяващата се местна валута - по линия на повишаващата се международна оценка на вътрешния труд. Вносните стоки и услуги стават все по-достъпни за българските граждани основно поради изпреварваща динамика на вътрешните доходи в международни измерения (EUR). Последното спомага и за интегрирането на страната в европейските и световните структури.

Констатациите (в негативен контекст) за (относително) високата инфлация у нас трябва да се приемат конструктивно. Чрез по-високата си инфлация България се подготвя за членство в Еврозоната. Повишава се общото вътрешно равнище на цените, а се променя и системата на относителни цени. Всичко това се извършва в процеса на адаптация към европейските реалности. Изпреварваща инфлация ще се поддържа, докато страната се подготви окончателно за присъединяване към Еврозоната. Добрият треньор пуска боксьора-аматьор на професионалния ринг тогава, когато той вече е натрупал необходимата мускулна маса и издръжливост.

3.2. Макроикономическа политика

В условията на действащ ПС макроикономическото управление разполага с ограничени възможности и механизми за контролиране (регулиране) на

инфлационните процеси. Нещо повече, стремежът към изкуствено (административно) задържане на естествения ценови ръст може да доведе до нежелани последствия. Окончателното и необратимо интегриране в европейските и световните икономически и финансови структури не е възможно да се осъществи успешно при чувствително изоставащо вътрешно ценово равнище. Административната намеса в пазарните процеси може временно да потисне ценовата динамика, но за сметка на изкривяване на вътрешните икономически и финансови структури (както негативният опит от средата на 90-те години у нас недвусмислено потвърждава).

Макроикономическата политика трябва да бъде максимално прозрачна и предвидима, без ненужни и вредни управленски инициативи с неясни последствия, без симулиране на неоднозначно оценявана и проблематична управленска активност.

Възможностите на макроикономическото управление за оказване на възпиращо въздействие върху ускорения ценови растеж в условията на действащ ПС и доминиращи пазарни взаимодействия са основно две:

Първо, контрол върху кредитната активност на ТБ, което поставя изисквания и императиви върху политиката на БНБ. Наред с БНБ ТБ са в състояние да създават (да творят) ново парично обръщение и да въздействат върху паричното обръщение. В качеството си на защитник на обществените интереси БНБ е призвана да наблюдава, контролира и регулира този процес.

На Фигура 13 може да се проследи динамиката на кредитната активност на ТБ и ясно изразената тенденция към свиването ѝ в края на периода като следствие от предприетите от БНБ рестриктивни мерки. Високата кредитна активност на ТБ се отразява паралелно на динамиката на паричното обръщение (Фигура 14), което е предпоставка за стимулиране на инфлационните процеси. Скоростта на увеличаване на паричното обръщение намалява в края на периода като следствие от рестриктивната политика на БНБ и съдейства за потискане на инфлационните процеси. Безусловно по-нататъшното регулаторно поведение на БНБ по линия на контролирането на кредитната активност на ТБ трябва да продължи и в бъдеще.

Фигура 13

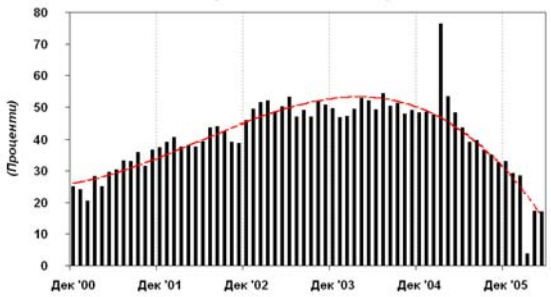

Фигура 14

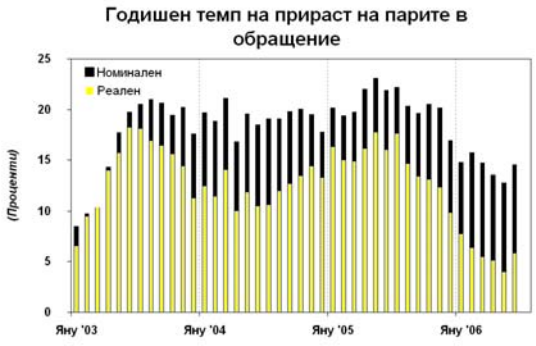

Второ, възможно (позитивно) решение като елемент от макроикономическата политика е създаването и поддържането на здрави институционални основи, които да позволят на икономиката да се адаптира към променящата се ситуация и да абсорбира управленски и технологични иновации в стремеж към неотменима производствена агресия. Един от малкото ефективни и крайно необходими принципи на макроикономическо управление в посока към поносимост на ценовите изменения е поддържането на максимално доброжелателна производствена среда, която да премахва всякакви пречки за безпроблемното действие на конкуренцията. Освен мощен ограничител на неоправдан ценови растеж конкуренцията е и незаменим и перфектен учител на производствения мениджмънт за намиране на път към потребителя.[6] Изрично трябва да се акцентира и върху необходимостта от неотменно и категорично изразявана политическа воля за административна ненамеса в пазарните императиви, свързани с промяна на относителните и абсолютните цени. В контекста на генотипните особености на нашето общество е категорично вредно и опасно да се формират каквито и да било очаквания у населението за активни административни мероприятия по пътя към задържането на инфлационните процеси.

Проблемът с инфлацията и придържането към адекватна макроикономическа политика придобива нови измерения в контекста на присъединяването на България към ЕС. Във финансовата рамка за 2007-2013 г. се предвижда страната да получи от съответните фондове на ЕС 6 млрд. EUR за регионална политика, 5 млрд. EUR за селските райони и земеделие и 500 млн. EUR за други политики.[7] Сумарният приток на финансови ресурси по линия на сътрудничеството с ЕС за периода се оценява на 11.5 млрд. EUR. Тази парична маса е около 6-7% от БВП, респ. 15-16% от приходите в държавния бюджет, и една пета до една четвърт от парите в обръщение.[8] Макроикономическото управление ще бъде изправено пред сериозно предизвикателство, свързано с рационалното управление на чувствително нарастващата парична маса. При всички случаи ще се чувства осезаем натиск върху ценовото равнище, което трябва подходящо да се смекчи и неутрализира. Проблемът има отношение както към политиката на БНБ, така и към фискалната политика. Най-вероятно е обаче администрацията да не съумее да усвои предоставените ресурси в достатъчно висока степен, което при равни други условия отново означава забавяне на процеса на интеграция в европейските структури.

---

[6] Ф. Хайек отбелязва, че "*конкуренцията е процедура за откриване на новото, процедура, … караща хората несъзнателно да се вписват в новите обстоятелства*" (Фаталната самонадеяност. С.: Отворено общество,1997, с. 30). Съзнателното или несъзнателното ограничаване на конкуренцията намалява образователната култура на производителите.

[7] По думите на министъра на финансите Пл. Орешарски (Стандарт, 11.05.2006, с. 11).

[8] БВП за 2005 г. е 42 млрд. BGN, а приведената оценка съответства на средногодишен темп на прираст от около 5%. Парите в обръщение към края на 2005 г. у нас се оценяват на близо 6 млрд. BGN, като за 2001-2005 г. нарастват с около една пета средногодишно. В следващата декада е най-вероятно този темп на прираст да спадне до около 15%, така че чистият планиран приток на финансови ресурси от фондовете на ЕС за 2007-2013 г. ще формира около една пета до една четвърт от паричното обръщение.

4. Външнодългово натоварване

4.1. Състояние

България стартира началото на 90-те години на XX век при изключително тежко, почти безнадеждно състояние на външнодълговото натоварване. Тогава брутният външен дълг превишаваше с 60% БВП. Дори и след сключването на споразумението с Лондонския клуб на банкерите през 1994 г. външнодълговото натоварване продължаваше да бъде твърде високо – около 120% от БВП. След въвеждането на ПС през 1997 г. започна траен процес на прогресивно подобряване на външнодълговите показатели. Към края на 2005 г. брутният външен дълг се оценява на около 67.6% от БВП, като публичният и публичногарантираният външен дълг е 24.3% от БВП.

Забележителният напредък в намаляването на външнодълговата тежест не е следствие нито от понижаването на абсолютната величина на брутния външен дълг, нито от рязкото увеличаване на БВП. За 1999-2005 г. например както брутният външен дълг в абсолютни единици (в EUR), така и БВП в реални измерения нарастват с по около една трета.

Подобрението на външнодълговите показатели е следствие от реалното оскъпяване на българския лев, т.е. от подобрението на международните позиции на местната валута като следствие от успешното функциониране на ПС. При цялата комплицираност на положението въпросът е как се оценява външнодълговото натоварване в перспектива от позициите на днешния ден?

Външните дългови взаимодействия са обвързани пряко с характера и протичането на вътрешноикономическите процеси. Емитираните външни финансови задължения стимулират интензификацията на вътрешната икономическа активност, но биха могли да се превърнат в тежко бреме и трудно преодолимо препятствие пред икономическия растеж. Ключът към успеха (както почти винаги) е в рационалното използване на разполагаемите ресурси, в избистрянето на перспективния поглед и адекватното своевременно оценяване на последствията от едни или други управленски решения.

Естествената реакция при почувствана вече задържаща сила на външнодълговото бреме е последователното му намаляване, твърде често с цената на всичко. Същевременно крайната цел на макроикономическото управление е постигането на траен икономически просперитет, а не премахването на външните дългови задължения. Нещо повече, прибързаното налагане на междинни съпътстващи цели (например изпреварващо и твърдо намаляване на външните финансови задължения) като основни може да доведе до отстъпление и изоставане от преследваното ключово развитие, което в крайна сметка е гаранция за решаването на възловите икономически проблеми.

Аналитични оценки показват, че при съществуващите икономически реалности у нас към началото на XXI столетие самоцелното намаляване на относителните външни дългови задължения не е най-доброто макроикономическо решение.

Следването на подобна политика би могло да задържи икономическия растеж, което от своя страна ще въздейства негативно и върху подобряването на международната финансова позиция на страната. На преден план излизат изисквания, свързани с цялостното придвижване на икономиката в посока към по-висока ефективност и интегритет и това движение е предпоставка и за намаляване на относителното дългово натоварване.

Фигура 15

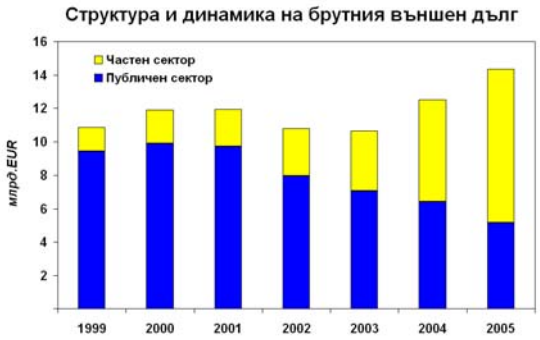

Фигура 16

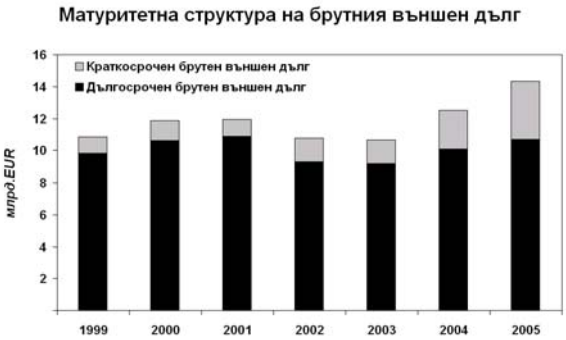

С времето проблемът с външнодълговото натоварване се преадресира. През първата половина на 90-те години на миналото столетие целият външен дълг тежеше и се носеше от правителството. Картината значително се промени след въвеждането на ПС и най-вече в началото на XXI век. Държавата започна последователно да свива своята външнодългова активност за сметка на частния сектор (Фигура 15). Паралелно с това се наблюдава и ясно очертана тенденция към промяна в матуритетната структура на брутния външен дълг (Фигура 16) – в посока към увеличение на краткосрочния дълг, който е най-рисковият елемент от брутния външен дълг.

Посочените промени станаха възможни благодарение на създадените условия за настъпателно поведение на частния бизнес. Нарастващите чуждестранните инвестиции у нас прокараха финансови мостове към световните капиталови пазари. Бизнесът започна самостоятелно да оценява рисковете от разширяване на дълговото си натоварване и да ги поема.

Таблица 1

България 2000-2005 г.: Структура на платежния баланс (млн. EUR)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Текуща сметка	-761	-855	-403	-972	-1131	-2531
Преки инвестиции (нето)	1100	893	951	1827	2244	1856
Прираст на брутния външен дълг	1036	52	-1166	-128	1882	1803
Прираст на публичния външен дълг	481	-178	-1738	-913	-619	-1290
Прираст на частния външен дълг	556	231	572	784	2500	3093
Други (нето)	-1186	333	1335	-97	-1594	-559
Резерви и друго финансиране	-188	-425	-717	-630	-1400	-569

На Таблица 1 може да се проследи агрегираната структура на платежния баланс. Текущата сметка последователно се влошава, но тя се финансира от приток на чуждестранна валута по линия на финансовата сметка. През последните две години решаващ принос за общия положителен баланс имат новите емисии на външен дълг на частния сектор. През 2005 г. нетните постъпления на преки чуждестранни инвестиции не са в състояние да покрият дефицита по текущата сметка, а и се фиксира чувствително изтичане на чуждестранни валутни ресурси, свързано с намалението на външния дълг на публичния сектор. Недостигът на чуждестранни валутни ресурси, вкл. и за попълването на международните валутни резерви на страната, се покрива от привлечените чуждестранни финансови ресурси на частния сектор. Проблемът е дали и доколко подобна ситуация може да индуцира рискове и напрежение на макроикономическо равнище.

В условията на ПС и при действащия изключително либерален Валутен закон у нас макроикономическото управление не притежава лостове за регулиране и контрол на външнодълговите емисии на частния сектор. Законово регламентираната свобода на презграничното движение на капитали (либерализация на платежния баланс) не допуска административна намеса за въздействие върху капиталовите потоци.

При определено стечение на обстоятелствата изменението на потоците от Фигура 15, Фигура 16 и Таблица 1 би могло да възбуди макроикономически напрежения. Новоемитираните емисии на частен външен дълг би трябвало да подобрят възможностите на бизнеса за генериране на чуждестранни валутни приходи. Ако това не се случи в необходимото време и в нужните размери, бъдещото погасяване на външнодълговите задължения на частния сектор може да става за сметка на брутните валутни резерви на страната. Правителството може да се изправи пред ситуация, която изисква емисии на нов публичен външен дълг за попълване на брутните валутни резерви. А такова развитие е нежелателно.

4.2. Макроикономическа политика

Аналитичните оценки показват, че по-нататъшното целенасочено (силово) намаляване на външнодълговото натоварване въздейства негативно върху възможностите за икономически растеж. Подобряването на външнодълговите показатели в бъдеще трябва да става не за сметка на абсолютното намаляване на брутния външен дълг, а за сметка на прогресивно вътрешноикономическо развитие и най-вече – на засилващите се международни позиции на местната валута. Още повече, че практиката показва, че умереното външнодългово натоварване, особено когато то се развива в контекста на европейската ни интеграция, се възприема позитивно (фиг.17, фиг. 18).

Фигура 17

Източник: Global Development Finance 2004. Vol. II: Country Tables, Table 3, WB.

Фигура 18

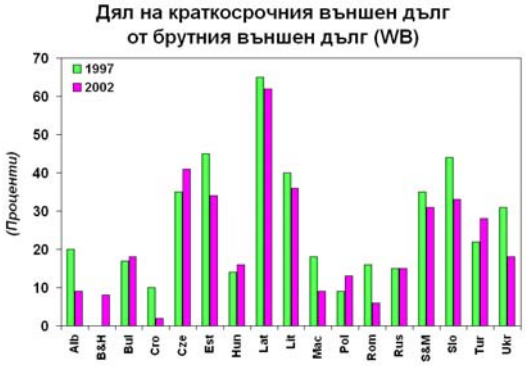

Източник: Global Development Finance 2004. Vol. II: Country Tables, Table 3, WB.

Използването на натрупания фискален резерв за предсрочно погасяване на част от публичния външен дълг в края на 2005 г. и началото на 2006 г. може да се оцени положително както в икономически, така и в чисто политически контекст. Безусловно е препоръчително използването на съществуващите възможности (подходящо дозирани) за извличане на икономическа изгода чрез обратно изкупуване на външни задължения, но в конкретния случай този акт имаше и своеобразни политически измерения, доколкото показваше, че предназначението на фискалния резерв е преди всичко да осигури стабилни условия за регулярно обслужване на публичния външен дълг. По-нататъшното развитие на форсирани събития в тази област в бъдеще обаче ще бъде нецелесъобразно. Още повече, че около една пета от фискалния резерв са средства на социалноосигурителните фондове (2005 г.), с които правителството не е редно да се разпорежда.

На този етап не се очертава необходимост от конкретни действия по ограничаване на външнодълговата активност на частния сектор. Макроикономическото управление трябва да следи внимателно развитието на процесите и на потенциала на частния сектор за регулярно погасяване на външнодълговите му задължения. Затрудненията в тази област, които неминуемо ще се отразят върху динамиката на брутните валутни резерви, трябва да се отстраняват предварително най-вече чрез политика на стимулиране на експортната дейност.

5. Текуща сметка на платежния баланс

5.1. Състояние

Поддържането на дефицит на текущата сметка на платежния баланс е характерно явление за страните в преход към пазарна икономика. От всички държави в ЦИЕ единствено Русия отчита категорично позитивни стойности на

текущата си сметка благодарение на изключителното си богатство и интензивния износ на минерални ресурси (най-вече течни горива).

Текущата сметка на България е негативна почти за целия период от 1990 г. насам. Единствените изключения с положителна текуща сметка са 1996-1997 г. поради фиксираното драстично обезценяване на местната валута.[9] Статистиката обаче показва систематично разрастващ се разрив в търговския баланс с последващо задълбочаващо се негативно отражение върху текущата сметка, което все повече привлича вниманието на анализаторите.

Причините за дефицита на текущата сметка са разбираеми, но все пак смущаващи. Ускорената интеграция на страната в европейските финансови и икономически структури неминуемо изисква и предполага преплитане на финансово-икономическите взаимодействия, а първоначалният ефект винаги действа негативно на текущата сметка.

Таблица 2

България 2000-2005: Текуща сметка на платежния баланс (млн.EUR)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Текуща сметка	-761	-855	-403	-972	-1131	-2531
Търговски баланс	-1280	-1778	-1878	-2426	-2954	-4369
Услуги	548	331	505	553	693	667
Доход	-345	30	404	288	238	247
Текущи трансфери	316	562	566	613	891	925

На Таблица 2 може да се проследи структурата на платежния баланс на България в началото на XXI век. Традиционно търговският баланс е отрицателна величина, която се компенсира (отчасти) от останалите агрегирани елементи на текущата сметка. Услугите (с туризма като основен позитивен компонент) допринасят за смекчаване на търговския дефицит. Също позитивно въздействие оказват и нетните текущи трансфери, чиято основна съставка са частните текущи трансфери. Последните са формирани предимно от чуждестранни валутни трансфери на български емигранти в чужбина. В последно време (2006 г.) се преоцени (статистически) участието на дохода (компенсация на наетите) при формирането на текущата сметка. По-специално за 2004-2005 г. (като начало) по подновена методология бяха преоценени доходите в чуждестранна валута на български граждани, работещи временно в чужбина – предимно в рамките на позволените три месеца в страните от ЕС. Разликата се оказа чувствителна – докато старата методология оценява трудовия доход в рамките на 50-60 млн. EUR годишно, то по-точното отчитане на реалностите повиши същия този доход до над 1 млрд. EUR![10]

[9] В действителност ситуацията с текущата сметка през 1996-1997 г. може да се цитира като христоматиен пример (макар и в определена степен в гротескни форми) за оздравителното действие на валутната обезценка при дълбока финансова криза.

[10] По аналитични оценки действителните трансферирани суми по този канал са около два пъти повече (Ratha, D. Remittances: A Lifetime for Development. - Finance and Development, IMF, December 2005, p. 42).

Източниците за нарастването на дефицита на търговския баланс са както в рамките на текущата, така и във финансовата сметка. За 2004-2005 г. например се оценява, че у нас са постъпили средногодишно близо по 2 млрд. EUR (почти една десета от БВП!), заработени от български граждани в чужбина (официални емигранти и работници-гастрольори) – наполовина от официалните емигранти, от една страна, и от гостуващи работници, от друга. Тези суми до голяма степен съучастват във формирането на търговския дефицит от 3-4 млрд. EUR. Потокът от чуждестранна валута по линия на временно работещите български граждани в чужбина (ЕС), както и от официалните емигранти може да се оцени като косвена материална подкрепа най-вече от ЕС.

Във финансовата сметка на платежния баланс се отразява презграничното движение на капиталови потоци. През 2004-2005 г. например се отчита средногодишен нетен приток на чуждестранни валутни ресурси в рамките на около 3 млрд. EUR. Основната част от тази сума е във вид на чуждестранни инвестиции или на емитиран външен дълг на частния сектор. Последният показател отразява основно финансово-кредитни взаимоотношения между местни предприятия по линия на преки чуждестранни инвестиции, от една страна, и съответните централи в чужбина, от друга. И при двата случая притокът на капитали у нас е предназначен за развитие на производствения сектор, т.е. предполага внос на машини и съоръжения. Конкретните пресмятания показват, че преобладаващата част от тези входящи капитали напускат обратно България за изплащане на вносни суровини, машини и съоръжения в рамките на същата текуща година, т.е. те не се задържат вътре в страната. Платежният баланс фиксира почти непрекъснат оборот на чуждестранни валутни ресурси по линия на чуждестранни инвестиции и на емитиран чуждестранен дълг. Само малка част от този вид финансови ресурси остава в България във вид на направени вътрешни разходи.

Съществува още една съставка на платежния баланс, която внася смущения при оценката на дефицита по текущата сметка. Става въпрос за позицията “Грешки и пропуски”. Тя отразява неразпределени презгранични чуждестранни валутни потоци (нето). През 2006 г. БНБ предприе последователни мерки за преразпределение на тази позиция, при която се промениха основни финансови показатели. Има основания да се смята, че значителна част от тези “Грешки и пропуски” са свързани с текущата сметка.

5.2. Макроикономическа политика

Макроикономическата политика, насочена към намаляване на напреженията в платежния баланс, индуцирани от дефицита в текущата сметка, трябва да се насочи към източниците на формиране на дефицита. Възможностите за ограничаване на доходите на населението с оглед на ограничаване на търсенето на вносни стоки и услуги не бива да се пренебрегват, но и не трябва да се надценяват.

Необходимо е изрично да се отбележи, че нашата икономика фиксира категорични положителни импулси от българската емиграция (както постоянна,

така и временна) в чужбина във вид на репатрирани финансови ресурси в значителни мащаби (до една десета от БВП!).[11] Макроикономическото управление трябва да намери начини за поддържане и активизиране на тази дейност. Установяването на трайни и действени контакти с живеещите (и временно пребиваващите) в чужбина български граждани и стимулирането на естествените връзки с родината са дейности с чисто икономически последствия от взаимен интерес. Не бива да се подценяват всякакъв вид контакти, вкл. културни, спортни, туристически. Не е редно да се допусне българските граждани в чужбина да се чувстват изолирани от първоначалната си родина. Трябва да се изработи нова действена политика спрямо българската диаспора - в посока към поддържане на българското самочувствие и самосъзнание, неоткъсване и неизолиране от родната среда, пълна информираност за промените и перспективите на страната без премълчаване на каквато и да е истина, разкриване на възможностите за бизнес. Част (може би немалка) от нашата емиграция ще се асимилира в новата си родина, но друга част (може би чувствителна) ще остане привързана към България. Практиката показва, че немалко емигранти (а и техни потомци) са склонни да поддържат икономически контакти с първоначалната си родина, което в никакъв случай не бива да се подценява.

Най-вероятно търговският дефицит и в близкото бъдеще ще поддържа чувствителни негативни стойности. Не е реалистично да се предвиждат варианти на пряко свиване на вноса. Би било възможно обаче негативният търговски дефицит да се компенсира от други дейности, например туризма. Туризмът у нас като източник на национално богатство далеч не е изчерпан. Той може да удвои, а дори и утрои постъпленията от чуждестранни валутни средства в близката перспектива. Подобно развитие обаче предполага целенасочени и систематични действия за подобряване на качеството на туристическите услуги (вкл. инфраструктурни), както и за подходящо рекламиране. В това отношение макроикономическото управление все още е в дълг към обществото.

Не на последно място, трябва да се създадат и поддържат условия за разгръщане на вътрешната конкуренция, за привличане в страната на признати световни производители с оглед на развитие на антиимпортни производства. Дългосрочните и стратегическите инвеститори се интересуват преди всичко от политическата стабилност, дългосрочната конвертируемост на валутата, сигурността на репатрирането на доходите. Особеностите на данъчната система, справедливото третиране на всички инвеститори, гаранциите срещу данъчни злоупотреби от страна на официални длъжностни лица се оценяват като по-важни, отколкото различни по характер данъчни облекчения. Последните не могат да компенсират отсъствието на сигурност, която системата като цяло е (или не е) в състояние да предложи и осигури.

[11] В специализираната литература съществуват мащабни изследвания, които доказват практически съществения принос на притока на финансови ресурси по тези канали върху вътрешната икономическа динамика (Giuliano, P., M. Ruiz-Arranz. Remitances, Financial Development and Growth. IMF Working Paper WP/05/234, December 2005).

Всякаква колебливост и отстъпчивост пред настоявания на местни производствени обединения за т.нар. защита на националното производство чрез въвеждането на антиимпортен чадър е вредно и безперспективно (макар че е политически примамливо). Местният производител трябва да е наясно, че единствената възможност за просперитет е повишаване на ефективността и конкурентноспособността и че трябва сам да изработи и да изпълни необходимите производствени и управленски решения за спечелването на потребителя.[12] При дори и нетвърди (колебливи) сигнали за провеждане на форма на протекционистична макроикономическа политика ще задейства добре познатият в практиката и анализиран в теорията синдром на "моралния риск" ("moral hazard") – щом като се допуска възможност, тя реално ще се използва. Последствията неминуемо ще рефлектират в забавяне на социално-икономическия просперитет.

6. Институционална уредба

6.1. Състояние

В сегашните условия на българската икономика натежават по своята важност институционалните фактори на социално-икономическия прогрес. В действителност сега всички критики от страна на ЕС към България се отнасят до незадоволителното функциониране на националните институции. Корупцията, криминалността, качеството на съдебната система и много още други висящи проблеми (в крайна сметка икономически по своята същност) са следствие от некачественото функциониране на институциите.

Конструирането на работещи пазарни институции е процес, който изисква многогодишни последователни и целенасочени усилия. Либерализацията на цени, лихви и обменен курс може да се извърши буквално за ден, мащабната приватизация изисква повече време и по-дълга подготовка, докато изграждането на институциите предполага промяна на доминиращия манталитет. При изграждането на необходимата институционална среда се сблъскват лични, групови и партийни интереси, които проточват и забавят икономическия прогрес. Институционалната промяна засяга най-непосредствено и дългосрочно както лични, така и групови позиции, поради което и нейното прокарване е мъчителен и труден процес. Проблемът обаче опира до осмисляне на механизмите, които биха осигурили дългосрочен икономически и обществен просперитет и на тази база - атакуване на причините (а не следствията) за незадоволително функциониране на икономиката.

Качеството на институциите трудно се поддава на количествена оценка. Все пак могат да се намерят отделни косвени макроикономически показатели, които дават информация за начина, по който икономическите агенти и населението

[12] Й. Шумпетер приема като "*изходен пункт*" на анализа на икономическата динамика обстоятелството, че "*… всеки производител действа винаги въз основа на определено, привично за него положение на нещата и променя своето поведение само дотолкова, доколкото обстоятелствата го принуждават*" (Теория экономического развития. Москва: Прогресс, 1982, с. 109).

оценяват комплексната институционална среда, от една страна, както и въздействието на действащата институционална структура върху поведението на икономическите агенти и населението, от друга.

На Фигура 19 е представено изменението на нормата на натрупване и на спестяване у нас след 1998 г. В икономическата теория и практика се оценява, че равнища на разглежданите показатели от порядъка на 15% и по-ниски са недостатъчни за осигуряване на съвременно технологично обновление и на приемлив икономически растеж. Точно такова е равнището на спестяванията у нас. Тук безусловно не са за пренебрегване чисто психологическите мотиви. Склонността към спестяване на населението и на икономическите агенти е своеобразна мярка за доверието в официалните институции. Ако бъдещето е предвидимо и институционалното поведение на макроикономическия елит вдъхва доверие, то населението ще бъде склонно да повишава и да инвестира спестяванията си. Обратно, ако институционалната уредба на обществото не вдъхва сигурност и доверие, тогава е за предпочитане заработените средства да се използват максимално за нуждите на днешния ден.[13]

Нормата на натрупване бележи явно очертана тенденция към нарастване до около 25% към края на периода, която обаче не бива да се надценява. За дискутирания период бяха финализирани приватизационни сделки на мащабна държавна собственост и те привлякоха значителни чуждестранни инвестиции. През последните пет-шест години преките чуждестранни инвестиции у нас формират почти половината от брутното образуване на основен капитал, т.е. вътрешните източници за натрупване са на много по-ниско равнище от показаното на Фигура 19. В непосредственото бъдеще обаче трябва да се уповаваме единствено на атрактивността на икономиката и на подобрената вътрешната институционална среда за привличане на инвестиции.

Фигура 19

[13] Широко разпространено опростено разбиране е, че ниското равнище на спестяване се предопределя от ниско равнище на доходи. То може да се посочи като заблуда и като образец на необмислено повърхностно заключение. *Първо*, понятието "*ниски доходи*" е трудно формулируемо в абсолютни измерения, и *второ*, спестявания има при всякакъв размер на доходите. В допълнение, още Дж. С. Мил доказва, че *"спестяването не намалява потреблението*" (Шумпетер, Й. История на икономическия анализ. Т. II - от 1790 до 1870 година. С.: Прозорец, 2000, с. 381).

Показателно е също масираното инвестиране на населението в непроизводителни мощности и дейности (луксозно строителство, показно потребление и др.). Бягството и нежеланието за производствено инвестиране може да се оцени също като форма на недоверие към официалните държавни институции и като следствие от некачествено функциониращи такива. Производствените мощности се поддават много повече на различни начини за фактическо експроприиране и отчуждаване, отколкото недвижимата непроизводствена собственост. Не бива да се отминава и влиянието на (не)ефективно действащите капиталови и финансови пазари.

Фигура 20

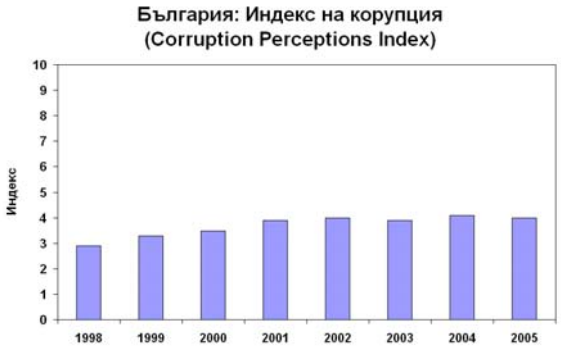

Източник. Transperancy International (Интернет).

Фигура 21

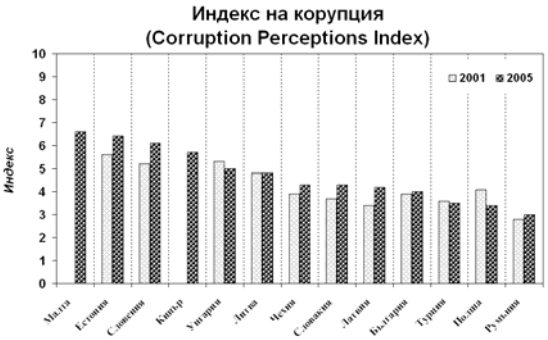

Източник. Transperancy International (Интернет).

Корупцията е проблем, който неотстъпно привлича вниманието на анализаторите. Некачественото функциониране на институциите поражда и поддържа условия за корупция, която минира възможностите за стабилен икономически растеж. На фиг. 20 може да се проследи нищожният прогрес, направен от България по пътя към преодоляване на корупцията.[14] Заслужава да се отбележи, че този прогрес е осъществен до 2001 г. и след това се оценява практическо задържане на равнището на корупция, а дори и известно влошаване (2005 г.). На фиг. 21 е показано подреждането на страните в ЦИЕ по степен на корупция и картината отново е нерадостна. Не може да се очаква позитивно отношение на населението и икономическите агенти към макроикономическите институции при такова "стабилно" корупционно състояние. Ако ситуацията не се подобри чувствително, икономическата перспектива не би могла да бъде цветуща.

6.2. Макроикономическа политика

Преходът на България към пазарна икономика започна в началото на 90-те години на XX век и най-вероятно ще завърши с изграждането на качествена институционална структура. В институциите (в най-общ смисъл) се кръстосват

[14] По оценки на международна неправителствена организация Transperancy International. Максималната оценка е 10 и съответства на некорумпирана администрация, а минималната оценка 0 означава изцяло корумпирана администрация.

всички доминиращи групови и лични интереси, те не могат да се променят с магическа пръчка за броени дни (години!?), а изискват неотклонни и последователни принципно насочени усилия.

Като правило управляващият елит не си дава ясна сметка за мащабите на негативните последствия от лошо и некачествено функциониращите институции.[15] Съзнателното (поради интереси) или несъзнателното (поради незнание) недообработване на отделни нормативни разпоредби, както и благосклонното (или недобросъвестното) неспазване на законови изисквания формират среда на недоверие и несигурност, която в крайна сметка ерозира устоите на икономиката и обществото. Императивите на днешния ден сякаш естествено надделяват и болезнената пренастройка се отлага за по-добри времена. Същевременно, както практиката непрестанно препотвърждава, всяко подобно избягване минира устоите и на краткосрочните цели.

Най-ефективният начин за оставяне на трайни положителни следи в националната история е заемането с и решаването на болезнените за обществото проблеми. България не може да продължи успешно напред без наличието на качествено функциониращи институции. Макроикономическият (а и политическият елит) трябва да намери сили и средства за изграждането на необходимата съвременна институционална среда. Всякакви други "успехи" ще са илюзорни и напълно преходни.

Модерното институционално устройство предполага промяна на манталитета както на управленския елит, така и на населението. В крайна сметка асоцииране то ни към европейските структури се свежда най-вече до сходимост на начина на живот, на оценката на обкръжаващата среда, на отношението към отделните елементи от обществено-икономическия живот. Във връзка с това е необходима съзнателно провеждана просветителска политика с изоставяне на всякакви по характер популистки елементи както на населението като цяло, така и на партийните структури.

7. Социално-икономическо разслоение на обществото

7.1. Състояние

Българското общество боледува перманентно от много сериозен проблем в структурата на населението, решаването на който се отлага, а негативните последствия се потушават. Става въпрос за тази част от него, която неизменно заема най-ниските етажи по качество на човешкия капитал и се възпроизвежда непрекъснато по един и същ начин, оставайки в една и съща непривлекателна

[15] В преследване на лични и групови интереси управляващият елит е склонен да се поддава на лобиране при формиране на законите и да не се замисля особено за възможните (чисто икономически!) неблагоприятни последствия за обществото. Този проблем е достатъчно подробно изучен в специализираната литература. Например Р. Коуз изрично подчертава, че "… *законодателството оказва чувствително влияние върху функционирането на икономическата система и в определен смисъл я контролира*" (Coase, R. Essays on Economics and Economists. The Uni. of Chicago Press, 1994, p. 11).

маржинална категория - т. нар. ромско население. Наличието на подобна устойчива и възпроизвеждаща се категория в структурата на населението е както социален, така и чисто икономически проблем. Това население е с висока раждаемост, не се включва в системата на образование (остава неграмотно в преобладаващата си част), не е в състояние да изпълнява квалифицирана производителна дейност. То е постоянен нетен ползвател на социално-осигурителни услуги и помощи, т.е. обречено е перманентно да "тежи" на държавния бюджет.

7.2. Макроикономическа политика

Необходимо е българското общество все повече и по-ангажирано да се обърне с лице към този проблем. Той е единствено от неговата компетенция и видимо няма да се реши от само себе си. Трябва да се намерят и внедрят действени механизми за качествена промяна на статуквото. Както показва световният опит, решението на проблема (вероятно) е в поемането и култивирането преди всичко и най-вече на подрастващото поколение. Необходими са твърда управленска воля и значителни финансови ресурси за продължителен период. По-нататъшното игнориране де-факто на този проблем крие реални рискове за социално дестабилизиране. А той е както социален, така и икономически.

Възможен вариант за решаване на проблема е въвличането, възпитаването и интегрирането на подрастващото поколение под грижите на официални държавни институции тогава, когато родителите не са в състояние (или не желаят) да се грижат за израстването на децата си. Подобна практика дава добри резултати в развитите страни (най-вече в САЩ). Изхождайки от принципната максима, че обществените условия формират съзнателното отношение към света, може основателно да се очаква, че идващите поколения от такъв произход ще осъзнаят печелившия вариант на своето собствено съществуване и ще направят съзнателно очаквания добър избор.

8. Статистическа специфика

През последните 10-15 години националната статистика у нас изживя драматичен период в своето развитие. Започвайки с изключително съмнително качество на произвежданата статистическа макроикономическа информация в началото на 90-те години на XX век, с времето постепенно се внедриха положителни статистически практики. Въпреки това обаче съществуват редица индикации (както чисто методологически, така и косвени, резултативни), че не всичко е с възможно добро качество. Проблемът е важен не само и не толкова от гледна точка на статистическото изчистване на показателите, колкото за формирането на реалистична представа за промените в социално-икономически план, както и за адекватна оценка на последствията от едни или други макроикономически решения.

8.1. Методологическа несъвършеност

Структурата на домакинските бюджети стои в основата на оценката на последствията от конкретни макроикономически въздействия – влияние на икономическата политика върху жизненото равнище (в най-общ план), както и върху оценката на инфлацията (чрез използваната система от тегла). Същевременно съществуват основания за съмнения в точността на показателя.

За последните две десетилетия НСИ променя съществено броя на наблюдаваните домакинства за оценка на домакинските бюджети (Таблица 3). Не се привежда никаква официална информация за причините за промяна. При това вариацията е чувствителна. Съществуват и отделни години, в рамките на които наблюдаваните домакинства се променят (например 1997 и 2002 г.). Критерият за избор на броя на домакинствата остава неясен. В допълнение съмненията за репрезентативността на наблюденията са значими. Изборът на домакинствата, участващи в наблюденията, се извършва при съблюдаване на случайността, но със съществени условности. Например, "…всяко случайно избрано домакинство, което не желае или няма възможност да сътрудничи на изследването, се подменя с друго от същото гнездо и със същия брой членове". По признание на НСИ "… някои от домакинствата, особено тези с високи доходи, не желаят да разкрият истинските си доходи …", а "… делът на неотговорилите домакинства е около една трета и е най-висок при групата с високи доходи".[16] В такъв случай достоверността на оценките, както и тяхната съпоставимост, остава съмнителна, още повече, когато те се използват като входна информация за пресмятане на други показатели (например инфлация, динамика на реалните доходи на населението и др.). От значение е и обстоятелството, че наблюденията на домакинските бюджети са и източник на данни за оценка на БВП по елементи на крайното използване.[17]

Таблица 3

Наблюдавани домакинства за оценка на домакинските бюджети (брой)

	1984-1993	1994	1995-1997	1998-1999	2000-2001	Февруари 2002	Юли 2002
Домакинства	2508	6108	6000	3000	6000	4200	3000
Гнезда	418		1000				

Източник. Статистически годишник 2004. НСИ, с. 103.

Индексът на потребителските цени е основен макроикономически показател, който се използва както като резултат (от конкретно провеждана макроикономическа политика), така и като вход (например за компенсационни плащания, за оценка на реална динамика и др.). Налице са редица основания за натрупване на съмнения относно адекватната му оценка:

(1) при пресмятането на индекса се използва съществено структурата на домакинските разходи, а по-горе бяха изказани съображения за нейната условност;

[16] Методика и организация на изследването на бюджетите на домакинствата. НСИ, 2006, Интернет, т. 5; Национални сметки за България (източници, методи и оценки). С.: НСИ, 1996, с. 63-64.
[17] Национални сметки за България…, с. 63.

(2) игнорират се регионалните особености, което би трябвало да доведе до изкривяване на крайните оценки. Това основание е още по-важно предвид чувствителните различия в начина на живот в силно развитите центрове, от една страна, и в периферните региони, от друга. Оценката на индекса се извършва единствено на национално равнище, при изравняване на разходните модели и различия;[18]

(3) наблюденията на цените в българската статистика покрива "супермаркети, универсални магазини, специализирани магазини и други" (например кооперативни пазари).[19] Съществено различие в сравнение с Португалия е невключването на "дисконтиращи магазини" като широко навлизащите напоследък у нас магазини от европейски и световни търговски вериги за мащабно пазаруване при дисконтирани цени. Подобен тип търговски центрове, предлагащи такива цени, покриват все по-голяма част от търговското обслужване;

(4) остават нерешени проблемите, свързани с отчитането на промененото качество на стоките;[20]

(5) незадоволително е и използването на допълнителни информационни източници за уточняване и коригиране на проблематично събраната информация.

8.2. Резултатни несъответствия

Ако скоростомерът показва, че се движите със 100 км/час и въпреки това изминавате разстоянието от София до Пловдив за три часа, значи нещо в измервателния уред не е в ред. И никакви уверения, че такива скоростомери се използват и от космическите кораби "Аполо", не могат да звучат успокоително. Това е и начинът за оценка на качеството на статистиката чрез оценка на резултатите на изхода.

Таблица 4

Основни показатели на фискалната политика, 1997 г. (%)

	ДДС[1] (стандартна ставка)	Данък общ доход[2]	Корпоративен данък[3]	Дял на приходите в държавния бюджет от БВП[4]
Германия	16.0	27-53	30-45	37.5
Великобритания	17.5	20-40	33	35.3
Испания	16.0	28-56	35	35.3
Ирландия	21.0	27-48	30	34.8
Португалия	17.0	14-40	36	34.5

Източник: [1] Tanzi, V. Globalization, Tax Competition and the Future of Tax Systems. IMF WP/96/141, Dec 1996, p. 17; [2] Shome, P. Taxation in Latin America: Structural Trends and Impact of Administration. IMF, WP/99/19, Feb 1999, p. 5; [3] Tanzi, V. цит. съч, с. 14; [4] Financial Times, Oct. 28, 1998, p. III.

[18] Тази особеност е подчертана в съвместното българо-португалско изследване Dancheva, A., R. Evangelista. A Comparison of the Portuguese and Bulgarian Consumer Price Indices. НСИ (Интернет), 2004, с. 6.

[19] Методика за статистическо изследване на потребителските цени. С.: НСИ, 1997, с. 12; Dancheva, A., R. Evangelista. Цит. съч., с. 8.

[20] На този момент се обръща внимание в цитираното българо-португалско изследване.

Косвен показател за съществуването на проблеми при оценката на БВП е динамиката на относителния дял на сумарните данъчни плащания (нето данъци върху продуктите, мита върху вноса и ДДС) в БВП. През 1998 г. сумарните данъчни плащания са 12% от БВП и този дял нараства последователно до 17.4% през 2005 г. независимо от това, че през всичките тези години се наблюдава ясно изразена тенденция към намаляване на всички данъчни ставки. Логичното обяснение на този статистически феномен се свързва с непълното оценяване на БВП, доколкото данъчните постъпления са безспорен установяем факт.

Повишено внимание изисква и предполага анализирането на относителните величини на елементите на държавния бюджет (най-вече приходи и разходи) спрямо агрегирани макроикономически показатели (БВП) в контекста на действащите данъчни ставки. За илюстрация на проблемите на Таблица 4 са представени възлови показатели на фискалната политика в избрани страни от ЕС през втората половина на 90-те години на XX век. Основните данъчни ставки в разгледаните държави превишават значително съответните ставки в България и въпреки това относителната величина на приходите в държавния бюджет в тях е под съответния показател у нас (тук тя е около 40% от БВП). Изводът не може да бъде двусмислен – официално отчитаната величина на БВП е значително под реално произвеждания в страната БВП. Причините трябва да се търсят най-вече в качеството на официалната статистика. При всички случаи наблюдаваните несъответствия далеч не са за подценяване, доколкото са свързани с неадекватно проектирана фискална политика.

Подобряването и усъвършенстването на официалната статистическа отчетност предполага и разширяване на основата за възможни допълнителни композиционни оценки. Например БВП продължава да се оценява само по производствения метод и по метода на крайното използване.[21] НСИ формира елементите на БВП по метода на доходите като странична резултативна дейност (макар и "паралелна") и така се пропуска използването на допълнителен критерий за уточняване на статистическата оценка на БВП.

9. Заключение

Икономическата теория не предлага твърди и сигурни рецепти за икономически прогрес.[22] В света си съжителстват различни варианти на икономическа политика, които водят до твърде различни, понякога дори и несъвместими резултати. Нито една конкретна макроикономическа политика сама за себе си не може да осигури желаните позитивни резултати. Това вероятно е причината, поради която макроикономическото управление се определя като съчетание от

[21] Основни макроикономически показатели 2003. С.: НСИ, с. 12.

[22] В по-ново време цялостен и изчерпателен поглед върху състоянието на различните теоретични виждания за постигане на икономически растеж, както и практическите постижения в областта на желаната икономическа експанзия може да се намери в специалния брой на Finance and Development (Understanding Growth). IMF, March 2006 (www.imf.org/fandd).

наука и изкуство.[23] Немалка роля изпълнява икономическата интуиция и способността за правилна ориентация в изключителното разнообразие от разностранно действащи условия и фактори.

Изработването на макроикономическата политика трябва да отчита цялата съвкупност от генотипни характеристики. Бъдещето зависи от настоящето, но за добро или лошо - и от миналото. Пренебрегването на традиционно сложили се особености, макар и с искрено желание за по-бързо и ефективно придвижване към желана траектория и равнище, е в състояние да изкриви очакваните резултати. Още повече, ако очакванията са изградени върху нереалистични и преекспонирани хипотези.

Стремежът към стимулиране на икономическия растеж трябва да бъде подходящо насочен. В условията на България от началото на XXI век на преден план по важност в ранжировката от проблеми стои изграждането на цялостна логически обвързана система от работещи пазарни институции. Те предопределят качеството на бизнес-условията, които в крайна сметка детерминират отношението на инвеститорите към конкретна икономическа експанзия. Заобикалянето на институционалните императиви чрез предприемане на повърхностно активна макроикономическа политика представлява опит за третиране на последствията, а не на причините. Подобен подход не може да доведе до положителни резултати.

Особено важно е осигуряването на всички възможни социално-икономически свободи на населението, което допринася по решителен начин за конструктивно действие на пазарните взаимодействия и разгръщане на творческата частна инициатива. Наличието само на отделни видове свобода (например политическа) може да донесе пропагандни активи на управленския елит, но не и да задейства и да завърти пазарния двигател на икономическия растеж. Утвърждаването на различни по характер човешки свободи корелира тясно с чувството за социална справедливост, което безусловно е действаща предпоставка за разгръщане на индивидуалната инициатива.

Управленските екипи трябва да се простят с илюзията, че съществуват и могат да бъдат открити лесни магически решения на трудни икономически проблеми. В условията на България именно подобно разбиране стои в основата на макроикономически експерименти с дискреционното управление. В съответствие с добре известен кибернетичен принцип трудните проблеми изискват трудни решения. Нещата се влошават, когато населението е склонно да повярва и се поддава на внушението, след което логично следва разочарованието.

Икономическата теория не е единодушна по отношение на плюсовете и минусите на дискреционната макроикономическа политика. Все пак обаче в по-ново време се забелязват по-ясни сигнали за пренасочване към по-премерени,

[23] Много и известни икономисти акцентират на връзката между наука, изкуство и интуиция при икономическия анализ. Според Й. Шумпетер например "*интуитивното долавяне на вътрешната логика на нещата надхвърля актуалните доказателства*" (История на икономическия анализ. Т. II..., с. 319).

по-въздържани и по-лимитирани действия на макроикономическо равнище. Това се отнася с много по-голяма сила за малките (а и дори за средните) страни и икономики, доколкото съвременният глобализиращ се свят предполага a priori движение в определено русло.

Забележително е колко бързо и категорично се наложи и се прие ПС от населението и икономическите агенти у нас. Доверието към паричните агрегати се възвърна на задоволително равнище. Населението и икономическите агенти оцениха положително налагането на твърди правила за провеждане на монетарна политика. Транзакционните разходи рязко се понижиха, облекчи се планирането на инвестициите (особено дългосрочните), повиши се предвидимостта на монетарните процеси. Всичко това доведе до подобряване на условията за бизнес.

Добрата стратегия е придържането към твърди, ясни и устойчиви правила при провеждането на макроикономическата политика, притежаващи висока предвидимост. Правилата трябва да включват безпрекословно спазване на пазарните принципи на управление по целия фронт от икономически взаимодействия, последователно култивиране на чувство за поемане на риск от страна на населението и икономическите агенти за извършваната икономическа дейност, както и носене на отговорност за възможните и вероятни последствия. Държавата трябва да престане да бъде социален гарант за всички възможни икономически неблагополучия в страната. Тя трябва да изпълнява ясно дефинирани, разписани и разгласени функции, достатъчно добре формулирани и известни в теорията на пазарното стопанство.

ГЛОБАЛНИ АСПЕКТИ НА ИКОНОМИЧЕСКИЯ РАСТЕЖ

***Анна Недялкова*[1]**

В началото на XXI век науката все по-осезаемо се ангажира с **теоретичното осмисляне на новите тенденции и явления в световната икономика и адекватното им отразяване в използвания категориален апарат.** Независимо от публикуваната вече обемна литература и направените значителни изследвания едва ли може да се твърди, че са намерени отговорите на множеството **въпроси,** които стоят **пред общата икономическа теория.** Тъкмо обратно. Животът ежедневно ни поднася нови предизвикателства, които все по-трудно можем да вместим в познатите ни икономически формули, диаграми и инструментариум. Без еднозначен отговор, поради което и обект на засилен интерес, продължават да бъдат такива съществени въпроси като:

- Кои са новите процеси и характеристики на развитието, изменящи световния ландшафт, и по същество са белези на **радикално променяща се световна действителност?**

- В каква степен икономическата наука отразява тези процеси и тенденции?

- Доколко и как глобализационният подход влияе върху икономиката и внася промени в установения вече ***категориален*** *апарат на икономическата теория?*

- Кои са *факторите на икономическия растеж* и каква е връзката им *с факторите на глобализационния процес?*

- Как се проявява и измерва *глобализационният ефект* и какви са последиците му за световното стопанство, регионалните и националните икономики?

- По какъв начин ***малките страни и икономики*** са подложени на въздействието на глобализацията и как това променя характера на икономическата активност на техните общества?

[1] *Проф. д.ик.н. Анна Недялкова е ректор на Варненски свободен университет.*

Тези въпроси имат отношение към най-важния аспект на развитието – **икономическия растеж и свързаната с него икономическа активност на обществото.** Проблематиката има пряка връзка и със същността и характера на **регионалните интеграционни процеси** като една от съвременните глобализационни тенденции, проявяващи се в конкретно историческата реалност и мащаб.

Преди да се потърси отговор на тези въпроси, от принципно значение е да се отбележи, че промените, на които днес сме свидетели, са заложени като даденост в **природата на капитала,** който е двигателната сила за осъществяването им в капиталистическата система. Още в средата на XIX век К. Маркс констатира, че "тенденцията да се създава световен пазар се съдържа непосредствено в самото понятие капитал. ... всяка граница се явява подлежащо на превъзмогване ограничение". Пак в този ред на мисли Маркс отбелязва, че "капиталът прекрачва както националните ограничения, така и обожествяването на природата, традиционното, затвореното в определени граници самодоволно задоволяване на съществуващи потребности и възпроизводство на стария начин на живот".[2]

Очевидно е, че още в средата на XIX век ранното развитие на индустриалното производство вече съдържа **тенденцията за всеобщност и универсалност.** В този смисъл световното стопанство е подстъп към глобалното стопанство и естествено, по необходимост, го поражда. То се възпроизвежда в него като по-висша степен на развитието. Именно тук можем да открием една от съществените причини за променящата се същност на икономическата активност на обществото.

Друг аспект на разглеждането на поставените въпроси е обстоятелството, че **глобализацията на икономиката е органично свързана с глобализацията на развитието.** Икономиката не е просто във взаимодействие с останалите сфери на социалния живот. Тя е част от него. Този нов характер на икономическата активност на обществото, която не може да се изрази само с категорията за взаимодействие и взаимозависимост, особено релефно се забелязва в днешната фаза на проявление на глобализацията. Процесът означава вече универсалност на развитието и **неотделимост на основните сфери на живота една от друга.** Днес много доказателства подкрепят тезата, че нито една сфера на живота, вкл. и самата икономика, не е изолирана и не е възможно да действа автономно. Поради това самото изразяване на икономическите процеси предполага разглеждането им в максимално широк социално-икономически контекст. Науката своевременно реагира на тази особеност на развитието. Някои автори вече изложиха свои виждания за историческите проявления на универсализацията и констатираха цикличността на нейното проявление.[3] В случая се присъединяваме към разбирането за това, че **глобализацията е свързана с устойчивото проявление на тенденциите към универсализация.** Още през 70-те години на миналия век беше **отхвърлен икономическият**

[2] Маркс, К., Фр. Енгелс. Съч. Т. 46, ч. I, с. 333, 335.
[3] Вж. Проданов, В. Глобалните промени и съдбата на България. С, 1999, с. 31.

редукционизъм като стремеж факторите и съдържанието на икономическия растеж да се изследват само в рамките на икономиката. Научно-техническата революция освен всичко друго привежда в активност силите за **единство на живота.** Икономиката зависи не само от науката и технологиите, но се проявява вече и като **едновременност и еднозначност** на развитието на комуникации, информатика, медии, култура и образование, национална идентичност и специфика. Налице е тясното обвързване на национално специфичното с общопланетарното, на националната специфика с общочовешкото развитие. Самият глобализационен процес трябва да се разбира като нова форма и съдържание на движението на икономиката във взаимодействие с останалите сфери на жизнената дейност. ***Методологически това предполага*** **изследване на икономиката в контекста на развитието и обяснява подчертания интерес към *икономическия аспект на глобализационните процеси.*** Съществен методологически и съдържателен аспект на изследването на икономическата активност на обществото засяга ***социалните субекти на*** *глобализацията.* Последната в редица случаи се проявява като спонтанност на развитието и на икономическия растеж, различни за всеки етап на зрялост на обществото. Но тя не се извършва независимо от социалните агенти, извън фирмата, икономическите структури, държавно организираните общности. Съвсем очевидно е, че глобализацията е функция както на тях, така и на глобалните и транснационалните корпорации, на водещите индустриални държави, на регионалните общности и световните институции. Збигнев Бжежински говори за глобална американска система. Освен с икономическата и военната мощ той я свързва и с масираното, невидимо въздействие на американските глобални комуникации, средствата за масово развлечение, масовата култура и обобщава, че "тази безпрецедентна американска хегемония е без конкуренция".[4] Васил Проданов на свой ред определя периода след Втората световна война и особено след края на Студената война като "четвърти цикъл в развитието на капитализма и равнището на универсализация на икономическите, културни, политически взаимовръзки, през който световен хегемон стават САЩ."[5] Разбира се, самият Бжежински поставя въпроса какви са реалните шансове на САЩ в близка перспектива и докога американската хегемония ще бъде безспорна. Но тяхното моментно превъзходство не подлежи на съмнение. Това налага да свържем въпроса за икономическия растеж и икономическата активност на обществото с редица други фактори, между които, на първо място, **динамиката на сравнителните предимства** на регионите. Не е без значение фактът, че Европейският съюз разполага вече с огромен конкурентоспособен потенциал, който се развива и на глобално равнище. Наблюдателите следят внимателно конкурентния потенциал на Китай, Индия, а в близка перспектива – на Русия и на регионалните групи от рода на Евразия или Шанхайската асоциация за сътрудничество. Извън съмнение е, че тези страни и икономически групи ще играят все по-значителна роля в глобализационните процеси. Но каква ще бъде ролята им от гледна точка на *историческите потребности на глобализацията* и в каква степен те ще са в състояние да реализират положителните потребности и тенденции, е друг

[4] Бжежински, З. Голямата шахматна дъска. Американското превъзходство и неговите геостратегически императиви. С., 1997, с. 35, 38.
[5] Проданов, В. Цит. съч., с. 25.

въпрос, който изисква специален анализ. Впрочем това е и фундаментален въпрос – ***какви са интересите и целите на*** *социалните субекти, на икономическите формации и националните държави в глобализационните процеси.* Както сочи Зигмунт Бауман: "За някои "глобализацията" е това, което сме задължени да правим, ако искаме да бъдем щастливи; за други "глобализацията" е причината за нашето нещастие. За всеки обаче тя е неподатливата участ на света, необратим процес; тя е също процес, който засяга всички не в една и съща степен и по един и същ начин. Ние всички сме в процеса на "глобализиране" – а да бъдем глобализирани означава да държим сметка най-малко за две неща - **интеграционни възможности и интеграционни потребности."**

Нов нюанс на икономическата активност на обществото придава и фактът, че съвременният свят е прекалено разнолик и противоречив. Вместо очакваната кохезия обществата търпят сериозна дезагрегация. Обособяват се все повече социални групи, белязани с остри различия на потребности и интереси. **Социалният проблем** като израз на противоречията в интересите на различните по своето обществено положение социални субекти доминира на сегашния етап в живота и поради това не може да бъде пренебрегван под какъвто и да било "оптимистичен" претекст.

Връзката и взаимозависимостта между икономиката и другите сфери на живота естествено налагат и предполагат и универсалното развитие на глобализацията в специфични форми. Несъобразяването на икономиката и социалната политика с изискванията на глобализацията като обективен и неизбежен исторически процес поражда и съответни сериозни смущения в развитието.

В основата на тези процеси стои тенденцията към **универсалност на човешките потребности** и стремежът към тяхното задоволяване.

Един от централните въпроси, на който в съвременната дискусия с пълно основание се отделя подчертано внимание, е за съотношението между **глобалност и взаимозависимост,** глобалност и интернационализация на производството или световно стопанство, което безспорно е също белег на променения характер на икономическата активност. В това направление могат да се посочат няколко основни съображения.

Преди всичко *глобализацията е нова, по-висша степен на взаимодействие и взаимозависимост,* която се проявява не само в икономическите процеси, но и във всички основни сфери на обществения живот. Тази по-висока степен се предопределя от наличието на все повече явления и факти, които независимо от мястото на възникването им засягат живота и дейността на всеки човек на планетата. Важен момент, който понякога се пропуска в теоретичната интерпретация, е, че *глобализацията на икономиката е само страна на глобализацията на развитието и не може да бъде затворена в границите на стопанския живот.* Тя изобщо не е възможна без всеобщност на развитието на науката, образованието, културата, комуникациите, информатиката и управлението. Именно заради това тя е продукт не само на икономическите

сили, а на цялостното развитие на обществения организъм. *Глобалността е взаимозависимост и взаимодействие между всички основни елементи и форми на обществения живот и с това си съдържание е съвършено ново явление за историческия процес.*

Глобализацията е **нов тип интернационализиране на икономиката и живота.** Съществено е не развитието на междудържавните, интернационалните връзки, а възникването на нов характер на всеобщност, общопланетарност. В това отношение глобализацията влиза в противоречие с частните форми и съдържание на развитието. *Всеобщност, а не ограниченост е законът на глобализационния процес.*

И накрая глобалността не е просто световно стопанство. Тя е **глобално стопанство и глобално общество.** Световното стопанство предхожда глобалното като стъпало от развитието му. В теоретичната дискусия непрекъснато се повдига въпросът за **автономността на глобализационите процеси** и глобалното стопанство и произтичащото оттук положение на **държавата и нацията.** Заедно с еволюцията на световното стопанство в хода на глобализацията съществено се променя и **съвкупната роля на държавата.** Както в редица направления на социалния живот, така и в икономиката ролята на държавата не само не намалява, а напротив, се увеличава. Пряко свързани с икономическия растеж са най-малко пет аспекта на отговорността й да бъде регулатор на глобализационните процеси:

1) осигуряване на достъп до пазарни ресурси, адекватно на националните интереси;

2) осигуряване на правила за функционирането на чуждестранните капитали при принципите на устойчивото развитие;

3) формиране и осъществяване на специфична за страната индустриална политика при ясни правила за опериране на местния капитал и националната индустриална система;

4) изработване на собствени механизми за противодействие на глобалния риск;

5) реализиране на мерки за постигане на съподчиненост между икономически, екологичен и социален ефект.

Всеки исторически необходим процес, какъвто е и глобализацията, се реализира посредством дейността на хората, със съзнателни и целенасочени действия, които могат да опосредстват и спомагат за реализирането му, но и обратното – да му пречат. **Пазарът и пазарните механизми** сами по себе си са безсилни за утвърждаването на глобалните отношения. Всеобщо констатираното архаизиране на пазарните отношения се дължи до голяма степен и на потребностите, възникнали с глобализационните процеси. Затова и учени като

Р. Хайлбронер[6] говорят за "историческо компрометиране" на пазара. То се изразява в невъзможност последният сам и автономно да изпълнява регулативната си функция и да въздейства върху основните пропорции в икономиката, да съдейства за разрешаването на проблеми като безработицата, международните валутни спекулации, престъпността, наркоманията и други социални недъзи. Още по-осезателно това безсилие се проявява в сферата на екологията.

Осъществяването на глобализацията като обективна тенденция може да се постигне само при активното участие на държавата и при координирани и съгласувани действия на ***правителствата.*** Съществува склонност да се абсолютизира **ролята на капитала и на глобалните корпорации.** А практиката на световните отношения и по-специално на САЩ показва, че целият държавен апарат и международната дипломатическа дейност, дори и неикономическите лостове, са впрегнати за подпомагане и създаване на благоприятни условия за тяхното опериране. Самата дейност на корпорацията и конкурентната борба в същността си се проявява като борба между държавите и икономическите региони. Инструментите на държавния апарат се използват за оказване на въздействие върху пазарните отношения, които вече не са в състояние с действието си на "невидима ръка" да подпомогнат дори най-големите ТНК.

Променениият характер на икономическата активност на обществото провокира научна дискусия за това доколко новите процеси и явления се включват и присъстват вече непосредствено като елемент на **предмета на общата икономическа теория.** И поради това – доколко **самата икономическа теория** е подложена на съществени промени в категориален и концептуален план, ако не дори и на съществена трансформация. Тук научните тези са разположени в двете крайни диспозиции на разбирането – от ревностна защита на статуквото в икономическите теории до откровеното признание, че много от тях вече са “тясна дрешка” за реалностите на XXI век и глобални измерения на световната икономика. Поради това е естествено да се очакват и съществени промени в теоретичната им база, които трябва да намерят място и в съответния категориален апарат.

Убедени сме, че именно **икономиксът** като "наука за рационалния избор при използването на оскъдните ресурси в производството, разпределението, размяната и потреблението на благата"[7] е сред най-повлияните от глобализационните процеси науки. Промените могат да се констатират най-малко в три аспекта:

- отчитане ефекта на мащаба;
- съобразяване със синергията, която взаимосвързаността, взаимозависимостта и универсалността генерират;

[6] Хайлбронър, Р. Капитализмът на 21 век. С., 1997, с. 37.
[7] Миркович, К. Международна икономика. С., 2000, с. 28.

- съблюдаване на релативистичната зависимост между стойност и полезност.

Новите процеси и явления включиха в предмета на общата икономическа теория такива категории като полицентризъм, устойчиво развитие, геополитика, и т.н. В безмерно широкото поле за изследвания на глобализацията като сложен, многофакторен и с висока степен на неопределеност процес се променя и **макроикономиксът,** който третира поведението и динамиката на цялата икономика. Едва ли може да се спори по това, че говорейки за „икономиката като цяло", вече имаме предвид именно глобалния й мащаб. Подобно разбиране се отнася и за **мезоикономикса,** акцентиращ върху поведението на транснационалните компании, които по всеобщо признание са главните субекти на глобализацията. **Мегаикономиксът,** който анализира взаимодействието на националните стопански комплекси, и сравнителният анализ на различните икономически системи не могат да игнорират влиянието на целия комплекс от фактори на глобализацията и да отразят новата структура на света и новата география на икономическите агенти на развитието. Според Камен Миркович науката **международна икономика** има много по-широк и актуален предмет.[8] Тя "изучава предпоставките, условията и механизмите за възникването и функционирането, нарушаването и възстановяването, целенасоченото регулиране и поддържане на равновесието в международните пазари, функционирането на националните икономики и взаимодействието помежду им в условията на международната икономическа среда и функционирането на световното стопанство в неговата цялост". Но дори и това определение ни дава основание да смятаме, че извън нейния поглед остават още редица аспекти на много по-мащабния глобализационен процес. Защото **международната икономическа среда на практика вече е глобалната среда, а взаимозависимостта между националните икономика е по-силна от тяхното взаимодействие.** Това особено ясно се проявява в процесите на регионална интеграция. Нека припомним, че Т. Левин през 1983 г. въведе в научен оборот термина “глобализация” именно при анализ на процесите, свързани със сливанията на териториалните продуктови пазари. Регионалните обединения днес са ориентирани към предимствено съсредоточаване на активността на капитала в по-хомогенна стопанска и социална среда. Именно поради това те вече са подвластни на единна концепция за икономическата си активност, която е ориентирана към формиране на **своеобразен икономически модел за развитие. Нови аспекти** на този модел са:

- постигане на еднотипност на икономическото развитие;
- извеждане на общи приоритети по основните фактори на растежа и развитието;
- постигане на регионална конкурентоспособност и сравнителни предимства в глобален мащаб;
- обща реакция на рисковете и шансовете на глобалната среда;

[8] Миркович, К. Цит. съч.

- отчитане разнообразието на неикономическите фактори, получено в резултат от мултикултурализма;

- системно-структурна реакция на универсалната икономическа оскъдност.

Процесът на регионалната икономическа интеграция е единен по своето съдържание, но върху неговото развитие в отделните териториални сектори на световното стопанство оказват влияние фактори от историческо, икономическо, културно, социално, екологично и т.н. естество. Това е още едно основание да приемаме, че икономическата активност на обществото не може да се ограничи само в рамките на икономиката, а трябва да се разгледа в тясна връзка с основните направления на жизнената дейност и системата на световните отношения, т.е. в контекста на глобализацията.

М. Олброу заключава, че "... схващанията за глобализацията просто като икономически процес издават тесногръд икономически възглед, докато всъщност сме въвлечени във всеобхватно социално преобразуване".[9] Говорейки само за "социално преобразуване", видимо той недооценява ролята на икономиката в историческия процес и неговото изследване има подчертано социологически характер. **Икономическият подход** е и ще си остане особено важен инструмент на научното познание. Но неговото ефективно прилагане предполага наличие на възможности за разглеждане на разностранните аспекти на икономическата активност като **отношение и връзка на икономиката с останалите сфери на живота.**

За да отрази новите реалности, съвременната концепция за икономическия растеж трябва да разреши **няколко основни проблема:**

- разглеждане на глобализационния процес в контекста на цялостното съвременно състояние на световната икономика и системата на обществените отношения с изясняване на въздействието на основните форми на историческия процес и на главните субекти, като се имат предвид съществуващите сега връзки на взаимозависимост и взаимодействие;

- Изясняване на основните противоречия на съвременния свят и на начина, по който те влияят върху историческите потребности на глобализационната тенденция. Специално внимание трябва да се отдели на опитите с нови средства и по нов път да се наложат методи за използването на глобализационните тенденции за тясно държавни и корпоративни интереси;

- изясняване на конкретно историческите форми и мащаби на проявление на глобализацията и тяхната връзка с регионалните стратегии.

Вглеждането в **регионалните стратегии** и техният сравнителен анализ сочат, че именно регионите са новият формат на обществото, в който се реализира новият характер на икономическата активност. В повечето случаи тя е

[9] Олброу, М. Глобалната епоха. С., 2001, с. 14.

ориентирана към **ограничаване либерализацията на капиталовите пазари** и поставянето им под контрола на региона, изграждане на допълнителни ограничения срещу вноса на нестабилност. Регионалните стратегии са своеобразен модел на прилагането на системно-структурния подход при оценката на икономиките на участващите в обединението държави. Реализира се обща политика за регулиране цикличността на бизнеса и пазара на регионално равнище, търси се своеобразен модел за противопоставяне на кризите, адекватен на реалностите. Регионалните стратегии са достатъчно силно доказателство за това, че е налице нов етап на конвергенция между пазара и плана. Практиката изобилства от примери за въвеждане на нови инструменти за планово управление на икономиката и задоволяване на обществените потребности. Нов характер има самото икономическо саморегулиране и саморазвитието на териториалните системи. Регионализмът е обективно, реално и социално значимо историческо движение. В него доминират икономическите съображения. Но те завладяват политиката, отразяват се на културата и образованието, създават нов тип международни отношения.

Особен интерес представляват **формационните аспекти** на икономическата активност. След разрушаването на социалистическия блок капитализмът стана доминиращ обществен строй. На сегашния етап обаче капиталистическата формация е белязана с редица асиметрии и деформации, които съществено променят познатата ни линия на икономическо развитие. Между тях на първо място ще отбележим **изострената до краен предел конкуренция** между корпорациите и водещите държави. В САЩ, Германия, Франция или ЕС като цяло, в Япония националният капитал се представя от ограничен брой ТНК. Правната уредба на тези държави е ориентирана към улесняване дейността на корпорациите, особено що се отнася до оперирането им на глобалния пазар. Специфичен вариант на "дивата конкуренция" е **технологичната надпревара.** Изследователи признават, че никога досега светът не е бил "в лапите" на толкова яростна надпревара, каквато е налице днес в технологичното развитие. Тя изтласква на върха малък брой държави и корпорации, разполагащи с достатъчно капитал и ресурс за технологични иновации. На практика за свободно движение на технологии не може да става дума. А те имат пряко отношение към конкурентните предимства на пазара. Мащабите, които взе явлението **"фирмена тайна и информационна изолация",** доказват, че макар науката да не признава граници, то корпорациите са склонни да я затворят зад стените си. Планетарното разпространение на капиталистическата формация ограничи възможностите на държавите за **избор на модел на развитието,** който определя целите и характера на икономическия растеж. На практика тук глобализацията е несъвместима с демокрацията, защото решенията по този въпрос се вземат най-вече от централите на глобалните ТНК. В омагьосан кръг попада идеята за едновременното провеждане на тази политика в сферата на икономиката, политиката, културата, образованието и т.н. Още по-сложен е въпросът с реализирането на концепцията за **социална пазарна икономика.** Дали и в каква степен ще се отдели внимание на социалните проблеми, не е просто хуманен въпрос. В дългосрочен аспект той директно засяга условията и възможностите за самото икономическо развитие. Особено важна е връзката

между производството, потреблението и качеството на живот, а оттам и на човешките ресурси.

Либерализацията на икономиката и отслабените функции на държавата по отношение на нея поставят сериозно под въпрос **идеята за кохезия** на обществото. Не случайно индикаторите за кохезия заеха челно място в списъка на глобалните икономически индикатори. Все по-актуални стават такива индикатори като жизнен стандарт и праг на бедността. Появиха се нови направления в икономическата теория, ориентирани към паритет на покупателната способност и връзката между стойност и полезност.

До неотдавна **икономиката и културата** се третираха като две напълно независими сфери. Икономиката като свят на прагматизма, а културата като възвишен свят на красотата. Значението на културата днес нарасна неимоверно много именно поради непосредствената й връзка с икономиката. Тя постепенно се превръща в един от основните фактори на икономическия растеж и нов стратегически ресурс на обществото. Заедно с науката, образованието и информацията културата е активен участник във формирането на "новата икономика" и самостоятелно поле за изява на предприемачеството. Наред с това днес тя е съпроводена от негативни тенденции, които са резултат предимно от обсебването й за целите на икономиката и политиката и механичното пренасяне на техните закони в духовната сфера. Културата все повече попада под ударите на комерсиализма и пазарните сили. Икономическите противоречия на корпорациите се пренасят в културата. Тя понася ударите и на икономическите кризи. Духовното производство винаги е скъпо. Разходите му са непосилни за отделния творец, а оттук се раждат двете негативни тенденции – на хедонизма или на финансовата зависимост от бизнеса. Противоречието между естетико-художествената същност на културата и икономическата форма на реализацията й има многостранно влияние върху икономическата активност на обществото.

Глобален и универсален фактор на развитието, а оттам и на икономическия растеж са **медиите и комуникациите.** Медийната глобализация е сила, която прониква във всички сфери на живота и влияе върху тяхното развитие. Освен това тя е универсално проявление на корпоративната глобализация и реализира нейните стратегически цели. Обединението в огромни медийни и комуникационни комплекси по същество е концентрация на дейности и капитали, фактическо възникване на грамадни индустриално-финансови корпорации, които включват и средствата на комуникационното и медийното въздействие. Подобен род сливания родиха през 90-те години на XX век многомилиардни структури. Медиите все повече са средство за реализиране на корпоративните интереси на собственика си. Реалното им функциониране и съдържание на информацията са под контрола на субектите на глобализацията и най-вече на корпорациите. Глобалният капитал превърна медиите в универсална сила на обществото, но и в свой предан слуга. На свой ред глобалните медии се опитват да подчинят на своята воля държавния апарат и политическите сили. Като траен резултат това въздействие формира поведение на производители и потребители, влияе върху икономическата активност на личността и т.н.

Дотук разгледахме само някои фактори на глобализацията, които доскоро отсъстваха от предметното поле на общата икономическа теория. На практика **глобализационният ефект** е резултат от едновременното и взаимозависимо действие на множество сили и фактори. Съвкупността от всички тях съществено променя очакваните линии на развитие, в т.ч. и икономическия растеж. В редица случаи процесите са противоречиви и непредсказуеми, а самата глобализация се изявява като асиметрия и поражда дори антисоциални явления.

В обобщение можем да констатираме, че процесите, които съпътстват глобализацията, определят новия характер икономическата активност на обществото и променят представите ни за икономиката. Между тях на първо място ще отбележим **промяната в структурите, в условията на живот и факторите на развитие.** Технологичната революция, жестоката и "дива" конкуренция, властта на медиите и комуникациите, изострените докрай противоречия между бедни и богати, демокрацията, превърната в послушница на интересите на корпоративния капитал, на практика резултират в **ново обществено разделение на труда, нова география на производствения фактор и ново разбиране на икономическа ефективност.** Като добавим и факта, че кризисните ситуации са с тенденция към перманентност, то няма да бъде пресилено да отчетем висока степен на ентропия в състоянието на обществото и да заключим, че доминиращият към момента модел на организация на общественото производство много скоро ще изчерпи потенциала си за промяна и икономически растеж.

За нас специално значение имат мястото и ролята на малката и средната страна в глобализационните процеси и особено това на **България.** Смятаме, че тя е в положението на скромен бегач на дълги разстояния и единствената цел е само да внимава да не бъде съборена на земята от фаворитите. България разполага с икономически, интелектуален и социален потенциал и главният проблем е как най-рационално да го използва, отчитайки сложността и агресията на глобалните предизвикателства. Въпрос на обективна предпоставеност, но и на национален и цивилизационен избор е кои от възможностите на съвременния глобализиращ се свят ще се използват, за да извлече страната ни максимална полза за икономическия си и социалния напредък.

ВЪНШНОИКОНОМИЧЕСКАТА ОРИЕНТАЦИЯ НА БЪЛГАРИЯ В ПОДКРЕПА НА ПОЛИТИКИТЕ НА ЕВРОПЕЙКИЯ СЪЮЗ

***Емил Панушев*[1]**

Външноикономическата ориентация на България през периода 2007-2013 г. ще бъде следствие от пълноправното членство в Европейския съюз (ЕС). **Разширяването на бъдещите възможностите на страната да реализира експортноориентиран икономически растеж се определят от ефектите на присъединяването на страната към Съюза, от участието в политиките на ЕС**, както и от използването на предимствата от приобщаването към Европейското икономическо пространство за намирането на допълнителни възможности за излизането на пазари на трети страни.

Членството на България в ЕС обуславя възприемането на приоритети, съобразени със задълженията, произтичащи от него – участието и прилагането на политиките на Съюза, особено към държави, с които България се стреми да развива активни икономически връзки – Русия, Западните Балкани и другите страни от Югоизточна Европа. Наред с това възможността да се реализират определени национални предимства с развитието на търговско-икономическите отношения в други страни и региони ще спомогне да се компенсира изчерпването на първоначалните интеграционни ефекти, което ще настъпи през посочения период.

1. Присъединяването към ЕС – определящ фактор на външноикономическата стратегия на България

Най-важният резултат от развитието на външноикономическите връзки на България е **продължаващото положително развитие на ефектите на интегрираните пазари и разширяването на търговията с Европейското икономическо пространство.** Предвид вече постигнатите размери на търговията на страната с ЕС – близо 60 % от общия обем, може да се очаква известно развитие като резултат от допълнително пренасочване от външни пазари и региони към Единния вътрешен пазар на ЕС. Това ще спомогне за подобряването на условията на търговия на българските фирми, което ще стимулира излизането им на пазари на трети страни, където ЕС има развити търговски отношения (Фигура 1). Същевременно очакваното разполагане на филиали и фирми от ЕС ще засили експортния потенциал в региона и използването на националните сравнителни предимства в подкрепа на икономическото развитие.

[1] *Ст.н.с. д-р Емил Панушев е завеждащ секция „Международна икономика" в Икономическия институт на Българската академия на науките.*

Фигура 1

Основни търговски партньори на ЕС

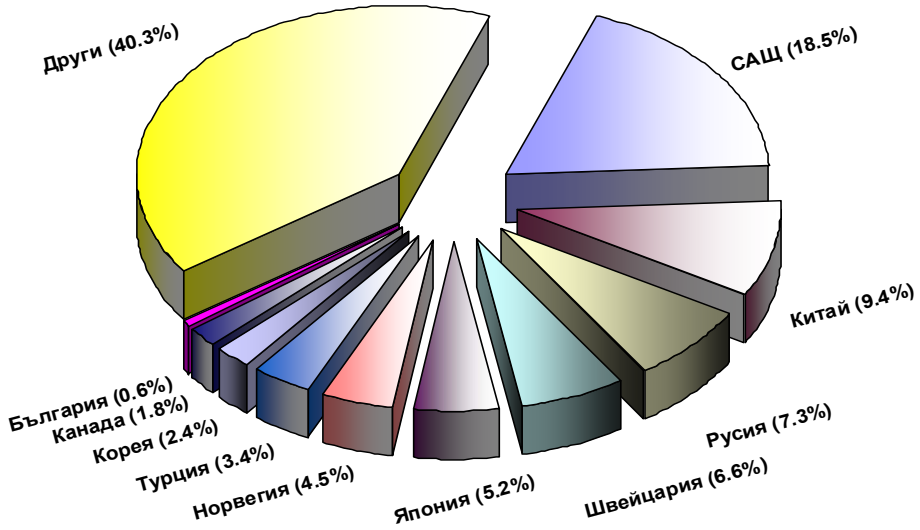

Източник. Eurostat.

Постигането на значими резултати се свързва със прилагането на национална политика за развитие на инфраструктурните предпоставки и ендогенните потенциали на българските териториални единици, особено в близост до главните направления на търговските потоци в региона. За целта е важно стимулирането на фирми, които предлагат високотехнологични услуги, и прилагането на постиженията на изграждащото се в ЕС информационно общество.

Важен елемент от интегрирането на страната е **участието в общата търговска политика на ЕС** и особено подкрепата във външноикономическата стратегия към регионите от интерес на Съюза, където България има вече установени търговско-икономически отношения. Оценката на външната търговия на страната през последните години очертава засилваща се регионална концентрация – най-вече в ЕС, като следствие от интеграционните процеси и намаляване на ограниченията предвид присъединяването на България към Европейското икономическо пространство. Наред с това остават да функционират (и в близките години не се очертава да се променят) изградените връзки с Русия по отношение на енергийно-суровинното снабдяване на българската икономика.

Вследствие промените в структурата на българската икономика и развитието на търговско-икономическите отношения със съседните държави се очертават и основните търговски партньори на страната през последните години. От оценките на Евростат се вижда, че основен търговски партньор на България е ЕС– 55.9% от износа и 57.1% от вноса.

Следващи по значение са търговските отношения с Турция, която е страна-

кандидатка и има споразумение за митнически съюз с ЕС (на второ място по износ и на трето по внос). Присъединяването на България към ЕС ще бъде стимул за разширяване на търговията въпреки очакваното преструктуриране на търговските отношения между двете държави с прилагане изискванията на ЕС, особено регламентите на Единния пазар.

На следващо място са търговските връзки с Русия, както и с други балкански държави като Румъния, Сърбия и Македония. В последно време сред основните търговски партньори на България са страни, покрити от политиката на съседство, развита от ЕС като отговор на четвъртото разширяване, завършваща част от което е присъединяването на България и Румъния.

В първия етап от развитието на политиката към „новите съседи" е включена Украйна, която е на четвърто място сред вносителите и на десето място сред страните, в които изнасят българските фирми. Като цяло разширяването на икономическите връзки със страните от новото съседство ще подпомогне възприемането и прилагането на регулациите на ЕС, което България вече е въвела по линия на вътрешния пазар.

Фигура 2

Основни търговски партньори на България

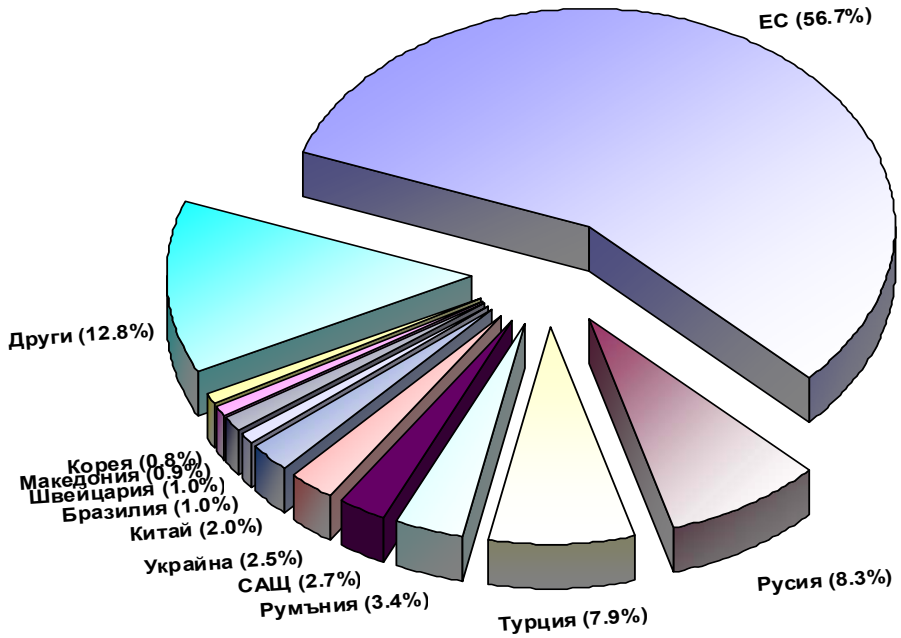

Източник. Eurostat.

Наред с това продължаването на прилагането на съществуващите споразумения за асоцииране с държави, покрити от тази политика, ще направи България страна по изпълнението им от името на ЕС. Това ще изисква

проучване и адаптиране на възможностите на страната ефективно да участва в партньорските механизми, особено предвид вече установените търговско-икономически връзки.

Особен елемент е присъединяването ни към политиката на сътрудничество за развитие. Прилагането на търговския подход към развиващите се държави, присъединили се към Конвенцията Ломе и споразуменията от Котону, ще позволи развитието на допълнителни търговски връзки и съответно участието във формирането и прилагането на Европейския фонд за развитие.

От голямо значение е участието в Барселонския процес, стимулиращ развитието на търговско-икономическите отношения в Средиземноморието. Предвид факта, че въпреки стимулиращите процеси се очаква пренасочването на икономическата динамика от региона към новоприсъединените държави от Централна и Източна Европа, би трябвало да се потърсят възможности за разширено присъствие на България в икономическите връзки на ЕС с държавите от региона, част от които са покрити и от политиката на съседство (Фигура 3).

Фигура 3

Основни търговски партньори на България извън ЕС (2005)

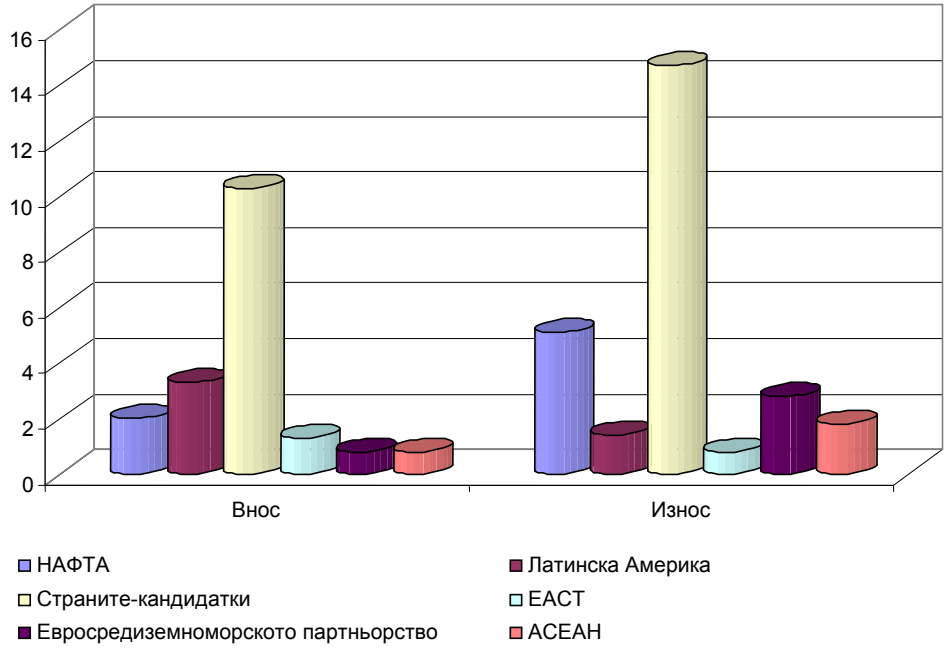

Източник. Eurostat.

От регионалната структура на търговските партньори на България се вижда превишаването на износа в региони, които са важни търговски партньори на ЕС – Североамериканската зона за свободна търговия (НАФТА), страните-кандидатки, Евросредиземноморското партньорство и АСЕАН. Това ще даде възможност на България да засили икономическото си присъствие в тези райони

и да реализира положителни търговски ефекти от членството си в ЕС. Такава структура на външнотърговските връзки създава за страната **благоприятна възможност да доразвие възможностите си за участие в интеграционните механизми, като спомага за развитието им в условията на членство ни в ЕС. По такъв начин външнотърговската политика на България ще бъде фактор за стимулиране на развитието на икономическите отношения в Черноморския регион и в Западните Балкани.**

2. Икономическите отношения България – Русия

Развитието на отношенията с Русия са важно предизвикателство пред външнотърговската политика на България поради значителните промени в установени области на сътрудничество, както и утвърдените позиции на фирмите на пазарите на двете страни. Сега Русия е на второ място след ЕС във вноса на България и на седмо място в износа. Тази структура е обусловена от прилагането на високи мита и тарифи от руска страна към българските износители, както и от недостатъчни по обем и структура икономически връзки, което прави неефективна дейността на българските износители в Русия.

Развитието на политическите и икономическите процеси в Русия през последните години дефинира сравнително сходна структура на търговско-икономическите й отношения с ЕС, което се наблюдава и по отношение на останалите страни от Централна и Източна Европа. При това трябва да се имат предвид и съществуващите позиции на руските фирми в други страни от Централна и Източна Европа, което засилва конкуренцията за българските фирми в този регион. Същевременно обаче трябва да се положат усилия за възстановяване на външнотърговските отношения, като се стимулира присъствието на руски икономически потенциал в нашата страна.

Ето защо е от особено значение **намирането на подходящи механизми за съчетаване на европейската ориентация с доразвиване на възможностите на националните пазари да използват предимствата в търговията с Русия.** Това особено ясно се забеляза и при предишните разширявания на ЕС, както и в приетите решения на европейските институции, очертаващи рамките на партньорството с Русия.

Същностен елемент на последното разширяване е приемането на значителен брой държави, имащи развити икономически отношения с Русия. Реформите в страните от Централна и Източна Европа вече дефинираха структурата на икономическите отношения с Русия. Поради това и един от ефектите на присъединяването на тези държави е прилагането на общата митническа тарифа, което за отделните страни ще се отрази по различен начин върху търговията им с Русия. Анализите показват, че при някои стокови позиции присъединяването на страните ще бъде фактор, влошаващ достъпа на руските фирми до Единния европейски пазар поради повишаване на прилаганите мита и влошените условия за руски внос. Наред с това обаче при някои стоки ще се наблюдава намаляване на митата, както и положителен ефект от изравняване на условията на търговия с други страни от региона.

Фигура 4

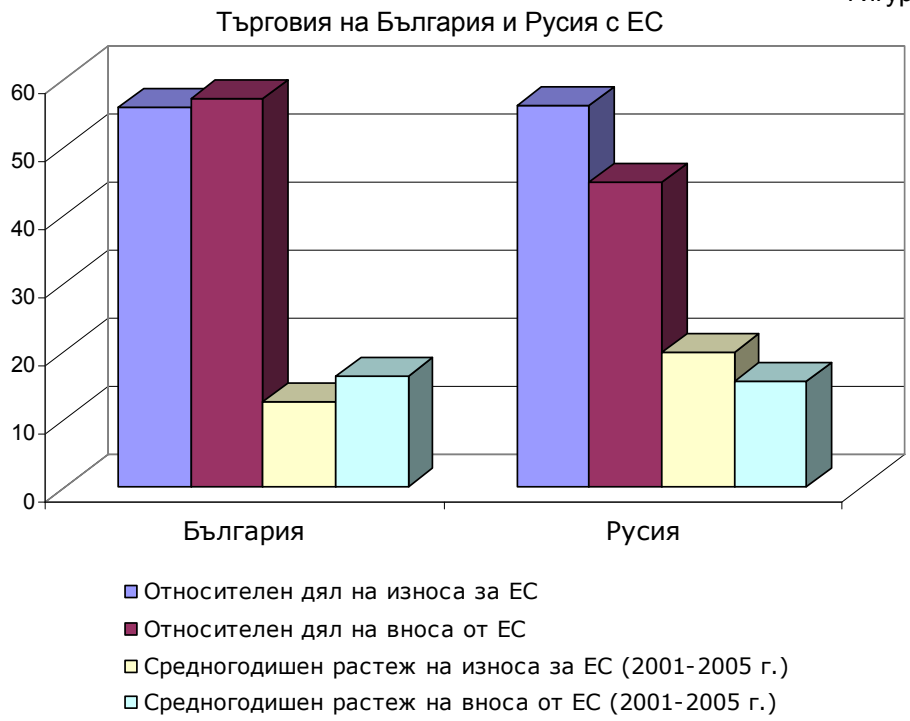

Източник. Eurostat.

Като цяло анализите сочат, че може да се очаква подобряване на възможностите за търговия между страните от Централна и Източна Европа и Русия, като тук е важно и развитието на нови форми на сътрудничество, вкл. в области като услугите и преките чуждестранни инвестиции. Това би намалило утежняващия и преобладаващо енергийно-суровинен внос от Русия за тези държави.

Съществен стимул за развитието на отношенията между България и Русия е успешното завършване на преговорите и присъединяването на Русия към Световната търговска организация (СТО). Подкрепата от ЕС дава основание да се очаква, че постепенно различията с останалите членове от СТО ще бъдат изгладени, процес, който България подкрепя със своето присъствие в организацията. Това ще намали пречките в двустранната търговия, тъй като ще се прилагат единни правила на СТО, и ще понижи сега съществуващите мита от страна на Русия, които намаляват конкурентоспособността на традиционно присъстващи на руските пазари български стоки. В значителна степен това ще подобри и позицията на България спрямо останалите страни от Централна и Източна Европа и ще даде възможност за възстановяване на позициите на българските фирми на руските пазари.

За целта е от значение да се обнови технологично и да се развива търговската инфраструктура, тъй като в момента тя не дава възможности за стимулиране на търговските връзки съобразно очертаващите се насоки в Черноморския регион. Важен стимул за това може да бъде подкрепата на ЕС за морския транспорт в рамките на транспортната политика на Съюза, което да засили позициите на българските оператори и по такъв начин да спомогне за развитието на икономическите контакти в региона.

Ето защо следването на **политика за развитието на икономическите отношения с Русия отговаря на възможностите на присъединяването на България в ЕС.** В същото време се очаква създаването на значително по-добра структура на търговията между двете държави по линия на нарастващото значение на търговията с услуги между тях (предимно износа на услуги от България за Русия), надхвърлящо през последните години по обем търговията със стоки. Първоначално те са предимно в туристическия сектор и са свързани с възстановяване на интереса към черноморските курорти. В областта на транспорта, особено морския, прилаганите от Русия високи такси и липсата на подходяща инфраструктура намаляват неговата ефективност.

Важен сегмент е секторът на високотехнологичните услуги, в който България определено притежава значителни възможности да бъде сред най-динамичните доставчици в региона (Фигура 5). По този начин **развитието на сферата на услугите ще се превърне в стимулиращ фактор за изграждане на конкурентоспособна структура на българската икономика**. Наред с това ще се даде възможност за постигането на положителен ефект по отношение състоянието на платежния баланс на страната.

Фигура 5

Търговия с услуги на ЕС

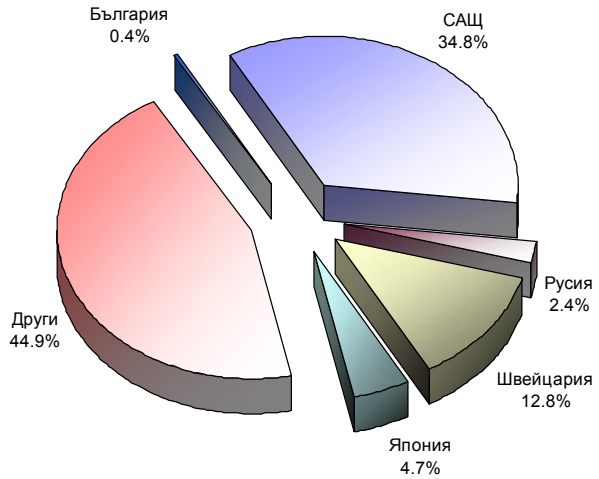

Източник. Eurostat.

Представените предпоставки за заемането на активна позиция от страна на България в развитието на търговските отношения на Русия в региона ще спомогнат за превръщането на страната ни във входна врата към Русия и другите държави в региона. Инициирането на мерки от регионален характер в това направление може да бъде съществен стимул за реализирането на националните сравнителни предимства и утвърждаването на ролята на България за икономическия растеж в Черноморския регион.

3. Икономическата политика на България към Черноморския регион и Западните Балкани

Сътрудничеството с Русия е съществен фактор за утвърждаване на мястото на България в икономическата структура на Черноморския регион. Основни сектори са активното присъствие на двете страни на регионалния енергиен пазар, както и фактът, че Турция, Румъния и Украйна са сред най-важните ни търговски партньори. По такъв начин **се открива възможност за България да бъде инициращ фактор в подкрепа на политиката на ЕС към Черноморския регион** в редица области на регионалното икономическо сътрудничество.

Мястото на България в региона подкрепя и европейската политика на съседство, която в първите си етапи покрива страни от региона, които са сред най-активните ни търговски партньори – Украйна и Молдова. Развитието на икономическите отношения с тях ще разшири възможността за използване предимствата на страната в области, покрити от приоритетите на политиката – енергетика, транспорт и информационни технологии.

Прилагането на политиката на съседство цели приемането на нови държави да не създава нови разделителни граници, като дава възможност на покритите страни да изберат степента на дълбочина на политическите и икономическите връзки. Участието в нея ще разшири възможностите на България за съдейства за прилагането на финансовите инструменти като активен фактор за укрепване връзките на ЕС с ангажираните държави.

Мястото на страната ни в Югоизточна Европа очертава **приоритетното й присъствие в прилагането на политиката на стабилност и асоцииране в държавите от Западните Балкани**. Предвид факта, че след присъединяването тя става част от споразуменията в региона, от България ще се очаква активно участие в прилагането на стратегията на ЕС и програмите в подкрепа на процеса.

Икономическото развитие на Югоизточна Европа е свързано с процесите на преход и задълбочаване на отношенията с ЕС в контекста на новите акценти във външните отношения с региони от интерес на Съюза. Политиката на България ще се свежда в значителна степен до разширяване на икономическите отношения в региона и подкрепа на политиката на стабилност и асоцииране като част от подготовката им за членство в ЕС. Сближаването в тенденциите на икономическото развитие е предпоставка за бъдещата конвергенция на региона с останалата част от континента.

Наред с тези важни за България възможности трябва да се подкрепи и развитието на търговско-икономически връзки с други региони и интеграционни групировки в света. Те ще допълнят ефектите от участието на страната в Европейското икономическо пространство и могат да допринесат за реализирането на конкурентните предимства на страната в глобализиращия се свят.

ПРИВЛИЧАНЕ НА ПРЕКИ ЧУЖДЕСТРАННИ ИНВЕСТИЦИИ (ПЧИ) В БЪЛГАРИЯ: СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ

Искра Христова-Балканска[1]

1. Ползи от привличането на ПЧИ

Развитието на технологиите и дейността на многонационалните корпорации (МНК) издигат ПЧИ като една от основните форми на външноикономическите отношения, които позволяват финансирането на икономиката. Това прави ПЧИ особено привлекателни за редица държави, особено когато ефектите им върху приемащата икономика обуславят постигането на две главни цели на икономическата политика на държавата: повишаване на инвестициите в икономиката и разширяване на възможностите за финансиране.

Съгласно икономическата литература привличането на ПЧИ в определена държава или регион в света зависи от технологични и традиционни фактори – детерминанти като размер на пазара, данъчно облагане на предприятията, равнище на работните заплати, развитие на приватизационния процес и др. Те влияят на технологичния трансфер, който може да подобри производствената структура, респ. икономическия растеж и заетостта.

Отрасловата специализация е основен фактор за привличане на ПЧИ, защото чуждестранните фирми, специализирани в производството на определена стока, решават да инвестират зад граница, изхождайки от наличието на подобни производства и квалифицирана работна ръка в приемащата държава. Хоризонталните ПЧИ се разпространяват в дълбочина на вътрешно-производствено равнище, а вертикалните - когато чуждестранните инвестиции проникват в две различни производства. Хоризонталните ПЧИ се отнасят до придобиването на специфични знания за определен отрасъл независимо от намеренията на чуждестранния инвеститор. Този тип ПЧИ дават някои предимства на вътрешните производители по линия на квалификацията на работната сила, на производството на заместители на чуждестранни продукти и т.н. Вертикалните ПЧИ предоставят общи, а не специфични знания за развитие на отрасъла и са от полза както за фирмите-доставчици, така и за фирмите-купувачи. Връзката между задграничната и местната компания е от особено

[1] *Ст.н.с. д-р Искра Христова-Балканска работи в Икономическия институт на Българската академия на науките.*

значение за трансфера на технологии и за повишаване на производителността на труда. ПЧИ съдействат за развитието на сравнителните предимства на определено производство и дават възможности за развитието на отрасли, ориентирани към износ. Инвестициите на „зелено" също оказват положителни ефекти в социално-икономическата сфера като нарастване на заетостта и икономическо укрепване на даден регион.

ПЧИ са и източник за финансиране на дефицита в текущата сметка на платежния баланс, тъй като те не създават допълнителни дългове. Нарастването на външните инвестиция, съчетани с вътрешните, води до подобряване на макроикономическото равновесие.

През периода 1990-2006 г. в страните от Централна Европа[2] навлизат общо 182 012 млн. USD, в прибалтийските държави – 17 566 млн. USD (1994-2006 г.), а в Югоизточна Европа[3] – 82 481 млн. USD[4] (вж. Фигура 1). Привличането на ПЧИ в България е част от общия процес на тяхното нарастване в страните от Централна и Югоизточна Европа. През 1990-2006 г. България е привлякла 5.37% от общите ПЧИ, влезли в Централна и Югоизточна Европа и прибалтийските държави, а Румъния – 11.62%. През същия период у нас влизат 18.37% от общите ПЧИ в Югоизточна Европа, а заедно с Румъния процентът е 58.1.

Фигура 1

Натрупване на нетни ПЧИ в страните от Централна Европа, в Югоизточна Европа и в прибалтийските държави, 1990-2006 г.

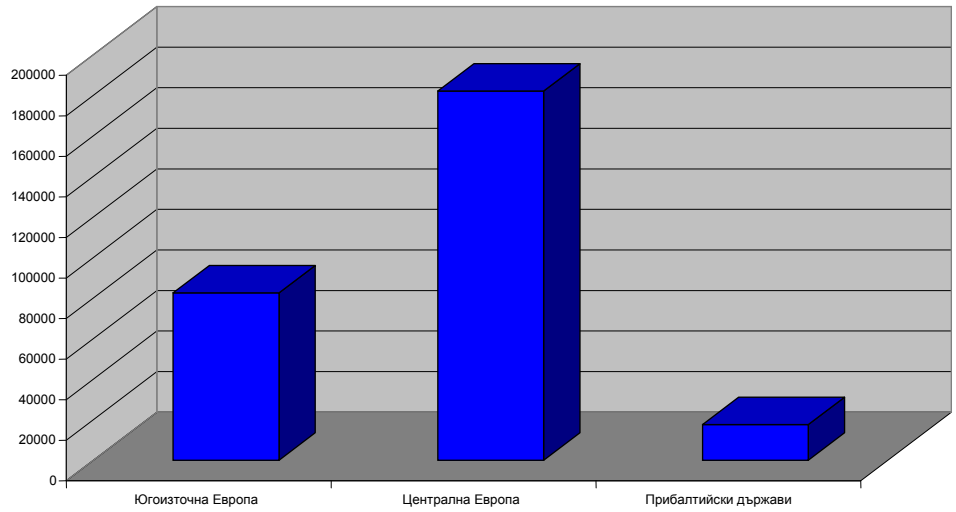

Източник: Central Banks publications of respective countries, http://www.ebrd.com, собствени изчисления.

[2] Полша, Чехия, Унгария.
[3] България, Румъния, Сърбия, Македония, Хърватска, Босна и Херцеговина, Албания.
[4] В бивша Югославия чуждестранните инвестиции идват главно след 1995 г.

2. Развитие на процеса на привличане на ПЧИ в България и влиянието им върху икономиката на държавата

Притокът на ПЧИ към България през периода 1992-1996 г. възлиза средно на 153 млн. USD на година, или това е 10.5% от натрупания основен капитал. През 1990-2006 г. чистият прилив на ПЧИ в страната възлиза приблизително на 14.701 млрд. USD, или средно по 864.77 млн. USD годишно. От 1992 до 2006 г. по линия на приватизацията са инвестирани 3485.1 млн. USD, а инвестициите на „зелено" и други инвестиции, свързани с разширяване на производството, възлизат общо на 15 622.8 млн. USD. Един от основните показатели за влиянието на ПЧИ върху икономиката на България е повишаването на относителния им дял в БВП на страната (Фигура 2).

Друг показател за привличане на чуждестранни инвестиции е нарастването на инвестициите на „зелено". През периода 2001-2005 г. Румъния притежава 40% от пазарния дял на ПЧИ с 285 проекта, България – 25% със 174 проекта, а след тях се нареждат Турция с 20%, Сърбия – 9%, Гърция – 4%.[5]

Фигура 2

Преки чуждестранни инвестиции като процент от БВП

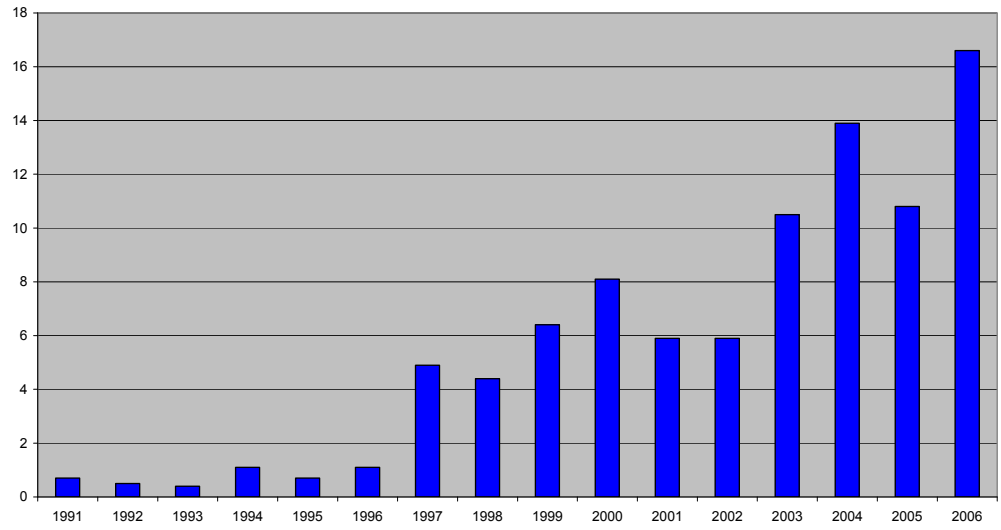

Източник. http://www.stat.bg/index.html

Увеличаването на потоците от ПЧИ у нас се дължи на комбинираното въздействие на редица фактори като приватизацията, урегулирането на законовите разпоредби, данъчната политика и др., които са част от традиционните детерминанти, определящи поведението на чуждестранните инвеститори. Приемането ни в ЕС също повишава доверието на задграничните

[5] Ernst@Young South East Europe Attractiveness, 2006, Survey 2007.

инвеститори в потенциала на българската икономика. Чуждестранните инвеститори все още се затрудняват от бюрократични, лицензионни и в някои случаи корупционни практики, както и от остарялата инфраструктура на страната.

Главните инвеститори в България са от страни-членки на ЕС, като на първо място са компании от Австрия, Холандия, Великобритания, Гърция, Белгия. Инвестициите от тези държави са 49.65% от общите ПЧИ, влезли у нас за периода 1992-2006 г. По-голямата част от инвеститорите са привлечени от възможността да намаляват разходите си поради евтината работна сила и така да печелят конкурентни предимства. Други се установяват с цел проникване на пазари в съседни държави, използвайки настаняването си на българския пазар като изходна точка към Балканския регион или към Средния изток. В България преобладават дребните чуждестранни инвеститори, като производството е “на ишлеме”, а стоките се изнасят в други държави.

Фигура 3

ПЧИ по отрасли в процент от общите инвестиции, 1998-2006 г.

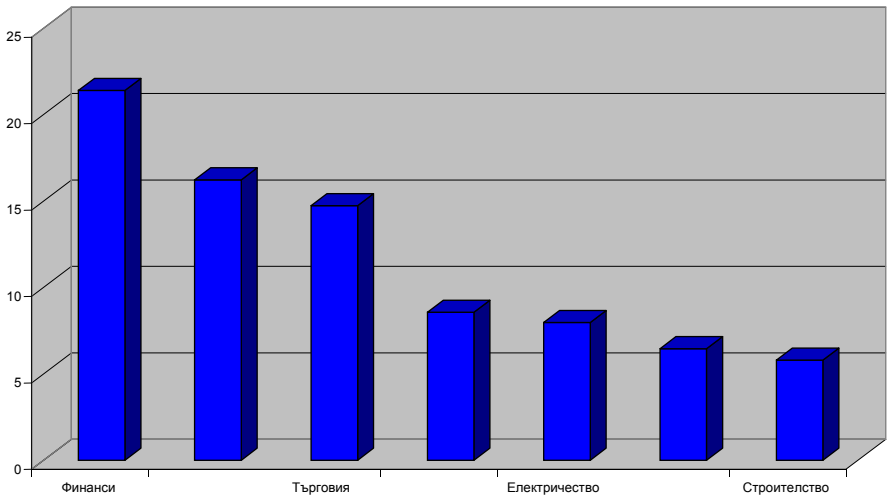

Източник: БНБ, собствени изчисления.

През периода 1998-2006 г. притокът на ПЧИ е най-значителен в сферата на финансовите услуги, в недвижимите имоти и бизнес-дейностите, в търговската мрежа, в преработването на петролни и химически продукти, в електроенергията и телекомуникациите (вж. Фигура 3) Това означава, че ПЧИ не са допринесли особено за развитието на реалния сектор на българската икономика, защото за периода 1998-2006 г. отношението на им към вътрешните инвестиции в реалния сектор възлиза на около 27%. Следователно вертикалните ПЧИ, насочени към преструктурирането и развитието на отрасли в реалния сектор, са твърде ограничени. Българската икономика все още не може да привлече по-

значителни инвестиции във високотехнологични отрасли. В отрасли като Машиностроене, Електроника и компютри, Транспорт и Селско стопанство са инвестирани съответно 1.67, 0.89, 1.18 и 0.24% от общите ПЧИ, привлечени в икономиката ни.

Повишаването на конкурентоспособността и ефективността на производството на приемащата държава също зависят от влизането на ПЧИ. Проучване, отразяващо социално-икономическите нагласи на чуждестранните инвеститори,[6] показва, че 65% от анкетираните смятат, че конкурентните предимства на фирмите им се дължат на по-високото качество на техния продукт или на предоставената от тях услуга. На второ място - с 40%, чуждестранните инвеститори поставят показатели като по-ниските цени, по-доброто обслужване и бързина на доставките - фактори, които се отразяват положително на конкурентните предимства на фирмите. За една четвърт от инвеститорите от значение е също способността да се адаптират бързо към изискванията и условията на определен пазар.

Около една трета (или 36%) смятат, че технологичното им равнище е по-високо в сравнение с това на конкурентните фирми, а около половината от тях (47%) - че тяхното производство е съизмеримо с това на най-добрите производители в съответния отрасъл. Около половината от компаниите с чуждестранен капитал са подновили оборудването си напълно, 30% от тях - частично, а малък процент от ръководителите на чуждестранните компании нямат намерение да инвестират допълнително в нова техника.

Чуждестранните инвеститори допринасят за разширяване на дейността на фирмата главно чрез инвестиции в ново оборудване - 51% от управителите на чуждестранните компании се стремят да внедрят нови технологии, да получат достъп до нови пазари, като залагат на квалификацията и на обучението на работната сила. Приблизително 88% от фирмите разчитат на компанията-майка като източник на капитали, ноу-хау и достъп до нови мрежи от потребители.

Увеличаването на ПЧИ през последните години, вкл. и инвестициите на "зелено", позволи да се финансират нарастващите дефицити в текущата сметка на платежния баланс. От Фигура 4 се вижда, че през последните години задълбочаващият се дефицит в текущата сметка, дължащ се главно на отрицателното търговско салдо, се компенсира и с нарастващия приток на ПЧИ и натрупването на валутен резерв.

При настъпването на кризисна ситуация обаче платежните позиции на държавата могат да бъдат сериозно застрашени, защото намаляването на ПЧИ и изтичането на капитали би задълбочило дефицита в платежния баланс, което без съмнение би се отразило крайно отрицателно на макроикономическата стабилност на държавата. Натрупаният дефицит по текущата сметка е тревожен факт, защото икономическият растеж изисква нарастване на потреблението и

[6] Diversified World Development: FDI Companies in Bulgaria. Quantitative Study, Prepared by „Market links", July 2006.

респ. на вноса, а повишаването на вносните цени на стоки и услуги влошава условията на търговия.

Фигура 4

Дефицит в текущата сметка на платежния баланс, ПЧИ, валутни резерви (млн. USD)

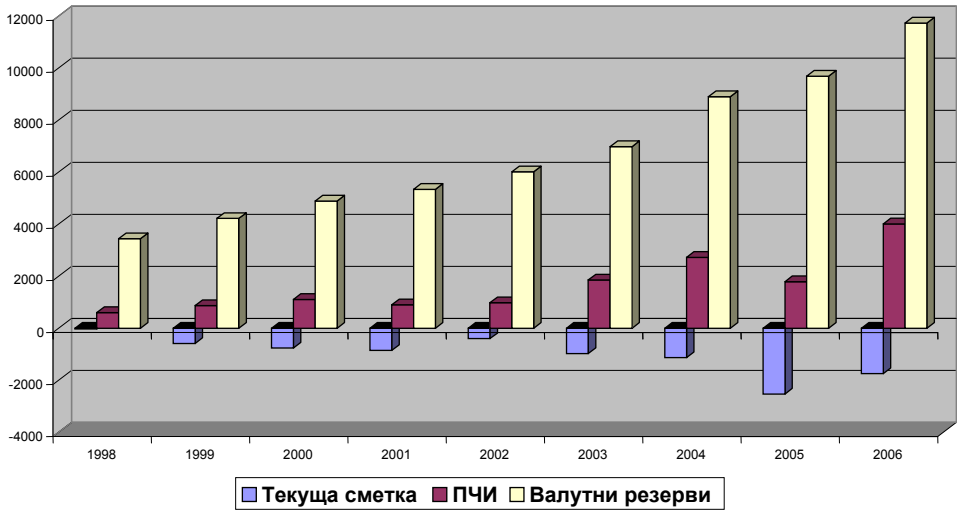

Източник: http://www.stat.bg/index.html, собствени изчисления.

За икономиката на България е от значение привличането на качествени ПЧИ – тези, които са насочени към високотехнологичните отрасли. Влизането на ПЧИ в някои дейности с висока стойност, например научнопроучвателната дейност, отразява относително добре натрупаните знания и умения на работната сила в страните от Югоизточна Европа и ОНД.[7] В повечето от случаите обаче ниските заплати са определящи за привличането на инвестиции в производствени дейности с ниска добавена стойност, например монтажни дейности. През периода 1998-2006 г. ниските заплати привлякоха у нас 269.9 млн. USD ПЧИ в шивашката промишленост (текстил), при която инвеститорите доставят цялостното производството без работната сила.[8]

С отпадането на квотите и влизането на България в ЕС чуждестранните инвеститори (като "Миролио", Италия и "Ролман", Германия) няма да разчитат на конкурентните предимства от ниските заплати в споменатия сектор, а ще трябва да инвестират в дейности, които изискват по-висока добавена стойност. Остава открит въпросът дали чуждестранните фирми ще са склонни да повишат

[7] Например „Дженерал мотърс" премести високотехнологично производство – конструиране на нова генерация електрически автомобили, в нов проучвателен център в Москва (Русия), като той стана осмият научнопроучвателен център на фирмата в света. Тези случаи на ПЧИ във високотехнологични отрасли обаче остават изолирани.

[8] Подобно виждане се споделя и в World Investment Report FDI from Developing and Transition Economies: Implications for Development. Geneva, 2006, http://www.unctad.org

производствените си разходи и да модернизират производството, или ще предпочетат да го изнесат в трети страни с по-малки заплати и така да запазят конкурентните си ниски разходи за работна сила.

Вероятно такива стъпки ще предприемат малките гръцки и турски фирми, които печелят конкурентни предимства на основата на нерегламентиран труд и евтина работна сила. Подобряването на макроикономическата и инвестиционната среда ще изтласка тези фирми в съседните държави - Сърбия, Албания и Македония.[9]

Повишаването на ефективността на производството, вкл. и с привличането на ПЧИ в структуроопределящи отрасли, трябва да се основава на определена стратегия, целяща подобряването на инвестиционния климат в България. Редица социологически проучвания показват, че независимо от икономическата и финансовата стабилност в страната и членството в ЕС все още има редица бюрократични и корупционни практики, които пречат наред с остарялата инфраструктура на държавата.

Подобряването на конкурентоспособността и развитието на експортно-ориентираните отрасли зависи от привличането на ПЧИ в дейности с висока стойност на производството и във високотехнологични производства, изискващи прецизни инженерни умения, графично оформяне на проекти и научно-проучвателна работа, за което у нас независимо от емиграцията на научни кадри все още има възможности. Очаква се също България да бъде включена в производствените мрежи на многонационалните корпорации.[10]

Необходимо е да се повиши достъпът до финансиране на малките и средните предприятия (МСП), като се предоставят допълнителни улеснения за развитие на тяхната дейност под формата на банкови кредити и търговски услуги. Това би повишило интереса на чуждестранните инвеститори към МСП, които могат да са в основата на развитието на производствените и търговските мрежи.

Премахването на бариерите пред междурегионалната търговия на страните от Югоизточна Европа би допринесло за разширение на външнотърговските връзки и за оформянето на индустриални центрове. Към момента тази перспектива все още не е реална поради наличието на някои икономически и политически фактори, които действат в района на Балканите.

Повишаването на ефективността на икономиката ни с помощта на качествени ПЧИ може да се очаква само когато в България има стратегия за развитие на високотехнологични отрасли, свързани с информационната и комуникационната

[9] В началото на 2007 г. най-голямата шивашка фабрика, собственост на гръцка фирма, изнесе производството си в Сърбия, тъй като вече няма да е възможно нормата на печалба да нараства за сметка на нарушените права на работничките.

[10] Пример за това е предстоящото изграждане на завод за автомобилни компоненти от компанията „Montupet S.A". Инвестицията на „зелено" ще повиши заетостта в региона (с 800 работници) и обвързва този индустриален център със заводите за производство на автомобили в Румъния.

технологии (ICT).[11]

Членството на България в ЕС от 1.01.2007 г. означава, че се приема законовата база на ЕС (Acquis Communautaire), което се очаква да намали рисковите премии на чуждестранните инвеститори, докато присъединяването към митническите съюзи намалява разходите по сделките. Достъпът до европейските структурни фондове несъмнено подобрява инвестиционния и бизнес-климат в България при положение, че тяхното усвояване се обосновава на добре структурирани проекти.

[11] Към момента България заема 73-то място от 104 държави, класифицирани от World Economic Forum Global Information Technology Report (2005) по показатели, отнасящи се до достъп до Интернет и други ICT технологии. Естония, Южна Африка и Израел са минали напред в класацията, докато България и Румъния показват най-ниския процент при използване на информационни услуги в сравнение с европейските страни.

ВЪНШНОТЪРГОВСКИЯТ СТОКООБМЕН И ВЪНШНИТЕ ПАЗАРИ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ 1988 – 2006 г.
(състояние, изводи и препоръки)

***Александър Тасев*[1]**

Изборът на 1988 г. за отправна (базова) е защото тя е година с върхови показатели на външнотърговския стокообмен (ВТС) за последната социалистическа петилетка 1986 – 1990 г. Сравнението с нея дава възможност за реална оценка на развитието на стокообмена през времето на прехода към пазарна икономика. Освен това, за да бъде пълна картината на ВТС,трябва да се отчетат:

- резултатите от сключените споразумения за свободна търговия (ССТ) след 1992 г.;
- ефективността на българската експортна структура;
- загубените външни пазари с близо 40-годишна традиция по линия на членството на България в СИВ.

Чрез тези оценки могат да се направят адекватни изводи относно статуса на ВТС и съответни препоръки за неговото съществено подобряване.

Състоянието на ВТС е разгледано общо и по регионални общности и страни, както следва:

- Общност на независимите държави (ОНД);
- арабски свят (АС);
- Централноевропейско споразумение за свободна търговия (ЦЕФТА);
- Европейски съюз (ЕС);

[1] *Ст.н.с. д-р Александър Тасев работи в Икономическия институт на Българската академия на науките.*

- Балкански регион (БР);

- Европейска асоциация за свободна търговия (ЕАСТ);

- останал свят (ОС), вж. Таблица 1.

Тук ефективността на експорта не се разглежда в общоприетия смисъл, а прагматично от гледна точка на големината на относителния дял на стоки с висока степен на преработка и съответно с висока добавена стойност в експортната структура.

Индексите на физическите обеми на ВТС до 1991 г. са дадени по съпоставими цени, а след тази година са коригирани със средногодишната инфлация и девалвацията на долара спрямо еврото.[2]

1. Общи показатели на ВТС на България, 1988 – 2006г. [3]

- През периода 1988 – 1991 г. започва бърз спад на ВТС и неговият физически обем достига 56.4% спрямо този на 1988 г. Съответно износът пада на 52.4%, а вносът на 60.7%. Това ниво на стокообмена е най-ниското за целия период.

В същото време търговското салдо е непрекъснато положително.

- От 1992 г. започва ръст на ВТС спрямо 1991 г., като темпът на растеж на вноса започва значително да изпреварва този на износа. Тази тенденция рязко се усилва след 1999 г.

За 2003 г. физическият обем на износа достига 69% спрямо 1988 г., а на вноса - съответно 148%. Стойността на износа е 7377 млн. USD, а на вноса - 10 682 млн. USD.

- Едва през 2005 г. физическият обем на износа достига 106%, с което надминава този от 1988 г., а на вноса 240%. Стойността на износа е 11 821 млн. USD, а на вноса – 18 331 млн. USD.

- През периода 1992 – 2006 г. търговското салдо е почти непрекъснато отрицателно. Изключение правят 1995 и 1996 г. След 1997 г. то започва силно да се увеличава и за 2003 г. достига – 3304 млн. USD, за 2004 г. – 4500 млн., за 2005 г. – 6510 млн., а за 2006 г. – 5770 млн. USD.

[2] Вж. Тасев, Ал. Проблеми при изграждането на база данни от съпоставими динамични редове за анализ на външнотърговския стокообмен на България в периода 1988 – 2003 г. - Икономическа мисъл, 2006, N 4.

[3] Статистиката за 2006 г.е на база предварителни данни

2. Общи показатели на ВТС на България по регионални общности и страни, 1988 – 2006 г.

2.1. Общи показатели на ВТС със страните от ОНД (СССР):

- През периода 1988 – 1991 г. започва спад на ВТС, респ. относителният дял на износа пада от 62.5% за 1988 г. на 49.8% за 1991 г., а относителният дял на вноса - от 53.5% за 1988 г. на 43.2% за 1991 г. Търговското салдо е непрекъснато положително.

- От 1992 г. продължава със скок спадът на ВТС. За същата година относителният дял на износа намалява на 22.5%, а на вноса на 28.5%. Тази тенденция продължава до 2003 г. вкл. Изключение правят 1995 и 1996 г., когато износът има пиков ръст за периода 1992 – 2006 г.

За 2003 г. физическият обем на износа е паднал на 23% спрямо 1992 г., с относителен дял 3.6% и е на стойност 265 млн. USD, а физическият обем на вноса е нараснал на 113%, с относителен дял 18% и е на стойност 1909 млн. USD.

За 2004 г. износът бележи лек ръст и достига 30% спрямо 1992 г. с относителен дял 3.6%, на стойност 361 млн. USD, а физическия обем на вноса нараства с 40% спрямо предходната година и достига 154% спрямо 1992 г. с относителен дял 18.6% на стойност 2680 млн. USD.

През 2005 и 2006 г. тенденцията по отношение на износа и вноса се запазва, но със силен ръст на вноса с по над 1 млрд. USD за всяка от двете години.

Търговското салдо е непрекъснато отрицателно. След 1999 г. започва силен ръст и за 2003 г. достига –1645 млн. USD, за 2004 г. –2317 млн., за 2005 г. –3468 млн., а за 2006 г. е 4487 млн. USD.

2.2. Общи показатели на ВТС с АС

- В периода 1988 – 1991 г. има малък ръст на ВТС. Относителният дял на износа от 7.6 % за 1988 г. нараства на 9.8 % за 1991 г., а относителният дял на вноса от 1.7 % за 1988 г. на 6.3 за 1991 г. Търговското салдо е положително;

- От 1993 г. започва непрекъснат спад на ВТС, който силно набира скорост след 1996 г.

За 2003 г. физическият обем на износа е паднал на 31% спрямо 1992 г., с относителен дял 2.3% и е на стойност 167 млн. USD, а този на вноса пада на 12%, с относителен дял 0.8% и е на стойност 89 млн. USD.

За 2004 г. физическият обем на износа бележи ръст и достига 47% спрямо 1992

г., с относителен дял 2.7%, на стойност 269 млн. USD, а физическият обем на вноса достига 12.3%, с относителен дял 0.6% и е на стойност 98 млн. USD.

През 2005 и 2006 г. се запазва тенденцията към нарастване на износа.

През периода 1992 – 2006 г. търговското салдо е почти непрекъснато положително. Изключение правят 1992 и 1993 г. За 2003 г. то е 78 млн. USD, за 2004 г. - 171 млн., за 2005 г. – 246 млн. и за 2006 г. – 276 млн. USD.

2.3. Общи показатели на ВТС със страните от ЦЕФТА, 1988 – 2003 г.[4]

- През периода 1988 – 1991 г. има спад на ВТС, който бележи силен скок за 1991 г. Относителният дял на износа за 1988 г. е 12.8%, а на вноса 14.3%. Физическият обем на износа за 1991 г. пада на 21% спрямо 1988г., с относителен дял 5.2%, а физическият обем на вноса пада на 13%, с относителен дял 3.2%. От 1988 до 1991 г. търговското салдо е отрицателно, а за 1991 г. е положително.

- През 1992 – 1998 г. тенденцията на нисък стокообмен се запазва. За 1992 г. физическият обем на износа има ръст 113% спрямо 1991 г., а вносът - 278%. В годините след 1992 г. обаче физическият обем на износа варира от 70 до 87% спрямо 1992 г. и от 17 до 21% спрямо 1988 г., а този на вноса – съответно от 85 до 98% и от 32 до 37%. Търговското салдо е непрекъснато отрицателно.

- След присъединяването на България към ЦЕФТА от 1.01.1999г. започва ръст на стокообмена.

След спад на физическия обем на износа за 1999 и 2000 г. съответно на 81 и 92% спрямо 1998 г., от 2001 г. той започва да нараства и за 2003 г.достига 134% спрямо 1992 г. и 32.3% спрямо 1988 г. Относителният дял за 2003 г. е 6% и е на стойност 439 млн. USD.

За разлика от износа вносът започва веднага да расте и за 2003 г.достига 222% спрямо 1992 г. и 83% спрямо 1988 г. Относителният дял за 2003 г. е 8% и е на стойност 857 млн. USD.

Отрицателното търговско салдо започва бързо да нараства и за 2003 г. достига –418 млн. USD.

За 2004 г. отрицателното салдо пада рязко на –32 млн.USD. Това се дължи на излизането от ЦЕФТА на петте новоприети в ЕС държави. Трябва да се отбележи, че за 2004, 2005 и 2006 г. с тези страни се запазва тенденцията на отрицателно салдо, което за 2004 г. е 519 млн. USD, за 2005 г. е 616 млн. USD и за 2006 г. е 583 млн. USD.

[4] От 2004 г. съставът на страните от ЦЕФТА се променя съществено с напускането на Полша, Чехия, Словакия, Унгария и Словения, които стават пълноправни членки на ЕС.

2.4. Общи показатели на ВТС със страните от ЕС (15)

- През периода 1988 – 1991 г. ВТС нараства. Относителният дял на износа за 1988 г. е 5%, а за 1991 г. - 17.4%. Относителният дял на вноса за 1988 г. е 11.7%, а за 1991 г. - 26.1%. Търговското салдо е отрицателно.

- След подписването на ССТ с ЕС през 1993 г. тенденцията към нарастване на ВТС продължава. През периода 1993 – 2003 г. темповете на растеж на износа са по-високи от тези на вноса, а за 2001 – 2003 г. са почти изравнени.

За 2003 г. физическият обем на износа достига 213% спрямо 1992г., с относителен дял 57% и е на стойност 4212 млн. USD, а този на вноса достига 210%, с относителен дял 49.8% и е на стойност 5325 млн. USD.

През 2004 г. темпът на растеж на вноса съществено изпреварва този на износа. Спрямо предходната година износът нараства с 27% и е на стойност 5356 млн. USD, а вносът е нараснал с 30% и е на стойност 6923 млн. USD. Сравнено с 1992 г., износът достига ръст 244%, а относителният дял е 54.2%, а вносът достига 246%, а относителният дял е 48.1%.

През 1992 – 2005 г. търговското салдо е почти непрекъснато отрицателно. Изключение правят 1996 и 1997 г. След 2000 г. то силно нараства и за 2003 г. достига –1114 млн. USD, за 2004 г. –1566 млн., а за 2005 г. –1941 млн. USD.

За 2006 г. отрицателното търговско салдо пада на 778 млн. USD, което е вследствие продължаващия силен ръст на износа и намаляване темпа на растеж на вноса.

2.5. Общи показатели на ВТС със страните от БР

- До 1991 г. ВТС на България е предимно със СФРЮ, с относителен дял от 1%.

- От 1992 до 1995 г. над 80% и от 1995 до 2004 г. над 90% от ВТС с БР е с Турция, Македония и Сърбия и Черна гора.

- От 1.01.1999 г. е влязло в сила ССТ с Турция, а от 1.01.2000 г. с Македония. За да се оцени правилно ефектът от тях, изследваният период е разделен на два подпериода – от 1992 до 1998 г. и от 1999 до 2006 г.

- <u>За периода 1992 – 1998 г.:</u>

От 1992 до 1996 г. вкл. относителният дял на износа варира от 18 до 20% и физическият обем достига пик за 1995 г. от 129% спрямо 1992 г. От 1997 г. има силен спад на износа на 89% и достига 70% за 1998 г. спрямо 1992 г., а относителният дял пада съответно на 15 и 14%.

През 1992 – 1995 г. относителният дял на вноса варира от 4 до 6% и достига пик

на физическия обем от 150% за 1995 г. спрямо 1992 г. От 1996 г. вносът бележи спад и достига 89% за 1997 г. и относителен дял 3.8%. През 1998 г. възстановява нивото на физическия обем от 1992 г.

Търговското салдо е непрекъснато положително. Най-висока стойност достига за 1995 г. – 721 млн. USD, а най-ниска за 1998 г. – 372 млн. USD.

- За периода 1999 – 2006 г.:

От 1999 г. има ръст на физическия обем на износа, който достига за 2000 г. 117%. За 2001 и 2002 г. бележи спад под нивото на 1992 г., а за 2003 г. има ръст 103%, с относителен дял 16% и е на стойност 1189 млн. USD. През 2004 г. тенденцията от предходната година се запазва, като износът нараства с 37% и е на стойност 1627 млн. USD. Относителният дял е 16.5%. През следващите две години има тенденция към съществено нарастване на износа, който достига относителен дял 19.1% за 2006 г., на стойност 2849 млн. USD.

След 1999 г. физическият обем на вноса започва силен ръст и достига за 2003 г. 261% спрямо 1992 г., с относителен дял 7% и е на стойност 750 млн. USD, а за 2004 г. достига 309%, с относителен дял 7% и е на стойност 979 млн. USD През следващите две години се запазва тенденцията към нарастване на вноса, който достига относителен дял 7.6% на стойност 1589 млн. USD.

Търговското салдо е непрекъснато положително. За 2000 г. достига 767 млн. USD. През следващите три години то има значителен спад на ниво около 450 млн. USD годишно. Сравнено по стойности, средногодишно салдото е паднало на 80% спрямо 1992 – 1998 г. За 2004 г. търговското салдо нараства и е на стойност 648 млн. USD, за 2005 г. – 746 млн. и за 2006 г. - 1260 млн. USD.

- През периода 1999 – 2004 г. започва висок ръст на ВТС със Сърбия и Черна гора. Средногодишно стойността на износа е над 200 млн. USD, а стойността на вноса варира между 20 и 50 млн. USD За този период положителното търговско салдо със Сърбия и Черна гора осигурява почти половината от общото със страните от БР.

- След влизането в сила от 1.01.1999 г. на ССТ с Турция за същата година в динамиката на износа не се наблюдават положителни тенденции, а обратно – тенденцията към спад от 1998 г. продължава и за 1999 г. физическият обем е 83% спрямо предходната и 94% спрямо 1992 г. От 2000 г. започва съществен ръст на физическия обем на износа от 160% спрямо 1992 г. и след известни колебания през следващите две години достига 172% за 2003 г., с относителен дял 57% от общия за БР и е на стойност 679 млн. USD.

През 2004 г. продължава тенденцията към засилен растеж на износа, който нараства с 40% спрямо предходната година и достига 248% спрямо 1992 г., на стойност 989 млн. USD. Относителният дял от общия износ за БР е 66%.

От 1999 г. вносът от Турция започва силно и непрекъснато да нараства с много високи годишни темпове и достига 580% за 2003 спрямо 1992 г., с относителен дял 88% от общия за БР и е на стойност 656 млн. USD. За 2004 г. тази тенденция продължава с ръст на вноса от 32% спрямо предходната година, достига 764%, сравнено с 1992 г., и е на стойност 866 млн. USD. Относителният дял от общия внос от БР е 89%.

През периода 1999 – 2003 г. търговското салдо е също положително, както в предходния период, но почти непрекъснато намалява. От 279 млн. USD за 2000 г. пада на 23 млн. за 2003 г. Средногодишната стойност за периода е 138 млн. USD, а съответната за предходния период е 231 млн. USD, или след влизането в сила на ССТ България губи средногодишно близо 100 млн. USD. За 2004 г. тази тенденция се подобрява в полза на България, като салдото нараства на 124 млн. USD. Този резултат се дължи на конкретна пазарна конюнктура – увеличен износ на нефтопродукти за 80 млн.USD и железни отпадъци на стойност 70 млн. USD. Отпаднал е износът на електричество, който за предходната година е бил на стойност 44 млн. USD.

За 2005 и 2006 г. вследствие забавяне темпа на растеж на вноса от Турция и значително увеличаване този на износа (нефтопродукти, нерафинирана мед, горещо валцувано желязо и железни отпадъци) търговското салдо рязко се подобрява и за 2006 г. достига 449 млн. USD.

След влизането в сила от 1.01.2000 г. на ССТ с Македония износът бележи почти непрекъснат ръст и за 2003 г. достига 137% спрямо 1998 г., с относителен дял 12.7% от общия за БР, на стойност 152 млн. USD Вносът за същия период пада и се локализира между 41 и 65% спрямо 1998 г. Относителният му дял за 2003 г. е 3.2% от общия за БР, на стойност 24 млн. USD През 2004 г. тази тенденция продължава с ръст на износа от 35% спрямо предходната година на стойност 206 млн. USD Вносът нараства със 112% спрямо предходната година и е на стойност 51 млн. USD Търговското салдо е положително и непрекъснато нараства от 60 млн. USD за 1998 г. до 128 млн. за 2003 г. и на 155 млн. USD за 2004 г. През 2005 и 2006 г. положителните тенденция се запазват.

2.6. Общи показатели на ВТС със страните от ОС

- През периода 1988 – 1991 г. относителният дял на износа от 3.8% за 1988 г. достига до 7.9% за 1991 г., а този на вноса остава почти постоянен - за 1988 г. е 5.2%, а за 1991 г. - 5.1%. Търговското салдо за първите две години е отрицателно, а за вторите две положително.

- През 1992 – 2006 г. ВТС бележи ръст, който е по-значителен след 2001 г.

Относителният дял на износа от 10% за 1992 г. достига 15% за 2003 г. През периода 1993 – 1997 г. физическият обем на износа варира между 134 и 157% спрямо 1992 г. След спад за 1998 и 1999 г. до нивото от 1992 г. износът започва значителен ръст и достига 215% за 2003 г., на стойност 1114 млн. USD През следващите години тази тенденция се запазва с ръст на износа за 2004 г. от

27% спрямо предходната година, на стойност 1444 млн. USD, относителният дял е 14.6% и за 2006 г. достига 352% спрямо 1992 г., на стойност 1968 млн. USD.

Относителният дял на вноса от 12% за 1992 г. достига 16% за 2003 г. През периода 1993 – 1996 г. физическият обем на вноса пада до и под нивото за 1992 г. От 1997 г. започва съществен ръст, който значително се повишава след 2000 г. и достига 236% за 2003 г. спрямо 1992 г., на стойност 1691 млн. USD. През следващите години тази тенденция се запазва с ръст на вноса за 2004 г. от 31% спрямо предходната година на стойност 2231 млн. USD, относителният дял е 15.4% и достига за 2006 г. 416 спрямо 1992 г., на стойност 3210 млн. USD.

Търговското салдо е непрекъснато отрицателно с изключение на периода 1993 – 1996 г. Стойността му от –150 млн. USD за 1992 г. достига –577 млн. за 2003 г., –787 млн. за 2004 г., –1266 млн. за 2005 г. и –1234 млн. USD за 2006 г.

2.7. Общи показатели на ВТС със страните от ЕАСТ

- През периода 1988 – 1991 г. ВТС е само с Швейцария и Норвегия и бележи лек ръст. Относителният дял на износа от 0.8% за 1988 г. нараства на 1.6% за 1991 г., а относителният дял на вноса се увеличава от 1.4% за 1988 г. до 2.1% за 1991 г. През този период търговското салдо е непрекъснато отрицателно, но в малък размер.

- През 1992 – 2006 г. относителният дял на ВТС със страните от ЕАСТ намалява и от 1999 г. нататък остава не по-голям от 1%. По отношение на динамиката на физическия обем на износа и вноса с тези страни се наблюдава значителен превес на темповете на растеж в полза на вноса. От съотношението внос/износ 1.1 : 1 за 1992 г. се стига до 2.2 : 1 за 2003 г. Стойността на износа за 2003 г. е 60 млн. USD, а на вноса - 133 млн. USD. За 2004 г. износът има ръст от 29% спрямо предходната година на стойност 78 млн. USD, а вносът има ръст от 40% и е на стойност 186 млн. USD. През следващите две години темпът на растеж бележи известно повишение и за 2006 г. спрямо 1992 г. износът достига 120%, на стойност 143 млн. USD, а вносът - 175%, на стойност 229 млн. USD.

Търговското салдо е непрекъснато отрицателно и варира от –7 млн. USD за 1992 г. до –167 млн. за 1993 г. За 2003 г. то е –73 млн. USD, за 2004 г. е –108 млн.,за 2005 г. е –98 млн., а за 2006 г. е –86 млн. USD.

На основание изложените общи показатели на ВТС, за периода 1988 – 2006 г. може да се направи следното обобщение за неговото състояние:

- През периода 1988 – 1991 г. ВТС е спаднал почти два пъти, в т.ч. и износът и вносът.

Търговското салдо е непрекъснато положително.

- През периода 1992 – 2006 г. започва ръст на ВТС, като вносът изпреварва значително износа.

За 2003 и 2004 г. физическият обем на износа не е достигнал нивото на този от 1988 г. Това се случва едва през 2005 г.

Търговското салдо е почти непрекъснато отрицателно, като след 1999 г. започва силно да нараства и за 2003 г. е –3300 млн. USD, за 2004 г. е –4500 млн., за 2005 г. е –6510 млн., а за 2006 г. е –5770 млн. USD.[5]

3. Основни изводи относно причините за състоянието на ВТС през периода 1988 – 2006 г.

Основните причини за състоянието на ВТС са:

<u>За периода 1988 – 1991 г.:</u>

Неуспешният опит за политика на внедряване на високотехнологични производства в българската отраслова икономика през периода 1973 – 1985 г. води до следните резултати:

- Не са преодолени основните проблеми на производствата на отрасловата икономика – ниско качество, висока себестойност, малък в количествено отношение производствен потенциал и бедна стокова номенклатура, преобладаващи производства с ниска степен на преработка и ниско технологично ниво.

- Пропуска се възможността за навременно създаване на смесени предприятия с чужди капитали и респ. привличане на стратегически инвеститори. По този начин биха се запазили редица експортни производства, в т.ч. и традиционните и новосъздадените високотехнологични, и тяхната конкурентоспособност би се повишила до световните изисквания. Само така е можело да се запазят и увеличат дяловете на експортните стоки на пазарите на бившия СИВ.

- Поради изброените дотук причини започва загубата на традиционните външни пазари, което заедно с разпадането на СИВ през 1991 г. довежда до почти два пъти спад на ВТС.

<u>За периода 1992 – 2006 г.</u>

Продължават да са налице основните проблеми на българската отраслова икономика от предходния период. След 1999 г. се наблюдава тенденция към повишаване на качеството на експортната продукция, но това далеч не е

[5] За разлика от официалната статистика тук търговското салдо е изчислено при износ FOB и внос CIF.

достатъчно за решаване на основния проблем на стокообмена – непрекъснатото и силно нарастване на отрицателното търговско салдо.

Други водещи причини за състоянието на ВТС:

- Много закъсняла (поне с пет години) и недостатъчно ефективна приватизация.

Във връзка със закъснението от пет години е моделирано как би изглеждала динамиката на износа за ЕС от 1996 г. нататък, при условие, че приватизационният процес от 1997 – 1999 г. е извършен през периода 1993 – 1995 г., и то при същата ефективност. Получените резултати показват, че след 1997 г. голямото търговско салдо в полза на ЕС е можело да бъде минимизирано и до края на 2002 г. да бъде с положителна стойност за България.

- Селското стопанство е във висока степен невъзстановено. Произвежданите селскостопански стоки в голямата си част са с висока себестойност и по тази причина са слабо конкурентни

- Не е създаден конкурентен инвестиционен климат за привличане на стратегически инвеститори, в т.ч.:

  - конкурентна данъчна система;

  - условия за разкриване на просперищи в експортно отношение производства.

Загубени традиционни пазари и оценка на годишния пазарен дял към 2003 г. спрямо 1988 г.:

- ОНД – 5263 млн. USD;

- АС – 506 млн. USD;

- ЦЕФТА – 695 млн. USD.

Общо загубените пазарни дялове са на стойност – 6464 млн. USD Тази сума представлява 87% от стойността на целия износ за 2003 г. и е значително по-голяма от стойността му за 2002 г.

За 2004 г. загубените пазарни дялове са, както следва:

- ОНД – 5317 млн. USD;

- АС – 418 млн. USD.

Във връзка със загубените пазарни дялове ще направим следния коментар:

Начинът, по който беше извършена политическата преориентация на България към ЕС след 1991 г., е допринесъл за загубване на голяма част от пазарите в ОНД и в АС. Ако тогава за традиционните български експортни производства бяха привлечени стратегически инвеститори, които да повишат тяхното качество и да разширят стоковата им номенклатура, със сигурност тези пазарни дялове и в трите посочени общности щяха да бъдат запазени, а може би и увеличени. Тази теза се потвърждава неоспоримо от факта, че в същото време големи световни производители (потенциални стратегически инвеститори за нашата страна) се настаниха на тези пазари.

Следователно може да се твърди, че България е имала два пътя, за да запази традиционните си пазари:

Първият е бил чисто политически и е минавал през сключване на ССТ със страните от ОНД и АС. Но без решаването на проблемите, свързани с качеството на експортните стоки, е щяло да се постигне частичен успех или сериозен търговски дефицит, както е със страните от ЦЕФТА.

Вторият е бил икономически и е минавал през навременно привличане на необходимите стратегически инвеститори.

Сключени ССТ и оценка на резултатите:

Сключените ССТ с ЕС, ЦЕФТА, Турция и Македония категорично потвърждават тезата, че ако една икономика със слаб ресурсен и технологичен потенциал влезе в постоянен стокообмен с икономика, която съответно има съществено по-голям потенциал, то търговското салдо е значително и е в полза на по-силната. Спрямо първите три България е в позицията на слабата страна, а по отношение на последната - на по-силната.

По отношение на ССТ с ЕС трябва да се отбележи изгодната за България схема на либерализация на стокообмена, която на практика създава условия за по-голям растеж на износа и задържащ ефект върху ръста на вноса през периода 1993 – 1998 г. По този начин са осигурени пет години за преструктуриране на българската отраслова икономика и създаване на производства, конкурентни на европейските пазари – с други думи, навременна приватизация през периода 1993 – 1995 г. и създаване на условия за привличане на стратегически инвеститори.

Направеното моделиране на тази ситуация по отношение динамиката на износа за ЕС и получените значими резултати в полза на търговското салдо на България потвърждават целесъобразността на приетата схема на либерализация.

Пропуснатата възможност за навременна приватизация до голяма степен е обезсмислила заложената схема на либерализация и е станала причина за силно нарастване на отрицателното търговско салдо след 1998 г.

По отношение на сключените ССТ със страните от ЦЕФТА и Турция може да се

каже, че има много общо между тях:

- Двете влизат в сила от 1.01.1999 г. и се въвеждат нулеви мита за промишлените стоки от 1.01.2002 г.

- От 1999 г. вносът започва висок и непрекъснат ръст пред износа.

- Износът през първите две години не нараства, а дори бележи спад.

- По отношение на търговското салдо има формална разлика в крайните резултати, но не и в тенденцията. Със страните от ЦЕФТА то е непрекъснато отрицателно до 1999 г. и след това силно се увеличава. До 1999 г. търговското салдо с Турция е значително в полза на България. След това вследствие на нарасналия в пъти внос спрямо износа то пада над 10 пъти за 2003 г. спрямо предходния период и достига незначителната стойност от 23 млн. USD През последните три години се наблюдава значителен ръст на търговското салдо с Турция, но той се дължи на увеличения износ на стоки с ниска добавена стойност.

Получените резултати от сключените ССТ със страните от ЦЕФТА и с Турция за периода 1999 – 2004 г. са определено негативни за ВТС на България.

Резултатите от сключеното ССТ с Македония са положителни, но поради малкия стокообмен са с минимален принос за търговското салдо.

Обобщението на резултатите от ССТ показва, че те са допринесли за:

- значително нарастване на ВТС, в т.ч. на износа и вноса;

- силно повишаване на вноса пред износа и по този начин формирането на голямото отрицателно търговско салдо.

Ефективност на българската експортна структура:

Съгласно въведения критерий за ефективност през периода 1988 – 1991 г. експортната структура е високоефективна. За 1988 г. отрасълът Машиностроителна, металообработваща електрическа и електронна промишленост (ММЕЕП), който формира относителен дял 60.9% съдържа почти всички производства с висока степен на преработка и висока добавена стойност. Първите три отрасъла ММЕЕП, Хранително-вкусова промишленост (ХВП) и Химическа и каучукова промишленост (ХКП) имат относителен дял в износа 83.6% (вж. Таблици 2 и 3).

От 1992 г. започват негативни изменения в експортната структура – относителните дялове на производствата с висока добавена стойност рязко падат. За 2003 г. водещ експортен отрасъл е Шивашка промишленост (ШП) с относителен дял 18.6%. Отрасълът ХКП е запазил позициите си с относителен

дял 16.8%, но относителният дял на ММЕЕП е паднал на 15.8%. Общо трите отрасъла формират относителен дял 51.2%.

За 2004 г. водещи отрасли са ХКП със 17.5% и ШП с 16.7%, а след тях е ММЕЕП с 15.3%. През следващите две години се наблюдава известна промяна, като за 2006 г. относителният дял на ХКП нараства на 21.3% и запазва първа позиция, на второ място е ММЕЕП с дял 13.1%, а ШП е с 11.2%. Прави впечатление нарастването през тези години на относителния дял на отрасъла Черна металургия и рудодобив (ЧМР), достигащ 9.2% за 2006 г.

Основният износ на отраслите ХКП, ЧМР и ШП е от стоки с ниска добавена стойност и продукти, произведени изключително с вносни суровини и енергоносители.

Продължителното спадане на относителния дял на ММЕЕП през периода 1992 – 2006 г. показва, че експортните възможности на производствата в отрасъла са силно намалени и че там няма необходимите нови инвестиции, в т.ч. и такива за значително технологично обновление.

Допълнително, ако се разгледат водещите двадесет промишлени стоки съответно в експорта и импорта, се вижда веднага, че:

- те съставляват около 50% съответно от износа и вноса;

- експортът се състои от бедна номенклатура и предимно от стоки с ниска добавена стойност (полуфабрикати и др.), произведени от вносни суровини, материали и енергоносители;

- импортът се състои от стоки с висока добавена стойност и богата номенклатура (с относителен дял между 30 и 40%) и от суровини, материали и енергоносители (с относителен дял между 60 и 70%).

Констатираните факти показват запазваща се тенденция към преобладаващ нискоефективен експорт и през 2005 и 2006 г.

За големия ръст на отрицателното търговско салдо след 1997 г. може да се изведат обобщено следните важни причини:

- недостатъчен ръст на износа спрямо вноса, който, освен на конкуренцията по отношение качеството и себестойността, се дължи и на нискоефективната експортна структура и на бедната стокова номенклатура;

- висок ръст на вноса спрямо износа, дължащ се на:

  - бедната стокова номенклатура на българските производства, които в голямата си част са с незадоволително качество – не могат да отговарят

на нарасналото търсене както на потребителски, така и на инвестиционни стоки на вътрешния пазар;

- голямата зависимост на българската отраслова икономика от внос на енергоносители, суровини и материали;

- реализираният по така приетия закон приватизационен процес, който активира след 1999 г. допълнително вноса, свързан с изброените причини в предходните точки;

- сключените ССТ.

С приемането на България в ЕС допълнително отрицателен ефект върху търговското салдо и българските производители ще окажат следните обстоятелства: отпадат ограниченията (квотите) за внос на продукти от селскостопански произход и влизат с пълна сила технологичните и санитарните изисквания към българските производители на тези продукти и по отношение на вътрешния пазар. Очаква се двоен отрицателен ефект: първо, затваряне (ограничаване) на съответните български производства и второ, заемане на техните търговски позиции на вътрешния пазар от фирми на ЕС, което ще се отрази негативно и на търговското салдо.

Структура на световния и българския износ:

Водещите по стойност на износа експортни производства в света са предимно високотехнологичните като: пътнически превозни средства; транзистори; телекомуникационно оборудване; компютри; части за автомобили; медикаменти; офис-оборудване и т.н.

От 90-те години насам и в частност за последните пет години се наблюдава висок експортен ръст на съществена част от високотехнологичните производства. За 2003 г. спрямо 1999 г. световният износ е нараснал, както следва:

- телекомуникационно оборудване с 25%;

- компютри - 19%;

- транзистори - 15%;

- офис-оборудване - 10% и т.н.

Именно на тези производства се дължи икономическият просперитет на добре известните в това отношение страни в Югоизточна Азия и Северозападна Европа.

Направените констатации за българския експорт и световния износ показват, че:

- българските стоки запълват предимно пазарни ниши;

- стоките в експортната структура на България, които реално осигуряват съществената част от стойностния обем на износа, са извън водещите експортни групи стоки в световния износ, осигуряващи бърз икономически просперитет.

Направените изводи за 2003 г. важат в пълна сила за 2004, 2005 и 2006 г.

4. Препоръки

Формално и практически решаването на проблема с голямото отрицателно търговско салдо минава през намаляване на вноса и увеличаване на износа. Как може да стане това?

Развитието на българската отраслова икономика до голяма степен зависи от внос на суровини, материали, енергийни ресурси, инвестиционни стоки. Това предопределя продължаващия ръст на импорт на тези групи стоки, който достига дял 85% от общия внос. Вносът на потребителските и на инвестиционните стоки може да започне да намалява, ако в България се разкрият съответни производства, които да задоволят съществена част от потребителския интерес в тази посока.

Решаването на проблема за относително намаляване на вноса минава през разкриването на нови и конкурентни производства и респ. увеличаване на износа.

Вече беше посочено кои високотехнологични производства са водещи в световната експортна структура.

Следователно значимото увеличение на износа и намаляване на вноса минава през създаване на високотехнологични производства и на други с висока добавена стойност, които да са конкурентни на световните пазари.

Възниква въпросът “Какви условия са необходими за разкриването на такива производства?”

Световната практика показва, че отговорът е еднозначен – предпочитаните условия за инвестиране от големите производители. Най-важните от тях са:

1) правен и административен ред, отговарящ на изискванията в развитите страни;

2) развита и качествена инфраструктура;

3) финансова стабилност и развити пазарни отношения;

4) евтина работна ръка;

5) конкурентна данъчна система.

В никакъв случай редът, по който са изброени условията за инвестиране, не е свързан със степенуване на тяхната важност. Всяко условие само по себе си е важно за всеки инвеститор.

Ако приемем, че изброените условия са един оптимален вариант за конкурентен инвестиционен климат, то трябва да отбележим, че това съчетание не е толкова често срещано явление в световната действителност. Във връзка с това обръщаме внимание, че условията в т. 5 при целенасочена политика могат да компенсират до голяма степен липсата на останалите и да донесат висока печалба за производителя. В този смисъл те могат да се приемат като водещи за инвеститорския интерес.

Към днешна дата у нас по отношение условията за привличане на инвеститорски интерес се констатира следното:

- От всичките формулирани условия са налице: финансова стабилност, развити пазарни отношения и евтина работна сила.

- В близките години може да се очаква някаква положителна промяна по отношение на т. 1 и т. 2 вследствие на натиска по първата и съдействието (помощта) по втората от ЕС.

- По отношение на т. 5 могат да се извършат данъчни промени, които да са привлекателни за инвеститорите. Тази възможност съществува, тъй като в ЕС все още има големи разлики в данъчните ставки на страните-членки. Процесът на сближаване на данъчните закони ще продължи дълго, тъй като на този етап не може да се постигне консенсус по този въпрос. Дори някои от новоприетите държави намалиха съществено данъчните си ставки. Какво може да се направи в нашата страна?

България може да намали значително данъците си. Съществуването на бюджетния излишък е допълнително благоприятно условие за това. Доказано е, че ниските данъци водят до повишаване на тяхната събираемост. Тези промени трябва да се съчетаят със здрав правен и административен ред и с ясни и опростени правила за бизнеса. Бюджетният излишък ще гарантира да няма бюджетен дефицит над заложения, докато новоприетата данъчна система заработи ефикасно.

От изложеното дотук следва, че създаването на конкурентна данъчна система, правен и административен ред, отговарящ на изискванията в напредналите държави, и развита и качествена инфраструктура трябва да се превърнат в изключителни приоритети на държавната политика.

Анализът на дяловото участие на водещите отрасли в стокообмена на България подсказва, че един целесъобразен подход за решаване проблемите на голямото отрицателно търговско салдо е провеждането на политика на отраслови приоритети при инвестирането. Кои отрасли са приоритетни – тези, в които съществуват традиции още от началото на миналия век както в производството, така и в реализацията им на вътрешния и външните пазари. На първо място са: селското стопанство, хранително-вкусовата промишленост, текстилната и трикотажна промишленост и кожарско-кожухарската и обувна промишленост. На един по-късен етап от развитието на българската отраслова икономика следват: химическа и каучукова промишленост, металообработваща и машиностроителна промишленост, електрическа и електронна промишленост, черна металургия и рудодобив и енергетика.

Друг важен фактор за увеличаване на експорта е облекченият достъп на български стоки до големи пазари. По отношение на ЕС търговията в много голяма степен е либерализирана.

В ОНД и АС са загубени традиционни пазари, на които българските стоки са добре познати. Това поставя въпроса за необходимостта от възстановяване на пазарните ни позиции там.

Над 50% от отрицателното търговско салдо се дължи на търговията с ОНД. Тук е мястото да се напомни, че българската отраслова икономика е почти напълно зависима от вноса на енергоносители и суровини от ОНД и в частност от Русия. (В подобно положение е и ЕС, където 90% от енергоносителите са внос. Според последни изчисления през следващите години Европейската общност ще внася 80% от нужните й енергоносители от Русия.)

При тези дадености българската държава трябва да провежда политика, съответстваща на условията за постигане на облекчен достъп до пазарите на ОНД и АС.

Предложените приоритети на държавна политика имат пряко отношение и към ръста на БВП, защото при силно ограничените потребителски възможности на вътрешния пазар на стоки и услуги ръстът му ще зависи предимно от ръста на експорта и туристическите услуги.

За 2003 г. износът представлява 37% от БВП[6], а туризмът 8%. Очевидно е, че за по-висок ръст на БВП ще трябва и по-голям ръст на износа.

Препоръките по отношение условията за осигуряване на инвеститорски интерес не са нещо ново, а изпитани инструменти в световната икономическа практика. Има достатъчно примери, когато прилагането им е довело до т.нар. икономическо чудо, което днес е толкова необходимо на нашата страна. Тази необходимост се вижда ясно от направените сравнения на БВП на България с този на Гърция и Португалия – страни, съизмерими с нашата по територия и

[6] Сравненията се извършват по цени и курс на долара за 2000 г.

население. За 2003 г. спрямо тях БВП на България е по-нисък съответно от порядъка на осем и седем пъти. Изравняването с посочените държави по този показател в рамките дори на 15 до 20 години изисква в развитието на икономиката на всеки 6 години удвояване на БВП или постоянен средногодишен ръст от близо 15%, което е равнозначно на "икономическо чудо". И ако това се случи, на България ще са необходими 18 години, за да се изравни по този показател с Гърция и 16 години по отношение на Португалия, при условие, че в същото време техният средногодишен ръст на БВП не надхвърля 2.5%.

Допълнително направени изчисления в тази насока показват, че:

- при средногодишен растеж от 15% България ще достигне нивото на БВП за 2003 г. на Гърция и Португалия съответно след 15 и 14 години;

- при средногодишен растеж от 6% България ще се изравни по БВП с Гърция и Португалия след близо 60 години, при условие, че в същото време техният средногодишен ръст не надхвърля 2.5% и ще достигне нивото на БВП на двете страни за 2003 г. съответно след 35 и 33 години.[7]

В края на изследването, в интерес на истината, трябва да се отбележи, че през 2006 г. правителството започна да намалява данъчните ставки. В проектобюджета за 2007 г. тази теденция продължава. За съжаление тези действия са закъснели с близо десет години. Това трябваше да се случи в началото на икономическата реформа, започната през 1997 г. В периода до 2006 г. значително намаля националния потенциал от квалифицирани кадри. Една съществена част от тях се пенсионираха, а друга не по-малка напусна страната. И към днешна дата вече не стои въпросът България ще има ли конкурентна данъчна система, респ. привлекателен инвестиционен климат, а кой ще работи в едни новоразкрити високотехнологични производства?!

За сегашното състояние на българската икономика са допринесли и пропуснатите възможности за навременно взимане на адекватни правителствени решения за нейното развитие в периода на прехода към пазарна икономика. Направените препоръки за приоритети в държавната политика по отношение на създаване на конкурентна данъчна система, правен и административен ред, отговарящ на изискванията в развитите страни и развита и качествена инфраструктура, са единствената алтернатива за излизане от незавидната ситуация и за бързо развитие на българската икономика, при условие, че към днешна дата много бързо се предприемат действия осигуряващи в най-кратки срокове създаването на квалифицирана работна ръка. И колкото повече се отлага взимането на решения в тези насоки, толкова по-неефективно ще става прилагането им, което се потвърждава от много закъснялото въвеждане на ниски данъчни ставки.

[7] Ръстът на БВП от 5-6% през последните години не променят направените заключения.

Таблица 1

Регионални общности и страни

ОНД
АЗЕРБАЙДЖАН
АРМЕНИЯ
БЕЛОРУСИЯ
ГРУЗИЯ
КАЗАХСТАН
КИРГИЗСТАН
МОЛДОВА
РУСКА ФЕДЕРАЦИЯ
ТАДЖИКИСТАН
ТУРКМЕНИСТАН
УКРАЙНА
УЗБЕКИСТАН
ЕСТОНИЯ
ЛАТВИЯ
ЛИТВА

АС
АЛЖИР
БАХРЕЙН
ИРАН
ИРАК
ЙОРДАНИЯ
КУВЕЙТ
ЛИВАН
ЛИБИЯ
МАРОКО
ОМАН
НЕУТРАЛНА ЗОНА
КАТАР
САУДИТСКА АРАБИЯ
ДЕМОКРАТИЧЕН ЙЕМЕН
СУДАН
СИРИЙСКА АРАБСКА РЕПУБЛИКА
ОБЕДИНЕНИ АРАБСКИ ЕМИРСТВА
ТУНИС
ЕГИПЕТ
ЙЕМЕН

ЦЕФТА
РУМЪНИЯ
СЛОВЕНИЯ
ЧЕШКА РЕПУБЛИКА
УНГАРИЯ
ПОЛША
СЛОВАШКА РЕПУБЛИКА

ЕС
ГЪРЦИЯ
АНДОРА
АВСТРИЯ
БЕЛГИЯ
ДАНИЯ
ФИНЛАНДИЯ
ФРАНЦИЯ
ГЕРМАНИЯ
ВАТИКАНА
ЕЙРЕ (ИРЛАНДИЯ)
ИТАЛИЯ
ЛЮКСЕМБУРГ
МОНАКО
НИДЕРЛАНДИЯ (ХОЛАНДИЯ)
ПОРТУГАЛИЯ
САН МАРИНО
ИСПАНИЯ
ШВЕЦИЯ
ВЕЛИКОБРИТАНИЯ

ЕАСТ
ИСЛАНДИЯ
ЛИХТЕНЩАЙН
НОРВЕГИЯ
ШВЕЙЦАРИЯ

БР
ТУРЦИЯ
ХЪРВАТСКА
МАКЕДОНИЯ
АЛБАНИЯ
БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА
КИПЪР
ЮГОСЛАВИЯ

ОС
КАНАДА
МЕКСИКО
САЩ
ЯПОНИЯ
АВСТРАЛИЯ
НОВА ЗЕЛАНДИЯ
АНГОЛА
БОТСУАНА
БУРУНДИ
КАМЕРУН
КАБО-ВЕРДЕ
ЦЕНТРАЛНОАФРИКАНСКА РЕПУБЛИКА
ЧАД
КОМОРСКИ ОСТРОВИ
КОНГО
ЗАИР
БЕНИН
ЕКВАТОРИАЛНА ГВИНЕЯ
ЕТИОПИЯ
ДЖИБУТИ
ГАБОН
ГАМБИЯ
ГАНА
ГВИНЕЯ
КОТ Д'ИВОАР
КЕНИЯ
ЛЕСОТО
ЛИБЕРИЯ
МАДАГАСКАР
МАЛАВИ
МАЛИ
МАВРИТАНИЯ
ОСТРОВ МАВРИЦИЙ
МОЗАМБИК
НАМИБИЯ
НИГЕР
НИГЕРИЯ
АНГУИЛА
САНТА ЛУСИЯ
СЕН-ПИЕР И МИКЕЛОН, ОСТРОВИ (ФР.)
СЕН-ВИНСЕНТ И ГРЕНАДИНИ
СУРИНАМ
ТРИНИДАТ И ТОБАГО
ТЕРКС И КАЙКОС, ОСТРОВИ (БРИТ.)
ВИРЖИНСКИ ОСТРОВИ (САЩ)
УРУГВАЙ
ВЕНЕЦУЕЛА
БРУНЕЙ ДАР ЕС-САЛАМ
ИНДОНЕЗИЯ
МАЛАЙЗИЯ
ФИЛИПИНИ
СИНГАПУР
ТАЙЛАНД
ИЗРАЕЛ
АФГАНИСТАН
БАНГЛАДЕШ
БУТАН
БРИТАНСКА ТЕРИТОРИЯ В ИНДИЙСКИЯ ОКЕАН
МИЯНМАР (БИРМА)
КАМБОДЖА (КАМПУЧИЯ)
ШРИ ЛАНКА
КИТАЙ
ТАЙВАН
ХОНКОНГ
ИНДИЯ
К Н Д Р
РЕПУБЛИКА КОРЕЯ
ЛАОС
МАКАО (АМЙОН)(ПОРТ.)

МАЛДИВИ
МОНГОЛИЯ
НАУРУ
НЕПАЛ
ПАКИСТАН
ИЗТОЧЕН ТИМОР
ВИЕТНАМ
АНТАРКТИДА
ИЗТОЧНИ САМОА
БУВЕ,ОСТРОВ
СОЛОМОНОВИ ОСТРОВИ
БАХАМСКИ СЪЮЗ
РОЖДЕСТВЕНСКИ ОСТРОВИ (АВСТРАЛ.)
КОКОСОВИ ОСТРОВИ (АВСТРАЛ.)
ОСТРОВ КУК (НОВОЗЕЛ.)
ЕРИТРЕЯ
ФЕРЬОРСКИ ОСТРОВИ (ДАТ.)
ФИДЖИ
ПАЛАУ
ПАПУА - НОВА ГВИНЕЯ
ПИТКЕРН, ОСТРОВ (БРИТ.)
СВАЛБАРД И ЙАН МАЙЕН, ОСТРОВ (НОРВ.)
ТОКЕЛАУ, ОСТРОВИ (НОВОЗЕЛ.)
ТОНГА
ТУВАЛУ
УОЛИС И ФУТУНА, ОСТРОВИ (ФР.)
САМОА
МАЛТА
ГВИНЕЯ-БИСАУ
РЕЮНИОН (ФР.)
РУАНДА
СВЕТА ЕЛЕНА, ОСТРОВ (БРИТ.)
САН ТОМЕ И ПРИНСИПИ
СЕНЕГАЛ
СЕЙШЕЛСКИ ОСТРОВИ
СИЕРА ЛЕОНЕ
СОМАЛИЯ
ЮЖНОАФРИКАНСКА РЕПУБЛИКА
ЗИМБАБВЕ
ЗАПАДНА САХАРА
СУАЗИЛЕНД
ТОГО
УГАНДА
ТАНЗАНИЯ
БУРКИНА ФАСО
ЗАМБИЯ
АНТИГУА И БАРБУДА
АРЖЕНТИНА
БАХАМСКИ ОСТРОВИ
БАРБАДОС
БЕРМУДСКИ ОСТРОВИ
БОЛИВИЯ
БРАЗИЛИЯ
БЕЛИЙЗ
ВИРЖИНСКИ ОСТРОВИ (БРИТ.)
КАЙМАНОВИ ОСТРОВИ (БРИТ.)
ЧИЛИ
КОЛУМБИЯ
КОСТА РИКА
КУБА
ДОМИНИКА
ДОМИНИКАНСКА РЕПУБЛИКА
ЕКВАДОР
САЛВАДОР
ФОЛКЛЕНСКИ (МАЛВИНСКИ) ОСТРОВИ (БРИТ.)
ГИАНА (ФР.)
ГРЕНАДА
ГВАДЕЛУПА, ОСТРОВ (ФР.)
ГВАТЕМАЛА
ГАЯНА
ХАИТИ
ХОНДУРАС
ЯМАЙКА
МАРТИНИКА
МОНТСЕРАТ, ОСТРОВ (БРИТ.)
АНТИЛСКИ ОСТРОВИ
АРУБА (НИДЕРЛ.)
НИКАРАГУА
ПАНАМА
ПАРАГВАЙ
ПЕРУ
ПУЕРТО РИКО, ОСТРОВ (САЩ)
СЕН-КРИСТОФЪР И НЕВИС ФЕДЕРАЦИЯ
ФРЕНСКА ПОЛИНЕЗИЯ
ФРЕНСКИ ЮЖНИ ТЕРИТОРИИ
ГИБРАЛТАР (БРИТ.)
КИРИБАТИ
ГРЕНЛАНДИЯ (ДАТ.)
ГУАМ, ОСТРОВ (САЩ)
ХЪРД И МАКДОНАЛД ОСТРОВИ (АВСТРАЛ.)
НИДЕРЛ. АНТИЛИ
НОВА КАЛЕДОНИЯ
ВАНУАТУ
НИУЕ, ОСТРОВ (НОВОЗЕЛАНД.)
НОРФОЛК, ОСТРОВ (АВСТРАЛ.)
МАРИАНСКИ ОСТРОВИ (САЩ - ОПЕКА)
МИКРОНЕЗИЯ
МАРШАЛОВИ ОСТРО

Таблица 2

Сумарен дял на водещите отрасли в износа

No		1988	No		1992	No		2003
1	Машиностроителна електротехническа и електронна промишленост	60.90	1	Химическа и каучукова промишленост	22.14	1	Шивашка промишленост	18.20
2	Хранително-вкусова промишленост	12.7	2	Дървообработваща промишленост	11.81	2	Химическа и каучукова промишленост	17.11
3	Химическа и каучукова промишленост	10.0	3	Машиностроителна, електротехническа и електронна промишленост	10.46	3	Машиностроителна, електротехническа и електронна промишленост	14.54
	Общо	83.6		Общо	95.51		Общо	49.85
4	Металургия	2.5	4	Металургия	10.39	4	Металургия	13.24
5	Черна металургия и руднодобив	2.3	5	Черна металургия и руднодобив	0.89	5	Черна металургия и руднодобив	0.82
6	Текстилна и трикотажна промишленост	1.5	6	Хранително-вкусова промишленост	4.58	6	Хранително-вкусова промишленост	7.81
	Общо	0.9		Общо	6.32		Общо	7.97
7	Шивашка промишленост	1.5	7	Шивашка промишленост	4.03	7	Текстилна и трикотажна промишленост	4.46
	Общо	0.14		Общо	0.72		Общо	0.41
8	Кожарска и обувна промишленост	1.4	8	Кожарска и обувна промишленост	2.63	8	Кожарска и обувна промишленост	2.74
	Общо	0.28		Общо	0.97		Общо	0.79
9	Кожарска и обувна промишленост	0.9	9	Текстилна и трикотажна промишленост	2.28	9	Електротехническа промишленост	2.62
	Общо	0.37		Общо	0.20		Общо	0.05
10	Дървообработваща промишленост	0.8	10	Дървообработваща промишленост	1.67	10	Растителна промишленост	2.50
	Общо	0.45		Общо	0.16		Общо	0.35
11	Промишленост за строителни материали	0.4	11	Целулозно-хартиена промишленост	1.10	11	Дървообработваща промишленост	2.47
12	Електротехническа промишленост	0.3	12	Промишленост за строителни материали	1.12	12	Строителна и керамична промишленост	1.66
13	Целулозно-хартиена промишленост	0.2	13	Строителна и керамична промишленост	1.01	13	Целулозно-хартиена промишленост	1.27
	Общо	0.54		Общо	0.69		Общо	0.83
14	Строителна и керамична промишленост	0.2	14	Електротехническа промишленост	0.14	14	Промишленост за строителни материали	1.11
	Общо	0.16		Общо	0.70		Общо	0.04

Таблица 3

Търговско салдо на водещите отрасли

No	Описание	USD '000	1988 г.	1991 г.	1992 г.	2003 г.
1	Машиностроителна, електротехническа и електронна промишленост	Износ	3 989 363	1 046 712	730 303	1 072 688
		Внос	1 953 034	460 097	960 576	3 059 538
		Салдо	2 036 329	586 615	-230 273	-1 986 850
2	Хранително-вкусова промишленост	Износ	831 936	632 657	748 136	575 932
		Внос	164 607	117 675	333 349	480 157
		Салдо	667 329	514 982	414 787	95 775
3	Химическа и каучукова промишленост	Износ	655 068	956 214	876 237	1 262 062
		Внос	351 457	1 412 846	2 001 033	3 072 040
		Салдо	303 611	-456 632	-1 124 796	-1 809 978
4	Некласифицирани	Износ	163 767	140 735	411 308	976 817
		Внос	17 795	2 836	259 102	954 355
		Салдо	145 972	137 899	152 206	22 462
5	Черна металургия и рудодобив	Износ	150 666	118 525	343 676	651 009
		Внос	262 481	66 924	204 433	611 655
		Салдо	-111 815	51 601	139 243	39 354
6	Текстилна и трикотажна промишленост	Износ	98 260	102 148	90 300	325 127
		Внос	102 323	62 736	150 791	992 303
		Салдо	-4 063	39 412	-60 491	-667 176
7	Шивашка промишленост	Износ	98 260	36 834	159 417	1 342 565
		Внос	8 898	7 419	55 043	410 801
		Салдо	89 362	29 415	104 374	931 764
8	Растениевъдство	Износ	91 709	83 947	181 234	184 369
		Внос	80 079	77 221	79 737	134 307
		Салдо	11 630	6 726	101 497	50 062
9	Кожарска, кожухарска и обувна промишленост	Износ	58 956	29 193	100 251	275 751
		Внос	13 346	4 099	72 796	207 815
		Салдо	45 610	25 094	27 455	67 936
10	Дърводобивна и дървопреработваща промишленост	Износ	52 405	55 819	61 993	181 878
		Внос	22 244	7 276	17 568	70 268
		Салдо	30 161	48 543	44 425	111 610
11	Промишленост за строителни материали	Износ	26 203	23 006	44 293	81 796
		Внос	26 693	16 454	8 290	86 901
		Салдо	-490	6 552	36 003	-5 105
12	Електроенергия и топлоенергия	Износ	19 652	88 249	5 565	192 938
		Внос	142 362	205 648	124 647	687
		Салдо	-122 710	-117 399	-119 082	192 251
13	Целулозно-хартиена промишленост	Износ	13 101	12 410	46 678	93 697
		Внос	53 386	70 047	86 322	227 974
		Салдо	-40 285	-57 637	-39 644	-134 277
14	Стъкларска и порцеланово-фаянсова промишленост	Износ	13 101	17 681	39 896	114 559
		Внос	8 898	2 250	26 438	114 569
		Салдо	4 203	15 431	13 458	-10

НАЦИОНАЛНА СТРАТЕГИЯ ЗА ДЕМОГРАФСКО РАЗВИТИЕ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ (2006г. – 2020г.)

***Атанас Атанасов*[1]**
(ръководител на авторския колектив)

Част I. Въведение

Анализът на демографската ситуация през последните две десетилетия в Република България ясно показва редица неблагоприятни тенденции:

- трайно намаляване на раждаемостта при общо намаляване и застаряване на родилните контингенти и нисък тотален коефициент на плодовитост;

- висока обща смъртност; преждевременна смъртност при мъжете; висока детска смъртност, достигаща изключително големи стойности при ромското и турското население;

- ускорено застаряване на населението, като вече почти всеки пети жител на страната е над 65 години; задълбочаващ се дисбаланс в развитието на населението по възраст;

- значително намаляване на общия брой на населението – над 550 хил. човека през периода между последните две преброявания, дължащо се на висок отрицателен естествен прираст и интензивна емиграция, предимно на млади хора;

- влошен здравен статус на населението при затруднен достъп и занижено качество на медицинските услуги;

- влошена образователна структура на населението при затруднен достъп и занижено качество на обучението (бързо увеличаване на групата на неграмотните и функционално неграмотните млади хора – предимно от бедното селско и градско население и особено от малцинствените общности в неравностойно положение).

България не е изключение от демографските процеси в европейските държави. Намаление на раждаемостта и увеличение на смъртността има в редица други

[1] *Чл.-кор. проф. д.с.н. Атанас Атанасов е научен секретар на Българската академия на науките.*

страни на нашия континент. За България обаче са характерни екстремни равнища. Всичко това формира днешната демографска ситуация, определяна най-често като демографска криза.

Очерталите се неблагоприятни демографски тенденции и тяхното влияние върху общественото развитие налагат мобилизация на държавните институции и гражданското общество и изискват целенасочени управленски въздействия, стимулиращи балансирано и качествено развитие на националния човешки капитал, включващ хората с тяхното здравословно състояние, способности и умения. Така постепенно би се стигнало до стабилизиране на броя на населението и осигуряване на условия за неговото балансирано по пол и възраст развитие, както и до непосредственото обвързване на демографските процеси със здравното състояние и образователната структура на нацията. Особено важно е тези въздействия да имат дългосрочен и комплексен характер с оглед постигането на устойчиви резултати през следващите 20-25 години.

Настоящата стратегия е разработена въз основа на направен комплексен анализ на основните параметри на демографската ситуация в нашата страна и на факторите, от които тези параметри зависят, в края на XX и началото на XXI век. Водеща в нея е идеята за повишаване качеството на живота и благоденствието на всеки български гражданин и на всяко българско семейство, както и за гарантиране на условия за оптимално развитие на нацията, взета в нейната цялост и единство.

Стратегията се основава на:

- Конституцията на Република България;
- Всеобщата декларация за правата на човека;
- Програмата за действие, приета от Международната конференция за населението и развитието, проведена в Кайро от 5 до 13 септември 1994 г.;
- Декларацията на ООН за хилядолетието, приета от държавни и правителствени ръководители на 189 държави-членки на Организацията на обединените нации на 8 септември 2000 г. в Ню Йорк;
- Световната здравна декларация “Здраве за всички през 21 век”, приета от 51-вото Общо събрание на Световната здравна организация (май 1998 г.) и конкретизираната на нейна основа за Европа политика “Здраве за всички през XXI век”, приета от Европейския регионален комитет на СЗО (септември 1998 г.);
- Световната програма на ЮНЕСКО “Образование за всички”;
- Международния пакт за икономически, социални и културни права;

- Международния пакт за граждански и политически права;
- Международната конвенция за ликвидиране на всички форми на расова дискриминация;
- Конвенцията за ликвидиране на всички форми на дискриминация срещу жените;
- Конвенцията за правата на детето;
- Конвенцията за борба срещу дискриминацията в областта на образованието;
- Конвенцията за защита на правата на човека и основните свободи;
- Европейската социална харта;
- Рамковата конвенция за защита на националните малцинства;
- Декларацията на Десетилетието на ромското включване 2005-2015 г., подписана от правителствените ръководители на осем държави от Югоизточна Европа на 2 февруари 2005 г. в София;
- Съвместния меморандум за социално включване на Република България, подписан от представители на правителството на Република България и Европейската комисия на 3 февруари 2005 г. в Брюксел;
- Закона за здравето;
- Закона за здравното осигуряване;
- Закона за народната просвета;
- Закона за висшето образование;
- Закона за закрила на детето;
- Закона за регионалното развитие;
- Закона за опазване на природната среда и горите;
- Закона за защита срещу дискриминацията;
- Декларацията на 39-тото Народно събрание на Република България за ангажираността на държавните институции за постигане на целите на Десетилетието на ромското включване 2005-2015 г., приета на 8 април 2005 г.;

При изготвянето на Стратегията са взети предвид:

- Националната здравна стратегия "По-добро здраве за по-добро бъдеще на България", приета с Решение № 267 на Министерския съвет от 23 април 2001 г.;

- Националната жилищна стратегия, приета с Решение № 395 на МС от 14 май 2004 г.;

- Рамковата програма за равноправно интегриране на ромите в българското общество, приета от Министерския съвет на 22 април 1999 г.;

- Здравната стратегия за лица в неравностойно положение, принадлежащи към етнически малцинства, приета от Министерския съвет на 8 септември 2005 г.;

- Стратегията за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства, утвърдена от министъра на образованието и науката на 11 юни 2004 г.

- Стратегията за борба с бедността и социалната изолация, 2003 г.

Период на действие на стратегията:

Срокът за изпълнение на целите на Стратегията е до 2020 г. Конкретните дейности за изпълнението на стратегическите цели, сроковете, отговорните институции и необходимите финансови средства се разработват в ***Демографска политика*** и ***План за действие*** , които са продължение на настоящата Стратегия.

Част II. Основни проблеми в демографското развитие – идентификация и кратко описание

1. Намаляване на общия брой на населението

Днешното състояние на българското население е резултат от продължително действие на множество фактори и влияния. Една част от тях са свързани с общите тенденции, характерни за Европейските страни, други – със специфичните особености на историческото, икономическото и културното развитие на страната. България е една от страните, които имат твърде силно изразен демографски спад. Налице са негативни тенденции при всички основни демографски показатели – намалена брачност и раждаемост, увеличена смъртност, силна емиграция.

В резултат от установилите се през последното десетилетие неблагоприятни тенденции в развитието на демографските процеси в страната спря нарастването на населението и общият му брой започна да намалява. Към 31.12.2004 г. постоянно живеещите лица в България са 7 761 049. В сравнение с

началото на 1990 г. населението е намаляло с около 908 хил. човека, или с 65 хил. средногодишно.

Намалението на броя на населението у нас е резултат както от естественото (раждания и умирания), така и от механичното (заселвания и изселвания) движение на населението.

Раждаемостта през последните десетилетия постоянно намалява – от 25.2‰ през 1950 г. на 9.0‰ през 2004 г. За сравнение със страните от Европейския съюз – раждаемостта варира през 2002 г. от 9.2‰ в Австрия до 12.6‰ във Франция. От присъединилите се към ЕС страни с по-висока раждаемост спрямо България през 2002 г. са Полша – 9.9 ‰, Естония – 9.8 ‰, Унгария – 9.4 ‰ и др.

Едновременно с намалението на раждаемостта се увеличава смъртността. Сега България се характеризира със сравнително висока смъртност – 14.2‰ за 2004 г. Най-ниското ѝ равнище е през 1964 г. – 7.9‰. По последни сравними данни на Съвета на Европа през 2002 г. сред европейските страни по-висока смъртност от тази в България са имали само в Беларус, Украйна и Руската федерация. В същото време всички западноевропейски страни имат значително по-ниска смъртност, като за близо половината тя е около 10.0‰.

Вложени са основните демографски показатели

Неблагоприятните изменения в равнището на раждаемостта и смъртността доведоха до рязко спадане на естествения прираст на населението от 108 000 през 1950 г. на около 11 000 през 1985 г. Последната година с минимален положителен прираст е 1989, като раждания са повече от умиранията с 5387. От 1990 г. естественият прираст е с отрицателна стойност. През 1997 г. е регистриран най-голям отрицателен прираст – около минус 58 000 човека. През последната година на XX век в България родените са по-малко от умрелите приблизително с 41 000 човека.

Общо за осемте години между последните две преброявания (1992 – 2001 г.) поради естественото движение броят на населението е намалял с 337 000 човека. Останалото намаление се дължи на интензивните миграционни процеси. Външната емиграция е значително по-голяма от имиграцията.

Задълбочават се неблагоприятните изменения във възрастовата структура на населението. Младите поколения все повече намаляват. За периода 1990–2004 г. относителният дял на лицата до 15 години е намалял от 20.1 на 13.8%. В същото време нараства делът на лицата от третата възраст (65+) от 13.4 на 17.1%. Приблизително всяко четвърто лице е на възраст над 60 години.

Освен че застарява цялото население, застаряват и родилните контингенти (жени на възраст 15–49 години). Характерно за последните години е намалението на жените във възрастовата група с най-висока фертилност (15–34

години). За това намаление повлия както спадът на постъпващите млади генерации жени, така и интензивната емиграционна вълна, когато голяма част от младите жени в най-активната си репродуктивна възраст напуснаха страната.

2. Намаляване на раждаемостта

През 2004 г. в България са родени 70 433 деца. Те са 1.6 пъти по-малко от родените през 1989 г. (112 300 деца).

От демографска гледна точка намалението на ражданията в страната се дължи на понижената плодовитост и на намалението на относителния дял на жените във фертилна възраст. През 1989 г. средният брой деца, които една жена ражда през целия детероден период, е 1.87, а през 1997 г. – 1.12. Това е най-ниската стойност на този коефициент, достиган досега в цялата демографска история на България. През последните години стойността на показателя се движи между 1.21 и 1.24 , като през 2004 г. е 1.29 живородени деца.

Драстично намаление на общата плодовитост на жените

Съществени изменения настъпват и в общата плодовитост на жените. През 2004 г. на 1000 жени във фертилна възраст се падат 37.1 живородени деца, докато през 1990 г. този показател възлиза на 51.2 деца. Най-силно е намалението във възрастовите групи 20 – 24 и 25 – 29 години.

Характерна черта на развитието на раждаемостта у нас е високата плодовитост на жените на възраст 15 – 19 години в сравнение със страните от Западна Европа. Така, докато през 1995 г. плодовитостта на тази възрастова група е 53.3 живородени на 1000 жени във фертилна възраст, в Дания тя е 8.3, във Финландия – 9.8, в Швеция – 8.6.

През последните години у нас този коефициент намалява до 40.5‰, което в известна степен се дължи на спада в общия брой на ражданията.

За България е характерна и сравнително ниска възраст на жените при раждане както на първо дете, така и средно на едно дете. Средната възраст при раждане на първото дете през последните три десетилетия е в границите 21.9 – 24.0, а средната възраст при раждане на дете – около 24 – 25 години. През последните години се наблюдава слабо изместване на ражданията към по-високите възрасти, като делът им при жени на възраст 25 – 29 години достига близо 32%, а при жени 30 – 34 години – 16.4%.

България е на едно от първите места сред източноевропейските страни по относителен дял на извънбрачните раждания от всички родени деца през дадена година. Макар все още преобладаващата част от раждания у нас да са брачни, през последните години нараства броят на извънбрачните раждания. Относителният им дял се е увеличил от 12.4% през 1990 г. на 46.1% през 2004 г.

Изследванията показват, че 13.4% от тях са родени от момичета на възраст между 12 и 17 години. Трябва да се има предвид, че значителна част от извънбрачните раждания (повече от половината през 2002 г.) са от неузаконени брачни съюзи или от т. нар. фактически семейства.

Неоползотворени възможности на семейното планиране

След 1990 г. едновременно със спадането на раждаемостта се наблюдава и намаляване на абортите, но до 1998 г. броят им превишава ражданията. След тази година тенденцията е променена в полза на по-големия брой раждания. За 2003 г. ражданията са 35.6 на 1000 жени във фертилна възраст, а абортите 25.4‰.

Въпреки тенденцията към намаление на абортите от последните години те запазват все още високия си брой като цяло, в т.ч. и в юношеска възраст (9.1% за 2001 г.) в сравнение със страните от Западна Европа. Абортът продължава да се практикува като основен метод за семейно планиране. Усложненията, особено при младите жени, се отразяват на репродуктивното здраве и често водят не само до вторичен стерилитет, а понякога и до смърт.

3. Нарастване на смъртността

Един от най–тревожните демографски проблеми у нас е високото ниво на смъртност – обща, преждевременна и детска. По сравними данни на Съвета на Европа през 2002 г. България се нарежда сред страните с най–висока смъртност. След 1964 г. коефициентът на общата смъртност бележи непрекъсната тенденция към увеличение. През периода 1990–2004 г. общата смъртност нараства с 1.7 промилни пункта (от 12.5‰ през 1990 г. на 14.2‰ през 2004 г.). Броят на умрелите през 2004 г. е с 1502 човека повече, отколкото през 1990 г., при съпътстващо намаление на средногодишния брой на населението от 8 718 300 на 7 761 000.

Полът и населеното място силно детерминират смъртността

В териториален аспект смъртността сред селското население е по–висока в сравнение с градското, главно поради по–лошата възрастова структура. Темповете на нарастване обаче са по-високи при градското население. Коефициентът на общата смъртност в селата през 1990 г. (18.6‰) е почти два пъти по-висок, отколкото в градовете (9.4‰). През 2004 г. този коефициент в селата е 19.4‰, а в градовете – 11.9‰.

Коефициентът на смъртност сред мъжете е по–висок, отколкото при жените. През периода 1990 – 2004 г. смъртността при мъжете е нараснала от 13.9 на 15.7‰, а при жените – от 11.0 на 12.7‰. През 2004 г. на 1000 умрели жени са умрели 1165 мъже.

Съотношението на показателите за обща смъртност сред трите най- големи етнически общности в страната – българи, турци и роми, е 2:1,5:1. Общата смъртност е най-висока сред българската етническа група (15.0‰). На второ място по ниво на обща смъртност се нарежда турската (10.3 ‰), а най-ниска е общата смъртност при ромите (7.3 ‰), което се дължи на младия възрастов състав на общността, две трети от която са деца и млади хора до 30 години (62.4%).

Една от основните причини за високото ниво на общата смъртност в България през 2004 г. са болестите на кръвообращението – в 67.5% от случаите; новообразуванията – 14.8%; симптоми, признаци и недобре определени състояния – 4.1%; травми и отравяния – 3.5% и болести на дихателната система – 2.9%. На тези пет групи се дължат 92.8% от смъртните случаи в страната. Стандартизираният коефициент за смъртност от болестите на кръвообращението през 2002 г. – 724.03 на 100 000 население, поставя България на водещо място. През 2001 г. за Европа като цяло той е 474.76, за Европейския съюз – 238.45 и за Централна и Източна Европа – 525.55.

Обстоятелство, което влияе силно върху повишаването на коефициента на обща смъртност за страната, е демографското остаряване на населението. Направените демографски прогнози показват, че най-вече именно поради обективните процеси на остаряване нивото на общата смъртност в страната ще остане високо и непроменено в рамките на периода до 2020 г.

Преждевременната смъртност също представлява проблем. Независимо че в сравнение с 1990 г. през 2004 г. този показател намалява от 29.7 на 24.9‰, фактът, че почти всеки четвърти смъртен случай в страната е на лице, което не е навършило 65 години, сам по себе си е тревожен. Преждевременната смъртност при мъжете е по-висока във всички възрастови групи, но особено обезпокоително е състоянието в интервала между 40 и 59 години. Смъртността при мъжете в различните възрастови подгрупи на този интервал е два до три пъти по-висока от тази при жените.

Детската смъртност у нас продължава да бъде висока

През периода 1990–2004 г. детската смъртност в страната бележи тенденция към намаление – от 14.8‰ живородени на 11.6‰. Независимо от това коефициентът на детска смъртност у нас продължава да бъде два до три пъти по-висок от този в страните от Европейския съюз (4.7‰ през 2002г.). Детската смъртност при момчетата е по-висока от тази при момичетата, главно поради биологически причини и това е валидно за всички страни независимо от конкретното й равнище.

Сериозен проблем е подчертано по-високото ниво на детска смъртност сред две от най–големите малцинствени етнически групи – турската (17.8‰) и ромската (25.0‰), в сравнение с българската (9.9‰). Основните причини за това могат да се търсят в по-лошите материално-икономически условия на живот, затруднения

достъп до здравни грижи и здравни ресурси и особено за ромската общност - значително по-ниското образователно ниво.

Смъртността сред децата до 5-годишна възраст в България през 2000 г. - 15.8‰, е два и половина пъти по-висока от тази в Европейския съюз – 6.4‰.

Смъртността в селата (20.4‰) е значително по-висока от тази в градовете (11.5‰). Детската смъртност в селата през 2001 г. е възлизала на 18.2‰ срещу 12.9‰ в градовете. Много висока в селата е също и майчината смъртност – 25.5 на 100 000 срещу 16.5 на 100 000 в градовете. Този разрив е показателен за по-силното влошаване на икономическите и социалните условия в селата, ограничаването на достъпа до здравни грижи и здравни ресурси и по-ниското образователно ниво на селското население. Това се потвърждава и от факта, че докато през последните години коефициентът на детската смъртност в градовете се понижава, в селата той остава почти постоянна величина.

Водещи причини за смъртност при децата до 1 година в 31.3% от случаите са състояния, възникващи през пренаталния период, в 20.1% причина за смъртта са болестите на дихателната система, а в 21.1% - вродените аномалии. И трите посочени причини, които формират почти три четвърти (72.5%) от детската смъртност в страната могат да бъдат повлияни в значителна степен посредством подобряване на достъпа до здравни грижи и здравни ресурси, на акушеро-гинекологичната и педиатричната помощ, особено за рисковите контингенти бременни и деца в неравностойно положение, осигуряване на генетична консултация за рисковите контингенти и повишаване на образователното и културното равнище.

4. Намаляване на брачността и промяна на семейните модели

Абсолютното и относителното намаление на браковете започва в края на 70-те години. Докато по това време сключените бракове са около 70 000 годишно, през 1990 г. техният брой намалява на 59 674, през 2000 г. - на 35 164, а през 2004 г. – на 31 038. Тази тенденция се дължи в известна степен на настъпилите изменения във възрастовата структура на населението – намаляват лицата в младите възрасти.

Увеличава се броят на съжителствата с партньор без официално сключен брак

Налице са вече, макар и все още слабо изразени, тенденции към нов тип семейно поведение в страната – съжителство с партньор без официално сключен брак или семейство с един родител. Част от браковете се отлагат във времето. Според преброяването на населението на 1.03.2001 г. в съжителство без брак живеят 314 718 човека.

До 1990 г. България е сред европейските страни, където са типични ранните бракове. Средната възраст при сключване на първи брак за жените през този период е 21 – 21.5 години, а след този период тенденцията е към покачване, като през 2004 г. 8.4% са сключили брак до 20-годишна възраст. През 2004 г

средната възраст на жените при сключване на първи брак достига 25.5 години. През същия период средната възраст на сключване на първи брак при мъжете се променя от 24.4 на 28.8 години.

У нас равнището на брутния коефициент на бракоразводност е сравнително ниско (1.3 –1.9‰). По този начин България е много близо до голяма част от страните в Южна Европа, където семейната институция е относително стабилна.

5. Задържане на увеличението на средната продължителност на живота

Темповете на нарастване на средната продължителност на живота у нас, особено след 1990 г., са изключително бавни, като в някои случаи те изобщо отсъстват или са с отрицателна стойност.

Средната продължителност на живота у нас нараства бавно

За целия период 1990–2003 г. общото увеличение на средната продължителност на живота е само 085 години.

За мъжете това увеличение е още по-малко – 0.66 години, докато при жените то има малко по-висока стойност – 0.93 години. За периода 2001–2003 г. средната продължителност на живота в страната е 72.07 години (72.47 в градовете и 70.96 в селата). Продължителността на живота при жените е 75.6, а при мъжете – 68.8 години. Средната продължителност на живота у нас е значително по-ниска от тази в редица страни от Европейския съюз, където през 2000 г. тя е била, както следва: Италия – 75.9, Гърция – 75.4, Испания – 75.3, Франция – 75.2 години.

Във връзка с този показател е необходимо да се отбележи очерталият се в страната проблем, свързан със средната продължителност на живота в добро здраве. Според оценки на Световната здравна организация този показател за България за 2000 г. е 61.0 години за мъжете и 65.8 за жените. Според същия източник в европейските страни стойностите на този показател са с 5 до 9 години по-високи. В резултат от преждевременна смърт, физическа и психическа недееспособност и други увреждания процентът на изгубената обща продължителност на живота за мъжете е 9.4, а за жените – 12.2.

6. Изтичане на населението чрез миграционните процеси

През периода 1989–1992 г. от страната се изселиха около 470 000 човека.

През годините между двете последни преброявания (1992 – 2001) външната миграция на населението е 221 000.

Процесът на миграция лишава страната от човешки и трудов капитал

Относително силни са емиграционните нагласи сред младите хора и високообразованите групи. През 2001 г. близо половината от потенциалните емигранти

са на възраст 20-35 години. 75% от потенциалните емигранти са със средно и висше образование.

Последното преброяване предостави данни и за преселилите се лица от чужбина в България. Имигрилите в страната са общо 18 688, като само 2700 човека са се заселили в селата, а 16 000 – в градовете.

При съпоставката на двата насрещни миграционни потока за периода 1989–2001 г. салдото на външната миграция на българското население е отрицателно и възлиза на около 670 000 човека.

Мотивите за емиграция през последните години се свързват с осигуряване на трудова заетост с по-големи доходи и по-висок жизнен стандарт на емигрантите. Тази мотивация се допълва и от стремежа към образователна и професионална реализация.

Имиграциятау нас е с ограничен размер и се определя от лица, идващи от страни с по-слабо икономическо и социално развитие. За отделни групи имиграцията в България е с временен характер и е по-скоро място за подготовка на следваща емиграция.

7. Остаряване на населението

През последните години продължава и се задълбочава процесът на остаряване на населението, в резултат от непрекъснато намаляващата раждаемост, интензивните емиграционни процеси, предимно сред младите възрастови групи, както и навлизането на все по-голям брой лица във високите възрастови групи.

През 1990 г. относителният дял на населението до 15-годишна възраст е 20.1%, на възраст 15 – 65 години са 66.5%, а над 65 години са 13,4%. В края на 2004 г. това разпределение претърпява значителни изменения и тези относителни дялове вече са съответно 13.8, 69.0 и 17.2%.

Средната възраст на населението през 2004 г. достигна 41 години

В резултат от промените във възрастовата структура и остаряването на населението се повишава средната възраст, която от 37.5 години през 1990 г. достига 41.0 през 2004 г.

В градовете тези стойности са по-ниски и средната възраст на градското население през 2004 г. е 39.3 години. По-големият относителен дял на населението над 65 години в селата води и до по-високи стойности на средната възраст – 45.0 години.

В резултат от процесите на демографско остаряване на населението в страната сериозни изменения претъпява и разпределението на населението под, в и над трудоспособна възраст. Върху тази структура освен остаряването на населението оказват и ще продължат да оказват влияние и промените във възрастта за пенсиониране, която за 2004 г. е 57.5 години за жените и 62.5 години за мъжете. Тези изменения водят до механично увеличение на населението в трудоспособна възраст.

Процесите на стареенето представляват сериозен проблем пред икономиката.

Независимо от това обаче поради обективното навлизане на все повече хора в пенсионна възраст и понижаващата се раждаемост, процесите на стареене представляват и ще продължават да бъдат сериозен проблем пред икономиката на страната поради нарушеното възпроизводство на населението в трудоспособна възраст.

Броят и относителният дял на населението в подтрудоспособна възраст (до 15 години вкл.) непрекъснато намалява поради постоянно понижаващата се раждаемост. Почти няма разлика в относителните дялове на населението в подтрудоспособна възраст между градовете (15.2%) и селата (14.9%). Различията между относителните дялове на жените (14.3%) и мъжете (16.2%) в подтрудоспособна възраст са резултат на по-високия относителен дял на мъжете при раждане и в по-ниските възрастови групи, дължащ се на биологични причини.

В трудоспособна възраст през 2004 г. са общо 61.6% от населението. В градовете този относителен дял е 65.6%, а в селата – 52.2%. В трудоспособна възраст са и 66.7% от мъжете и 56.8% от жените.

За разлика от по-малобройното присъствие на жените в подтрудоспособна възраст те категорично преобладават в надтрудоспособна възраст, поради по-голямата продължителност на живота. В тази група са 17.3% от мъжете и 28.9% от жените. По-голям е относителният дял на населението в надтрудоспособна възраст в селата (32.9 %) в сравнение с градовете (19.1%).

В резултат от така формиралите се възрастови структури на населението, коефициентът на възрастова зависимост (44.9) е твърде висок. Особено висок е този коефициент в селата (64.3), докато в градовете неговата стойност е значително по-ниска (37.9).

Разпределението на населението в под, в и над трудоспособна възраст, както и високите стойности на коефициента на възрастова зависимост сочат наличието на непрекъснато нарастващи социално-икономически проблеми, свързани с

необходимостта от издръжка и грижа за нетрудоспособното население – до 15 години вкл. и в пенсионна възраст.

8. Териториален дисбаланс и обезлюдяване

Според програмата за развитие на ООН към 1999 г. изостаналите селски райони обхващат 77 общини, разположени на 24.3% от територията на страната. Общият брой на населението в изостаналите селски райони е 1 008 931 човека, или 12.2% от населението у нас. По данни от преброяването от 2001 г. цялото селско население на България възлиза на 31% - дял, значително по-висок от средния за страните от ЕС. Процесът на намаляването му спрямо градското население е със затихваща динамика. Обезлюдяването на селата е най-съществено през периода на индустриализацията от 60-те и 70-те години на XX век. По прогнози на Отдела за население на Обединените нации селското население на България няма да спадне под 29% през 2020 г.

В същото време от гледна точка на концепцията за развитието на човека социално-демографските процеси в българските села се характеризират с множество проблеми.

Налице е ясна тенденция към застаряване. През 2002 г. всеки четвърти селски жител е над 65-годишен. Средната възраст на живеещите в селата е с 6 години по-висока от тази на градските жители – 44.6 срещу 38.6 години за градското население.

Образователното ниво на селските жители е много по-ниско от това на градските. Тази тенденция се запазва и при младите поколения. По данни от преброяването от 2001 г. едва 69.1% от селските деца завършват основно образование спрямо 89.5% в градовете. Неблагоприятната тенденция към ранно отпадане от училище на значителен брой деца в селата се засилва от по-лошото качество на образованието в селските училища.

Базисните статуси на населението от селата значително се различават от тези в градовете

Бедността в селата е по-масова и по-дълбока в сравнение с тази в градовете, като равнището ѝ е четири пъти по-високо от това в градовете – 23.7 срещу 5.9%. Въпреки че в селата живее едва една трета от населението, селските домакинства съставляват 66% от бедните (Световна банка, 2002). Средният месечен паричен доход на селските жители през 2001 г. възлиза на 63.5 EUR, докато в градовете той е 80.3 EUR.

Жилищната среда и инфраструктурата в селските региони са с лоши показатели. Едва 2.1% от селските жители са включени към канализация спрямо 70.2% в градовете.

Достъпът до качествени медицински услуги в селата е затруднен както поради причини от инфраструктурен характер, така и поради по-високите нива на бедността сред селското население.

В българските села е концентрирана голяма част от малцинственото по етнически признак население. През 2001 г. 46.2 % от ромите и 63.0 % от турците живеят в села.

В селата липсват работни места, които да поемат свободната работна сила. Безработицата е два пъти по-висока от тази в градовете. През 2001 г. едва 24% от хората на възраст над 15 години в селата имат работа.

Неблагоприятните демографски характеристики – висока средна възраст, висок дял на стари хора в съчетание с лошата образователна структура на селското население, затрудняват и забавят икономическото преструктуриране и развитие в селата и по този начин бедността и лошите условия за възпроизводство на населението в тях се възпроизвеждат.

9. Етно-демографски специфики

По данни от последното преброяване (март 2001 г.) като българи са се самоопределили 6 655 210 човека, или 83.9% от цялото население, като турци – 746 664 човека (9.4%). като роми – 370 908 човека (4.7%). Населението на всички останали етнически групи е 69 204 човека, или 0.9%. Броят на лицата, които не са определили етническата си принадлежност, е 86 915 човека, или 1.1%.

При преброяването през 2001 г. са отчетени известни промени в броя и относителния дял на големите етнически общности в сравнение с 1992 г. Лицата, определили се като българи, са намалели с 615 975 човека (8.5%). Основните причини за това са ниската раждаемост, високата смъртност и емиграцията. Броят на самоопределилите се като турци също е намалял – с 53 388 човека (6.7%). Причините за намалението в тази етническа група са спадът в раждаемостта, емиграцията, преждевременната смъртност (на лица под 65 години). Като роми са се самоопределили с 57 512 (18.4%) повече български граждани, отколкото през 1992 г. Нарастването на ромската общност се дължи главно на високия естествен прираст в групата.

През последните 15 години при всички големи етноконфесионални общности се забелязва спад на раждаемостта, но той не е равномерен. При ромите, българските турци и българите мюсюлмани се наблюдава по-висока раждаемост, но и по-голяма детска смъртност, отколкото средните за страната стойности. Най-високите стойности и по двата показателя са сред ромите. Заварената значително по-благоприятна възрастова структура при роми, турци и българи-мюсюлмани е много важен фактор за съхраняването и дори за увеличаването на дела им в ранните възрасти в средносрочна перспектива.

Смъртността в групите на големите етнически общности е по-ниска от средната за страната в резултат от по-благоприятната им възрастова структура. В същото време преждевременната смъртност при тях е по-висока, а средната продължителност на живота – по-ниска от средните стойности за страната. Много тревожен факт е високата детска и майчина смъртност в ромската и турската общности. Основните причини са масовата и дълбока бедност, затрудненият достъп до медицински грижи, лошите хигиенни условия, ранните и чести раждания на майките, особено при ромите.

Сред всички етнически групи през последните 15 години се наблюдава тенденция към отлагането на сключване на брак и раждането на първо дете, както и намаляване на броя на децата в семейството. Младите турци имат демографско поведение, много близко до това на връстниците им - българи. По-добрата възрастова структура на турците и ромите ще продължи да предопределя по-високата раждаемост в тези общности в средносрочен план.

Социологическите изследвания разкриват тенденцията към запазване и дори увеличаване на ранните бракове сред най-бедните и нискообразованите роми. Културните традиции в общността налагат ранни и многобройни раждания и често са важна пречка за прилагането на съвременни методи за семейно планиране.

В края на 80-те и началото на 90-те години на XX век емиграционните процеси сред българските турци бяха изключително силни в резултат от насилствената асимилационна политика по отношение на тях. След политическите промени и началото на прехода към пазарна икономика емиграционните нагласи и мотивация се промениха. В момента най-силните изтласкващи фактори са безработицата и бедността в страната.

Неблагоприятна тенденция, оказваща влияние върху здравето и образованието на ромите, е повишената мобилност сред част от тях. Тази мобилност често е следствие от затруднен достъп до медицински услуги, с влошаване на жилищните условия и достъпа до чиста питейна вода и свързаните с това рискове за здравето, с необхващането на децата от задължителните за възрастта им имунизации, с отпадането на децата от образователната система.

Повишената мобилност сред ромите влияе неблагоприятно върху здравето и образованието на ромските деца

Степента на урбанизация на етническите общности в страната е различна. В градове живеят 73.5% от българите, 53.8% от ромите и едва 37.0% от турците. Местоживеенето обуславя в много голяма степен достъпа до качествени медицински услуги и добро образование, възможността за намиране на работа и генериране на парични доходи, нивото на изграденост на инфраструктура, жилищната среда, а оттук - разликата в детската и майчината смъртност,

средната продължителност на живота. По всички тези показатели селското население сериозно изостава от градското. Тревожен факт е, че през годините на прехода разликите между града и селото се задълбочиха.

Много важен показател за относителното благосъстояние на хората и особено за здравословния им статус са жилищните условия, при които те живеят.

Поради бедността и социалното изключване значителна част от ромите, живеещи в градовете, обитават пренаселени махали, често извън градската регулация, без изградена водопроводна и канализационна мрежа, нерядко без ток. Селските райони в страната по принцип са със слабо изградена канализационна система или без такава и това определя по-лошите жилищни условия на мнозинството от турците и ромите. Тревожен факт е, че всеки пети от турците и почти половината от ромите живеят в жилища без водопровод, ползвайки вода от улични чешми или кладенци, което увеличава здравните рискове.

Равнището на урбанизация влияе върху достъпа до благоустроени жилища

Образователният статус на етническите общности оказва важно влияние върху демографските им характеристики. Образователното равнище на турците и ромите е много по-ниско от средните за страната стойности. През последните 15 години в групата на турците нараства делът на лицата с основно, средно и висше образование, а на тези с начално образование и на неграмотните намалява. Но в общността на ромите показателите за образованието като цяло се влошават. Със средно и висше образование са 7% от лицата над 20 години в тази група, една четвърт от ромите над тази възраст са неграмотни или функционално неграмотни, дори когато са ходили 1, 2 или 3 години на училище, 28.3% имат само начално образование. Особено тревожно е нарастването на дела на неграмотните и функционално неграмотните в групата на младежите и децата. Сериозен проблем е ниският образователен статус на ромските жени. Неграмотността се среща три пъти по-често при тях, отколкото при мъжете в групата. Но понеже именно жените са тези, които се грижат за децата, тяхната неграмотност или ниско образование се оказват от изключителна важност за образователните аспирации и училищните успехи на децата, както и за възможността им да се справят успешно със здравните проблеми в семейството.

Българската образователна система все още не е в състояние да осигури равен достъп до качествено обучение на децата от уязвимите етнически общности поне в няколко изключително важни аспекта:

- Въпреки въвеждането на задължително едногодишно предучилищно обучение на децата от 2003-2004 г., все още са налице сериозни трудности при обучението на учениците, за които майчиният език не е български.

- Сериозен проблем е осигуряването на практика на качествено обучение за децата от разпръснатите селски райони.

- Много тежки са образователните проблеми на бедните.

- Все още не са изградени основите за интеркултурно и гражданско обучение, което забавя интеграцията на етническите общности.

- Съществуват неблагополучия при осигуряването на необходимата масова преквалификация и обучение на учителите за работа в мултикултурна среда.

- Структурите на гражданското общество са недостатъчно ангажирани за решаването на всички тези проблеми.

От 2003 г. МОН въведе задължително едногодишно предучилищно обучение за 6-годишните, с което донякъде се решава проблемът за научаването на официалния български език от децата, за които той не е майчин. Необходимо е още по-ранно обхващане на децата билингви в детските градини и серия от поддържащи мерки в началния курс на обучение – билингвиално обучение, допълнителни часове по български език, атрактивни извънкласни форми на обучение.

Проблемите на образованието на децата от големите етноконфесионални общности допълнително се усложняват от факта, че значителна част от тях живеят в изостанали селски райони. Селските училища не разполагат с необходимата материално-техническа база за провеждането на модерно и качествено обучение. През последните години рязко намалява възможността за осигуряване на висококвалифицирани учители в селата.

Образованието и бедността са сред основните фактори, определящи спецификите на демографското развитие сред ромите и турците

Към тези проблеми се прибавя фактът, че поради недостиг на ученици част от децата в селата учат в смесени паралелки въпреки закриването на известен брой малки селски училища. Това сериозно затруднява учебния процес и се отразява неблагоприятно върху качеството на обучението.

Съществуването на обособени ромски училища в градовете с ниско качество на обучението в тях е друга причина за по-ниското образователно равнище на ромската общност. В Рамковата програма за интегриране на ромите в България десегрегацията на ромските училища и паралелки и интегрирането на децата от големите малцинства в смесени училища и паралелки още от предучилищните

форми на образование са изведени като приоритет в сферата на образованието. В същото време не са изготвени планове за действие в тази насока, нито икономически разчети за осъществяването на десегрегационните програми.

Бедността, която е много по-масова и по-дълбока при ромите и турците в България, е друг основен фактор, определящ спецификите на демографското развитие в тези общности. През 2003 г. бедни са били 9.5% от българите, 23.4% от турците и 63.8% от ромите в страната. Дълбочината на бедността при съответните общности е 2, 4.7 и 20.3%. Бедните семейства на практика не са в състояние да осигурят необходимите условия за качествено възпроизводство и развитие на своите членове.

Част III. Факторни влияние в демографските процеси

1. Макроикономическа среда

Смяната на социално-икономическата система в България промени коренно макроикономическата среда. Сривът в заетостта и високата безработица, инфлационните процеси и хиперинфлацията, нестабилността на банковата система и банковите банкрути доведоха до рязко намаляване на доходите на населението, особено силно през периода 1995-1997 г., когато реалната покупателна способност на минималната работна заплата, средната заплата и средната пенсия намаляха почти наполовина. Слабата защита на доходите на населението спрямо инфлационните процеси, ограничените възможности на системата за социална защита да противодейства на обедняването, високата данъчна тежест и др. бяха също елементи от макроикономическата нестабилност, които въздействаха шоково върху демографското поведение на българите в периода 1990-1998 г. В допълнение към това неустойчивостта и непрогнозируемостта на социално-икономическото развитие стимулираха още по-голямо свиване на репродуктивните нагласи на семействата, породиха големи емиграционни вълни.

В синтезиран вид макроикономическото състояние като обща среда за демографско развитие се характеризира главно със съществения спад в икономическото развитие, който все още не може да бъде компенсиран въпреки средногодишния икономически растеж от около 5% през периода 1998-2004 г. В резултат по показател “брутен вътрешен продукт на човек от населението” България заема едно от последните места в Европа, като паритетът на покупателната способност на БВП на човек от населението през 2003 г. е едва 28.1% от средното равнище на петнадесетте държави-членки на Европейския съюз.

Особено съществено влияние върху демографското поведение имат някои фактори от макроикономическата среда - все още сравнително ограничените възможности за трудова реализация и ниското равнище на заплащане, намиращи проявление в равнището и дълбочината на обедняване на населението.

В годините на преход в България се закриха близо 1 200 000 работни места, понижи се търсенето на труд с близо една трета, извършиха се съществени структурни промени в икономиката, в резултат от което през периода 1990-2003 г. средногодишно около 500 хил. човека станаха икономически "излишни". Наслагването на ниско равнище на търсене на труд със структурни промени предпостави високата и продължителна безработица, която едва през 2003-2004 г. започна да спада, но въпреки това равнището й остава над 12%. Тези икономически фактори стимулират дългосрочната и краткосрочната трудова емиграция, вследствие на която фертилните контингенти намаляват, а също така са причина за отлагане на раждането на деца и раждането на по-малко на брой деца, за намаляване на грижите за отглеждане на деца и т.н.

През 2003 г. от общия брой младежи заетите са се увеличили спрямо 2002 г. с 1.7%, а безработните са намалели от 12.2 на 9.4%, или с 2,8 пункта. Относителният дял на заетите младежи, които работят без договор, през 2003 г. е сравнително висок – 5.2%. Сега програмите, осигуряващи заетост и съответно доходи на младите хора, са епизодични и не обхващат преобладаващата част от младите генерации; не се постига желана устойчивост в заетостта след приключване на програмата.

Не е намерено решение на формиралото се противоречие на трудовия пазар – предпочитанието за наемане на млади хора и едновременно с това изискването за наличието на професионален опит. Противоречивостта на двете изисквания дебалансира трудовия пазар и изостря отношенията между поколенията.

Подпомагането на старта на трудово-професионалния живот на младите хора от страна на бизнеса трябва да се разглежда като естествен акт на участие в придобиването на професионална квалификация на работната сила, съвместно с грижите, положени от държавата, и активността на младите хора. Въпреки че големите предприятия разполагат с ресурси, случаите на такова бизнес-поведение са изолирани,.

Поведението на бизнеса спрямо младите хора дебалансира трудовия пазар и влошава отношенията между поколенията

Ниската икономическа активност и заетост са сред основните фактори за бедността. Равнището на бедност в страната през 2003 г. е около 14%, като бедността е реален проблем за близо 400 хил. домакинства, или за повече от 1100 хил. човека. Сред профилите на бедните се открояват особено тези на семействата с три и повече деца с равнище на бедност около 2.5 пъти по-високо от средното за страната. Бедността е съществен проблем за домакинство с един родител с едно и повече деца - през 2002 г. тя обхваща 41.8% от всички домакинства от тази група. Особено уязвими са самотните майки, при които равнището на бедност е близо три пъти по-високо от средното. Равнището на бедност сред семействата без деца на възраст 25-49 години (12.1%) също е

значително. То корелира пряко с техните ниски нагласи за репродуктивност и предопределя относително висока склонност за емиграция (51.6% от младите хора във възрастовите интервали 15-29 години изразяват готовност за дълготрайна емиграция). Високата бедност предпоставя нездравословни условия за отглеждане на децата и влошава възможностите за обучението им в бедните семейства.

Растежът на реалните доходи на домакинствата през 2003 г. (с 36% спрямо 1996 г.) в резултат на овладяната инфлация (18.7% през 1997 г. до 2.3% през 2003 г.) и на политиката на растеж на доходите през последните четири години има положителен ефект за стабилизиране на доходите на домакинствата, но не е достатъчен за ускоряващо нарастване на жизнения им стандарт в сравнение с критериите на ЕС.

Нещо повече, продължава да съществува т. нар. феномен "работещи бедни". България заема 43-то място сред европейските страни по заплащане на труда. Ниското заплащане на труда засяга във висока степен жените, група, която по редица признаци е в неравностойно положение на пазара на труда. Провежданата до 1998 г. политика на задържане нарастването на доходите спрямо инфлационните процеси продължава да се проявява и днес в относително ниските равнища на всички доходи, вкл. пенсии, семейни помощи за отглеждане на деца, социални помощи и т.н.

Проследяването на финансовите средства, които държавата изразходва за насърчаване на репродуктивността и за подкрепа на семействата, показва, че през периода 1992-2002 г. относителният дял на паричните обезщетения за бременност и раждане като процент от БВП намаляват от 0.95 на 0.37%.

Важен елемент от икономическата среда е социалната инфраструктура, подпомагаща отглеждането на деца, тяхното здравословно развитие и добро обучение. И в тази област процесите на реформи трябва да имат много по-ясно изразен насърчителен характер.

Предприетите през 2004 -2005 г. стъпки за формиране на икономическа политика, стимулираща репродуктивността чрез данъчни и кредитни преференции към младите семейства, са добро начало, но не изчерпват необходимостта от целенасочена държавна политика за развитие на населението.

Формираната икономическа политика не изчерпва възможностите си за развитие на населението

2. Образователна система

Функционирането на образователната система, оценявана от гледна точка на демографското развитие, очертава няколко проблема, чието решаване би трябвало да се осъществи във възможно най-кратки срокове.

Единият от тях е неграмотността и ниските образователни равнища. По данни от преброяването през 2001 г. неграмотните са 1.8%, а тези с незавършено образование – 5.8%. При мъжете тези дялове са съответно 1.3 и 5.9%, а при жените – 2.2 и 5.7%. В зависимост от местоживеенето неграмотните в градовете са 1.2%, а незавършилите начално образование – 5.3%, а в селата съответно 3.1 и 6.9%.

По етнически групи се очертава следната картина: неграмотните българи са 0.7%, а незавършилите начално образование 4.7%; при турците процентът е съответно 6.1 и 9.6, а при ромите – 13.9 и 18.3.

Неграмотността е проблем, тясно свързан с демографското развитие

При нисък образователен статус трудно се изграждат механизми за самоконтрол и отговорност в репродуктивното поведение. Неграмотността в редица случаи се съпровожда със социални рискове – безработица, бедност, липса или недостатъчни грижи за здравето и образованието на детето, отклоняващо се понякога поведение - всичко това оказва отрицателно въздействие по отношение на децата и тяхното развитие.

Проблемът за неграмотността и ниските образователни равнища е тясно свързан с проблема за достъпа до образование, чието решение налага преодоляване на бедността, сивата икономика в образованието, девалвацията на образованието като ценност, както и ограничаване на детския труд в подходящи за образованието на детето размери. С особено внимание трябва да се подхожда при политиката за закриване на училища с маломерни паралелки и изграждане и укрепване на средищни училища. Като носител на мисията за постигане на по-високо качество на обучението тя трябва да се осъществява не механично, а на основата на цялостен и комплексен подход в интерес на образованието и възпитанието на децата.

Преодоляването на посочените бариери пред достъпа до образование изисква комплексни усилия на много институции. Сложността и мащабността на проблема надхвърля възможностите на образователната система да се справи сама с него.

Достъпът до образование влияе върху качествената страна на демографското развитие – качеството на човешкия капитал

Достъпът до качествено обучение е друг проблем със съществено влияние върху качествената страна на демографското развитие. Без такова обучение не може да се реши стратегическата задача за високо качество на човешкия капитал, очертана от съвременните условия на икономически и социален живот и критериите за евроинтеграция. Решаването на проблема с качеството на обучението е свързано както с модернизирането на материалната база на образованието, така и с повишаването на квалификацията на кадрите и

преодоляването на тенденцията към влошаване на възрастовата им структура. Пред достъпа до качествено обучение стоят същите бариери, както и пред достъпа до образование въобще.

Специално внимание изисква и проблемът с отпадащите от училище. Относителният дял на отпадналите от началното и средното образование се движи в границите от 2.6% през 1999/2000 г. до 3.2% през 2003/2004 г. Допуснатата неграмотност и отпадането от училище детерминират неблагоприятния факт, че 21.0% от младежите на възраст от 18 до 24 години имат по-ниско от средно образование. Във връзка с това изискването е за сериозни мерки за интегриране на тази група към образованието, което не само ще оптимизира баланса на населението и ще повиши качеството на човешкия капитал, но в средносрочна перспектива ще се отрази и на демографското развитие.

С особена острота се очертава проблемът с финансовата осигуреност на образованието. Сега то функционира в условията на перманентен финансов дефицит, породен от сравнително ниския относителен дял на средствата, отделяни за образованието от БВП. През 2003 г. са заделени 3.9% от БВП. През 2004 г. този дял нараства на 4.1%, но въпреки това е недостатъчен. Практиката на ЕС-15 сочи, че се изискват повече средства в отговор на спецификата на формирането на качеството на образователния продукт, който не е обикновена пазарна стока. На фона на изострените ограничения в държавния бюджет и малкия обем на частните инвестиции в образованието е необходимо: 1) да се преодолее разбирането, че средствата, отделени за образование, са разходи, а не инвестиция, която се възвръща; 2) да се извърши преоценка на досегашния финансов инструментариум, разработването на нов, както и неговото тестване.

Обективно необходимата, но не напълно съобразена с реалностите реформа в образованието привнася още един негативен елемент – дистанциране на образователните институции и на кадрите, работещи в тях, от обекта на дейността им – децата, техните родители и семейства. Това още повече затруднява изработването на механизми за формиране на съзнателно и отговорно родителство.

Формирането на съзнателно и отговорно родителство е невъзможно без училището

Повишаването на ефективността на законодателството в сферата на образованието ще съдейства за решаването на посочените проблеми най-вече по отношение на: а) обхващането в системата на подлежащите на задължително обучение; б) решаването на битовите въпроси на студентските семейства и студентките-майки; в) повишаването на ефикасността от отделните дейности в системата.

Решаването на посочените проблеми в образованието, разглеждани от гледна точка на демографското развитие, налага използването на обединените усилия не само на заетите в образованието, но и на институциите, свързани с организацията и управлението на икономическата и социалната сфера, тъй като без осигуряването на съвременно качество на човешкия капитал не може да се постигне нито стопански, нито социален просперитет.

3. Здравна система

През последното десетилетие здравната система показа неефективност за справяне с основната дейност, за която е създадена – запазване и повишаване нивото на индивидуалното и общественото здраве. България отчита едни от най-високите стойности сред европейските страни по такива важни демографски показатели като перинатална смъртност – 12.5 на хиляда родени деца (2003 г.), детска смъртност – 11.6 на хиляда (2004 г.), повъзрастова смъртност, обща смъртност – 14.2 на хиляда (2004 г.), майчина смъртност – 19.1 на 100 000 бременни, раждащи и родилки (2001 г.). В основата на тези високи нива стоят причини предимно от социално-икономически и здравно-организационен характер.

В резултат от влошените показатели за повъзрастова смъртност България се нарежда на едно от последните места сред страните от Европа по очаквана средна продължителност на предстоящия живот, а темповете на увеличение са изключително бавни (0.5 години за периода 1989 - 2003 г.).

У нас заболеваемостта е висока и се дължи на причини от социално-икономически и здравно-организационен характер

Общата регистрирана заболеваемост продължава да се задържа на високи нива (1336.4 на хиляда през 2002 г.). Съществуващите затруднения в достъпа до здравни услуги, налаганите от населението самоограничения при ползването им, отсъствието на масови скринигови проучвания дават основание да се твърди, че е налице значителен обем скрита, нерегистрирана заболеваемост с всички произтичащи от това последици за индивидуалното и общественото здраве. Непрекъсната тенденция към повишение бележи броят на регистрираните заболявания от активна туберкулоза (от 106 на 100 000 човека през 1990 г, на 145 на 100 000 през 2004 г.). Особено тревожна е тенденцията към повишение на този показател при децата до 17-годишна възраст. Ясно очертана е и тенденцията към непрекъснато повишаване на регистрираните заболявания от злокачествени новообразувания, вкл. и в детската възраст (от 1709.1 на 100 000 човека през 1990 г. на 2982.9 на 100 000 човека през 2004 г.).

Изследванията на самооценката на здравното състояние показват нарастване на относителния дял на лицата с влошено здраве (от 33.6% през 1990 г. на 40.5% през 2001 г.).

Отсъствието на възможност за надеждна информация препятства по-точното очертаване на проблемите, свързани с ХИВ/СПИН и разпространение на употребата на наркотици. Тези проблеми засягат почти изключително само населението в младите възрастови групи и оказват пряко влияние върху демографското развитие.

Провеждащата се здравна реформа допусна развитието на проблеми, които оказаха и оказват неблагоприятно влияние върху достъпа до здравни услуги и здравни ресурси. Преструктурирането на доболничното здравеопазване на практика лиши от достъп до лекарски услуги на общопрактикуващи лекари, специализирана помощ и лекарствоснабдяване населението на над 3000 малки населени места (до 499 човека). Ограничи се достъпът до здравни услуги и за хората от социалнослабите слоеве на населението независимо от място-живеенето им поради непосилните за техните семейни бюджети разходи за здравеопазване.

Несполучливи организационно-структурни промени

В особено критична ситуация се оказа преобладаващата част от ромското население на страната поради наличието на множествен риск – високо ниво на безработица, бедност, лоши санитарно-хигиенни условия на живот, общо ниско образователно ниво, наличие на социокултурни традиции. Всички тези фактори имат силно отрицателно влияние върху здравето – бременност в юношеска възраст, многобройни и чести бременности и раждания, раждане на нискотегловни деца (под 2500 г), високата детска и майчина смъртност, висока заболеваемостта на новородените.

С преструктурирането на доболничната помощ на практика беше ликвидирана системата за патронажни грижи и наблюдение на бременните и децата до 3 години, които не могат да бъдат осигурени качествено от общопрактикуващите лекари и наетия от тях сестрински персонал. В резултат от това рисковите контингенти бременни и деца бяха лишени от системни грижи и здравна промоция. Отсъствието на такива патронажни грижи препятства изпълнението на залегналите в Програмата за действие от Кайро за населението и развитието (1994 г.) препоръки за “Мерки за превенция, откриване и следене на високорисковите бременности и раждания, особено при подрастващите и късно-заченалите жени”.

Важен фактор за ефективността на здравната система е финансовото й осигуряване. По данни на Световната здравна организация общите разходи за здравеопазване в България като относителен дял от БВП за периода 1995-2000 г. са намалели с 0.5 пункта (от 4.4 на 3.9%). Този размер на разходите е повече от два пъти по-нисък от средния размер на разходите за здравеопазване от БВП в страните от ЕС (8.7% за 2001 г.). Приетият План за действие към Националната здравна стратегия (2001 г.) предвижда разходите за

здравеопазване през 2005 г. да бъдат 5.8% от брутния вътрешен продукт. В Закона за бюджета за 2005 г. тези разходи обаче са 4.3% от БВП.

Разходите за здравеопазване в домакинските бюджети (над 20 лв. месечно на лице от домакинството) се задържат на високо ниво в сравнение с икономическите възможности на населението.

Недостъпни финансови ресурси

Относителният дял на разходите за здравеопазване в домакинските бюджети на нискодоходните групи е почти 4 пъти по-висок от този на високодоходните. Това говори за прехвърляне на тежестите и неблагополучията на здравната реформа върху плещите на най-уязвимите и рискови групи от населението, което естествено води до налагане на самоограничение в потреблението на здравни услуги, хронифициране на острите заболявания и самолечение с всички последици върху заболеваемостта и смъртността и по-специално на детската смъртност.

Такова недофинансиране е в противоречие с препоръките в Програмата на ООН за народонаселението за “Осигуряване на финансова стабилност на основните здравни услуги независимо от осигурения равен достъп до тях”.

Въпреки декларираните добри намерения на този етап все още на много ниско ниво е осигуряването на обществено участие в планирането на здравната политика, а социален контрол върху системата на здравеопазването на практика липсва.

Ограничаването на достъпа до здравни услуги, несполучливите в редица случаи организационно-структурни промени, недостатъчните финансови ресурси и принудително налаганите от населението самоограничения в потреблението на здравни услуги поради икономически причини съдействат за високите нива на заболеваемостта, на общата и детската смъртност, задържането на общата продължителност на живота, влошават качеството на живот на българското население и препятстват демографското му развитие.

4. Социална система за закрила на семейството и децата

Семейната социална политика има определящо значение за демографското развитие на дадена страна. Това значение допълнително се актуализира в условия на криза, каквато претърпяват икономиките в преход. В такава ситуация семейната социална политика би трябвало да обхваща възможно най-много направления. За изпълнението на репродуктивната функция на семейството – раждането и отглеждането на деца, и за осигуряването на тяхното качествено възпроизводство семейната социална политика, очертана върху основата на общата социална политика в страната, задължително трябва да акцентира върху проблемите на заетостта, доходите, здравеопазването, образованието,

жилищната осигуреност, стимулирането на социализиращите функции на семейството, семейното изравняване (изравняване на разликите в условията на живот на семействата без деца с тези, които сами отглеждат децата си).

Подходът, механизмите и инструментите на формиране на съществуващата политика за закрила на семейството и децата не отчитат в достатъчна степен възможностите на:

Работодателите. Действащата нормативна база не стимулира работодателите за: осигуряване на заетост и доходи на млади хора, млади семейства и млади семейства с деца; полагане на грижи за децата на работещите; съдействие за изпълнение на Националния план за действие срещу детския труд; отделяне на средства за реализирането на социални програми, насочени към демографско развитие, и др.;

Не се отчитат в достатъчна степен възможностите на бизнеса, общините и организациите с нестопанска цел

Общините. Все още не е постигнато необходимото равнище на взаимодействие между държавните институции, осигуряващи реализирането на семейна социална политика, и общините като орган на местната власт. Необходимостта от засилването на подобно взаимодействие се налага най-малкото поради това, че общините са по-близо до проблемите на хората и могат да повишат ефикасността на социалната дейност, поне като я насочат към адресати с най-голяма нужда, т.е. към рисковите семейства. Това не изключва използването на собствените ресурси на общините за закрила на младите семейства и децата.

Организациите с нестопанска цел. Социалната практика у нас не използва изцяло заложените възможности в тези организации да осигуряват социални услуги на рискови групи, да преодоляват социалната им изолираност и да повишават кохезията в обществото, да развиват социалното предприемачество и на тази основа да създават социална икономика. Наред с очертаната функция организациите с нестопанска цел като структури на гражданското общество трябва да засилят контролната си функция върху държавните институции и общините.

Данъчната система. Стимулиране на формирането на семейство, раждането и отглеждането на деца по пътя на данъчните облекчения, в т.ч. и въвеждането на семейно данъчно облагане.

Кредитната система. Отпускане на облекчени кредити при новобрачни семейства. Облекчаване на строителството на жилища предимно на семействата с деца.

Правната система. Закрила на семейството и неговите членове чрез стриктно спазване на нормите на брачното, семейното и майчинското право. Защита на децата извън брак.

Социалната система. Стимулиране на социализиращите функции на семейството чрез осигуряване на помощи при сключване на брак, консултации на майките и много ангажираните професионално жени, специални грижи за защита на майчинството и помощи при рискови ситуации. Пред семейната социална политика стои за решаване и проблемът със социалната инфраструктура. В тази област реформите имат повече негативен, отколкото насърчителен характер.

Разграждане на социалната инфраструктура

Броят на детските ясли през 1997-2003 г. намалява с повече от 8%, а децата в тях - с около 10%. При детските градини намалението е съответно 8 и 9% за същия период. Месечните помощи за деца като отношение към средната работна заплата за страната намаляват от 24% през 1991 г. на 11.6% през 2004 г. (за първите две деца) и от 14.5 до 5.8% за трето дете.

Позитивните промени, свързани с облекчаване отглеждането на деца чрез мрежата на детските заведения или други алтернативни форми, са незначителни.

Социалната политика не допринася за ефикасна закрила на семейството и децата при наличието на немалък брой: безпризорни деца; изоставени деца, настанени в институции; деца, които работят извън дома срещу заплащане; деца, които не учат; родени деца с увреждания; хронично болни деца и такива, боледуващи от социални болести.

Направеното през 2004-2005 г. за стимулиране на демографското развитие е добро начало, което трябва да продължи, съчетано с решаването на очертаните проблеми.

5. Трудова реализация и майчинство на жените

Икономическата среда ограничава нагласите за раждане

Майчинството е изконна роля, предопределена от биологията на жените, превърнала се в най-висша социална ценност, детерминираща отношението на обществото към майките. С навлизането на жените в сферата на платения труд възникват проблеми със съчетаването на трудово-професионалната им реализация и майчинството. Тези проблеми се

разрастват и задълбочават с нарастването
на относителния дял на заетите жени.

Новите условия на организация на икономическия живот в условията на пазарна икономика имат за последица не само съкращаване на броя на заетите, но и увеличаване на времето им на труд.

През последните години се повиши чувствително броят на заетите жени в сферата на услугите, където те често работят над 8 часа на ден и повече от пет работни дни в седмицата. Нарасна и броят на заетите жени в неформалната икономика, където продължителността на работния ден и седмица далеч надхвърлят законоустановените им размери, което води до още по-голямо увеличаване на тяхната заетост.

В отговор на тази ситуация във всички правнонормативни актове, свързани със социалното осигуряване и охраната на труда на жените, стои разбирането за необходимостта от съчетаването на майчинството с трудово-професионалната реализация на жената. За да се приложи, това съчетаване изисква наличието не само на нормативна база, но и на съответни нагласи у мъжете и жените от една страна, и у работодателите, от друга. На практика обаче разнопосочните интереси на страните пораждат дисбаланс в трудовата реализация и майчинството на жените. Ориентирането на бизнеса към ефективен труд и високи печалби мотивира работодателите да не наемат бременни и майки с малки деца или да ги освобождават от работа при настъпването на някои от тези обстоятелства. Представителни изследвания сочат, че икономическото състояние на младите хора е най-важният фактор при взимането на решение за раждане на дете, а трудовият им статус стои в основата на мотивацията за репродуктивното поведение.

Политиката на бизнеса, който ограничава достъпа на младите жени, ангажирани със семейство и деца, до работни места, влияе отрицателно върху възпроизводството на работната сила. Сериозни промени в отговорното поведение на бизнеса обаче в тази насока не могат да се очакват поради липса на стимули в негова подкрепа.

Изисква се нова организация на интересите на жените и тези на работодателите

Очерталото се противоречие при жените, избрали за модел съвместяването на майчинството с трудовата реализация, може да се преодолее в определена степен с по-широкото разпространение на такива форми на организация на труда като: непълно работно време, работа на половин длъжност, гъвкава заетост. Работата в условия на гъвкаво работно време би повлияла в същата насока. Предмет на социална политика, насочена към преодоляване на противоречието между трудовата реализация и майчинството на жената, би трябвало да бъде дейността по организацията на специализирана система за професионално образование.

Ориентирането към подобна практика би изменило в положителна посока структурата на женската заетост, осъществявана при благоприятни условия на труд и режими на работа. Това би съхранило репродуктивните възможности на младите жени и здравето им като предпоставка за раждането и отглеждането на деца.

Разширяване на приложението на новите форми на организация на труда

По този начин може да се реализира и икономия на държавни и семейни средства, да се избягнат отрицателни емоции и разочарование, породени от разминаването между тяхната професионална подготовка и нуждите на пазара на труда.

Положителна роля за ефективно съчетание на трудовата реализация и майчинството на жената имат програмите за професионална квалификация на майките след завръщане на работа. Поставеното начало в това отношение е насърчаващо. То разкрива наличието на неизползвани възможности на професионалния капацитет на майките, формирането на икономическа и социална сигурност,така необходима както за жената в работния екип, така и за климата в семейството, където растат и се възпитават децата.

Грижи за професионалното образование на жените-майки в контекста на ученето през целия живот

Пълноценното използване на наличната социална инфраструктура и допълнително изграждане на нова, съответстваща на новите за нас форми на гледане, възпитание и обучение на деца извън държавните детски ясли, градини и училища, на свой ред ще помогне за преодоляването на ролевия конфликт между трудовата реализация и майчинството.

За съществуването на дисбаланс в трудовата реализация и майчинството определено значение има и достъпът на младите семейства до услугите на детските ясли и градини. През последните години цената и качеството на тези услуги се оказа проблем за много семейства.

Дисбалансът в трудовата реализация и майчинството се поддържа и от утвърдилото се от векове разделение на труда в семейството. По силата на тази традиция и днес жените с две деца отделят среднодневно около 4 часа за домакински труд. Тук, разбира се, оказва влияние и: 1) ниското равнище на осигуреност с битова техника; 2) неразвитите битови услуги и сравнително ниските доходи на по-голяма част от младите семейства; Тази ангажираност с неплатен и неоценен труд, свързан с грижите за семейството и отглеждането на децата, разколебава част от жените да раждат. Във връзка с това социалното законодателство трябва да утвърждава нови ценности. Не може да се говори за преодоляване на дисбаланса в трудовата реализация и майчинството на жените, без да се преразгледа и ролята на мъжа.

Необходимо е да се говори не само за майчинство, но и за бащинство. Това не може да се постигне само чрез промяна на законодателството. Не по-малка роля има гражданското образование, подобаващо медийно присъствие на този проблем, формиране на образци на такова поведение от страна на елитите.

Важно е утвърждаването на нови ценности

6. Сексуална култура и рисково сексуално поведение

На фона на европейските стандарти българското население демонстрира ниска сексуална и контрацептивна култура, отнасяща се до използването на нискоефективни традиционни контрацептивни методи и масово практикуване на аборта.

България заема едно от първите места сред страните с най-висок брой аборти, в т. ч. и среден брой аборти на една жена. В продължение на повече от три десетилетия абортите като абсолютен брой превишават броя на ражданията и едва след 1998 г. се забелязва тенденция към намалението им.

Абортът се използва като основно средство за семейно планиране и за освобождаване от нежелана бременност. Данните показват, че той се практикува от жените във всички възрастови групи и особено тези от младите възрасти 20-35 години. Изключително висок е и броят на абортите сред най-младите – момичетата и жените до 20-годишна възраст. По този показател България стои на едно от първите места сред европейските страни.

Ниска контрацептивна и сексуална култура на населението

Причините за масовото практикуване на аборта в българското общество като средство за контролиране на раждаемостта от семейната двойка и за освобождаване от нежелана бременност могат да се търсят в ниската степен на контрацептивна и сексуална култура на населението, моралните норми за допустимостта и санкциите срещу аборта, стереотипите и нормите за отговорността и вината в интимните отношения между мъжа и жената, финансовата достъпност на модерните контрацептиви и др.

Провежданата пронаталистична политика на държавата до 1989 г. включваше като компонент рестриктивен режим на абортите, съпроводен с липса на достъп и на специализирана информация по отношение на модерните контрацептиви. През 1990 г. с началото на промените беше приет от парламента и нов либерален Закон за абортите. В резултат през първата половина на 90-те години те продължиха да растат. Тази, макар и бележеща намаление, тенденцията към висок брой аборти е и в резултат от понижаването на възрастта на започване на сексуален живот сред тийнейджърите, както и от

увеличаването на броя на сексуалните партньори. През 90-те години е регистрирано и многократно увеличение на полово предаваните инфекции, най-вече сифилис. Заболеваемостта и смъртността от ХИВ/СПИН в България е на ниско ниво в сравнение със ситуацията в някои бивши социалистически страни (Русия, Украйна), но рискът от увеличаване на случаите се запазва.

Трябва да се отбележат и противостоящи на посочените факти тенденции, регистрирани чрез данни от проведени изследвания през последните години. Според тях расте броят на младите хора, използващи модерни контрацептиви и най-вече презервативи. Наблюдава се и тенденция към намаление на абортите през последните 5 години, въпреки че това се оспорва от някои специалисти. Данните от представително изследване сочат, че лицата с начално образование, ползващи контрацептиви, са 33.2%; с незавършено средно или основно – 36.4%; със завършено средно – 50.9%; с повече от средно – 54.7%.

Диференцирани здравно-образователни показатели по възрастови групи и културни общности

Образователното равнище влияе и върху начина на предпазване от забременяване. При по-ниските образователни равнища (начално и основно) преобладават традиционните методи за предпазване. Лицата с по-високо образование (средно и висше) използват в по-голяма степен модерните контрацептивни методи.

Въпреки позитивните промени от последните години, въпреки отделни образователни и медийни кампании, насочени към промоция на здраве и рекламиране на модерни контрацептиви, се налага изводът за необходимостта от адекватни форми на здравно, в т.ч. сексуално възпитание в училище. Сексуалното образование и възпитание в тийнейджърска възраст трябва да бъде елемент от общото здравно възпитание на учениците, насочено към формиране на здравословни навици, комуникативни умения и отговорно поведение. От една страна, юношеската възраст е уязвима за прояви на рисково сексуално поведение, а от друга, се наблюдава разкрепостяване на сексуалните норми и спадане на началната възраст на сексуалните контакти. Тези тенденции правят наложително изработването на здравнообразователна политика, насочена към ученици от различни възрастови групи и културни общности.

7. Гарантиране на равенството на жените и мъжете

Осъществяването на ефективно равенство на жените и мъжете е проблем, който има пряко въздействие върху формирането на качествени човешки ресурси. Равноправното участие на мъжете и жените в разделението както на обществения труд, така и на домашния създава основа за пълноценно участие и на двата пола в реализирането на професионалните и семейните роли.

Гарантирането на половите равенства включва не само равностойното участие на жените в обществения труд, но и пълноценното участие на мъжете в изпълнението на семейните и родителските задължения. Отглеждането и възпитанието на децата изисква равностойното участие и на двамата родители.

До началото на прехода за България беше характерна висока степен на икономическа заетост на жените. От началото на 90-те години на миналия век вследствие на икономическата конюнктура се наблюдава тенденция към намаление на заетостта както при мъжете, така и при жените.

Достиженията в сферата на формалното икономическо равенство между мъжете и жените са съпроводени с наличието на дисбаланси от съществено значение като: дискриминационни практики на пазара на труда по отношение на някои групи жени (например на младите жени с неголям професионален опит, на бременните и жените с малки деца, на жените над 45 години); изоставане в средното заплащане на труда на жените от това на мъжете; хоризонтална сегрегация на икономиката по пол, вследствие на което определени отрасли се феминизират и средното заплащане в тях е далеч по-ниско; вертикална сегрегация по пол, вследствие на което процентът на жените на ръководни и мениджърски позиции изостава многократно от този при мъжете; далеч по-слабо представяне на жените в групата на работодателите и в тази на самонаетите; по-малки претенции на жените при търсене и назначаване на работа; много по-нисък дял на жените като неплатени работници в семейния бизнес.

Въпреки паритета между двата пола на всички нива на образованието (в отделни периоди дори броят на жените, завършили висше образование, превишава този на мъжете) шансовете на жените са далеч по-малки от тези на мъжете както при намирането на работа по специалността, така и при професионалната и кариерната им реализация.

Съществуват значими полови диспропорции в разделението на домашния труд. Жените са многократно по-натоварени от мъжете с домашен труд, причина за което са както невисоката степен на технизация на домакинствата, финансовата недостъпност на социално-битовите услуги за голямата част от семействата, така и битуващите стереотипи за традиционното разделение на „женска" и „мъжка" работа.

Домашното насилие е друг сериозен проблем в българското общество, пораждащ и възпроизвеждащ неравенства в отношенията между двата пола.

Феминизацията на бедността като глобален проблем също има своите български измерения – жените от малцинствата, самотните жени и майки, безработните, възрастните жени са сред рисковите групи за бедност.

Част IV. Стратегически ориентации

1. Подход

В близка и по-далечна ретроспекция стратегическите намерения спрямо населението в страната са били насочвани главно към увеличаване броя на хората преди всичко чрез повишаване броя на родените деца. Главният обект на стимулиране е третото дете в семейството, което е оставало нереалистична цел. При разработената през 1996 г. Концепция за национална демографска

стратегия и политика този подход се изоставя, като се предлага усилията да се насочат към стабилизиране на тенденциите в процесите, формиращи естественото движение на населението, и се стимулира постигането на значително по-високи качествени параметри в неговото възпроизводство.

Социално-икономическата среда обуславя в много висока степен възпроизводствените процеси на населението (раждаемост, смъртност, брачност, миграция). Връзката население – социално-икономическа среда позволява да се изведат два основни подхода при изграждане на стратегия за развитие на населението:

Единият е да се дефинира стратегическа цел за постигане на даден брой население и да се изведат по-нататък необходимите условия в социално-икономическата среда, които да осигурят постигането на целта.

Другият е да се дефинират цели за изграждането на определена социално-икономическа среда, в резултат от което след време да се очакват желани изменения в броя и състава на населението.

При разработването на тази Стратегия за развитие на населението се прецени, че вторият подход – от средата към количествените изменения в населението, би позволил да се даде по-реалистична визия за бъдещото развитие на населението. Разбира се, реализирането на този подход трябва да се разглежда в средностатистически смисъл, а не като строго каузално следствие, тъй като възпроизводствените процеси се осъществяват в определен лаг след факторните въздействия на социално-икономическата среда. Като цяло обаче може да се очаква, че бъдещите благоприятни изменения в средата ще водят до благоприятни изменения във възпроизводствените процеси на населението.

2. Принципи

1. **Хората са най-важният и ценен ресурс на България.** Те са центърът на загрижеността на правителствата и структурите на гражданското общество за устойчиво развитие. Те имат право на здрав и продуктивен живот в хармония с природата. Държавата се стреми да осигури условия всички нейни граждани да развият максимално възможностите си. Българските граждани имат право на добър жизнен стандарт за себе си и семействата си.

2. **Правото на развитие е универсално и неотменимо, интегрална част от основните човешки права.** Личностното развитие е условие за по-пълно ползване на всички човешки права. Правото на развитие трябва да се упражнява по начин, който да осигури посрещането на нуждите на сегашното и бъдещите поколения.

3. **Всички български граждани се ползват от всички права и свободи,** провъзгласени от международните договори в областта на правата на

Реализацията на принципите ще осигури баланс на населението

човека, по които Република България е страна, както и от съответните норми на българското право без разлика на пол, раса, цвят, език, религия, политически или други убеждения, етнически или социален произход, имущество, рождение или друго положение.

4. **Постигането на ефективно равенство на половете**, овластяването на жените, премахването на всички форми на насилие срещу тях, осигуряването на правото на всяка жена да контролира своята фертилност са основи за всички програми, насочени към населението и неговото устойчиво развитие. Пълното и равно участие на жените в гражданския, културния, икономическия, политическия и социалния живот на национално, регионално и международно ниво и премахването на всички форми на дискриминация, базиращи се на половите различия, са приоритетни цели на българската държава.

5. **Ориентираните към населението цели и политики са интегрална част от културното, икономическото и социалното развитие**, принципната цел на които е повишаването на качеството на живот на всички български граждани.

6. **Устойчивото развитие е средство за осигуряване на благосъстоянието на българските граждани**, от което трябва да могат да се ползват в равна степен живеещите днес и бъдещите поколения. Това изисква да бъде осъзната тясната връзка между население, ресурси, природна среда и развитие; те да бъдат правилно управлявани с оглед постигане на оптималния им баланс. Постигането на устойчиво развитие означава по-високо качество на живота за всички български граждани. Държавата трябва да намали и предотврати неустойчивите модели на производство и потребление на природните блага с цел да посрещне нуждите на днешното поколение, без да накърнява възможността на бъдещите поколения да удовлетворяват потребностите си.

7. **Всеки български гражданин има право на най-висок стандарт на физическо и умствено здраве**. Държавата трябва да предприеме необходимите мерки за осигуряването на универсален достъп до здравни услуги, вкл. тези, отнасящи се до репродуктивното здраве, семейното планиране и сексуалното здраве. Всички двойки и индивиди имат основното право да решават свободно и отговорно какъв да бъде броят на децата им, през какъв интервал да ги родят, както и да имат информация, образование и средства, за да го осъществят.

8. **Семейството е основна клетка на обществото и трябва да бъде подкрепяно.** Съпрузите имат равни права и отговорности. Осигуряването на ефективно равенство на жената в семейството е основен фактор за повишаване на раждаемостта и за осигуряване на възможност за пълно

личностно развитие на жените и децата, условие за благоденствието им. Родителите са отговорни за качествено отглеждане и възпитание на децата.

9. **Всички български граждани имат право на образование**, насочено към пълно развитие на личностния им потенциал и човешко достойнство. Образованието трябва да укрепва уважението и зачитането на човешките права и основни свободи, вкл. тези, отнасящи се до населението и развитието. Пълното зачитане на интересите на детето е основен принцип за отговорните за образованието му лица, на първо място – за родителите му.

10. **Децата са приоритет за държавата и семействата**. Всички деца имат право на жизнен стандарт, гарантиращ тяхното благоденствие, както и правото на най-високите постижими стандарти на здраве и на образование. Детето има право да бъде обгрижвано и подкрепяно от родителите, семейството и обществото и да бъде защитено от всякакви форми на физическо или психическо насилие, липса на грижи, лошо третиране или експлоатация.

3. Стратегическа цел

Главна цел на Стратегията е забавяне темповете на намаляване броя на населението с тенденция към стабилизирането му в дългосрочен план и осигуряване на високо качество на човешкия капитал, включващ хората с тяхното здравословно състояние, способности и умения.

Това може да се постигне с оптимизиране на баланса на населението, т.е. с установяване на такива пропорции по възраст, образование, здравен статус и пол, които да водят до устойчиво повишаване на качеството на живота на хората.

При съвременните условия особено важно значение придобива не толкова броят на населението, колкото състоянието на човешките ресурси, а именно способностите, уменията и здравословното им състояние, т.е. човешкият капитал, с оглед създаването на най-добро качество на живот за всички граждани.

Качеството на човешкия капитал и балансът на населението са основни компоненти на стратегическата цел

Векове наред нарастването на населението е било смятано за главна цел на националните политики, тъй като от това е зависела отбранителната, военната и икономическата мощ на държавата. Едва през последните години учените и политиците започват да поставят акцента не толкова върху увеличаването на броя, колкото върху състава и баланса на населението. Това е свързано както с промяната на технологиите, достъпа до пазарите и екологичните промени, с които съвременното общество трябва да се съобразява, така и с разкриването на сложните връзки между качеството на живота и ръста на населението.

Една съществена промяна в демографските картини на развитите общества е свързана с възрастовата структура на населението. Застаряването на населението, т.е. бързата промяна в съотношението между лицата в трудоспособна възраст, които основно произвеждат и правят вноски в социалноосигурителната система, и тези, които са предимно консуматори, обикновено се свързва с намаляване на благосъстоянието. България е едва в началото на този процес. Значително застаряване в бъдеще е предварително заложено в съществуващата възрастова структура на населението в резултат от много ниската раждаемост през последните десетилетия.

Нарастването на броя на населението не може да бъде обоснована политика за България през следващите десетилетия. По-нататъшното намаляване и застаряване на населението вече са предварително програмирани, предвид постигнатото възрастово разпределение и намаления брой жени във фертилна възраст.

Реалистична цел на политиките, насочени към населението, е постигането на оптимален баланс на населението, т.е. акцентирането върху човешкия капитал в неговите възрастови и полови измерения. При тази парадигма трите детерминанти на размера на населението и възрастовата структура, а именно раждаемост, смъртност и миграция, продължават да се разглеждат като ключови, но към тях се прибавят и образованието и здравето

Преодоляването на неграмотността и на най-ниските образователни равнища сред младите и бъдещите поколения и особено сред жените в тях, е предпоставка за промяна в демографското им поведение. То е важно условие и за преодоляване на социалната изолация на цели групи, за пълноценната им интеграция, за постигането на по-малко рисково и конфликтно общество в резултат от по-високата кохезия на населението.

Приоритетни направления

1. Преодоляване на дисбаланса във възрастовата структура на населението в Република България чрез увеличаване на раждаемостта, намаляване на смъртността и овладяване на миграционните процеси. За осъществяването на този приоритет е необходимо:

- създаване на условия за сближаване на възпроизводствените модели на жените с различен образователен статус, на селските и градските жени, на жените от различните социални групи, като се обърне специално внимание върху отговорното родителство;

- намаляване на детската смъртност;

- намаляване на майчината смъртност;

- намаляване на преждевременната смъртност;

- удължаване на средната продължителност на живота;

- създаване на условия за преустановяване на намаляването на населението в резултат от емиграцията на младите хора и на жените във фертилна възраст.

2. Преодоляване на образователния дисбаланс на населението на Република България чрез подобряване на достъпа до образователните институции и повишаване качеството на образованието. За осъществяването на този приоритет е необходимо:

- създаване условия за пълно обхващане на децата в детски градини и предучилищни форми на обучение;

- осигуряване на равен достъп на децата до образование и повишаване на обхвата им във всички образователни степени;

- осигуряване високо качество на образованието чрез подобряване на съдържанието на учебния процес и материалната база, повишаване квалификацията на преподавателите, създаване на условия за учене през целия живот;

- осигуряване качествено професионално образование, адекватно на изискванията на пазара на труда;

- преодоляване неграмотността и функционалната неграмотност в средите на бедното население и в групите в неравностойно положение;

- създаване на условия за сближаване на образователните модели на жителите на големите градове и на живеещите в малките селища и особено в изостаналите селски райони.

3. Преодоляване на здравния дисбаланс на населението на Република България чрез промоция на здраве и профилактика на болестите, както и чрез подобряване на качеството на здравните услуги и достъпа до тях. За осъществяването на този приоритет е необходимо:

- намаляване на детската заболеваемост;

- намаляване на майчината заболеваемост;

- намаляване на трайната заболеваемост и неработоспособност;

- подобряване качеството и достъпа до здравни услуги, вкл. тези за сексуално и репродуктивно здраве;

- осигуряване на по-добър достъп до качествени медицински услуги на селското население и на населението от планинските райони, на бедните и на други групи в неравностойно положение;

- осигуряване на по-добро равнище на хигиена на хранене и на консумация на здравословна храна, особено на децата и лицата и групите в неравностойно положение

4. Повишаване качеството на човешкия капитал чрез осигуряване на условия за устойчиво икономическо и социално развитие. За осъществяването на този приоритет е необходимо:

- осигуряване на условия за по-добро отглеждане на децата;

- осигуряване на по-добри условия за съчетаване на родителските и трудовите ангажименти чрез постигане на ефективно равенство между половете в институциите и в семейството;

- подкрепа на семейството чрез създаване на условия, допринасящи за неговата стабилност и по-пълна защита на интересите на децата и жените;

- осигуряване на условия за по-добро социално обслужване и повишаване качество на живот на възрастните хора;

- създаване на условия за задържане на младите хора в селските райони за преодоляване на тенденцията към застаряване на населението в тях;

- подобряване на транспортната, търговската и други обслужващи инфраструктури на селските и пограничните райони за задържане на населението в тях;

- оптимизиране на концентрацията на населението в големите градове и столицата;

- създаване на адекватни материални условия за поддържане и подобряване развитието на човешкия капитал чрез повишаване на инвестициите в образованието и здравеопазването.

5. Усъвършенстване на нормативната база в съответствие с целите и приоритетите на Стратегията

- развитие на нормативната база, свързана с целите на Стратегията;

- осигуряване на условия за ефективен мониторинг и контрол на действащата нормативна база, обезпечаваща реализацията на целите на Стратегията.

4. Очаквани последствия

В резултат от прилагането на Стратегията би трябвало да се очаква постигането на следните резултати и количествени показатели за развитието на населението в България:

1. **Постигане на по-добър баланс на населението, изкореняване на неграмотността сред младите поколения и особено сред девойките и младите жени от уязвими етнически общности**, постигане на висока степен на образование сред най-младите - завършено средно за 85% от българските младежи и девойки на възраст 19-24 години към 2015 г., осигуряване на по-продължителна активна трудова дейност за възрастното население (повишаване на пенсионната възраст на 63 години за жените и 65 за мъжете).

2. **Постигане на значително намаляване на детската смъртност** – от 12.3 на хиляда през 2003 г. на 9.5 на хиляда през 2015 г. с тенденцията да достигне ниво под 7 на хиляда през 2020 г.

3. Намаляване на разликата в нивото на детската смъртност в градовете и селата, както и в районите със смесено население в сравнение със средните стойности за страната.

4. Задължително имунизиране на всички деца с основните ваксини, прилагани във възрастта 0–1 години, и нарастване на обхвата на ваксинираните от 93.6% през 2001 г. до 99% през 2015 г. и 99.5% през 2020 г.

5. Увеличаване на средната продължителност на живота с 2 години до 2020г.

6. Намаляване на майчината смъртност от 19.1 на 100 000 живородени през 2001 г. на 12 на 100 000 през 2015 г. и под 10 на 100 000 през 2020 г.

7. **До 2010 г. да се преодолее ефектът на отлагане на ражданията и да се постигне тотален коефициент на плодовитост, не по-нисък от 1.4 среден брой деца на една жена, а за периода 2010 – 2020 г. този коефициент да достигне нива в рамките на 1.5 – 1.6.** Да се намали рязко разликата в плодовитостта на жените от града и селото, от различните социални групи и етноконфесионални общности.

8. Делът на бременните жени, обхванати от здравни грижи и наблюдение на бременността, да нарасне от около 82% през 2001 г. до 90% през 2015 г.

9. Рязко да намалее броят на абортите – от 750 на 1000 живородени деца през 2001 г. на 550 през 2015 г. и под 350 на 1000 до 2020 г.

10. Намаляване наполовина на юношеската плодовитост – от 41 на хиляда до 20 на хиляда към 2015 г.

11. **Стабилизиране на миграционните загуби на ниско ниво** до 2010 г. и постигане на положителен миграционен баланс до 2015 г.

12. Ограничаване процеса на обезлюдяване на изостаналите селски райони.

5. Механизъм на приложение на стратегическите ориентации

Промяната на негативните тенденции в демографското развитие не би могла да се постигне без адекватен механизъм за приложение на стратегическите ориентации. Той включва информационната осигуреност; целевите научни изследвания на демографското развитие и тенденции; активното включване на медиите в информационната система и обществените дискусии по проблемите на демографското развитие и политика; ефективното присъствие на неправителствените организации в дизайна и реализацията на демографската политика.

Информационна осигуреност

Механизмът на приложение на стратегическите ориентации предполага наличието на широка и достъпна информационна осигуреност за демографското състояние и тенденциите в неговото развитие, за последствията от негативните демографски процеси и за и причините, които ги пораждат.

Само при наличието на достатъчна, достъпна и надеждна информация общественото внимание може да се концентрира към проблемите на демографското развитие, да се провокира обществена дискусия и консенсус за политиките, които трябва да се използват за постигане на обрат в демографското развитие.

Във връзка с това е необходимо:

- Да се преразгледа наличната система за информационна осигуреност на демографското развитие, вкл. и ефективност на демографски политики като обхват на наблюдаваните показатели, периодичност на наблюденията, институционална синхронизация на наблюденията и информацията с цел откриване на “белите” информационни петна, на нерегулярната информация и на потребностите от нови форми на информационна осигуреност.

- Да се подобри синхронизацията и координацията между институциите по повод набираната информация от гледна точка на разширяване обхвата на информацията, набирането на нова информация и подобряване на съпоставимостта на информационните показатели.

Научни изследвания

Специални изследвания на проблемите на демографското развитие трябва да допълват текущата статистическа информация, като разкриват в дълбочина същността на демографските проблеми и обуславящите ги причинно-следствени връзки. В страната ни има качествен научен потенциал, който е в състояние да реализира такъв вид изследвания.

- Необходимо е по-доброто координиране на научноизследователската дейност в областта на демографското развитие с потребностите на практиката при планиране на демографската политика и нейното реализиране както в национален, така и в регионален мащаб.

Мониторинг

Наблюдението е важен елемент на механизма на приложение на стратегическите ориентации

Успешната реализация на демографската политика във значителна степен зависи от нейното текущо и периодично наблюдение, оценка на ефективността на нейното насоченост, на текущите количествени и качествени промени в демографските показатели, както и на разходите, направени за различните видове демографски политики.

Медийна подкрепа

Ефективна промяна в демографското развитие чрез мобилизиране на усилията на цялото общество е немислима без активното и ефективно участие на медиите.

Чрез медиите трябва да бъдат широко разгласени и обсъдени необходимостта от демографска стратегия; политиката за нейното реализиране; целите и желаните резултати и средствата за постигането им. Чрез тях трябва да бъдат синхронизирани обществените интереси и консолидирани усилията на всички членове от обществото.

Важната и отговорна роля на медиите изисква създаването на подходящ капацитет и система за работа в подкрепа на новата демографска стратегия.

За прилагането на механизма се изисква съпричастност и действие от всички

Неправителствените организации

Неправителствените организации заедно и чрез медиите трябва да работят за повишаване чувствителността на обществото към проблемите на демографското развитие. Те могат да осъществят контрол върху институциите, чиято дейност е свързана с реализирането на демографските политики, както и сами да допринесат в това направление.

Първи стъпки след Стратегията

Постигането на целите на Стратегията ще изисква значителни финансови, институционални и човешки ресурси, активни действия от страна на правителството и партньорство между различните държавни институции и структурите на гражданското общество.

За постигането на целта на Стратегията е необходимо приемането на интегративен подход при определяне на социалните политики, насочени към:

- **значително редуциране на бедността и безработицата; развитие на адекватни социални програми и защитни мрежи за лицата и групите в неравностойно положение;**

- **укрепване на здравната система, повишаване на качеството и на достъпа до медицински услуги;**

- **подобряване на образователната система, повишаване на качеството и на достъпа до образование;**

- **подобряване на жилищните условия на българските граждани, особено на жителите на селата и градските гета;**

- **осигуряване на устойчивост на развитието, насочено към намаляване на неустойчивите образци на потребление и производство; към съхраняване на природните ресурси за днешното и бъдещите поколения; към осигуряване на по-добра социална среда за развитие на способностите на хората и за по-високо качество на живота.**

Стратегията дава общото виждане за развитието на населението до 2020 г.

Нейното изпълнение се осъществява чрез изграждане на демографска политика в краткосрочен, средносрочен и дългосрочен аспект и план за действие за нейната реализация.

Демографската политика е система от практически мерки и конкретни управленски въздействия за осигуряване на подходяща социално-икономическа среда, водеща до подобряване качеството на възпроизводствените процеси, затихване в тенденцията към намаляване броя на населението и постигане на стабилизиран брой в края на стратегическия хоризонт (2020 г.). Така ще се стигне до положителен баланс сред петте основни компонента на човешките ресурси в българското общество – броя на населението, възрастовото разпределение, нарастването на образователното равнище, подобряването на здравния статус и оптимизирането на териториалното разпределение, с оглед прибавяне живот към вече преживените години, а не години към живота.

С **Плана за действие** ще се предвидят институционалните взаимоотношения и сроковете за изпълнение на задачите, произтичащи от демографската политика, за постигане на стратегическите намерения.

За успешното прилагане на Стратегията е подходящо да се обособи специализиран управленски орган, чиято основна и може би единствена задача да бъде управленската дейност в областта на населението и неговите възпроизводствени процеси. Неговите функции ще се определят от координиращата му роля, насочена към реализирането на Стратегията, демографската политика и конкретна управленска дейност по демографските въпроси на страната.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ДО 2020 Г.

***Сергей Цветарски*[1]**
***Митко Димитров*[2]**

Стратегическа цел: ***забавяне на темповете на намаляване на броя на населението с тенденция към стабилизирането му в дългосрочен план и осигуряване на високо качество на човешкия капитал, включващ хората с тяхното здравословно състояние, способности и умения.***

Таблица

Показатели за демографското развитие 2005-2020 г.

	2005 г.	2010 г.	2015 г.	2020 г.
Население – брой	7 714 701	7 572 379	7 575 412	7 606 517
Жени	3 973 399	3 905 663	3 899 007	3 896 146
Мъже	3 741 302	3 666 716	3 676 405	3 710 371
Естествен прираст	-41 895	-22 199	-15 846	-17 591
Нетна миграция	-4453	7014	23032	23032
Общ прираст (на 1000)	-6.0	-2.0	0.9	0.7
Естествен прираст (на 1000)	-5.4	-2.9	-2.1	-2.3
Миграционен прираст (на 1000)	-0.6	0.9	3.0	3.0
Коефициент на възрастова зависимост (%)	44.5	46.0	52.4	57.2
Живородени (брой)	71 809	84 507	83 500	76 638
Умрели (брой)	113 704	106 706	99 346	94 229
Мъже	61 163	54 305	48 799	45 537
Жени	52 541	52 401	50 547	48 692
Коефициент на раждаемост (на 1000)	9.3	11.1	11.0	10.1
Коефициент на смъртност (на 1000)	14.7	14.1	13.1	12.4
Жени на 15-49 години.	1 866 604	1 777 773	1 691 376	1 612 599
Тотален коефициент на плодовитост	1.31	1.52	1.63	1.65
Средна възраст на майката при раждане	26.0	27.1	28.1	28.6
Очаквана продължителност на живота				
Мъже	69.5	71.7	74.0	76.0
Жени	76.7	78.0	79.4	80.6
Детска смъртност	10.3	8.5	6.8	5.5

[1] Сергей Цветарски е началник отдел "Регионална статистика" в Националния статистически институт.
[2] Ст.н.с. д-р Митко Димитров е директор на Икономическия институт на Българската академия на науките.

Тази прогноза не е екстраполация на наблюдаваните до момента тенденции в демографските компоненти, въпреки че ги отчита. За разлика от другите прогнози (национални и европейски) тя дефинира по-различна скорост на изменение, основавайки се главно върху оптималните възможности за въздействие върху тях както от страна на държавата, така и чрез промяна в поведението на гражданите. Това въздействие се разглежда не като директни поощрителни или рестриктивни мерки, а по-скоро като стимулиране осъществяването на личните планове на гражданите.

От такава гледна точка тя може да се разглежда като предположение: *„Какво би било отражението върху броя и структурите на населението, ако държавата предложи достатъчно добри условия за реализация на плановете на гражданите й и за живот на чужди граждани?"*, а не като очакване за сбъдване при досегашните демографски тенденции.

Разбира се, нейната реализация зависи от цялостна система от действия, хармонизирани в посока подпомагане очакванията на гражданите. Както се вижда от прогнозата, при осигуряване на такива условия, България би могла в сравнително кратък срок да преустанови спада в броя на населението, да увеличи средната продължителност на живота и да забави обективното влошаване на възрастовата структура на населението.

Сравнението с други страни и европейски прогнози показва, че такова развитие не е утопично, то е постижимо, без да коментираме тук при какъв комплекс от действия.

Един от силните фактори, които трябва да се вземат предвид, е присъединяването към ЕС, което неминуемо ще предизвика конвергенция в демографската област.

По-нататък са представени хипотезите, върху които е построена настоящата прогноза.

Плодовитост

Плодовитостта е най-инерционният компонент от демографското развитие. По тази причина изследователите обикновено предвиждат много плавно изменение, избягвайки резки обрати. В същото време в исторически план сме свидетели на незабавната реакция на населението на промени в обществената ситуация, които са от съществено значение за реализация на плановете за потомство (например: следвоенен бейби-бум; у нас - 1968, 1973; криза в средата на 90-те години на XX век; компенсация след 1998 г.).

По данни от преброяването на населението през 2001 г. българските граждани реализират средно едва около 60% от желания брой деца в своите семейства. Това очертава и рамките на резерва, който може да бъде усвоен в определена степен при подходящи условия. Хипотезата за развитието на плодовитостта в

25-годишен план е построена върху повишаването на този процент до около 80, т.е. постигане на среден брой деца в рамките на 1.65-1.7 на една жена. Тези стойности съвсем не са нереални не само от психологична, но и от статистическа гледна точка – това е средното равнище в по-старите страни-членки на ЕС.

В новоприетите държави то е по-ниско, което е разбираемо, като се има предвид социално-икономическата криза, през която преминаха всичките 10 страни. Предстои период на приспособяване към новите условия, който би трябвало да доведе до сближаване на равнищата на плодовитост с „по-старите" в демографско отношение държави.

Проучвания на емиграцията в България показват наличието на 400-600 хил. човека, които през последните 10 години са били на работа в чужбина по няколко пъти за периоди от 3-12 месеца. Това са предимно млади хора, които обхващат 16% от жените и 30% от мъжете на възраст от 25-34 години. Нормалното поведение за тази група е да отложат плановете си за раждане на деца до подобряването на условията им на живот и постоянното им установяване в страната.

Фигура 1

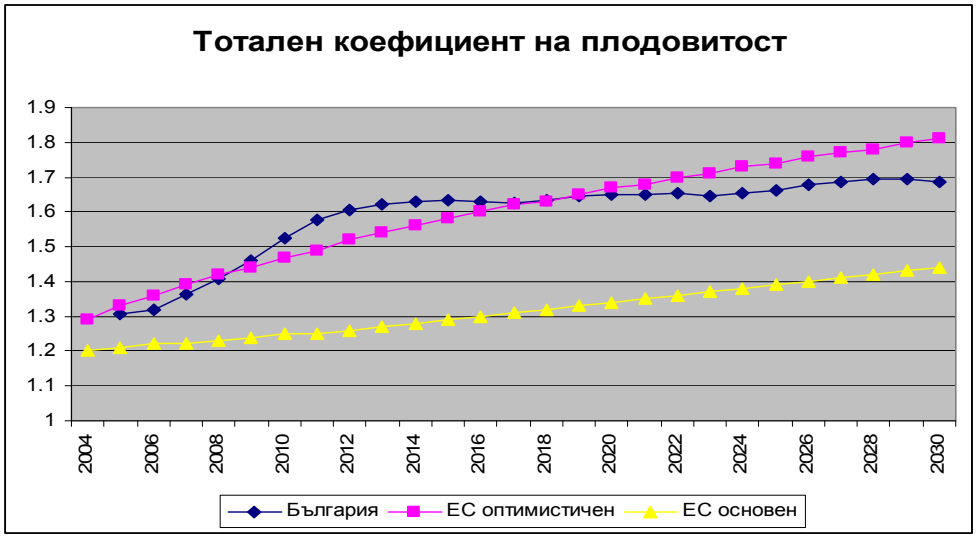

Прогнозата на Евростат по наше мнение не отразява в достатъчна степен тази специфика на новите страни-членки, доколкото темпът на изменение е почти еднакъв във всички 27 страни (плюс България и Румъния). На Фигура 1 може да се види, че основният (baseline) вариант на Евростат за България изглежда по-скоро песимистичен по отношение на вече регистрираните данни за 2004 и 2005 г. Те повече се приближават до „оптимистичния" вариант. Може да се забележи, че настоящият вариант е много близък до „оптимистичния" на Евростат, като различията са главно във формата на кривата (или начина, по който протичат измененията в рамките на периода). Нашето допускане е, че промяната ще бъде

по-малко праволинейна и би могла да доведе до по-ранно покачване към желаните равнища от около 1.6 деца на една жена. Основанията за това са:

- твърде дългият период на отлагане на планираните раждания (в личен план за мнозинството жени във фертилна възраст);

- все още ниската в сравнение с европейските страни възраст на жените при раждане. Последната дава възможност на българските жени да възприемат репродуктивното поведение на жените от старите страни-членки и е резерв за покачване на плодовитостта във втората половина на фертилния период.

В същото време, нашата хипотеза е значително по-„сдържана" по отношение покачването на плодовитостта в по-дългосрочен план.

Смъртност

Сравнението на по-старите европейски и национални прогнози (тези около 1990 г.) показва категорично подценяване на положителното развитие на смъртността. Смяташе се, че продължителността на живота асимптотично се приближава към своя предел и следователно понижението на повъзрастовата смъртност ще се забави чувствително. Реалните данни опровергаха тези предположения и новите прогнози (2004 г.) отразяват новите тенденции. Към прогнозите по отделни страни обаче отново може да се отправи упрекът за униформеност на изменението, без да се държи достатъчно сметка за стартовите нива и хипотезата за сближаване на националните равнища.

Фигура 2

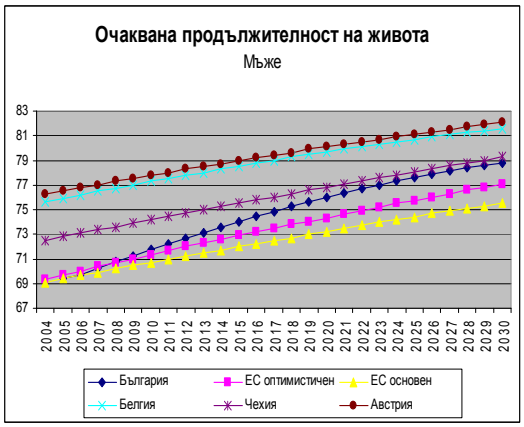

Фигура 3

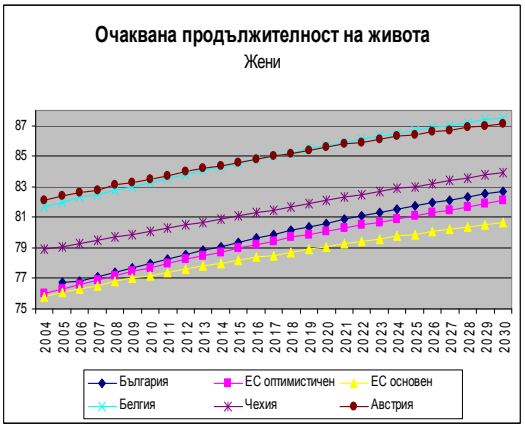

Главните основания за това са:

1. Към 2005 г. продължителността на живота в България изостава от ЕС-15 с почти 7 години при мъжете и над 5 години при жените. Изоставането се формира през последните 30 години и се дължи на стагнацията, а през 90-те години – и на влошаването на здравните грижи за населението на фона на влошаващи се социално-битови условия и навици.Смъртността не е толкова

консервативна, както плодовитостта, и силно се поддава на конвергенция в рамките на даден ареал. Същевременно тя се влияе значително повече от целенасочени правителствени действия и по-конкретно от състоянието на здравната система. Присъединяването на бившите страни от СИВ вече дава бързи резултати (например балтийските държави след 1995 г.) и води до ускорено увеличение на продължителността на живота в сравнение с ЕС-15.

2. Ако се разгледа повъзрастовата смъртност на мъжете и жените в България в сравнение със средната за ЕС-25, могат да се открояят ясно резервите за нейното понижение в бъдеще. Ако се сравняват с ЕС-15, те са още по-големи. Особено видимо е изоставането в първите 2 години от живота на едно новородено. В някои от бившите социалистически страни (Чехия) тази смъртност беше много бързо понижена до равнища под средното европейско, което само илюстрира подчинеността на детската смъртност на управленско въздействие. Впечатляващи са резервите за намаляване на смъртността в България след 35-годишна възраст при мъжете и особено в края на трудоспособната възраст, където тя е почти два пъти по-висока от тази в ЕС-25. В по-малка степен това се отнася до смъртността на жените, но въпреки това е нормално да се очаква едно понижение с около 30%.

Фигура 4

Фигура 5

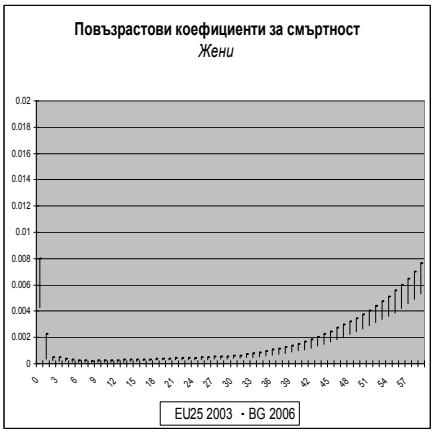

3. Предвид всичко казано дотук, по-логично е в средносрочен план разликата между смъртността, респ. продължителността на живота, в България и в европейските страни да бъде чувствително намалена. Основният вариант на прогнозата на Евростат практически запазва тези различия. В нашия вариант се предполага по-ускорено повишаване на продължителността на живота в сравнение с оптимистичния вариант на Евростат, по-видимо при мъжете след 2010г., а при жените – след 2020г.

Миграция

Миграцията е най-трудният за прогнозиране компонент, влияещ върху броя и структурите на населението. Същевременно той в най-голяма степен се влияе

от социално-икономическата ситуация и е най-малко инерционен. Всяко съществено изменение в която и да е сфера (икономическа, здравна, образователна, сигурност и т.н.), вкл. нормативно-правната уредба, може да предизвиква незабавна промяна в нагласите на населението в България, както и в чужбина, за миграция. От тази гледна точка от действията на българското правителство и бизнеса зависи в много голяма степен какво ще бъде миграционното салдо за нашата страна през следващите години.

Като се имат предвид природните дадености на България, ниската плътност на населението и неприемливостта на хипотеза за трайно обезлюдяващи се територии в гъсто населен континент като Европа, едва ли може да се приеме хипотеза за продължително задържащ се отрицателен миграционен прираст. По тази причина основният вариант на Евростат е неприемлив, доколкото той запазва негативен баланс през целия период до 2030 г.

Фигура 6

Нетна миграция до 2030 г.

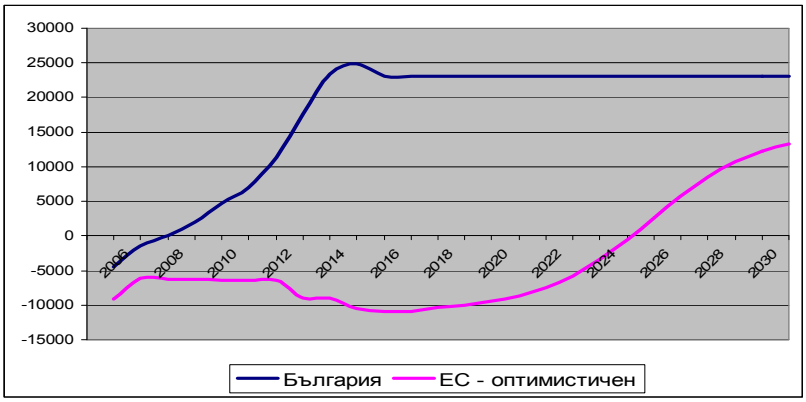

Сравнението с оптимистичния вариант на Евростат за България показва също и сериозни разминавания в заложените хипотези. Следвайки постановката за оптималност на управленските решения в кратък срок, тук е представено предположение за обръщане на нагласите на българското население за емиграция, създаване на възможности за обратна миграция на вече емигриралите и „покана" към наши сънародници от близки страни.

Мерките, които могат да помогнат в този случай, са свързани преди всичко с опростяване на процедурите и съкращаване на сроковете за придобиване на българско гражданство от етнически българи, живеещи в други страни. През последните две години броят на молбите е нараснал 4-5 пъти в сравнение с 2001 г., докато получилите гражданство са се увеличили само с 25%.

ЕФЕКТИ, ПРОФИЛ И ПОВЕДЕНИЕ НА ЗАВРЪЩАЩИТЕ СЕ ЕМИГРАНТИ В БЪЛГАРИЯ

***Веселин Минчев*[1]**
***Венелин Бошнаков*[2]**

Анализите на източноевропейската емиграция отчитат т.нар. 3 - 4-процентно правило на палеца, основаващо на оценките от началото на 90-те години на XX век, според които Централна и Източна Европа (ЦИЕ) ще загуби не повече от 3 до 4% от трудоспособното си население за период от около 15 години след отпадането на преходните ограничения за трудова мобилност. Около 2/3 от този миграционен поток се очаква да бъде от Полша и Румъния.[3] Изследванията сочат, че емиграцията от България едва ли ще надвиши с от 2 до 3% очакваната трансгранична мобилност в региона.[4] Констатациите се потвърждават от публикувания на 8.02.2006 г. Доклад на Европейската комисия за преходните ограничения във връзка с трудовата мобилност, въведени през 2004 г.[5]

Изследванията на източноевропейската емиграция са ограничени от липсата на достатъчно релевантна информация. Това е особено актуално за анализите на трансферите на емигрантите. Малкото на брой публикации разкриват редица особености – преобладаване на краткосрочна трудова мобилност, използване на трансферите за бизнес[6] и т.н., което поставя трансферното поведение на източноевропейците между известните от литературата крайности: "крайност на неразвитостта" ("developmentalist" extreme) и т.нар. холандска болест ("Dutch disease"/ "Migrant syndrome").[7]

Хипотезата ни е, че в страните в преход от Югоизточна Европа се формира миграционен модел „юг-юг", т.е. от *новите страни на емиграция*, каквито са България и Румъния, например към *новите страни на имиграция* от

---

[1] *Ст. н. с. д-р Веселин Минчев е зам.-директор на Икономическия институт на Българската академия на науките.*
[2] *Венелин Бошнаков е главен асистент в Университет за национално и световно стопанство.*
[3] Straubhaar, Th. East-West Migration: Will it be a Problem? - Intereconomics, July/August 2001; Leyard, R., and O. Blanchard, R. Dornbusch, P. Krugman. East-West Migration: The Alternatives, MIT Press, Cambridge MA, 1992.
[4] Mintchev, V., V. Boshnakov, I. Kaltchev, V. Goev. External Migration from Bulgaria at the Beginning of the XXI Century: Estimates of Potential Emigrants' Attitudes and Profile. - Economic Thought, Sofia, 2004.
[5] Report on the Functioning of the Transitional Arrangements set out in the 2003 Accession Treaty (period 1 May 2004-30 April 2006), http://europa.eu.int/comm/employment_social/emplweb/news
[6] M. Leon-Ledesma and M. Piracha, International Migration and the Role of Remittances in Eastern Europe. - International Migration, 2004, Vol.42 (4), IOM.
[7] Taylor, J. E. The New Economics of Labour Migration and the Role of Remittances in the Migration Process. - International Migration, 1999, Vol. (37), IOM.

Средиземноморието – членове на Европейския съюз. Може да се очаква, че този миграционен модел ще генерира зависимост на макроикономическата стабилност в балканските държави от трансферите на емигрантите; висок процент нерегистрирани трансфери; ниски разходи за организиране на заминаването; заетост предимно с т.нар. 3-d jobs;[8] неалтруистично трансферно поведение, т.е. използване на трансферите за развитието на малки и средни предприятия; и същевременно наличие на нетен ефект на трансферите върху доходите на домакинствата и др.

Тук е направен опит да бъдат оценени разходите и трансферите на българската емиграция за периода след последното преброяване на населението от 2001 г. Оценките за трансферите се сравняват с официалната информация от Българска народна банка (*раздели 1 и 2 на статията*). Заедно с това е разкрит социално-демографският профил и трансферното поведение на завръщащите се в страната емигранти (*раздел 3*). Потърсени са възможности да се оцени въздействието на трансферите върху доходите на домакинствата, а също и насоките на тяхното използване (*раздел 4*). За целта е използвано представително анкетно проучване сред българските домакинства, както и сред членовете на домакинствата, пребивавали зад граница повече от три месеца след 2001 г.

1. Текущи трансфери, нето и частни трансфери през 1999-2005 г. в България

От 1999-2000 г. се наблюдава интензивно нарастване на текущите трансфери от чужбина. За периода 1999-2005 г. относителният дял на салдото по тези трансфери (текущи трансфери, нето) в брутния вътрешен продукт (БВП) се удвоява, достигайки нива от около 4% в края на периода. В абсолютно изражение салдото на практика се утроява от около 300 млн. EUR през 1999-2000 г. на над 900 млн. EUR в края на периода (вж. Таблица 1).

Редица анализатори[9] обръщат специално внимание на текущите трансфери от гледна точка на компенсирането на дефицита по търговското салдо и респ. поддържането на макроикономическата стабилност в страната. Положителното салдо по текущите трансфери компенсира средно около 30% от търговския дефицит през периода.

В съответствие с общоприетата методика, прилагана от Българска народна банка,[10] текущите трансфери (кредит) се записват като едностранни безвъзмездни трансфери към резиденти в страната, сред които се обособяват:

[8] Martin, P. Managing International Labor Migration in the 21st Century. - South Eastern Europe Journal of Economics, 2003.
[9] Angelov, Chobanov, Dimitrov, Kostadinova, Dr Stanchev in coopeation with Dimitrova, Karamalakova, Dr Markova and Cankov. Constellations, Incentives and Provisional Impacts of Migration Related Policies; December 2004; www.ime.bg.
[10] www.bnb.bg

- трансфери към държавния сектор (централна и местна администрация), като междуправителствена помощ, плащания на данъци от нерезиденти, безвъзмездни средства от Европейския съюз (ЕС) или други международни организации и др.;

- трансферите към резиденти от останалите сектори (частни трансфери) - предимно индивидуалните домакинства, неправителствения сектор и др., в т.ч. парични преводи към частни лица, наследства, дарения, печалби от лотарии и т.н.

Фигура 1

Динамика на нетните текущи трансфери

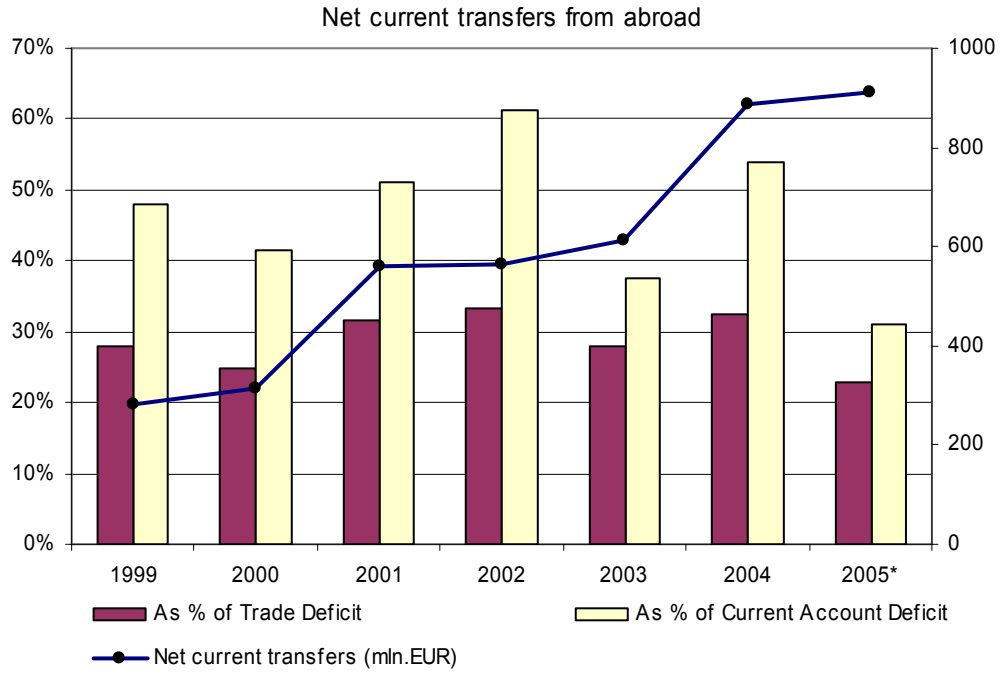

Основен компонент на трансферите към държавния сектор са средствата по предприсъединителните инструменти на ЕС. Делът на трансферите към държавния сектор възлиза на около 1/4 от общия размер на «текущи трансфери, кредит» средно за периода, достигайки до около 1/3, или над 300 млн. EUR през 2005 г. Разбира се, от значение и непосредствен интерес за нас по-нататък са трансферите към физически лица, нестопански организации и др. (разглеждани като частни трансфери).

Положителната динамика на салдото по текущите трансфери (текущи трансфери, нето) в голяма степен се дължи на нарастването на притока на частните трансфери. Последните достигат над 700 млн. EUR след 2003 г., т.е. те компенсират средно над 1/5 от търговския дефицит за периода и достигат малко над 1/3 от нарасналия приток преки чуждестранни инвестиции. По информация

на департамент „Платежен баланс" на БНБ трансферите *само към физически лица* възлизат на около половината от общия размер на частните трансфери през 2004 и 2005 г., и по-специално – 344.7 млн. EUR през първата година и 335.5 млн. EUR за деветмесечието на 2005 г.

Фигура 2

Динамика на притока на частните текущи трансфери

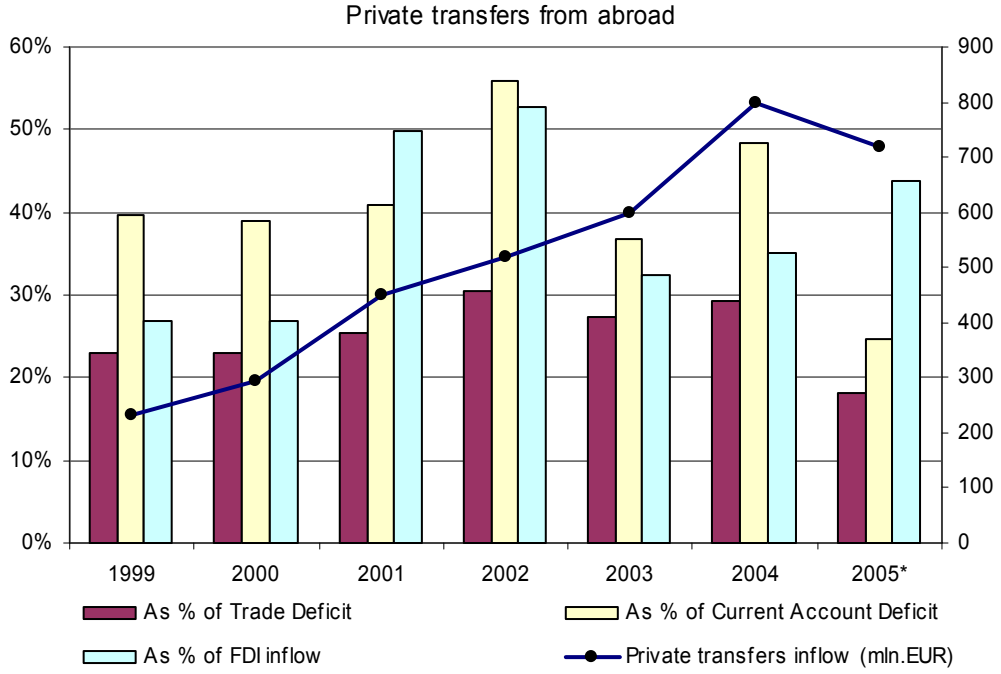

Официалните оценки на частните трансфери към физически лица подценяват тяхното действително равнище. Коректната отчетност е изправена пред широко разпространената практика на внасяне на валута - в наличност, чрез познати и т.н., като се избягват банковите преводи и небанковите електронни системи за финансови услуги.

Изследванията на трансферите от българските емигранти се базират на дълбочинни интервюта сред емигрантската общност, отделни кейсове сред домакинства, чиито членове са намерили реализация зад граница, журналистически проучвания и др.[11] В този смисъл оценката на равнището на трансферите на българската емиграция въз основа на микроизследвания сред завърнали се емигранти на практика е без алтернатива.

[11] Вж. Guentcheva, R., P. Kabakchieva, Pl. Kolarski. Sharing Experience: Migration Trends in Selected Applicant Countries and Lessons Learned from the New Countries of Immigration in the EU and Austria; Vol. 1 – Bulgaria; The social impact of seasonal migration. European Commission Report, September 2003; Markova, E. and A. H. Sarris. The Performance of Bulgarian Illegal Immigrants in the Greek Labor Market. - South European Society & Politics, 1997, Vol. 2, N 2 (autumn), p. 55-77.

Таблица 1
Текущи трансфери, нето и приток на частни трансфери в България (1999-2005 г.)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	*2005*
Текущи трансфери, нето (млн. EUR)	282.2	316.2	561.9	565.7	612.6	888.2	*911.4*
Частни трансфери (млн. EUR)	232.2	295.7	450.7	517.2	600.2	798.9	*720.0*
като % от БВП	1.9	2.2	3.0	3.1	3.4	4.1	*3.4*
като % от износа	6.2	5.6	7.9	8.5	9.0	10.0	*7.7*
като % от вноса	4.9	4.5	6.0	6.7	6.8	7.5	*5.4*
като % от търговския баланс	23.0	23.1	25.3	30.6	27.3	29.3	*18.1*
като % от баланса по текущата сметка	39.6	38.8	40.9	55.9	36.8	48.5	*24.6*
като % от преките чуждестранни инвестиции	26.8	26.8	49.9	52.8	32.4	35.1	*43.7*
на човек от населението (EUR)	28.3	36.2	57.0	65.7	76.4	102.7	*92.5*
БВП на човек от населението (EUR)	1482	1674	1919	2101	2249	2498	*2722*

Източник: БНБ, НСИ и МФ (данните за БВП са предварителни за 2004 г. и прогнозни за 2005 г.).

2. Емпирично изследване

Оценката на получаваните от чужбина средства в българските домакинствата след системните промени от началото на 90-те години на миналия век е предизвикателство. Първо, защото отсъства достатъчно надеждна информация и изследвания по въпроса и, второ, защото всяка оценка би била относителна при съществуващите високи миграционни нагласи в страната.[12] Съществуващите анализи се основават на косвени оценки – дълбочинни интервюта сред българската емиграция,[13] изследвания сред домакинства в населени места с висока емиграция,[14] журналистически проучвания и др.

Емпиричната информация, на която се основаваме, е от представително извадково наблюдение,[15] проведено през ноември-декември 2005 г. сред

[12] Вж. например Икономически доклад за президента на Република България – 2006: Конвергенция и европейски фондове, с. 143-155.

[13] За трансферните нагласи сред българите в Атина и Мадрид вж. например *"Bulgarian and other Eastern European migrants in London",* Dr. Eugenia Markova, Sussex Centre for Migration Research - http://www.compas.ox.ac.uk/events/

[14] Вж. Guentcheva, R. et all. Цит. съч.

[15] Извадковото изследване е планирано и реализирано от изследователски екип на Центъра за сравнителни изследвания – София, и на Института по социология на БАН. Специална благодарност дължим на д-р Емилия Ченгелова и нейния екип, както и на д-р Йордан Калчев от НСИ за подготовката на въпросника, конструирането на извадката и за реализирането на теренната работа.

българските домакинства с планиран обем на извадката 1000 домакинства, 300 от които живеят в земеделски райони. Моделът на извадката представлява опростена версия на обичайно използваната в България двустепенна гнездова извадка. За единици от първа степен се използват преброителните участъци. Домакинствата, в които има завърнал се емигрант, са от основен интерес в контекста на това изследване. Извадката е допълнена с още 52 домакинства, в които има завърнал се емигрант, идентифицирани при предходни теренни проучвания, реализирани от членовете на екипа. Получените в резултат от това различия в структурата на извадката по брой членове на едно домакинство и по местоживеене (град-село) се компенсират чрез съответно претегляне на наблюденията (вж. Таблица 2). Корекцията на теглата за всички домакинства със завърнал се емигрант редуцира размера на извадката до първоначално планирания размер от 1000 домакинства.

Таблица 2

Структура на извадката, осигурена чрез претегляне съобразно структурата на домакинствата в страната по данни от последното преброяване на населението, 2001 г. (%)

	Брой лица в домакинство					
	Едно	Две	Три	Четири	Пет или повече	Общо
Град	14.6	18.1	16.2	13.2	5.2	67.4
Село	8.2	11.0	5.1	4.3	3.9	32.6
Общо:	22.8	29.2	21.3	17.5	9.1	100.0

Използваният въпросник е амбициозен. В него са обособени 5 раздела. Първите два и последният раздел – съответно раздели A, B и E, са ориентирани към домакинствата; а раздели C и D – към членове на домакинствата, пребивавали зад граница. С въпросника се търсят възможности за извадкови оценки на разходите и трансферите, изпращани от българската емиграция; профила на завърналите се; използването на получените средства и тяхното влияние върху благосъстоянието на домакинствата.

На Таблица 3 е представена крос-таблица на разпределението на домакинствата според начина, по който отговарят на въпросите: *“Брой членове на домакинството, пребивавали през последните 5 години поне веднъж в чужбина за период от 3 или повече месеца и намиращи се сега в България?”* и *“Брой членове на домакинството, намиращи се сега в чужбина?”.* В редки случаи респондентите са посочвали повече от едно лице в отговор на единия от двата въпроса. Ето защо те са обединени в категорията “поне 1 лице”. Оттук получаваме оценка за *относителния дял на домакинствата със (1 или повече) завърнал се емигрант*.

По данни от последното преброяване на населението домакинствата в България възлизат общо на 2.922 млн. За нуждите на анализа възприемаме, че те са 2.9 млн.

Таблица 3
Структура на извадката по наличие на завърнал се или намиращ се зад граница член на домакинството (%)

Наличие на завърнал се емигрант	Член на домакинството намиращ се в момента в чужбина		
	Не	Да, поне 1	Общо
Не	84.8	3.3	88.1
Да. поне 1 лице	9.2	2.7	11.9
Общо:	94.0	6.0	100.0

Едномерните разпределения разкриват следната картина:

Относителният дял на домакинствата с поне един завърнал се емигрант през периода след последното преброяване на населението (2001 – 2005 г.) възлиза на около 12%, т.е. във всяко 8 българско домакинство има поне един негов член, пребивавал зад граница през 2001-2005 г. за време повече от 3 месеца. При положение, че броят на домакинствата в страната е приблизително 2.9 млн., би могло да се очаква, че това са около 345 хил. домакинства. А като се вземат предвид и тези, от които поне едно лице в момента е зад граница, делът на домакинствата със завърнал се емигрант или с член на домакинството, пребиваващ в чужбина, достига 15.2%. С други думи, в около 440 хил. български семейства член на домакинството е пребивавал зад граница за време, повече от три месеца през 2001-2005 г., или член на домакинството в момента е в чужбина.

Що се отнася до относителния дял само на домакинствата, от които поне едно лице пребивава в момента зад граница, то той не надхвърля 6%, т.е. в случая става дума за около 174 хил. домакинства.

От друга страна, **броят на лицата,** пребивавали през 2001-2005 г. зад граница за повече от три месеца, е 143 човека на 1000 домакинства (0.143). Използвайки тази оценка, определяме броя на завърналите се през периода емигранти на около 415 хиляди човека. Получената оценка за брой лица, намиращи се в момента зад граница, е 75 човека на 1000 домакинства (0.75), или в момента в чужбина работят около 217 хил. човека (от българските граждани, пребивавали зад граница след 2001 г.).

Използвайки информацията от микроизследването, проведено в края на 2005 г., най-напред ще потърсим отговори на следните няколко въпроса:

a. Цена на емиграцията – какви разходи се правят, за да се подсигури заминаване зад граница?

b. Какъв е размерът и структурата на разходите на българската емиграция в приемащите страни?

с. Каква част от получените средства се изпраща в България?

2.1. Цена на емиграцията (Pay to go)

Около 2/3 от респондентите изразходват до около 500 EUR за своето заминаване. Останалите плащат над тази сума. Близо 19% от запитаните изразходват над 700 EUR при заминаването си. **Средната цена на заминаването** може да бъде оценена на около 395 EUR. При близо 415 хил. лица били зад граница през последните пет години ежегодните разходи за заминаване на българската емиграция могат да бъдат оценени на около 32-33 млн. EUR.

Таблица 4

Разходи необходими при заминаването от България

Какви средства Ви бяха необходими, за да осигурите Вашето заминаване за чужбина?	%
До 100 EUR	14.8
100-200 EUR	10.1
200-300 EUR	17.7
300-400 EUR	8.5
400-500 EUR	11.9
500-600 EUR	14.7
600-700 EUR	3.5
Над 700 EUR	18.9
Общо:	100.0
Средна сума за заминаване (на 1 завърнал се), EUR	**394.8**
Брой лица	414 803
Разходи за заминаване за 2001-2005.г.	**163 751 333**
Средногодишно (EUR):	**32 750 267**

2.2. Размер и структура на разходите на българските емигранти в приемащите страни (Pay to stay)

Прави впечатление, че основните разходни пера на българите зад граница са за храна – близо 100 EUR средно на месец, и за жилище – по около 80 EUR средномесечно. Може да се посочи също, че разходите за транспорт и за социални контакти са съпоставими с тези за храна и жилище. Между другото изследванията на домакинските бюджети в България разкриват сходно ранжиране на разходите в страната, особено що се отнася до тези от първа необходимост – храна; жилище.

Малко над 1/3 – 36-37%, от българските граждани, пребивавали зад граница през 2001-2005 г. за повече от три месеца са харчили по-малко от 100 EUR средно на месец за храна; а около 1/4 са онези, плащали под 100 EUR за

жилище. Почти толкова са и тези, които са си позволявали по-високи разходи за същото – над 150-200 EUR на месец.

Таблица 5

Размер и структура на разходите в приемащата страна

Приблизителна средномесечна сума на текущите разходи по време на престоя в чужбина (EUR)	Жилище	Храна	Транспорт	Социални контакти	Друго
Непосочен такъв разход (%)	29.0	22.1	25.7	30.5	55.0
До 50 EUR (%)	20.5	12.4	38.8	33.1	9.1
50-100 EUR (%)	16.4	14.6	16.4	15.0	16.0
100-150 EUR (%)	9.4	22.7	6.7	10.1	12.5
150-200 EUR (%)	9.5	14.0	7.6	7.6	2.2
Над 200 EUR (%)	15.1	14.2	4.9	3.7	5.3
Общо (%)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Средномесечна сума (EUR)	**79.98**	**98.90**	**54.57**	**53.86**	**45.56**

Среден месечен разход (на 1 завърнал се), EUR	332.9
Среден брой месеци престой (на 1 завърнал се)	15.6
Общо разходи по време на престоя (на 1 завърнал се емигрант), EUR	5 198.6
Брой лица	414 803
Обща сума на разходите на завърналите се емигранти през периода на престоя им зад граница	2 156 374 726
Средногодишно (EUR):	431 274 945

Обявените твърде скромни разходи се дължат на преобладаващата заетост на «масовия» български емигрант – строителство, земеделие; социални дейности (грижи за възрастни хора и деца); а също и на т.нар. емигрантски мрежи. Около 20% от респондентите обаче сочат, че са изразходвали още над 100 EUR средно на месец и за други разходи. Най-вероятно това са лицата, които се осигуряват в приемащите страни. Оттук с немалка доза условност може да се заключи, че именно тези хора съставят т.нар. документирана българска емиграция, т.е. тя едва ли е много над 1/5 от българите, работили зад граница след 2001 г.

Така или иначе, средномесечният разход на българските емигранти не надхвърля 330-335 EUR. Оттук би могло да се предположи, че този вид емиграция от България изразходва зад граница над 400-430 млн. EUR средногодишно.

2.3. Размер на трансферите (Go for pay)

Близо половината от завърналите се емигранти са изразходвали зад граница не повече от 1/4 от получения там доход. Всъщност малко над 90% от емиграцията изразходва в съответната приемаща страна половината от изработените средства. В този смисъл и ефектите от емиграцията въобще не могат да бъдат оценявани еднозначно – само като *загуби* или само като *ползи,* от гледна точка както на приемащите, така и на изпращащите страни.[16] Завърналите се в

[16] Piracha, M. and R. Vickerman. Immigration, Labour Mobility and EU Enlargement.

страната емигранти са изразходвали зад граница средно около 35% от получените там доходи. Като се вземат под внимание коментираните оценки за броя и средната продължителност на престоя на завърналите се емигранти, може да се заключи, че средногодишният доход на българските емигранти възлиза на около 1 млрд. и 200 млн. EUR. Отчитайки направените разходи при заминаването и съответно по време на престоя зад граница, може да се предположи, че трансферите (донасяни в страната кеш, каквато е обичайната практика) са около 760 млн. EUR средногодишно, т.е. официалната отчетност регистрира не повече от 45-50% от действителните приходи от разглеждания вид емиграция.

Таблица 6

Трансфери на българската емиграция – оценка въз основа на емпирични данни от извадково проучване сред завърнали се емигранти

Каква част от дохода се наложи да похарчите зад граница?	%
До 1/4	50.4
Около 1/3	24.8
Около 1/2	16.2
Около 2/3	3.1
Около 3/4	1.1
Почти целия	4.4
Общо:	100.0
Средна сума на получения доход (на 1 завърнал се)	2 914.4 EUR
Средна похарчена сума (на 1 завърнал се)	1 027.1 EUR
Дял на разходите в получения доход зад граница	35.2
Обща сума на получения доход за периода на пребиваване, **БРУТО**	6 126 064 563
Средна годишна сума на дохода, получен в чужбина за целия период на пребиваване, **БРУТО**	1 225 212 913
Средна годишна сума на дохода, получен в чужбина за целия период на пребиваване, **НЕТО**	793 937 976

3. Завръщащите се емигранти – профил и поведение

3.1. Профил

Третият раздел на използвания в микроизследването въпросник (*раздел С*) е предназначен за лицата, пребивавали зад граница – членове на изследваните домакинства. С набора от въпроси идентифицираме *първо* социално-демографския профил на завърналите се емигранти.

Средната продължителност на престоя на завърналите се емигранти е малко повече от 1 година – около година и 3 месеца. Над 2/3 от тях са пребивавали в съответните страни между 3 месеца и 1 година. Следователно в случая се обхваща предимно т.нар. краткосрочна емиграция (без да се отчитат т.нар. комютери; куфарни търговци и др.). Ето защо представените по-долу профил и поведение на завърналите се емигранти са валидни в най-голяма степен за краткосрочната българска емиграция.

Таблица 7

Разпределение на респондентите по продължителност на престоя зад граница

Продължителност на престоя зад граница	%
До 3 месеца	23.1
Над 3 до 6 месеца	29.6
Над 6 до 12 месеца	18.8
Над 1 до 2 години	7.3
Над 2 години	21.1
Общо	100.0
Средна продължителност на престоя: 15.6 м. (1година и 3м.)	

От Таблица 8 се вижда, че сред завърналите се преобладават лицата на възраст между 26-35 и 36-45 години. Повече от половината завърнали се емигранти жени са на възраст под 35 години. Прави впечатление все пак, че над 2/3 от всички завърнали се емигранти са мъже. Семейни са 60% от всички респонденти. Делът на семейните жени надвишава с над 10% дела на семейните мъже, завърнали се от чужбина. Хората със средно, средно специално и висше образование общо са над 80%. Относителният дял на мъжете със средно специално образование е близо два пъти по-висок в сравнение с този на жените с подобно образование. Аналогична ситуация се наблюдава при завърналите се емигранти със средно общо образование – там обратно, делът на жените е приблизително два пъти по-висок от този на мъжете.

Таблица 8

Социално-демографски характеристики на връщащите се в България емигранти (%)

Разпределение на респондентите по пол и възраст							
		Възраст (години)					
Пол	Общо	16-25	26-35	36-45	46-55	56-65	Общо
Жена	30.9	6.1	45.5	21.2	15.2	12.1	100.0
Мъж	69.1	11.0	28.8	28.8	19.2	12.3	100.0
Общо	100.0	9.4	34.0	26.4	17.9	12.3	100.0

Разпределение на респондентите по пол и семейно положение					
Пол	Семейно положение				
	Неженен / Неомъжена	Женен / Омъжена	Разведен / Разведена	Вдовец / Вдовица	Общо
Жена	12.5	68.8	12.5	6.3	100.0
Мъж	27.4	56.2	16.4	–	100.0
Общо	22.9	60.0	15.2	1.9	100.0

Разпределение на респондентите по пол и образователен ценз					
Пол	Образование				
	Основно или по-ниско	Средно общо	Средно специално	Висше	Общо
Жена	12.3	17.8	47.9	21.9	100.0
Мъж	21.2	33.3	21.2	24.2	100.0
Общо	15.1	22.6	39.6	22.6	100.0

Въпреки сравнително високата образованост на завърналите се емигранти голяма част от тях са заминали зад граница, без въобще да владеят езика в приемащата страна. Над 2/3 от респондентите не са владеели или са владеели само в известна степен съответния официален език. Всеки пети обаче го е владеел отлично или в средна степен (Фигура 3).

Фигура 3

Разпределение на респондентите по степен на владеене на официалния език в приемащата страна

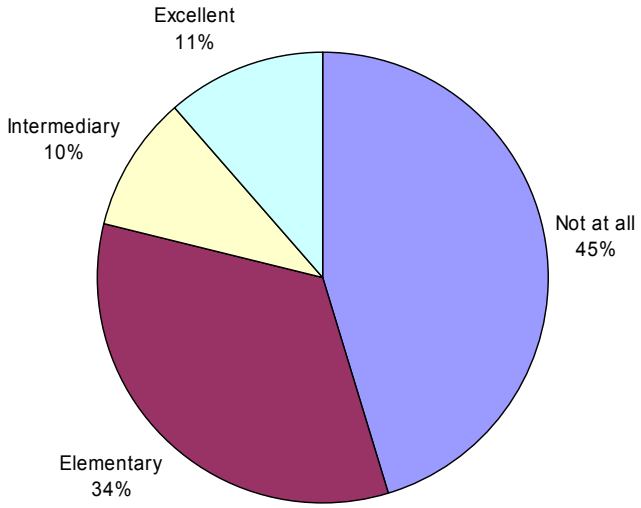

3.2. Миграционно поведение

3.2.1. Подготвеност на заминаването

Със следващия набор от въпроси на *раздел С* се идентифицират начините на заминаване, чиято цена беше коментирана; степента на подготвеност от гледна точка на осигурено жилище, работно място, контакти с местните бюра по труда.

Близо 2/3 от респондентите използват автобусен превоз или пътуват с автомобили – собствени (в по-малка степен) и на познати. Това е възможно поради близостта на дестинациите и поради развилата се през годините транспортна индустрия, обслужваща емиграцията. Не случайно посочената по-горе цена на заминаването е почти колкото средномесечния разход на емигрантите в съответните приемащи страни.

Отговорите на завърналите се емигранти свидетелстват са сложили се вече емигрантски мрежи. Над 80% от хората са имали осигурено жилище преди заминаването си. В над 36% от случаите жилището се осигурява от установили се в страната сънародници; а в останалите случаи – от фирмата-посредник, осигуряваща ангажимента, или от самия работодател. Все пак приблизително всеки пети заминава без предварително осигурено жилище (Фигура 5).

Фигура 4

Разпределение на респондентите в зависимост от превоза, с който осъществяват намеренията си

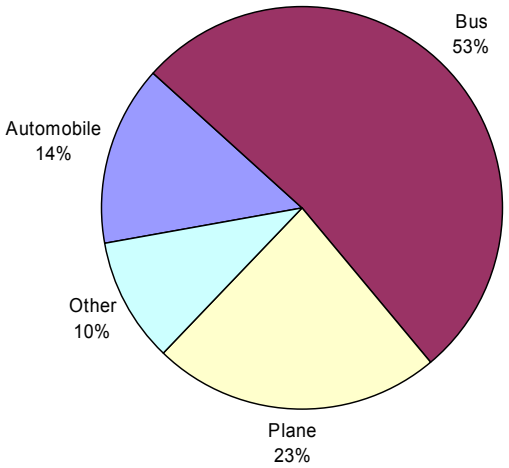

йФигура 5

Разпределение на респондентите в зависимост от наличието на осигурено жилище преди заминаването им

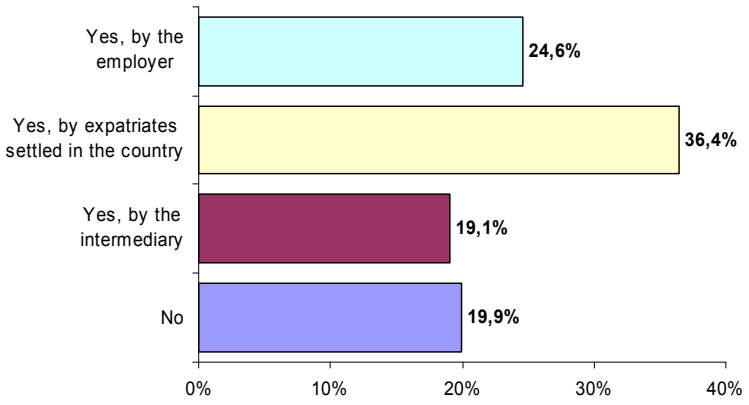

Аналогична е ситуацията и по отношение на предварително осигурено работно място. Над 70% от завърналите се твърдят, че са разполагали с такова, преди да заминат зад граница. Разчита се предимно на договори с работодател или на съдействие от познати, пребиваващи в съответната страна. В 28% от случаите обаче хората са заминали, без да имат осигурено работно място(Таблица 9).

Таблица 9

Разпределение на респондентите в зависимост от наличието на осигурено работно място преди заминаването им

Имахте ли осигурено място в чужбина, когато заминахте?	%
Не	28.0
Да, чрез договор с работодател	26.0
Да, чрез устно поет ангажимент от работодател	8.4
Да, чрез договор с фирма/лице-посредник	8.3
Да, чрез устно поет ангажимент от фирма/лице-посредник	6.4
Да, със съдействието на познати, пребиваващи в тази държава	17.3
Да, друго	5.7
Общо:	100.0

Прави впечатление, че по-голямата част от завърналите се емигранти не са имали непосредствени контакти с местните бюра по труда. Оттук едва ли могат да се правят изводи за размера на недокументираната българска емиграция. Контактите с бюрата по труда обикновено са в прерогативите на самите работодатели. Огромното мнозинство от завърналите се емигранти, имали такива контакти, обаче подчертават добронамереното отношение към тях. Това най-вероятно са хора, търсещи самонаетост; пребиваващи със съответните разрешения за работа и плащащи осигуровки, но останали без работа и т.н. Очевидно услугите, предлагани от социалната система на приемащите страни, удовлетворяват емигрантите. Това би могло да бъде допълнителен стимул за последващо заминаване зад граница (Фигура 6).

Фигура 6

Разпределение на респондентите в зависимост от контактите им с бюрата на труда в приемащите страни

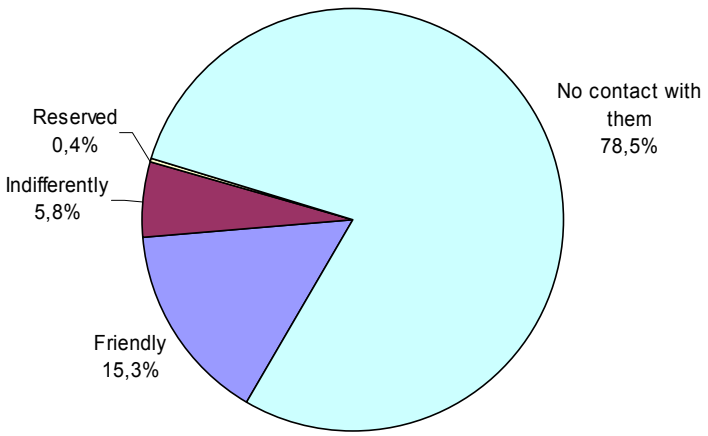

3.2.2. Дестинации, заетост, удовлетвореност от престоя зад граница

Със следващата част от въпросите на *раздел С* се идентифицират предпочитаните дестинации на завърналите се емигранти; отрасълът, в който са намерили реализация; доколко според тях самите трудът им е бил квалифициран, и степента на удовлетвореност от престоя им зад граница.

Очевидно страните от Европейския съюз са водещи дестинации. Германия продължава да е най-привлекателна. Прави впечатление обаче, че страните от Средиземноморието (Гърция, Испания и Италия) са привлекли над 40% от завърналите се в страната български емигранти. А ако към тях се добавят и страни като Португалия, Кипър и Малта; а също и Турция, ще се установи, че над половината от завърналите се емигранти са предпочели южноевропейски дестинации (определяни като нови страни на имиграция). Фактор за това е не само географската близост (Гърция, Италия, Турция), но и сходният манталитет на южноевропейците (каквото и да означава това).

Таблица 10

Разпределение на респондентите според предпочитани дестинации

Страна, регион	%
Германия	15.5
Гърция	15.1
Испания	14.0
Италия	13.8
Друга страна от ЕС / ЦЕ	18.7
Турция	5.6
САЩ. Канада	5.7
Друга страна (Русия. Израел ...)	11.6
Общо:	100.0

Предпочитанията на дестинациите намират обяснение, когато се вземе под внимание обявената заетост по отрасли – 22.3% от завърналите се са били ангажирани в селското стопанство, 17% - в транспорта и близо 14% - в туризма и ресторантьорството. Толкова е делът на заетите и в строителството. Голяма част – над 12% общо, са били ангажирани с грижи за деца, възрастни, домакински труд и др. Очевидно структурата на икономиката и на пазара на труда в Южна Европа позволява по-гъвкаво да се абсорбират предлаганите от новата източноевропейска емиграция труд и квалификация в сравнение с други региони на континента.

Не може да не се посочи, все пак, че 2/3 от завърналите се емигранти са били заети с работа, близка до описанието на т.нар. *3-d jobs* – dirty, dangerous, difficult,[17] непривликателна за местните хора. Прави впечатление обаче, че над половината от завърналите се определят заетостта си зад граница като квалифицирана; при това 45% от тях сочат, че са имали договор със съответния

[17] Martin, P. Цит. съч.

работодател; а над 80% от респондентите твърдят, че са били заети на пълен работен ден (Фигура 7). Прави впечатление също високата удовлетвореност от престоя зад граница – над 80% от всички респонденти твърдят, че са удовлетворени - напълно или в известна степен, от пребиваването си. Очевидно всички тези фактори стимулират емиграционните нагласи в страната.

Таблица 11

Разпределение на респондентите според отрасъла, в който са били заети

В какъв сектор работихте там?	%
Селско стопанство	**22.3**
Строителство	**13.7**
Промишленост	4.7
Занаяти	0.7
Транспорт	**17.0**
Туризъм/Заведение	**13.8**
Здравеопазване	1.3
Домакински труд	3.9
Грижи за деца	2.2
Грижи за възрастни/болни/инвалиди	5.0
Наука/образование	2.4
Друго	13.1
Общо:	100.0

Фигура 7

Разпределение на респондентите в зависимост от оценката им за труда, с който са били ангажирани

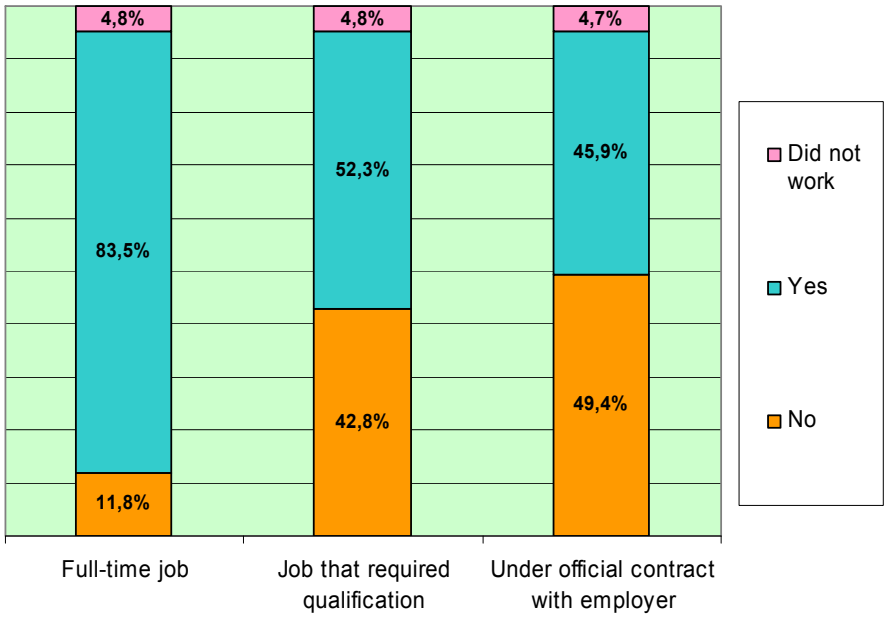

3.2.3. Зависимост на дела на изразходваните зад граница средства и на получавания доход от основни променливи, характеризиращи завърналите се емигранти

За анализ на относителния дял на изразходваните зад граница средства и на размера на получавания доход (доход, нето, т.е. след приспадане на направените разходи) се оценяват два регресионни модела при следните зависими променливи:

за модел 1 – "относителен дял на дохода, изразходван зад граница";

за модел 2 – " месечен доход, нето".

Използва се един и същ набор от независими променливи, както следва:

- пол (1 за жените, 0 за мъжете);
- възраст (брой години);
- образование (1 за висше образование, 0 за средно или по-ниско);
- продължителност на престоя зад граница (брой месеци);
- степен на владеене на езика (1 за отлично или средно, 0 за слабо или за тези, които не владеят езика на приемащата страна);
- наличие на работно място, преди заминаването (1 за „да", 0 за „не");
- контакт с бюрата по труда в приемащата страна (1 за „не", 0 за „да").

В първия случай значителни зависимости се получават за променливите възраст (брой години); продължителност на престоя зад граница (брой месеци); наличие на работно място. Най-убедителни са резултатите за възрастта. При по-възрастните емигранти се наблюдава отрицателна зависимост – очевидно при равни други условия те са склонни да ограничават разходите си в по-голяма степен, отколкото по-младите, което е напълно разбираемо. Обратно, в потвърждение на резултати и от други емпирични изследвания[18] с нарастването на продължителността на престоя зад граница се увеличава и делът на разходите, които се правят.

Същевременно при наличието на работно място преди заминаването, подобно на възрастта, се наблюдава отрицателна зависимост спрямо дела на разходите – очевидно заминаващите с предварително осигурено работно място могат да си позволят икономии за сметка на средства, иначе необходими за намиране на

[18] Keiko Osaki. Migrant remittances in Thailand: economic necessity or social norm? - Journal of Population Research, Nov, 2003.

работа. Не се наблюдава нетен ефект за джендър променливата, образователния ценз, степента на владеене на езика и контактите с местната трудова администрация.

Що се отнася до зависимостта на получавания доход (нето) зад граница от коментираните независими променливи; налице е ефект само при демографските променливи – пол и възраст, и при образователния ценз.

Най-отчетлив ефект се констатира по отношение на равнището на образование. Наличието на висше образование в случая корелира позитивно с равнището на получавания доход. Съвсем очаквано по-образованите и с по-висока квалификация емигранти „генерират" по-високи доходи и съответно трансфери в сравнение с хората със средно и по-ниско образование. Освен това при ниво на значимост 8% може да се твърди, че по-възрастните емигранти са и, средно взето, с по-високи доходи. Може да се заключи също, че жените са с по-ниски доходи в сравнение с мъжете-емигранти (все пак при ниво на значимост 10%).

Таблица 12

Зависимост на разходите зад граница и дохода на завърналите се български емигранти от основни променливи

Зависима променлива: **Относителен дял на месечния доход**. изразходван в чужбина (%)					
	B	Std.Err.	Beta	T	Sig.T
Константа	0.536	0.076		7.086	0.000
Пол (жена)	0.006	0.035	0.016	0.161	0.872
Възраст	**-0.004**	**0.001**	**-0.314**	**-3.269**	**0.002**
Образование (висше)	-0.001	0.041	-0.002	-0.017	0.986
Продължителност на престоя (брой месеци)	**0.002**	**0.001**	**0.208**	**1.983**	**0.051**
Владеене на езика	0.066	0.043	0.162	1.532	0.129
Наличие на работно място преди заминаването	**-0.070**	**0.039**	**-0.179**	**-1.800**	**0.075**
Без контакт с местните бюра по труда	0.011	0.039	0.029	0.287	0.775
Модел 1 резюме:	R	R Square	Adj. R Sq.	Signif.F	
	0.473	0.224	0.161	0.002	
Зависима променлива: **Месечен доход нето** в чужбина					
	B	Std.Err.	Beta	T	Sig.T
Константа	155.8	268.7		0.580	0.564
Пол (жена)	**-213.9**	**123.3**	**-0.179**	**-1.734**	**0.087**
Възраст	**8.8**	**4.9**	**0.182**	**1.805**	**0.075**
Образование (висше)	**304.9**	**146.0**	**0.220**	**2.088**	**0.040**
Продължителност на престоя (брой месеци)	-0.8	3.6	-0.024	-0.214	0.831
Владеене на езика	-8.7	153.9	-0.006	-0.057	0.955
Наличие на работно място. преди заминаването	133.9	138.6	0.101	0.966	0.337
Без контакт с местните бюра по труда	176.0	139.3	0.133	1.264	0.210
Модел 2 резюме:	R	R Square	Adj. R Sq.	Signif.F	
	0.385	0.148	0.079	0.047	

За разлика от първия случай при втората регресия не се наблюдават ефекти за променливите продължителност на престоя и наличие на работно място. Може да се твърди все пак, че по-продължителният престой не стимулира нарастването на относителния дял на разходите зад граница в степен, че това да ограничава потенциалните трансфери. Що се отнася до отсъствието на нетен ефект при променливата предварително осигурено работно място, вероятно тук сработва хипотезата за асиметрия на информацията – работодателите в приемащите страни не разполагат с достатъчно информация, за да диференцират предлагания от българската емиграция труд. Ето защо и неговата цена е, общо взето, една и съща, независимо от това дали се разчита на предварително осигурено работно място.

И при двете регресии тестването на променливите степен на владеене на езика и контакти с местната трудова администрация не регистрира очаквания нетен ефект.

4. Доходи на домакинствата и трансфери

Въз основа на информацията, получена от първите два блока на въпросника – А и В, е направен опит да се оцени ефектът от трансферите върху доходите на домакинствата, а също и да се получи престава за тяхното използване (потребление/бизнес); въпреки че специално вторият вид оценки често се подлагат на съмнение в литературата.[19]

4.1. Начини на извършване на трансферите

Преди това обаче оценяваме начините, по които завърналите се в страната емигранти, както и членовете от домакинствата, които в момента са в чужбина, превеждат средства на своите близки. Потвърждава се очакването, че това най-често става в брой. Сравнително по-рядко се използват банкови преводи или други начини - Western Union, Money Gram и т.н. А това без съмнение е една от основните причини за констатираното разминаване между официалните и емпиричните извадкови оценки за частните трансфери към физическите лица.

Таблица 13

Начини на извършване на трансферите (%)

Как получавахте /получавате/ средства от лицата, пребивавали /пребиваващи/ в чужбина?	Периодично	Еднократно	Непосочили
Лично, в брой	56.0	19.0	25.0
Чрез банкови преводи	20.7	3.3	76.0
Чрез Western Union, Money Gram или друг небанков превод	14.5	4.8	80.7
Друг начин	8.4	1.8	89.8

Забележка. Процентите *на всеки ред* показват относителния дял на домакинствата, указали периодичността на превеждане на средства по посочените начини, спрямо домакинствата, получаващи трансфери. Дяловете се сумират до 100% по редове.

[19] Taylor, J. E. Цит. съч.

4.2. Влияние на трансферите върху доходите на домакинствата

Прави впечатление високият относителен дял на получаващите трансфери семейства при домакинствата с доходи над 800 и особено над 1000 лв. Същевременно техният относителен дял е близо два пъти под този на домакинствата с до 200 лв. средномесечен доход. В крайна сметка при домакинствата, разчитащи на подкрепа от свои близки зад граница, средномесечният доход е с около 1/3 по-висок от средния доход на всички домакинства, попаднали в извадката. Разликата се размива при оценката на средномесечния доход на лице от домакинството. Все пак и тук той е с над 12% повече в сравнение със средния доход на всички отговорили.

Таблица 14

Разпределение на **домакинствата** от наблюдаваната съвкупност по средномесечен паричен доход ***на домакинство***

Получаване на средства от чужбина в домакинството (%)	Не	Да	Общо
	88.1	11.9	100.0
От тях:			
До 200 лв.	27.7	14.7	26.1
201 - 400 лв.	28.3	25.9	28.0
401 - 600 лв.	21.9	21.6	21.8
601 - 800 лв.	13.4	13.8	13.4
801 - 1000 лв.	4.4	8.6	4.9
Над 1000 лв.	4.4	15.5	5.7
Общо:	100.0	100.0	100.0
Среден месечен паричен доход ***на домакинство*** (лв.)	403.72	544.83	420.49
Разликата от средния доход на домакинство (%)	-4.0	29.6	–
Среден брой лица в домакинство (бр.)	2.63	3.10	2.69
Среден месечен паричен доход ***на лице*** в домакинство (лв.)	153.51	175.75	156.32
Разликата от средния доход на лице (%)	-1.8	12.4	–

Положението на значително по-висок дял домакинства, получаващи трансфери, се е подобрило в сравнение с тези, декларирали, че не получават такива - съответно всяко четвърто спрямо всяко десето домакинство. И обратно, делът на получаващите средства от чужбина е по-нисък спрямо този на неполучаващите при домакинствата, посочили, че не са настъпили промени или че материалното им положение се е влошило (Фигура 8).

Фигура 8
Промяна в материалното положение след 2000 г. на домакинства, получавали и на такива, които не са получавали трансфери

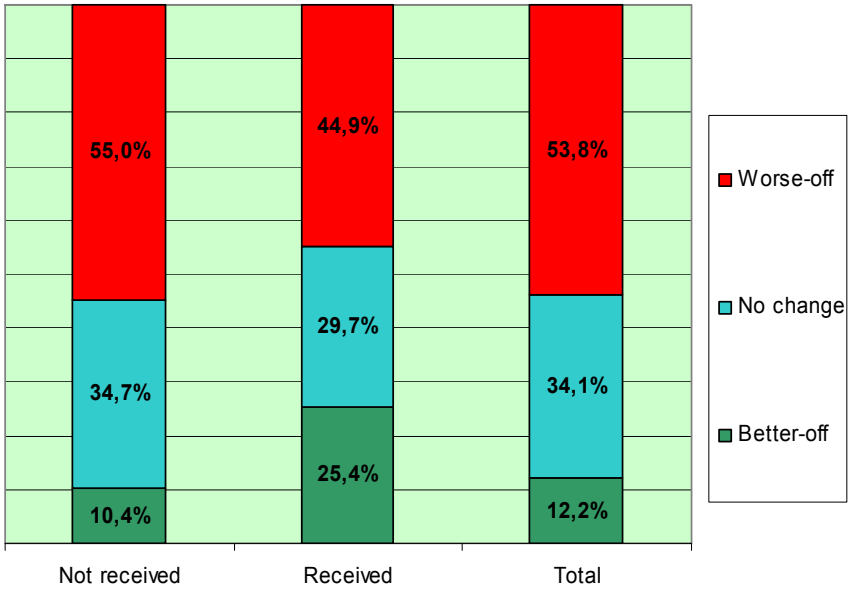

За да установим нетните ефекти на средствата, получавани от чужбина, върху доходите на българските домакинства, оценяваме и два линейни регресионни модела:

1) за ефекта върху средномесечния доход на домакинствата;

2) за ефекта върху средномесечния доход на едно лице от домакинство.

Зависимите променливи в двата модела са, както следва: средномесечен паричен доход на едно домакинство и средномесечен паричен доход на 1 лице от домакинство; а независимите променливи от своя страна, са:

- район на местоживеене (дихотомна променлива, приемаща 1 за земеделските и 0 за градските домакинства);
- наличие на собствен бизнес (дихотомна променлива, приемаща 1 за домакинствата, в което има лице, развиващо бизнес);
- размер на домакинството (общ брой лица);
- средномесечни трансфери на домакинство (лв.) в първия случай и трансфери на лице от домакинството във втория.

Резултатите от регресионния анализ (модел 3 – при зависима променлива доход на домакинство в лева) очертават отрицателна зависимост според населеното място - от една страна, домакинствата в земеделските райони са със, средно взето, по-нисък доход, а от друга, домакинствата, които развиват бизнес, съвършено очаквано са с по-високи доходи от останалите – както общо, така и на лице от домакинството. Beta коефициентите в първия случай разкриват съпоставим ефект на средномесечните трансфери в сравнение с населено място, бизнес-инициативи и др.

Във втория случай (модел 4 – при зависима променлива доход на лице от домакинството в лева) се открояват очаквани отрицателни зависимости по отношение на населено място и брой лица в едно домакинство и положителни при наличието на предприемаческа дейност, а също и на трансфери (в случая средномесечни трансфери на лице от домакинство в лева). Beta коефициентите са значими най-вече за брой лица в едно домакинство и наличието на собствен бизнес; ефектът от трансферите е съпоставим с ефекта на населеното място.

Таблица 15

Зависимост на дохода на българските домакинства от основни променливи (регресионен анализ)

Зависима променлива: Средномесечен паричен доход **на домакинство** (лв.)					
	B	Std.Err.	Beta	T	Sig.T
Константа	213.613	39.617		5.392	0.000
Селски домакинства	-141.490	16.702	-0.234	-8.471	0.000
Общ брой лица в домакинството	31.565	5.298	0.165	5.957	0.000
Наличие на собствен бизнес	264.300	26.529	0.278	9.963	0.000
Средномесечен доход на домакинството от чужбина (лв.)	0.549	0.065	0.238	8.485	0.000
Модел 3 резюме:	R	R Square	Adj. R Sq.	Signif.F	
	0.515	0.265	0.221	0.000	
Зависима променлива: Средномесечен паричен доход **на лице от домакинство** (лв.)					
	B	Std.Err.	Beta	T	Sig.T
Константа	261.773	25.558		10.242	0.000
Селски домакинства	-50.989	10.786	-0.133	-4.727	0.000
Общ брой лица в домакинството	-50.616	3.407	-0.417	-14.856	0.000
Наличие на собствен бизнес	120.812	17.089	0.200	7.069	0.000
Средномесечен доход на лице от домакинството от чужбина (лв.)	0.393	0.098	0.113	3.993	0.000
Модел 4 резюме:	R	R Square	Adj. R Sq.	Signif.F	
	0.489	0.239	0.236	0.000	

4.3. Използване на трансферите

Следвайки ранговете, представени на Таблица 16, заключаваме, че трансферите се използват главно за потребление, придобиване на автомобили и недвижима собственост. Същевременно използването на трансферите за бизнес, спестяване или лечение е със сходни рангове. Тази оценка е ограничена. Ето защо по-нататък оценяваме относителните дялове на домакинствата, придобили съответно имущество, както и разпределението им в зависимост от наличието на собствен бизнес.

От Таблица 17 се вижда, че делът на домакинствата, получаващи трансфери сред придобилите недвижима собственост, автомобили, земя и уреди за бита, е значително по-висок в сравнение със съответния дял на домакинствата, които не получават трансфери. Тази разлика е особено отчетлива по отношение закупуването на автомобили и земя. Прави впечатление все пак твърде слабият като цяло интерес към покупката на земя. Последното е следствие от неразвития все още пазар – проблеми с кадастри, приключване реституцията на земеделската земя в реални граници и т.н.

Таблица 16

Предназначение на трансферите, изпращани от българската емиграция

Използват се основно за:	Получаване на средства от чужбина						Общо		
	Да			Не					
	R	CV	%	R	CV	%	R	CV	%
Потребление	**1.28**	52	*96.1*	1.43	60	*83.3*	1.41	59	*84.9*
Придобиване на МПС	**2.17**	30	*40.3*	2.34	31	*37.2*	2.31	31	*37.6*
Придобиване на имоти	**2.25**	30	*27.9*	1.96	43	*40.7*	1.98	42	*39.2*
Изплащане на заеми	**2.29**	31	*33.1*	2.30	29	*30.8*	2.30	29	*31.1*
Спестяване	**2.53**	25	*30.8*	2.70	22	*18.2*	2.67	22	*19.7*
Развиване на бизнес	**2.55**	26	*24.3*	2.61	30	*22.0*	2.60	30	*22.3*
Лечение	**2.55**	26	*25.5*	2.54	30	*27.7*	2.54	29	*27.4*
Образование	**2.60**	29	*17.7*	2.72	24	*15.7*	2.70	25	*15.9*

Забележки:

1) Респондентите са приканени да поставят рангове от 1 до 3 за трите най-важни според тях насоки за използване на емигрантските трансфери в България.

2) Означенията са, както следва: R – среден поставян ранг; CV – коефициент на вариация на ранжирането (%); % - процент посочили (дял на домакинствата, поставили ранг на съответното предназначение на трансферите).

3) Респондентите от домакинствата, в които не са получавани или не се получават средства от чужбина, също са приканени да изразят своето мнение.

Таблица 17

Дял на домакинствата от извадката, придобили някои основни видове имущества през последните 5 години (%)

Получаване на средства от чужбина в домакинството	Жилищен имот	МПС	Земя	Уреди за бита
Не	7.7	14.3	1.7	41.9
Да	**11.7**	**38.3**	**3.3**	**75.8**
Общо	8.2	17.2	1.9	46.0

Очаквани резултати се получават по отношение използването на задграничните трансфери за бизнес – почти всяко пето домакинство, получаващо трансфери, развива предприемаческа дейност, докато това е така само за всяко десето от не разчитащите на такава подкрепа домакинства. При създаването на ново предприятие средствата се използват предимно за инвестиции; при поддържането на вече съществуващ бизнес – за оборотни средства (Таблица 18.1 и 18.2).

Таблица 18.1

Разпределение на домакинствата в извадката по наличие на собствен бизнес (%)

Има ли член на домакинството, който да развива собствен бизнес?	Получаване на средства от чужбина		
	Не	Да	Общо
Не	91.7	80.7	90.4
Да	**8.3**	**19.3**	**9.6**
Общо	100.0	100.0	100.0

Таблица 18.2

Използване на средствата за развиване на собствен бизнес (%)

Ако са използвани средства за развиване на собствен бизнес, то **предимно** за какво?	Дял на посочилите	От тях посочили:		
		За инвестиции	За оборотни средства	И за двете
За създаване на **нова** фирма	6.8	48.4	26.7	25.0
За подпомагане на **съществуваща** фирма	7.5	15.1	54.3	30.6
Общо:	14.3	30.9	41.2	28.0

Сектор на основната дейност на фирмата					
Селско стопанство	2.7	Търговия	**25.7**	Строителство	3.5
Производство	2.1	Транспорт	**38.3**	Услуги	**27.7**

Секторите Транспорт, Услуги и Търговия привличат по-голямата част от трансферите с производствено предназначение. Това, разбира се, са малки и средни предприятия, форми на самонаемане – например закупуване на автомобили и използването им като таксита и т.н.

Заключение

Направените дотук оценки на разходите и трансферите на българската емиграция (*раздели 1 и 2*), социално-демографската характеристика и трансферно поведение на завръщащите се емигранти (*раздел 3*), както и направените оценки на въздействието и използването на трансферите (*раздел 4*) подтикват към следните по-важни изводи и обобщения:

- Частните трансфери към физическите лица покриват 1/5 от търговския дефицит и достигат до около 1/3 от преките чуждестранни инвестиции. В този смисъл те са от решаващо значение за макроикономическата стабилност в страната. Така че българската политика е изправена пред дилемата да сдържа или, напротив, да либерализира трансграничната (особено краткосрочната) мобилност на населението.

- Официалната отчетност регистрира не повече от 1/2 от действителните трансфери. Не случайно над половината от завърналите се емигранти заявяват, че изпращат средства до своите близки главно в наличност.

- Очевидно предвид предпочитаните южноевропейски дестинации и заетост в земеделие, строителство и услуги разходите, необходими за организиране на заминаване зад граница, не надвишават едномесечния или двумесечния разход за престоя в приемащата страна.

- Въпреки че масовата българска емиграция се ангажира с непривлекателните за местните хора 3-d jobs, завръщащите се емигранти заявяват, че трудът им е бил квалифициран и че, общо взето, са удовлетворени от престоя си в чужбина.

- Размерът на трансферите зависи най-вече от образователния ценз. По-образованите емигранти „генерират" и по-високи трансфери.

- Последните се използват предимно за потребление, но също и „неалтруистично" – за придобиване на собственост и за бизнес. Те са с положителен нетен ефект върху доходите на българските домакинства. Високият относителен дял на семействата, разчитащи на такава подкрепа, сред домакинствата с доходи над 800 и 1000 лв. средномесечно е показателен за това.

Емпиричните свидетелства доказват съществуването на европейски миграционен модел „юг-юг" (от *нови емиграционни страни* от Югоизточна Европа към *нови имиграционни страни* в Южна Европа). Нещо повече, в страни като България този модел не просто е реалност, но и преобладава. Разбира се, неговият детайлен и по-прецизен анализ все още предстои. Няма никакво съмнение обаче, че политическите фактори в страните от Югоизточна Европа би трябвало да отчитат в по-голяма степен съществуващите миграционни практики и нагласи.

СЪСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА ЗАЕТОСТТА

***Победа Луканова*[1]**

Членството на България в ЕС налага актуализиране на досегашните средносрочни стратегически приоритети, свързани с пазара на труда. Изходните предпоставки за това са: разработените от правителството документи в годините на предприсъединителния процес; поетите ангажименти във връзка с пълноправното членство на България в ЕС; реализирането в краткосрочна перспектива на догонващата стратегия спрямо основни социални и икономически показатели на Съюза; подчиняването на националното ни развитие на съдържанието (изискванията) на основни програмни документи на ЕС и преди всичко на популярните интегрирани насоки за икономически растеж и заетост. Реализирането на поставените в тях цели трябва да се опира на приложението на концепцията за гъвкавост и сигурност на заетостта (флексикюрити). Нейната актуалност конкретно за българския пазар на труда произтича от отвореността на нашата икономика; увеличените обеми на външни и вътрешни инвестиции и предстоящите технологични промени; прогресивното застаряване на населението и намаляване броя на работната сила,[2] необходимостта от защита на националния пазар на труда. Както показва опитът на страните-членки, тази концепция позволява намирането на такива решения на пазара на труда, които не само да бъдат адекватни на структурните промени при запазване на предимствата на европейския социален модел, а и да ги стимулират. Доброто комбиниране на гъвкавост и сигурност също ще подпомогне конкуренто-способността и адаптивността на българските компании в глобализиращите се производства и пазари при други равни условия.

1. Състояние и проекции на заетостта

През последните три години у нас се наблюдава увеличаващ се брой на заетите и рекордно ниска безработица за условията на България. Въпреки това все още показателите за заетост и икономическа активност и безработица съществено се

[1] *Ст.н.с. д-р Победа Луканова работи в Икономическия институт на Българската академия на науките.*

[2] Повишаването на гъвкавостта на пазара на труда се налага поради необходимостта от повишаване на мобилността на работната сила, нейната квалификация, производителност и интензивност на труда; трудното интегриране на продължително безработните и на капсулираните „обезкуражени". Компенсирането на ниската гъвкавост с имиграция засега е извън обсега на политическите решения поради ограниченията, наложени от членството в ЕС, големите рискове и негативния пример за последствията от тези процеси, наблюдавани в някои европейски страни. Следователно гъвкавостта и сигурността трябва да дадат своя принос за решаване на проблема с вече очертаващия се недостиг от работна сила чрез повишаване предлагането на труд.

различават от постигнатото в страните-членки на ЕС (Таблица 1).

Таблица 1

Коефициенти на икономическа активност, заетост и безработица в България и страните-членки на ЕС (%)

Коефициенти на:	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**
1. Икономическа активност					
ЕС-25	68.7	68.7	69	69.3	69.7
ЕС-15	69.2	69.2	69.7	70.1	70.6
НПСЧ*-10	66.5	66.3	65.7	65.5	65.5
България	60.1	61.9	61.2	60.9	61.8
2. Заетост					
ЕС-25	62.4	62.8	62.8	62.9	63.3
ЕС-15	63.4	64	64.2	64.3	64.7
НПСЧ-10	57.4	56.6	55.8	55.9	56
България	49.9	49.7	50.7	52.5	54.2
3. Безработица					
ЕС-25	8.6	8.4	8.7	9	9
ЕС-15	7.6	7.2	7.6	8	8.1
НПСЧ-10	13.6	14.5	14.8	14.3	14.1
България	17	19.8	17.9	13.8	12.2

Източник: НСИ и Eurostat.

* НПСЧ – новоприети страни-членки.

За по-подробното характеризиране промените на активността, заетостта и безработицата у нас са сравнени прирастите им (вж. Таблица 2), които показват следното:

- увеличение на броя на заетите, което е по-високо от това на работната сила;
- категорично намаление на безработните, което сериозно "подхранва" заетостта;
- твърде различни обеми на намаление броя на икономически неактивните и безработните след 2002 г.; недостатъчно добре изразено активизиране на лицата извън работната сила.

Таблица 2

Промени в броя на лицата между 15 – 64 години (прираст в хил. средно за годината)

Година	Работна сила	Заети	Безработни	Икономически неактивни
2002/2001	-60.0	37.2	-73.5	26.0
2003/2002	-65.0	54.6	-143.1	-13.3
2004/2003	43.6	91.8	-48.2	-46.3
2005/2004*	4.6	70.1	-65.6	-27.1

* По предварителни данни за 2005 г.

Източник. НСИ.

Като цяло може да се обобщи, че през 2003 -2004 г. се наблюдава най-висока интензивност на положителните промени на пазара на труда. Те съвпадат с мащабната програма за намиране на работа на безработните бедни и успешно

проведените други активни мерки и програми. Годината не е най-добра, но относително спокойна от страна на реализирания икономически растеж. Впоследствие започналото преструктуриране на програми и мерки през 2005 г. и по-ниските от планираните стойности на растежа очевидно са имали неблагоприятно влияние върху нарастването на заетостта. Недостатъчната активност на частния сектор при разкриването на работни места и задържането на заетите също оказва определено негативно влияние върху равнищата на заетостта.

Започнатите промени в заетостта и безработицата са в правилно избрана посока. Може ли обаче да се приеме, че те са с достатъчно висока интензивност, която ще позволи достигане на конкурентни равнища в рамките на Европейския съюз?

В Стратегията по заетостта в България са посочени количествени показатели[3] само за три от формулираните подцели за периода до 2010 г. с поставяне на акцент върху повишаването на икономическата активност на населението и намаляването на безработицата. Приема се, че промените в заетостта ще следват тези цели. Като се отчете равнището на икономическа активност на населението между 15 и 64 години към момента на разработване и приемане на Стратегията (60.9%),[4] то очакванията са съответно за *66% икономическа активност на лицата между 15 и 64 години през 2010 г.* Според прогноза на НСИ се предвижда през 2010 г. населението между 15 и 64 години да бъде 5193.5 хил. човека.[5] При посочената икономическа активност (66%) и приетото в Стратегията равнище на безработица (не по-висока от 10%) през 2010 г. равнището на заетост на населението ще бъде 59.4% (вж. Таблица 3).

Ако обаче България се опита да се съобрази с изискванията на Европейския съюз за 70% равнище на заетост през 2010 г., то показателят за икономическа активност трябва да нарасне до 76-77% при съответни равнища на безработица от 8.7 - 10%. Тези прогнозни стойности представят два от възможните оптимистични варианти на развитие на пазара на труда.

Общото за трите варианта от Таблица 3 е предвиденото съществено нарастване на заетостта за сметка обаче на различни комбинации на намалението на броя на безработните и на икономически неактивните. Вторите два варианта условно могат да се приемат като оптимистични, докато първият е реалистичен, но твърде консервативен. Според него досегашните трендове на пазара на труда ще се продължат, което само ще ни води в посока на Лисабонските цели, но при запазване на изоставането.

[3] Според тези цели икономическата активност на населението у нас трябва да се увеличи с 5 пункта; коефициентът на безработица да достигне устойчиви стойности под 10%; 25% от дългосрочно безработните трябва да бъдат обхванати в активни мерки на пазара на труда.

[4] Стойностите са средно за 2003 г.

[5] За момента направената демографска прогноза се приема без резерви. Има обаче основания за очаквани благоприятни промени след приемането на България в ЕС като задържане на повече хора в средна и младежка възраст в страната и увеличаване на коефициента на раждаемост.

Таблица 3

Икономическа активност, заетост и безработица на населението между 15 и 64 години – състояние и проекции за 2010 г.*

Години	Общо, хил. 15 - 64 години	Работна сила			Лица извън работната сила, хил.	Коефициент на икономическа активност, %	Коефициент на заетост,%	Коефициент на безработица, %
		Всичко, хил.	Заети, хил.	Безра-ботни, хил.				
1. Фактическо състояние								
2001	5420.3	3357.5	2693.3	664.1	2062.8	61.9	49.7	19.8
2002	5386.4	3297.5	2730.5	590.6	2088.9	61.2	50.7	17.9
2003	5308.1	3232.5	2785.1	447.5	2075.6	60.9	52.5	13.8
2004	5305.4	3276.1	2876.8	399.3	2029.2	61.8	54.2	12.2
Изменение общо за периода 2001-2004	-114.9	-81.4	183.5	-264.8	-33.6			
Изменение средно за година през периода 2001-2004	-38.3	-27.1	61.2	-88.3	-11.2			
2. Прогнозни стойности според:								
2.1. Вариант 1. Стратегия на МТСП 2010 г. Коефициент на икономическа активност (66.0%), коефициент на безработица (10%)	5193.5	3427.7	3084.9	342.8	1765.8	66.0	59.4	10.0
2.2. Лисабонска стратегия за 2010 г.								
2.2.1. Вариант 2. Безработица 10% и 70% заетост	5193.5	4039.4	3635.5	403.9	1154.1	77.8	70.0	10.0
2.2.2. Вариант 3. Безработица 8% и 70% заетост	5193.5	3951.6	3635.5	316.1	1241.9	76.1	70.0	8.0
2.3. Разлики в броя на лицата 15-64 години за периода 2004 - 2010 (за 6 години)								
Първи вариант	-111.9	151.6	208.1	-56.5	-263.5			
Втори вариант	-111.9	763.3	758.6	4.7	-875.1			
Трети вариант	-111.9	675.5	758.6	-83.2	-787.3			
2.4. Средно за 1 година								
Първи вариант	-18.6	-18.6	25.3	34.7	-9.4			
Втори вариант	-18.6	-18.6	127.2	126.4	0.8			
Трети вариант	-18.6	-18,6	112,6	126,4	-13,9			

*****Изчисленията на броя на икономически активните, заетите, безработните и икономически неактивните лица са направени от автора на основа методологията на определянето им от Националния статистически институт.

Източник: Наблюдения на работната сила на НСИ, www.nsi.bg; Стратегия за пазара на труда www.mlsp.government.bg.

Вторият и третият вариант предвиждат много по-радикални решения, *според които през периода след 2005 г. средногодишно работната сила трябва да се увеличава с не по-малко от 100 хил. човека; увеличението на заетите*

*трябва да бъде по-високо от това на работната сила, а безработните трябва да продължат да намаляват броя си. Това означава, че з*а постигане на желаните равнища от 70% заетост нейният прираст до 2010 г. би трябвало да се удвои в сравнение с този общо за периода 2001-2004 г.[6].

2. Ресурси за подобряване на заетостта

2.1. Ограничаване броя на безработните

Постигнатите сега *равнища на безработица* в България са "конкурентноспособни" на тези общо за страните-членки на Европейския съюз и дори по-добри спрямо някои от тях.[7] Реалистична задача е да се положат усилия за поддържане на този процес и продължаване на намалението до 8% през 2010 г. За целта е необходимо да продължи работата с продължително безработните лица. Техният дял е към 60% от всички безработни при нарастване на броя на дългосрочно безработните мъже. Практически това твърдо ядро на безработните е съставено от представители на рисковите групи на пазара на труда с ниски шансове за наемане. Въпреки някои особености на техните групи те имат утвърдени общи социално-икономически характеристики. Тези лица са бедни, имат ниско образователно равнище и слаба или липсваща професионална квалификация. Силно рискова група на пазара на труда са ромите.

В процеса на преструктуриране на икономиката лицата с технически и инженерни специалности продължават да бъдат в по-неблагоприятна позиция при намиране на работа. Както беше посочено, обща тенденция обаче е по-лесното постъпване на работа на лицата със средно или по-високо образование.

Запазват се съществени различията между регионите и областите според равнището им на безработица. Безспорен лидер е Северозападният регион, като в областите Монтана и Видин тя е особено висока.

Основна предпоставка за ограничаване на безработицата е поощряването на търсенето от реалния сектор на икономиката. Досегашното намаление на безработицата обаче е сериозно стимулирано от провежданите политики на пазара на труда и преди всичко от програмата за заетост на бедни и продължително безработни (получаващи социални помощи).[8] Потокът на започналите работа в общия случай се характеризира с ниски степени на образованост и квалификация, без особени промени в структурата на търсените професии и на позиции, предлагащи временната заетост.[9] Все още и поради

[6] Прирастът на заетите между 15 и 64 години според наблюдението на работната сила средно за периода 2001 –2004 г. е бил с 61.2 хиляди за година, а за лицата над 15 години - с 652 хиляди (по данни на НСИ).

[7] Според данни от наблюдението на работната сила средногодишното равнище на коефициента на безработица през 2005 г.е 10.1%.

[8] Има се предвид програмата "От социални помощи към заетост".

[9] Според административната статистика на Агенцията по заетостта.

обективни причини[10] търсенето от страна на частния сектор не е достатъчно активно, за да предизвика съществени промени в равнищата на заетостта.

Продължаването на процеса на наемане на сега регистрираните безработни ще доведе до увеличаване броя на лицата с основно и по-ниско образование в работната сила, както и на тези с работнически специалности и/или с някакви професионални умения без квалификация или с остаряла такава. Реализирането на изискванията за повишаване на качеството на работната сила ще наложи подобряването на професионалните характеристики на тези лица да продължи.[11] Заедно с това обаче е необходимо да се подчертае, че повишаването на образователното и квалификационното равнище на заетите в бъдеще трябва да бъде много по-добре съобразено с реалните потребности на работодателите. Така то ще има значението и на *превенция спрямо изпадане в безработица на лицата със средно и по-високо образование и преди всичко на младежите и ще бъде предпоставка за лесния им и бърз преход към работа.*

2.2. Намаляване броя на икономически неактивните

През последните 5 години (вж. Таблица 3) броят на икономически неактивните спада, но не особено интензивно.[12] В рамките на годината обаче по правило неактивността намалява през зимните месеци, когато броят на регистрираните безработни нараства поради търсенето на работници за сезонни дейности

Икономически неактивните са твърде разнородна група, сред която с най-високи шансове за наемане са обезкуражените лица с предишна заетост. Те имат приблизително същите или по-лоши социално-икономически характеристики като тези на продължително безработните. Ако се приеме посочената възможност за попълване на броя на заетите с представители на групата на неактивните, то делът на нискообразованата и слабоквалифицираната работна сила в близко бъдеще ще нарасне. Промените в тези характеристики на работната сила още веднъж подчертават значението на професионалната квалификация и обучение на работещи възрастни.[13]

2.3. Повишаване заетостта на жените

Както показват данните от Таблица 4, икономическата активност на жените устойчиво е под средното за страната равнище. По-слабото участие на женската работна сила в сравнение с мъжете закономерно резултира в нейните по-ниски равнища на заетост и безработица от средните общо за населението.

[10] Ще бъдат разгледани по-нататък

[11] Въпросът е за професионална квалификация и обучение в рамките на продължаващото цял живот образование.

[12] За момента могат да се изброят някои по-главни причини за икономическата неактивност, без обаче да може да се характеризира активността на действието им. Това са по-ниската възраст за пенсиониране на жените от мъжете;незадоволителните условия на труд и съкращаването на активния трудов живот; трудното намиране на работа преди пенсиониране; добрата социална осигуреност на неработещите и др.

[13] Някои от особеностите на активизиране на определени социални групи са посочени по-нататък при разглеждането им.

Незадоволително е равнището на икономическата им активност и особено тази на жените след 45 години. Без да се изключва контингентът на безработните като възможен източник на увеличаване на женската заетост, трябва да се посочи, че е необходимо усилията да се насочат основно към икономически неактивните жени. Сред тях *обезкуражените жени, които търсят и са готови да започнат работа, трябва да заемат приоритетно място при посочената бъдеща интензивна работа общо с обезкуражените работници.*

Таблица 4

Разлики между коефициентите за икономическа активност, заетост и безработица на мъжете и жените между 15 – 64 години и равнищата им общо за населението (%)

Години	Мъже			Жени		
Коефициенти (%) на:	Икономическа активност	Заетост	Безработица	Икономическа активност	Заетост	Безработица
2000	4.7	3.7	0.3	-4.6	-3.6	-0.3
2001	4.9	3.3	1.0	-6.7	-4.9	-0.8
2002	4.7	2.9	0.8	-4.5	-2.7	-0.9
2003	4.5	3.6	0.3	-4.4	-3.5	-0.5
2004	4.6	3.7	0.6	-4.5	-3.6	-0.6
2005	4.9	4.2	0.3	-5.3	-4.9	0.3

Източник. НСИ.

Както беше посочено, критериалните очаквания на Европейския съюз са през 2010 г. заетостта на жените да достигне 60% средно за страните-членки. Може да се приеме, че за нас това е напълно достижима цел поради:

1. Досегашния растеж на коефициентите на заетост на жените.

През 2001 г. той е бил 43.6% и съответно 47.5, 49.0, 50.6 и 51.7% през 2002, 2003, 2004 и 2005 г. (9 месеца). Увеличението на коефициента през 2002 г. спрямо 2001 е с 3.9%, докато за следващите години то стига до 1.1% през 2005 г. Ако нарастването продължи по начина, установен след 2001 г. (с 1.1%), то до края на 2010 г. България ще бъде в състояние да достигне 57-58% заетост на жените, което е твърде близо до изискваното равнище от 60%. При малко повече усилия за подобряване достъпността на услугите за отглеждане на децата, помощ при домакинския труд и други мерки заетостта на жените може да достигне желаното равнище.

2. Предвидените реформи в пенсионната система, свързани с увеличаване на изискуемата възраст за получаване на пълна пенсия и евентуалното й изравняване с тази на мъжете също могат да наложат по-продължителна заетост на жените.

Засега все още по-ранното пенсиониране се разглежда като привилегия от някои жени. Други приемат това решение, защото с него се осигурява редовен паричен доход за семейството. Все повече жени обаче започват да променят мнението си в посока към изравняване на възрастта за пенсиониране. Програмите на МТСП за повишаване на заетостта на възрастните работници също съдействат за наемане на жени непосредствено в годините преди и след пенсиониране.

3. Жените са основната част от заетите в отрасли, които ще съхранят сегашните си равнища на заетост или ще ги увеличат. Това са шивашката и текстилната промишленост, търговията (51.6%), хотелите и ресторантите (60.2%), финансовото посредничество (64.8%), здравеопазването и социалните услуги (75.5%) и въобще в сектора на другите услуги (52.0%).[14]

Съществуват обаче и фактори, идващи от отрасловата структура на заетостта, които биха могли да възпрепятстват постигането на тези резултати. Това например може да бъде силното търсене на мъже - инженерни и технически кадри, при интензивно техническо и технологично обновяване на производствата или запазването на обратната ситуация на нискоефективни производства, изискващи упражняване на тежък физически труд. Друга неблагоприятна алтернатива спрямо равнището на активност на жените и на заетостта им могат да бъдат увеличената емиграция на жените в дългосрочен план, по-високи степени на инвалидизация и т.н.

2.4. Подобряване заетостта на възрастните

Според Лисабонската стратегия в края на 2010 г. заетостта на лицата между 55 и 60 години ще трябва да се достигне до 50%. Както се вижда от данните на Таблица 5, това е една от най-сериозните задачи пред пазара на труда поради високите дялове на безработните възрастни и на икономически неактивните.

Таблица 5

Трудова активност на населението между 55 и 64 години

Година	Население	Работна сила	Заети	Безработни	Иконом. неактивни	Коефициенти (%) на:		
	В хиляди, средно за годината					Икон. активност	Заетост	Безработица
2003	952.1	323.4	286.3	37.1	628.7	34.0	30.1	11.5
2004	960.4	347.5	312.0	35.5	612.9	36.2	32.5	10.2
2005	968.8	367.9	336.1	31.8	600.9	38.0	34.7	8.6
Прогноза 2010 г.*	1048.5	576.7	524.25	52.4	471.8	55	50	9.1
2005-2010 г.**	15.9	41.8	37.6	4.1	-25.8			

* Броят на населението между 55 и 64 години през 2010 г.е определен според цитираната прогноза на НСИ. Изборът на равнището на безработица отразява мнението на автора като възможна алтернатива през 2010 г.

** Средногодишен прираст.

Интензивната заетост на възрастните се подготвя в предишните години на трудова дейност с осигуряването на подходящи условия за работа и живот и системна квалификация. Както се посочва по-нататък, условията на труд засега не са на необходимото равнище. Предлаганите възможности за обучение се ползват основно от лицата до 40 години и изискват сериозна мотивационна работа с възрастните. Без да е необходимо навлизане в подробности, само ще

[14] Като цяло делът на жените в преработващата промишленост е почти равен на този на мъжете - 48.9% (Наблюдение на работната сила, трето тримесечие на 2006 г., НСИ).

отбележим лошото състояние на здравеопазването и на обкръжаваща среда. За момента не може да се твърди, че съществуват стабилни предпоставки за трудово и творческо дълголетие на работната сила.

Посочените възможности за активизиране на икономически неактивните чрез участието им в нетипични форми на заетост са особено актуални за лицата преди пенсиониране. Необходимо е по-широкото им популяризиране сред възрастното население като реална алтернатива за заетост и мотивиране на включването в нея.

2.5. Стратегическото значение на повишаването на заетостта на младежите

В дългосрочен план решаващото условие за развитие на конкурентоспособна работна сила и икономика е осигуряването на заетост на младите хора. Това е един от стратегическите приоритети в бъдещото развитие на пазара на труда, а именно – постигане на качествено нова траектория на баланса между търсенето и предлагането на младежка работна сила, както и по-висока степен на заетост на младежите.[15]

Заетостта, безработицата и икономическата активност на лицата между 15 и 24 години в България се подобряват. Въпреки това средно за последните 5 години коефициентът им на заетост е 2 пъти по нисък от общото му равнище в страната, а безработицата им е толкова пъти по-висока. Заетостта на младежите е сравнима само с тази на лицата между 55 и 64 години, но е по-ниска от тяхната.

Почти половината от безработните младежи (към 40%) остават на пазара на труда повече от 12 месеца.[16]. Забавянето на трудовия им преход обуславя високо стартово равнище за дългосрочната им безработица. Особено тревожен факт е, че към 2/3 от дългосрочно безработните младежи остават без работа за повече от 24 месеца. Това закономерно увеличава броя на обезкуражените млади хора. Според данни на НСИ младежите между 15 и 24 години[17] имат най-висок относителен дял в структурата общо на обезкуражените лица, което доказва, че именно те най-трудно намират работа. Това е една от възможно най-негативните характеристики на пазара на труда у нас. При това въпреки подобряването на коефициентите на заетост на младите мъже се оказва, че те преценяват възможностите си за наемане като по-ниски в сравнение с жените.

---

[15] Стратегията за национална младежка политика (2003-2007 г.) има очертани пет приоритета: създаване на условия за здравословен начин на живот; повишаване на качеството и ефективността на образованието - формално и неформално; формиране на мотивация за трудова заетост; активизиране на гражданското участие; подобряване и повишаване на информираността и мобилността.

[16] Относителният дял е на младежите между 15 и 29 години.

[17] През трето тримесечие на 2005 г. например 24.0% от обезкуражените са младежи между 15 и 24 години, а 44.5% са между 15 и 34 години (Наблюдение на работната сила, трето тримесечие на 2005 г. НСИ).

Неблагоприятните оценки на младежката заетост в България се задълбочават при сравненията със страните-членки на Европейския съюз (ЕС-25) (Таблица 6). България изостава от техните равнища на заетост. Окуражителен факт е намаляването на разликите с младежката заетост в новоприетите държави,[18] която се проявява най-силно при младите жени.

Таблица 6

Разлика в равнището на заетост на младежите в България с това в страните-членки на ЕС (%)*

	2000 г.	2001 г.	2002 г.	2003 г.	2004 г.	2005 г.*
България						
Общо	18.8	18.3	18.9	20.7	21.5	21
Мъже	19.9	18.5	19.4	21.7	23.2	23.2
Жени	17.7	18.1	18.4	19.6	19.6	18.8
Разлики между България и ЕС-25 (%)*:						
Общо	-19.3	-19.8	-18.6	-16.2	-15.3	n.a.
Мъже	-21.5	-22.9	-21.1	-18.1	-16.6	n.a.
Жени	-17.1	-16.7	-16.1	-14.3	-14.2	n.a.
Разлики между България и ЕС-15 (%)*:						
Общо	-21.7	-22.6	-22.0	-19.2	-18.5	n.a.
Мъже	-24.0	-25.8	-24.7	-21.1	-19.7	n.a.
Жени	-19.3	-19.3	-18.6	-17.4	-17.4	n.a.
Разлики в между България и новоприетите страни (%)*:						
Общо	-9.6	-8.8	-6.4	-3.7	-2.4	n.a.
Мъже	-11.4	-11.1	-8.6	-5.8	-3.8	n.a.
Жени	-8.0	-6.2	-4.2	-1.9	-1.2	n.a.

* Заети лица между 15-24 като относителен дял спрямо общото население в същата възраст.
** Средно за Q1 и Q2, непретеглени.
Източник: Indicators for monitoring the 2004 Employment Guidelines, 2005 Compendium. EC, 11.07.2005; НСИ/България.

Ако заетостта на младежите продължи да нараства с по 1.3 – 1.5 процентни пункта, както е било през периода 2002 – 2005 г., то на страната ще са нужни към 3 години за достигне на младежката заетост, регистрирана от новоприетите страни-членки през 2005 г., и към 10 години на заетостта на младежите общо в страните-членки на ЕС-25 за същата година. Тази динамика е твърде ниска и наблюдаваното сега изоставане ще продължи. По-интензивните промени на трудовата активност на младежите налагат не само активизиране на неактивните, но и намаление на броя на безработните млади (Таблица 7). Това е трудна задача, решаването на която има стратегическо значение за качеството на работната сила и изисква добре балансиран подход.

Общото изискване за подобряване качеството на трудовите ресурси налага нарастване на икономическата активност на младежите на възраст, предполагаща завършено средно образование, т.е. между 19 и 24 години. Успоредно с това трябва да се стимулира завършването на средно образование от тези между 15 и 19 години.[19] За втората група не е подходящо да се

[18] Заетостта на младежите в България през 2004 г. е по-висока в сравнение с Латвия (20.3%) и се приближава до тази на Литва (21.4%), Полша (21.7%) и Унгария (23.6%).
[19] Това ще доведе до определено намаляване на постъпващите на пазара на труда, което може да се компенсира с осигуряване на условия за по-висока заетост на възрастните и лицата в пенсионна възраст (които искат и могат да работят).

препоръчва радикално увеличаване на активността с изключение на участие в трудови дейности, съвместими с учението.

Таблица 7

Трудова активност на населението между 15 и 24 години

Година	Население	Работна сила	Заети	Безработни	Иконом. неактивни	Коефициенти (%) на:		
	В хиляди, средно за годината					Иконом. активност	Заетост	Безработица
2003	1062.6	311.0	227.0	84.0	751.6	29.3	21.4	27.0
2004	1062.0	307.1	227.9	79.2	754.9	28.9	21.5	25.8
2005	1048.5	292.2	226.9	65.2	756.3	27.9	21.6	22.3
Прогноза 2010*	898.5	465.0	404.3	60.6	433.5	51.8	45.0	13.0
2005-2010 г.**	-30.0	34.6	35.5	-0.9	-64.6			

*Броят на населението между 15 и 25 години през 2010 г. е определен според цитираната прогноза на НСИ. Изборът на равнището на безработица отразява мнението на автора като възможна алтернатива през 2010 г.

** Средногодишен прираст.

Източник:НСИ, www.nsi.bg.

Предвид необходимостта от съчетаване на работа с образование и отглеждане на деца, формите на нетипична заетост ще имат значение и за младежите. Важен проблем също е и изваждането на светло на сегашната сравнително висока младежката заетост в сивата икономика в туризма, хотелите и ресторантите, в строителството и някои други.[20]

В заключение трябва да се обобщи, че оползотворяването на сега съществуващите резерви от страна на предлагането на труд ще прибави към заетите главно нискообразована и слабоквалифицирана работна сила на средна възраст или над нея. Подобряването на качеството на трудовите ресурси чрез системата за продължаващо обучение е без алтернатива в близка и средносрочна перспектива[21] заедно с повишаването на гъвкавостта и сигурността на заетостта и подобряването на условията на труд.

3. Социално-икономически предпоставки за нарастване на заетостта

3.1. Икономически растеж

Ускоряването на положителните промени в заетостта при равни други условия зависи от икономическия растеж и възможностите му да създава повече работни места. Приема се, че с намаляването на темпа на БВП безработицата нараства, и обратното.[22] Същевременно увеличените обеми на произведената брутна добавена стойност (БДС) свидетелстват за масата на труда и неговата производителност.

БВП на човек от населението не само расте бавно, но и запазва нисък реален обем. През 2004 г. той (с отчитане на паритета на покупателната сила) е 30.4

[20] Разгледана е по-нататък.

[21] Други предпоставки са подобряване на качеството и достъпност на здравеопазването, поддържане на чиста околна среда, модернизиране на социалната инфраструктура и т.н., които тук не се разглеждат в детайли.

[22] Вж. по-подробно Цанов, В., П. Луканова. Безработицата в България. С., 2003, с. 32.

при 26.6 през 2000 г., като все още остава под равнището от 1995 г.[23] Във връзка с това (и поради други причини) през октомври 2005 г. оценките на потребителите относно възможностите за инвестиране (например в закупуване на кола, жилище или сериозен ремонт) силно се влошават въпреки структуроопределящата роля на индивидуалното потребление в крайната консумация.[24] Тази песимистична оценка се прави в момент на продължаващ улеснен достъп на населението до потребителски кредити.[25]

През 2005 г. се наблюдава съществено нарастване на инвестициите (общото бруто капиталообразуване за сметка главно на основния капитал).[26] Има основания да се приеме предположението, че това е резултат от кредитната експанзия и във връзка с възстановяване на щетите от наводненията.[27] В последна сметка преструктурирането на компаниите подхранва очаквания за стабилизиране на заетостта в близко бъдеще, а работата по отстраняване на щетите доведе до разширяване на временната заетост през 2005 г.

Запасите също нарастват до 15.11% от общото бруто капиталообразуване[28] (по предварителни данни). Делът им може да се дължи на нереализирана поради различни причини готова продукция и преди всичко на незавършено строителство, както и да се обясни с ниско качество на продукцията за износ, свиване на потребителското търсене на вътрешния пазар за стоки и услуги, нарушени връзки между предприятията и др. Последните причини провокират определен песимизъм за заетостта и икономическия растеж в близко бъдеще.

От друга страна обаче, по същество растежът на производствени запаси е растеж на реални активи. Икономическата логика предполага, че те ще бъдат използвани в производствата и включени в производствените разходи. Това при равни други условия е предпоставка за продължаване на трудовия процес и нарастване на масата на живия труд и на заетостта в близка перспектива. Тя обаче изглежда твърде хипотетична на фона на външнотърговското салдо за последните 6 години.[29] Вносът упорито нараства (особено през 2005 г.), с което

[23] При ЕС-25 = 100%.

[24] Според резултатите от анкетите на потребителите през януари 2006 г. показателят на "доверие на потребителите" се увеличава с 2.4 пункта, но не достига равнището от януари предходната година. Това подобрение се дължи изцяло на по-благоприятните очаквания на потребителите (увеличение на балансовите показатели спрямо октомврийското наблюдение с 3.3 и 3.8 пункта). Последните анкети на НСИ показват по-малко песимизъм както в очакванията за безработицата, така и в очакванията на потребителите за развитието на инфлацията през следващите 12 месеца, но въпреки това двата балансови показателя остават на сравнително високо ниво (по информация на НСИ).

[25] Средният доход на лице в домакинствата, получен от кредити и заеми, през септември 2005 г е 9.17 лв. при 4.19 лв. за септември 2004 г. През ноември 2005 г. той достига 20.59 лв. при 7.20 лв. през ноември 2004 г. (по данни на НСИ).

[26] Реалното увеличение на инвестициите (бруто капиталообразуване в основен капитал) с 21.5% определя нарастващ относителен дял на тази категория до ниво от 27.9% от БВП. За 2005 г. те са съответно дял 23.8 и ръст 19.0% (по данни на НСИ).

[27] Икономиката на България през 2005 г. Доклад на Центъра за икономическо развитие, www.ced.bg.

[28] През 2004 г. те са били 11.21%, през 2003 – 10.87%, през 2002 и 2001 г. съответно 7.75 и 11.82%. (по данни на НСИ).

[29] През 2005 г. салдото е (-16.6%) дял в БВП; през 2004 – (-10.2%); през 2003, 2002 и 2001 г. съответно (-9.4%), (-6.6) и (-7.6%). По данни на НСИ.

(и не толкова с местно производство) се отговаря на повишеното вътрешно търсене. Той включва както потребителски, така и инвестиционни стоки.

При проектиране възможните промени на заетостта представлява интерес и разпределението на БДС по сектори. Общо тя расте по-бавно през 2005 в сравнение с 2004 г. Най-висок принос имат произведените обеми в сферата на услугите (60.3% дял и 8.6 % прираст спрямо 2004 г.), следвани от индустрията (30.4% дял и 7.3% прираст за същата година), при негативен растеж на произведеното в земеделието. Съществуват реални основания за намаляваща производителност на труда през 2005 г.[30]

Най-обезпокоителна е ситуацията в земеделието, което като обеми и темпове повтаря кризисната за него 2000 г.[31] През 2005 г. се регистрира отрицателен прираст на неговата продукция. Проблемите в земеделието са едни от главните доводи за песимизма относно обема и динамиката на БДС в средносрочна перспектива и свързаните с него общи равнища на заетост.

Дефицитът по текущата сметка продължава да расте и да подхранва опасенията за финансовата стабилност в страната. В допълнение към това е нарастващата инфлация,[32] силно повлияна от повишението на цените на хранителните продукти.

При така сложилата се стопанска конюнктура съвсем закономерни са слабите промените на индекса за бизнес-климата ESTAT през 2005 г.[33] Според бизнес-анкетите на НСИ се влошава о*бщият "показател на доверие*" в икономиката. Провежданата анкетата с потребителите също регистрира засилване на песимизма в оценките и очакванията им. Те обаче се променят през януари 2006 г., когато слабо се променят нагласите на реалния сектор за приемане на нови работници и разкриване на работни места за сезонните работи през лятото.

Може да се обобщи, че засега икономическият растеж не създава достатъчно добри условия за насърчаване растежа на заетостта. Ако той не се ускори, ще е трудно да се очаква, че ще успеем да реализираме европейските цели за заетост в определения времеви хоризонт до 2010 г. Може да се предполага приближаване до тях и достигането им след 2013 г. при евентуално пълноценно усвояване на предвидените за страната структурни фондове. Засега обаче практиката не е особено окуражителна поради проявен нисък административен капацитет, както и по други причини. Преодоляването на тези слабости няма

[30] Икономиката на България през 2005 г. ..., www.ced.bg.

[31] Услугите растат с променлив успех и сравнително слабо след 1999 г., но при увеличаващи се относителни дялове (от 58.8% през 2002 г. до 60.3% през 2005 г.). Темповете на произведената продукция в сектора на индустрията също нарастват, но не и с регистрираните високи стойности от 2000 г. (по информация на НСИ, www.nsi.bg.).

[32] Инфлацията през декември 2005 г. нараства с 6.5% на годишна база. Сравнително умерената й промяна през първата половина на 2005 г. беше прекъсната през август. Само през Q4/2005 индексът на потребителските цени се е увеличил с 3.2 %.

[33] ESTAT индексът се променя от 3.55% през април на 3.12% през юли и 3.73% през октомври 2005 г. (по информация на ЦИР, www.stat.bg).

алтернатива, въпреки че ще изисква време, средства и интензивна подготовка на държавната администрация.

3.2. Стимулиране на промени в отрасловата структура на заетостта

В отраслов аспект[34] първостепенно значение има стабилизирането и разширяването на заетостта в преработващата промишленост, доколкото тя осигурява към една четвърт от заетостта в страната. През 2003, 2004 и 2005 г. динамиката на заетостта се дължи главно на увеличения брой на заетите в здравеопазването и социалните дейности, строителството и промишлеността (Таблица 8). Макар и не през всяко от тримесечията, но преобладаващо положително влияние върху равнището на общата заетост има тази в транспорта, както и в хотелите и ресторантите.

Таблица 8

Динамика на заетостта по отрасли за периода 2003- 2005 г.

Прирасти/ Тримесечия	Прираст (хил.) през:							Изменение на прираста		
	(1) 2004 спрямо 2003г.				(2) 2005 спрямо 2004г.			(2) спрямо прираст (1)		
	Q1	Q2	Q3	Q4	Q1	Q2	Q3	Q1	Q2	Q3
Общо	79.5	93.8	91.5	86.3	54.6	39.1	73.5	-24.9	-54.7	-18.0
Селско, ловно, горско и рибно стопанство	4.2	-1.6	-5.0	-11.8	-13.8	-38.7	-18.1	-18.0	-37.1	-13.1
Добивна промишленост	-1.6	-3.1	-0.8	-5.5	-2.6	-2.0	0.0	-1.0	1.1	0.8
Преработваща промишленост	15.5	37.8	10.6	11.5	37.2	31.2	37.6	21.7	-6.6	27.0
Производство и разпределение на електроенергия, газ и вода	3.2	4.2	7.0	-3.6	2.3	3.6	-0.6	-0.9	-0.6	-7.6
Строителство	13.3	13.5	19.6	27.4	16.4	18.3	24.5	3.1	4.8	4.9
Търговия, ремонт на автомобили, лични вещи и стоки за домакинството	6.1	14.2	18.1	12.0	9.4	0.9	16.2	3.3	-13.3	-1.9
Хотели и ресторанти	13.9	3.6	16.2	13.5	1.7	14.0	19.9	-12.2	10.4	3.7
Транспорт, складиране и съобщения	6.5	-6.8	-6.1	-6.1	-6.9	8.3	1.9	-13.4	15.1	8.0
Финансово посредничество	3.3	6.5	5.3	0.0	0.3	4.4	4.1	-3.0	-2.1	-1.2
Операции с недвижими имоти и бизнес-услуги	10.0	27.6	15.5	13.5	13.5	10.4	10.0	3.5	-17.2	-5.5
Държавно управление; задължително обществено осигуряване	-3.3	-17.1	0.5	-14.5	-16.3	7.4	-10.3	-13.0	24.5	-10.8
Образование	-9.5	5.7	-4.2	8.3	0.4	-13.6	-2.0	9.9	-19.3	2.2
Здравеопазване и социални дейности	0.9	-9.9	-0.4	15.4	12.7	7.7	3.1	11.8	17.6	3.5
Други услуги	17.3	20.5	16.7	24.1	0.2	-13.2	-13.5	-17.1	-33.7	-30.2
Непосочена	-0.4	-1.1	-1.2	2.0	0.0	0.3	0.6	0.4	1.4	1.8

Източник. НСИ.

Най-неблагоприятни са промените при заетостта в сектора Други услуги и в селското стопанство, които се дължат на слабите позиции на частния сектор, както и на някои други причини. Особено критично е положението в селското стопанство,[35] което се отразява на общото равнище на заетостта в страната, на

[34] По-нататък се приема, че основна роля за промени в отрасловата структура на заетите ще има частният сектор.

[35] Заетостта в селското стопанство трябва да бъде обект на отделно проучване. Данните за нея според наблюдението на НСИ на предприятията са за равнище на заетост от 25%. Може да се предположи, че различията се дължат на "повторно броене" на лица с временна заетост, както и на други фактори.

икономическия потенциал на отрасъла, на слабите му връзки с други взаимосвързани отрасли и производства. Намалението на броя на заетите в селското стопанство е по-силно в сравнение с това в добивната промишленост. Добре известно е, че ограничаването на мащабите на добивната промишленост е една от насоките на преструктуриране на националната ни икономика.

Предвид насоките на развитие на секторната и отрасловата заетост в икономически развитие страни, доказана тенденция е намаляването на дела на заетите в земеделието. Евентуалното бъдещо икономическо стабилизиране на селското стопанство може да доведе до определено повишение на заетостта в началото, но общата насока трябва да е към нарастване на производителността на труда на заетите в отрасъла при относително ниски равнища на заетост.

От данните на Таблица 8 добре се вижда *голямата роля на сезонния фактор* за промените в отрасловата структура на заетостта. Това е регистрираното по-високо търсене на работна сила за летните месеци от страна на хотелите и ресторантите, в строителството и земеделието (доколкото то поддържа някакъв брой работни места). Дори и при активизиране на преструктурирането, сезонността на заетостта в посочените отрасли ще се запази и ще изисква да могат да се предоставят възможности за временна заетост[36] за сезонно заетите работници извън сезона.

Предвид членството в ЕС и очертаните приоритети, може да се предположи, че до 2010 г. основен генератор на заетост ще бъдат дейностите в с ниско технологично равнище на производителност, както и услугите за развитие на човешките ресурси. В края на периода и в средносрочна перспектива може да се предвиди разширяване внедряването на нови технологии. Дейностите, които ще успяват да привлекат чуждестранни и вътрешни инвестиции, да усвоят структурни фондове, да обновят производствената си база, ще могат и да разширят заетостта и пазарите си и след 2010 г. Заедно с тях обаче ще продължат да се развиват нискоефективни дейности в сферата на услугите, строителството, селското стопанство и някои други производства.

Може да се предположи, че промените в отрасловата структура в средносрочна перспектива в еднаква степен ще стимулират както наемането на квалифицирана работна сила, така и запазването на заетостта на лица с по-ниско от средното образование за изпълнение на елементарни трудови функции. *Разширяването на потребностите на икономиката от средно- и висококвалифицирани наети в дългосрочната перспектива обаче е единствената възможност за постигане на реална пълноправна позиция на страната ни в ЕС. В противен случай, дори и като член на тази многонационална организация, националната ни икономика ще остане неадекватна спрямо нейното равнище на развитие и няма да може да се възползва от възможностите, които това членство дава. Засега отрасловата структура на заетите не съответства на изискванията за такава структура в икономика, основана на знанието.*

[36] Въпросът не е за прилаганите сега програми на пазара на труда.

3.4. Разпределение на заетите в мини, малки, средни и големи предприятия

Според доклада на Агенцията за малки и средни предприятия именно малките компании са генератор на заетост и през 2003 г. в тях са заети 27.3% от общо заетите в икономиката.[37] За момента проблемът не е толкова в това дали този дял е на задоволително равнище, а в характера на заетостта в тях.

Секторът на мини и малките предприятия в страната е главно в търговията, преработващата промишленост, хотелите и общественото хранене. В повечето случаи тези МСП не са контрактори на големи предприятия и част от техни структури. Във връзка с това заетостта среща ограниченията на потребителското търсене на населението и не може да се очаква съществено да промени равнището си (освен в месеците с приток на туристи например). В същото време тя се отнася в общия случай (но не във всички) до изпълнение на елементарни трудови функции и не предполага качествено развитие на работната сила. Основен проблем за МСП е ниската производителност на труда, слабата интеграция на високите технологии в производствения процес и недостатъчното им познаване и използване от персонала. Българските МСП имат от 2 до 7 пъти по-нисък коефициент на производителност на труда в сравнение с новоприетите страни-членки на ЕС и 15-30 пъти по-нисък от тези в ЕС-15.[38]

Как се вземат предвид общите тенденции на заетостта в развити икономики и планираните мерки за периода 2007 – 2013 г., в бъдеще заетостта в МСП ще нараства. Но основен проблем за тях ще бъде подобряването на качеството на тази заетост.

През 9-те месеца на 2005 г. най големите компании в България (с 1000 и повече наети) са намалили броя на наетите от 180 до 112 хил. човека.[39] Обявените от тях причини са вътрешно преструктуриране и ситуацията на международните пазари. Ако това са наистина реалните причини, в близко бъдеще може да се очаква стабилизиране на тези работодатели и на заетостта в тези компании. И за тях могат да се поставят общите изисквания за създаване на условия за професионално и кариерно развитие на персонала им.

Промените в структурата на заетите в големите, малките и средните предприятия ще изисква подобряване на качествените характеристики на работната сила при общо нарастване на броя на заетите в малките предприятия

[37] Малките и средните предприятия в България, 2002 – 2003 г. Доклад на АМСП, С., 2004, с. 16.
Според годишния доклад за 2004 г. на Центъра за икономическо развитие по поръчка на Министерството на икономиката и енергетиката през 2003 г. в минипредприятията са наети 31.5% от общия им брой, в малките – 23.8%; в средните – 23.6% и общо в малките и средните предприятия – 79.0% от общо наетите.
[38] Национален план за развитие на България през периода 2007 – 2013 г., с. 36.
[39] По данни на НСИ.

3.5. Ограничаване на заетостта в сивата икономика

През последните години недекларираната заетост е актуална тема във връзка с определяне на действителните доходи на населението и мащабите на бедността; промените в трудовото законодателство, реформата в данъците и увеличаването на събираемостта им; мащабите и характера на заетостта в селското стопанство и необходимите субсидии и др. Данни от проучвания и анализи на Центъра за изследване на демокрацията показват, че има тенденция към свиване на сивата икономика[40] и на заетостта в нея. Освен работа без трудов договор се посочва и увеличението на случаите на наемане по договори със скрита клауза и изплащане на различен от включения в договора размер на заплатите.

Съществуват различни начини за очертаване на кръга на дейности и заети в сивия сектор, които с успех се прилагат у нас. Сред тях безспорен метод, доказващ недекларирана заетост, е сравняването на броя на заетите според наблюдението на работната сила с този на осигурените лица (вж. Таблица 9). Въпреки че делът на неосигурените заети намалява, той е със съществена стойност, като се отчетат недостатъчно високите равнища на заетостта.

В наблюдението на работната сила се отчита брой наети без договор, част от които може да се предполага, че работят в сивия сектор. През 2000 г. те са били 4.8% от общо наетите, през 2003 – 4.0% и през 2005 – 4.2%. Наетите без договор в частния сектор са съответно 10.6, 6.3 и 6.2%. От лицата с начално и по-ниско образование през трето тримесечие на 2005 г. 25.4% се определят като работещи без договор.

Таблица 9

Заети и осигурени лица

	2002	**2003**	**2004**
Заети според НРС	2739.6	2834.8	2922.5
Осигурени лица според НОИ	2170	2394	2492
Неосигурените заети	569.6	440.8	430.5
Относителен дял на неосигурените заети спрямо общия им брой (%)	20.79	15.55	14.73

Източник: НСИ и Отчет за бюджета на НОИ за 2004 г., www.noi.bg.

Според изследването на бюджета на времето на НСИ през 2001 -2002 г. всяко лице, което има неформална заетост, *отделя по 64 минути средно дневно* за този вид дейност. В относително изражение изразходваното време за неформална трудова заетост съставлява *13.6 % от среднодневното време за* труд на едно лице, заето във формалната икономика.[41]

[40] Вж. Скритата икономика в България. С.: Център за изследване на демокрацията, 2004. Информационното осигуряване на анализа чрез тези методи е резултат от усилията на широк кръг експерти от Националния статистически институт, Националния осигурителен институт, Българската народна банка, Министерството на финансите, Агенцията за икономически анализи и прогнози, Центъра за изследване на демокрацията и агенция ,,Витоша Рисърч", имащи опит в проучването на различните проявления на скритата икономика.

[41] Вж. Бюджет на времето на населението през 2001/2002 г. НСИ, 2005, с. 46.

Независимо от избрания подход за характеризиране на мащабите всеки от предлаганите показатели в определена степен е по-нисък от реалните стойности на сивата икономика. Доказателствата за намаляването на нейните мащаби, както и на заетостта в нея са окуражаващи, но все още не и успокояващи. *Продължаването на процеса на осветляване на сивия сектор ще допринесе за определено нарастване на заетостта и особено на отчитаната заетост със сезонен характер.*

Важно е също да се отбележи и друго положително следствие, което е свързано *с възможностите за подобряване на качествените характеристики на заетостта.* На наетите в сивия сектор не се предлага квалификация и други форми на професионално развитие, подходящи условия на труд, профсъюзна защита. Приемането на страната в ЕС и неблагоприятните демографски процеси изискват усилия в тази насока на основата на учение, продължаващо през целия живот, както и съвременни условия на труд и добре развито здравеопазване с цел продължаване по-дълго на активния трудов живот.

3.6. Действията (политики и мерки) на пазара на труда[42]

Приети са редица важни нормативни и други документи, които изграждат стабилна институционална основа за функционирането на пазара на труда. Сред тях е например *Планът за заетост за 2006* г., в който за активна политика са предвидени общо 397.8 млн. лв. при 331.1 млн. през 2005 г. Усвояването им ще позволи повишаване на коефициента на заетост на населението между 15 и 64 години до 58%. След издаването на мониторинговия доклад за напредъка на България (25.10.2005 г.) правителството изработи *Програма за догонващо ЕС развитие, нарастване на доходите и сближаване на качеството на живот.* В нея се конкретизират действията за 2006 г. и в по-далечна перспектива в посока към подобряване равнището и качеството на заетостта при стабилизиране на сегашните равнища на безработицата. Приети са и редица други документи като програми за развитие на човешките ресурси, съвместен документ за социалното включване и за напредъка на страната.

Предлаганите сега програми и мерки на пазара на труда са актуални спрямо основните водещи линии за заетост на ЕС и ситуацията в страната. Схемата, която вече доказа своята ефикасност, е те да комбинират модули (дейности) с взаимосвързани цели, които в последна сметка да водят към заетост. Друга характерна черта на прилаганите политики и мерки е тяхната социална насоченост. Те са ориентирани към рискови групи на пазара на труда, които реално се нуждаят от помощ при намиране и започване на работа.

През последните няколко години са приети редица документи, които позволяват или подготвят свободното движение на хора и взаимното признаване на техните квалификации. В областта на свободното движение на работници в изготвения

[42] Действията на пазара на труда са също една от най-важните комплексните предпоставки за подобряване параметрите на заетостта. Предвид важността и мащабността им, те се разглеждат отделно.

проект на ЗИД на Закона за насърчаване на заетостта са направени съответни промени и се дава възможност граждани на друга държава-членка на ЕС/ЕИП, които активно търсят работа, да се регистрират в териториалните поделения на Агенцията по заетостта и да ползват безплатни посреднически услуги. В края на 2005 г. е приета нова Национална класификация на професиите и длъжностите в Р България. Запазва се като водещ принципът за групиране на професиите/длъжностите при разделението на труда и се въвежда втори признак – образователно-квалификационно ниво. Уеднаквява се общият понятиен апарат в класификацията и съпътстващите я документи; прецизира се съдържанието на групите и единичните групи; терминологично се уточняват отделните професии/длъжности.

В провежданите политики на пазара на труда преобладават главно елементите, позволяващи привличане на повече лица към заетост и стабилизирането й. В бъдеще тяхното развитие все повече ще трябва да се насочва към качествените аспекти на процесите на пазара на труда, вкл. и на тези по увеличаване на заетостта, подобряване структурните характеристики на работната сила и преди всичко на заетите; превенцията на загуба на работа или продължителни проблеми с намирането на такава. Някои от актуалните насоки са:[43]

- *Подобряване на ефикасността от действията на пазара на труда успоредно с общите промени в социалнозащитните системи.*

При уточняването на дизайна на политиките на пазара на труда винаги е стояло изискването, че те трябва да активизират работната сила и особено поведението на търсещите работа. Във връзка с това са предприемани корекции в големината и продължителността на получаване на обезщетение за загуба на работа, но и в свързаното с него социално подпомагане.[44] Въпросът вече е в разглеждане на обратното влияние на всяка от социалноосигурителните схеми върху активността на поведението на пазара на труда. Сред тези схеми основно значение има пенсионната система. Отлаганото отпадане на тавана на пенсиите поради социални причини например би трябвало да няма стимулиращо значение за степента на трудова реализация и съответното й високо възнаграждение. Също така тази практика едва ли е стимул за обявяване на пълния размер на получаваната висока заплата. Съществуват и редица въпроси за стимулиране на майчинството и съвместяването му с трудовия живот, за комбинирането по подходящ начин на образованието с работа за младежите и др. Това са изключително важни аспекти, които имат значение за бъдещото увеличаване на заетостта на младите хора и на жените.

[43] Посочените по-нататък области не изчерпват общата номенклатура от очаквани действия на пазара на труда.

[44] Мащабите на тази социална защита обаче обслужваха в определена степен и политически цели и в началото на преходния период осигуряваха твърде добра протекция на безработните. Постепенно тя беше ограничавана, като от 2006 г. се предвижда подпомагане на безработните лица в трудоспособна възраст с месечни социални помощи за ограничен срок, не по-дълъг от 18 месеца. Безработните, обект на месечно социално подпомагане, които са започнали работа без посредничеството на Агенцията по заетостта, ще получават месечно суми за времето, през което са на работа, но за не повече от 12 месеца.

Положителна промяна е въведената в Закона за защита срещу безработица и насърчаване на заетостта възможност за регистрация на лица, придобили право, и лица, получаващи пенсия за осигурителен стаж и възраст или професионална пенсия за ранно пенсиониране, като търсещи работа (ДВ, бр. 38 от 2005 г.) Остава обаче открит въпросът с намирането на подходящи за тези хора условия на работа. Това е общ актуален проблем за работодателите, но и проблем с по-специфични измерения, респ. решения, за възрастните хора, които искат да работят.

- Област, в която скоро може да възникне необходимост от въвеждане на по-подробни и прецизни регулации, *е защитата на националния пазар на труда, без да се влиза в противоречие с установените законови рамки на Европейската комисия във връзка със свободното движение на хора.*

За момента в Закона за защита при безработица и насърчаване на заетостта е предвидена възможност за регистрация като търсещ работа на чужденците с разрешение за постоянно пребиваване в страната; лицата, на които е предоставено право на убежище; тези със статут на бежанец или хуманитарен статут и лицата, за които това е предвидено в международен договор, по който Република България е страна. С това практически се дава възможност за устройване с работа на легално пребиваващите в страната лица, което е напълно резонно, като се имат предвид изискванията на международното право и демографската ситуация у нас. Възможно е дори провеждане на целенасочени политики за попълване на някои професионални групи (например строители) именно с работници от други страни. Заедно с това обаче се налага сериозно преосмисляне на съществуващите клаузи по повод регулирането на периодите на наемане на тези работници; назначенията на чужденци или на лица, придобили статут на български граждани, и др. Съществуващите практики в други страни предлагат варианти на решения, от които трябва да се намери подходящото за условията на българския пазар на труда.

- Голяма сфера на бъдеща работа на пазара на труда е тази *с обезкуражените.*

Единични са конкретните програми, насочени само към обезкуражените,[45] въпреки че те могат да се ползват от всяка програма или мярка след съответната им регистрация. Както беше посочено, именно от тяхното активиране ще се очакват промени в равнището на заетостта, което налага прилагане по-целенасочени и специализирани действия, вкл. и в сферата на мотивирането им и професионалната им квалификация.

- Предстои същинската работа по *подобряването на условията на труд и прилагането на обновеното законодателство в тази област*

Общото състояние на сегашните условия на труд е незадоволително. В основната част от предприятията те не могат да се разглеждат като условия за

[45] Програмата "Къща по заетостта" , която стартира през 2006 г. е именно за тези лица.

качество на работата; като фактор за привличане на по-голям брой лица към заетост; като предпоставка за запазване на здравето и удължаване на активния трудов живот.

От 1998 г. към Министерството на труда и социалната политика е създаден и функционира фонд „Условия на труд“. Въведени са основните изисквания на Европейския съюз и Международната организация на труда за създаване на единен държавен контрол. Цялостният контрол по спазване на трудовото законодателство се осъществява от изпълнителна агенция „Главна инспекция по труда“ към министъра на труда и социалната политика.

Независимо от изпълнението на основните направления на политиката на държавата все още редица проблеми, произтичащи и свързани с икономическите промени в страната, не намират радикално решение.

Не е променен манталитетът на работодателите по отношение спазването на законодателството. Установените норми и изисквания масово се възприемат като пречка за постигане на бърза печалба, а действията на контролните органи - като ненужна държавна намеса.

Практиката показва, че наетите лица по-често търсят своите права по отношение спазването на трудовото законодателство и изплащането на трудовите възнаграждения, отколкото по отношение на осигуряването на здраве и безопасност при работа.[46] Трудно се укрепва двустранното сътрудничество в малките предприятия от селското стопанство, търговията на дребно, хотелиерството и ресторантьорството, услугите изобщо.

Нисък е процентът на предприятията, в които управлението на дейността за безопасност и здраве при работа е интегрирана в общия мениджмънт на фирмата и е елемент на системата за качество. Примери за наличие на изградена такава система могат да бъдат посочени основно в големи предприятия, в които са инвестирани чуждестранни капитали.

Все още не са въведени действени икономически механизми и регулатори, задължаващи или създаващи интерес и мотивация у работодателите за осигуряване на безопасни и здравословни условия на труд. Минимални са инвестициите, насочени към решаване на проблемите, свързани безопасността и здравето при работа. Независимо че в изпълнение на изискванията на законодателството работодателите назначават лица за организиране, координиране и контрол на дейностите за безопасност и здраве при работа в

[46] С най голяма тежест в колективните преговори е показателят “*условия на труд”* – според данни на КНСБ договорености по него присъстват в над 80% от подписаните отраслови и браншови КТД. Две са главните направления – допълнителни плащания за условия на труд (среда с нарушени санитарно-хигиенни изисквания и норми) и допълнителен платен годишен отпуск за работа във вредни или специфични за здравето условия. Проблемът е, че ограничените възможности на страната и недобре функциониращата пазарна икономика стесняват възможностите и пространството за договаряне и налагат редица компромиси по отношение съдържанието на КТД на отраслово равнище и в предприятията и отклонения от най-добрите европейски практики.

предприятията, работата и професионалната подготовка на тези служители е незадоволителна.

Очевидно е, че общото състояние на сегашните условия на труд не позволява те да се разглеждат като условия за качество на работата. Работата по осигуряване на такива условия и развитието на превенцията предстои.

- *Адаптиране и усъвършенстване на квалификационните системи и въвеждане на продължаващо през целия живот учение.*

Професионалната квалификация винаги е била един от центровете на политиките на пазара на труда поради незадоволителното й състояние, както и поради неблагоприятните демографски перспективи за намаление броя на работната сила, изискващи подобряване на качествените й характеристики. По-конкретно *прилаганите досега политики за подобряване качеството на работната сила* са в следните направления:

- Стимулиране развитието на човешкия капитал и ученето през целия живот чрез обучения за придобиване на професионално-квалификационни характеристики, съобразени с изискванията на работодателите. В обучението се включват безработни с цел подобряване възможностите за наемането им и превенция на безработицата и заети лица с цел повишаване адаптивността им към нови изисквания на работното им място и/или при преструктуриране на предприятия.

- Постигане на високо качество и ефективност на обучението чрез комбинирането на различни възможни насоки като: увеличаване на неговата продължителност; на средствата за финансирането му; подобряване на организацията на провеждането му; мониторинг и контрол върху обучаващите организации; лицензиране на учебни програми и обучаващи организации.

- Усъвършенстване предпоставките от методически, методологичен и организационен характер за провеждане на професионално обучение.

- Развитие и усъвършенстване на професионалното обучение на възрастни в контекста и според целите на концепцията за ученето през целия живот.

- Провеждане на професионалното обучение за лицата на пазара на труда във връзка със следващото им наемане на работа; използване на модулния принцип за организиране на програми за заетост, които комбинират модул за на огрaмотяване, изучаване на професионални умения, подобряване на притежаваната квалификация или изучаване на нова с други модули за подпомагане започването на работа.

- Подобряване на ефикасността на провежданото професионално обучение на възрастни чрез привеждането му във възможно най-пълно съответствие с

потребностите на работодателите и на обучаваните.

Прилаганите политики[47] по отношение на **професионалната квалификация** на възрастни в България следват основните изисквания, съдържащи се в Европейската стратегия за заетост и в други документи на Европейската комисия. Без да се отрича значението на вече направеното, все още работата по качественото подобряване на професионалната квалификация е "на парче" и без добре изградена организация и координация. Тя е насочена основно към преодоляване на ограничените възможности за наемане на лица поради ниско (или липса на) образование и квалификация и на тази основа – предотвратяване изпадането им в бедност и маргинализиране. Все повече обаче ще нараства значението на превантивната намеса на професионалната квалификация в полза на запазване на заетостта, намирането на първа работа или смяната на работа. Символичното засега квалифициране на заети трябва да разгърне възможностите и значението си както за наетите, така и за работодателите. Те трябва да получат комплексна система от финансови стимули за професионално развитие.

Нерешен докрай е и проблемът за това как да се организира придобиването на квалификация от работната сила така, че тя да бъде адекватна на потребностите на работодателите. Въпросът е свързан с промени в квалификацията на наети на конкретни работни места, с повишаването на производителността на труда им, както и с професионалното обучение на подрастващите и използването на регулярна обратна информация от работодателите. Освен това добре известно, но слабо прилагано изискване е доброто познаване на личните потребности и пригодност на лицата да упражняват определена професия.

Друга голяма група от нерешени проблеми е във връзка с необходимото *съответствие между производствена квалификация, степен на усвояване на производствени умения и равнище на образование.* При какво равнище на такива умения например ще може да се придобие най-масовата за дадения момент производствена квалификация или нейните високи степени? Винаги ли средните и високите степени на квалификация за всички специалности трябва да са обвързани с притежаването на средно образование? Отговорът на тези въпроси стои в основата на ефикасността и ефективността на професионалната квалификация и на превръщането ѝ в желана промяна както за работодателите,

[47] Най-актуалната сред тях е стартиралата през 2005 г. програма на Министерството на труда и социалната политика "Ограмотяване, квалификация и заетост" в общините с етнически смесено население Ардино, Кърджали, Бургас, Средец и Камено. В програмата могат да се включат безработни, които са неграмотни или без основно образование и професионална квалификация.
От началото на юли 2005 г. започна проектът "Професионално обучение и социална адаптация на младежи, отпаднали от системата на образованието". Той цели социалното адаптиране и повишаване на пригодността за заетост на безработните младежи, отпаднали от училище.
За изпълнение на препоръката за подобряване на организацията на учебния процес и намаляване броя на отпадащите в 7 общини с етнически смесено и бедно население се провежда програма за трансформиране на социални помощи в социални услуги. Част от социалните помощи се превеждат направо на детските градини, вместо да се дават на родителите. Предстои насочване на тези помощи от родители с деца-ученици към съответните училища за учебни помагала, за храна в столовете и транспортни разходи.

така и за безработни и заети. Проблемът е в недостатъчната дълбочина, с която това се осъзнава, като се генерализира необходимостта от образование, както и сравнително слабата активност на заинтересуваните страни при неговото дискутиране.

5. Вместо заключение

Определено може да се твърди, че съществуват както окуражителни, така и твърде отрезвяващи сигнали за възможностите за плътно приближаване на България до Лисабонските цели за заетост и икономически растеж. Оптимизмът произтича главно от постигнатите досега резултати по повишаване на заетостта и намаляване на безработицата, от мащабните активни политики за заетост и макроикономическата стабилизация. За съжаление обаче стабилността на тези предпоставки може да се окаже не особено висока в близка и средносрочна перспектива. Очакванията на потребителите и на представителите на бизнеса не са много оптимистични. Предупредителни сигнали подават и някои от новоприетите страни в ЕС с повишената си безработица и неблагоприятни промени в равнището и динамиката на макроикономическите показатели, което показва, че през първите години на членство могат да настъпят сериозни сътресения.

Дори да се приеме оптимистичният вариант за бъдещо бързо повишаване на заетостта и наваксване на изоставането, основният въпрос за качеството на тази заетост остава открит. То обаче е свързано с равнищата на заплащане, които засега са обект на регулации и са резултат от проблемно трудово договаряне; с ниското качество на предлаганите работни места; с промени в търсенето от работодателите. По тези и други причини засега не се обмисля достатъчно сериозно кои са необходимите за България насоки на работа за подобряване на структурите на заетостта и сравнителните недостатъци от влизането ни в ЕС с евтина и нискокачествена работна сила. Доколкото това са необратими в близка перспектива реалности, то по-интересен е другият въпрос – какви са сравнителните предимства на страната именно при ситуация на такова равнище на работната сила и какъв е приемливият период, в който те биха могли да се използват? Отговорите на тези въпроси ще спомогнат по-точно да се очертаят границите на периода на допустимо забавяне на реализацията на Лисабонските цели.

ЗАЕТОСТ И ЧОВЕШКИ РЕСУРСИ – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА НА ЛИСАБОНСКАТА СТРАТЕГИЯ

***Маргарита Атанасова*[1]**

Задълбочените анализи и широката обществена дискусия във връзка с Лисабонската стратегия и нейното обновяване показват, че тя е отражение на процес, "чиято цел е да гарантира, че в бъдеще Европа ще разполага с една икономика, характеризираща се с висока производителност, висока добавена стойност, висока заетост и екологична ефективност." (1, 6) За постигането на тази цел се предвиждат промени във всички социално-икономически области, сред които заетостта и човешките ресурси заемат водещо място. Ускоряването на икономическия растеж зависи както от увеличаването на броя на заетите, така и от равнището на тяхното образование и квалификация като фактор за ръст на производителността и конкурентоспособността на европейската икономика.

Заетостта и човешките ресурси се разглеждат като основни области за целенасочени въздействия в обновената Лисабонска стратегия, която акцентира върху три основни цели: превръщане на Европа в привлекателно място за работа и за бизнес; стимулиране на знанието и иновациите, които са основната движеща сила на икономическия растеж в Европа; създаване на икономическа политика, която позволява на бизнеса да създава повече и по-добри работни места.

За реализиране на тези цели е разработена и се прилага оперативна програма, обхващаща десет приоритетни области, три от които са насочени директно към помени в заетостта и човешките ресурси:

- Привличане на повече хора към заетост и модернизиране на социално-осигурителните системи.

Нарастването на равнището на заетост се разглежда като основен фактор за генериране на растеж в условията на намаляването на населението в трудоспособна възраст през последните десетилетия. В това отношение се разчита както на активните политики на пазара на труда, така и на формирането

[1] *Доц. д-р Маргарита Атанасова е зам.-ректор на Университета за национално и световно стопанство.*

на стимули за присъединяване към групата на заетите. В същото време насърчаването на хората към заетост и даването на стимули за по-продължителна трудова кариера изисква модернизиране на социално-осигурителните системи.

- Подобряване адаптивността на работниците и предприятията и усъвършенстване на гъвкавостта на трудовите пазари.

Нарастването на адаптивността в условията на динамична икономика се разглежда като основно средство за ръста на производителността и за пренасочването на заетостта към бързо растящи сектори. Повишава се ролята на новите фирми и малките и средните предприятия (МСП) като основни източници на създаване на работни места и растеж в Европа. По-голямата адаптивност също ще гарантира, че ръстът на работната заплата не изпреварва увеличаването на производителността, както и че отразява ситуацията на пазара на труда. Едно от основните предизвикателства пред пазара на труда в Европа е да се намери верният баланс между гъвкавост и сигурност. Постигането на този баланс е обща отговорност на работодателите и на работниците и служителите, респ. на социалните партньори и правителствата. Ще се насърчават нови форми на сигурност, като постепенно ще се променя ограничаващият модел на запазване на работните места за цял живот с нов модел, в който целта е хората да бъдат подготвени да запазят мястото си на пазара на труда и да се развиват.

- Увеличаване на инвестициите в човешки капитал за по-добро образование и квалификация

“За да бъде конкурентоспособна в глобалното общество на знанието, Европа трябва да инвестира повече в своя най-ценен ресурс - своите граждани. Производителността и конкурентоспособността на европейската икономика зависят пряко от наличието на високообразована, квалифицирана и адаптивна работна сила, която е готова да се справи с промените.” (1, 12) Структурната промяна и растежът на производителността изискват продължително инвестиране във високоспособна и адаптивна работна сила. Икономики с качествена работна сила имат по-големи възможности да създават и използват ефективно нови технологии като информационните и комуникационните технологии (ИКТ). Акцентът върху разпространението на ученето през целия живот и усъвършенстването на образователната система са основни фактори за повишаване на качеството на човешките ресурси и нарастване на производителността.

В контекста на остаряването на населението и увеличаването на относителния дял на възрастните работници “ученето през целия живот не е лукс, а необходимост, тъй като, за да могат възрастните хора да останат активни, те трябва да разполагат с умения, отговарящи на изискванията на обществото на знанието. Всички участници – публичните органи, физическите лица и предприятията, трябва да поемат своя дял от отговорността за повишаване на обемите и ефикасността на инвестициите в човешки капитал. Необходимо е да

се въведат мерки за стимулиране на отделните предприятия и секторите да инвестират в обучение с оглед да бъдат подпомогнати работодателите да осигурят адекватен достъп до обучение."(1, 36)

Ръстът на заетостта трябва да се съпровожда със съответното повишаване на производителността на труда. През последните години това не се случва и темповете на нарастване на производителността са по-ниски от тези на заетостта, което означава, че определена част от новата заетост е ниско производителна. За да се осигури този баланс, в ЕС се прилагат целенасочени мерки за повишаване на качеството на заетостта. В основните стратегически документи на Европейския съюз след 2000 г. се формира конкретна цел за съчетаване на количествения ръст на заетостта с повишаване на нейното качество и производителността. Задачата е не само да нараства равнището на заетост, а да се увеличава броят и делът на заетите, които работят по-производително. Във връзка с това в ЕС се възприема единен подход по отношение на качествените аспекти на заетостта и формирането на цели за позитивни промени в тях през следващите години.(2) С оглед на европейската интеграция на България у нас тези въпроси също са обект на нарастващ интерес. Задълбоченото познаване и популяризиране на концепцията за качеството на заетостта създава условия за формиране на ефективни и своевременни управленски въздействия на трудовия пазар в нашата страна в периода непосредствено след присъединяването към ЕС.

Повишаването на качеството на заетостта е компонент от Европейската стратегия за заетост, наред с постигането на пълна заетост, подобряване на социалната кохезия и ръст на производителността на труда.

Повишаването на качеството на заетостта в най-синтезиран вид може да се представи като нарастване на възможностите на трудовия пазар да осигурява работа за всички, които желаят да се трудят, и по-благоприятни перспективи за развитие на тяхната кариера (от гледна точка на равнище и динамика на работната заплата, на условия на труд и на възможности за обучение), при което се постига ускорено нарастване на производителността на труда. В този смисъл ключовите аспекти на качеството на заетостта могат условно да се агрегират в три основни насоки:

- работа за всички, които желаят да се трудят;
- благоприятни перспективи за развитие на кариерата на заетите от гледна точка на равнище и динамика на работната заплата, на условия на труд и на възможности за обучение;
- ускорен ръст на производителността на труда.

Качеството на заетостта е многоаспектна и разнопластова категория, която се представя чрез комплекс от взаимосвързани и взаимно въздействащи си компоненти. Към сегашния момент в ЕС вниманието се съсредоточава върху 10 основни аспекта на качеството на заетостта, които са обект на периодичен

мониторинг и оценка в ЕС чрез съответните десет групи индикатори.

Група 1. Вътрешни качествени характеристики на извършваната работа

Индикаторите в тази група отразяват възможностите на заетостта да осигурява благоприятни перспективи за кариера и удовлетвореност от извършваната работа. Това на практика означава да се осигуряват възможности за позитивни промени в трудовия статус на заетите по отношение на равнището на тяхната работна заплата и стабилността на заетостта им. Основните индикатори в тази група са:

- движение на лицата от групата на заетите с най-ниски заплати към групите с по-високи заплати, към групата на незаетите или запазване на статуса;

- движение на лицата от групата на заетите по срочен договор към групата на заетите по безсрочен договор, към групата на незаетите или запазване на статуса;

- степен на удовлетвореност от извършваната работа.

Данните за движението на лицата от групата на заетите с най-ниски заплати в ЕС показват, че през последните години в рамките на едногодишен период около 50% от тях запазват своя статус (продължават да работят в групата с най-ниски работни заплати), около 25% преминават към групата на по-високоплатени заети, а останалата част отпада към групата на безработните. В ЕС се търсят възможности за привличане на лица от групата на незаетите към тази на заетите. Усилията в това отношение са насочени в две основни направления. От една страна, непрекъснато се повишава привлекателността на работата, като се ограничават работните места, предлагащи най-ниски работни заплати. През последните години минималната работна заплата е увеличена съществено във Франция, Ирландия и Великобритания. От друга страна, критериите за предоставяне на социално подпомагане непрекъснато се преразглеждат с оглед осигуряване на балансирани стимули за преминаване от групата на безработните към тази на заетите.

Данните за движението на лицата от групата на заетите по срочен договор в ЕС показват, че в рамките на едногодишен период около 40% от тях запазват своя статус (продължават да работят по срочен договор), 35% преминават на безсрочен договор, а 25% се присъединяват към групата на групата на безработните.

Проведените изследвания за степента на удовлетвореност от труда в ЕС показват, че около 20% от заетите не са удовлетворени от работата, която извършват. Най-висока степен на неудовлетворение от труда се отбелязва в Испания, Гърция и Великобритания, а най-висока степен на удовлетворение на работниците - в Дания, Франция, Ирландия и Австрия.

Група 2. Умения, продължаващо обучение и развитие на кариерата

Индикаторите в тази група отразяват предлаганите възможности за повишаване на качеството на работната сила. Това на практика означава да се увеличава относителният дял на хората с по-висока степен на образование, като успоредно с това нараства делът на тези, които участват в различни форми на обучение и образование.

Основните индикатори в тази група са:

- % от населението в трудоспособна възраст, което участва в образование и обучение (вкл. по възрастови групи, по пол и по образователно равнище);

- % от работната сила, която участва в обучение, свързано с работата (вкл. по възрастови групи, по пол и по икономическа активност);

- % от работната сила, която използва компютри (на работа или вкъщи) при осъществяване на трудовите задължения (вкл. с и без подготовка/обучение в областта на компютрите).

Около 8.5% от заетите в ЕС участват в обучение, свързано с работата, като в някои страни този дял е 16% - Дания, Швеция, Финландия. В това отношение България изостава съществено от страните в ЕС - относителният дял на заетите, които през 2002 г. участват в обучение, свързано с работата, у нас е 1.4%. Най-ниски нива на участие в обучение, свързано с работата, в ЕС се отбелязват при възрастните (55-64 години) и при нискообразованите заети. Данните показват, че степента на участие на заетите в обучение в ЕС е силно свързана с размера на предприятието. В големите компании този дял е най-висок, а в МСП са отбелязани най-ниски нива на участие на заетите в обучение, свързано с работата. Тази ситуация се потвърждава и от специализираното проучване на МСП в ЕС.

За да се повиши участието на работната сила в различни форми на образование и обучение, в ЕС се търсят възможности в следните насоки: стимулиране на работодателите и заетите да инвестират в обучение; подобряване на информирането и консултирането; усъвършенстване на управлението и координацията в системата за образование и обучение. Правителствата разкриват възможности за създаване на климат за насърчаване на работодателите и заетите да инвестират в обучението. Специално внимание се обръща на възрастните работници, нискоквалифицираните заети и на дългосрочно безработните.

Осигуряването на добра компютърна подготовка се разглежда като един от факторите за повишаване на пригодността на работната сила и стабилна заетост.

Насърчава се сътрудничеството между бизнеса, социалните партньори,

публичния сектор и частните институции, които предлагат обучение. По този начин се създават условия за по-добро определяне на нуждите от обучение и подобряване на достъпа до обучение на различните групи.

Група 3. Равенство на половете

Индикаторите в тази група отразяват възможностите, които се осигуряват за равно третиране в заетостта на двата пола. Това на практика означава постепенно намаляване на различията в условията на заетост на мъжете и жените.

Основните индикатори в тази група са:

- съотношение между часовата работна заплата (РЗ) на мъжете и на жените (за наемни работници с повече от 15 ч. седмична заетост);

- съотношение между коефициент на заетост за мъжете и коефициент на заетост за жените;

- съотношение между коефициент на безработица за мъжете и коефициент на безработица за жените;

- разлика между процента на заети мъже и жени по сектори и професии.

Наблюдава се общият секторен и професионален дисбаланс, който е сума от изчислените разлики по сектори и професии.

Данните за 2000 г. показват, че в Европейския съюз равнището на заплатите на жените е около 75% от заплатите на мъжете. В това отношение данните за България са близки до тези в ЕС - равнището на заплащане на жените у нас е 72% от това за мъжете. Като основен фактор за очертаните различия се разглежда концентрирането на жените в отрасли с относително ниски равнища на заплащане.

Проучванията разкриват, че през 2002 г. в ЕС заетостта при жените (55%) е с 18 процентни пункта по-ниска от заетостта при мъжете (73%). Тази разлика е най-ниска в Швеция и Дания, а най-висока - в Гърция, Испания и Италия. По отношение на този индикатор нашата страна е в по-благоприятна позиция спрямо средните за ЕС равнища. Заетостта при жените (57.2%) през 2002 г. в България е с 8.1 процентни пункта по-ниска от заетостта при мъжете (65.3%).

Данните за 2002 г. показват, че в ЕС безработицата при жените (8.7%) е с 1.8 процентни пункта по-висока от безработицата при мъжете (6.9%). Тази разлика е най-голяма в Гърция, Испания и Италия, където безработицата при жените е над 12%. В същото време в Германия, Швеция и Великобритания безработицата при мъжете е по-висока от тази при жените.

Група 4. Здраве и безопасност при работа

Индикаторите в тази група отразяват възможностите, които се осигуряват за запазване на здравето и работоспособността на заетите. Това на практика означава да се създават подходящи условия на труд, при които се ограничават случаите на трудови злополуки и професионални заболявания.

Основен индикатор тук е съотношението трудови злополуки на 100 000 заети

Данните за 2000 г. показват, че в ЕС броят на трудовите злополуки, водещи до отсъствие от работа за 3 и повече работни дни на 100 000 заети, е 4016. Най-ниско равнище на този показател е отчетено в Ирландия и Швеция (под 1500), а най-високо - в Гърция - над 7000.

Според официални данни през 2002 г. в ЕС се отчита, че поради трудови злополуки не са отработени 158 млн. работни дни. През същия период над 150 хил. работници са били принудени да сменят своята работа след трудова злополука.

Група 5. Гъвкавост и сигурност

Индикаторите в тази група отразяват степента на разпространение на гъвкавите форми на заетост (работа на непълно работно време и на срочен договор) и възможностите при тези форми да се осигурява както стабилност на заетостта, така и професионално развитие на съответните лица. Динамиката на трудовия пазар през последните години се съпровожда с постепенно нарастване на дела на заетите по гъвкави форми (работа на непълно работно време и на срочен договор), които не трябва да бъдат в неравностойна позиция спрямо заетите по традиционни форми (работа на пълно работно време и на безсрочен договор).

Основните индикатори в тази група са:

- относителен дял на заетите на непълно работно време спрямо всички заети, вкл. диференцирани по групи - доброволен и принудителен избор на тази форма на заетост;

- относителен дял на заетите на срочен договор спрямо всички заети, вкл. диференцирани по групи - доброволен и принудителен избор на тази форма на заетост;

- допълнителни индикатори за осигуряване на равно третиране на заетите по гъвкави форми по отношение на заплащане на труда, възможности за обучение и развитие, безопасни и здравословни условия на труд, защита от дискриминация и уволнение, подкрепа при безработица, право на трансфер на социални осигуровки при преместване на друга работа и др.

Данните показват, че през 2002 г. около 19% от заетите в ЕС работят на непълно

работно време. Особено висок е делът на жените - 33% от заетите жени в ЕС работят на непълно работно време. При мъжете тази форма на заетост има по-ограничено разпространение - 6% от заетите мъже в ЕС работят на непълно работно време.

Според проучванията в ЕС над 13% от заетите работят на срочен договор, като тази форма на заетост показва равномерно разпространение при жените и мъжете.

Група 6. Достъп и включване в пазара на труда

Индикаторите в тази група отразяват предлаганите възможности за заетост, като се взема предвид разнообразието на отделните групи от населението. Нарастването на коефициента на заетост се осъществява както чрез привличане на лица от групата на населението, което не е икономически активно по различни причини, така и чрез придвижване на определени групи безработни към заетост - младежи (18-24 години), нискоквалифицирани и дългосрочно безработни.

Основните индикатори в тази група са:

- движение на лицата между групите на заети, безработни и неактивни;
- коефициент на заетост, вкл. по възрастови групи и по образователно равнище;
- коефициент на дългосрочна безработица, вкл. по пол;
- коефициент на безработица на населението от възрастова група 15-24 години;
- % от населението на възраст 18-24 години, които са без средно образование и не посещават форми за образование и обучение.

Данните за 2002 г. показват, че в ЕС около 4.4% от населението в трудоспособна възраст не участват в работната сила (не са икономически активни). Основните причини, които се посочват, са семейни ангажименти, болест или инвалидност и обезкураженост за търсене на работа.

Официалните данни сочат, че в ЕС през периода 1999-2000 г. около 40% от безработните са се придвижили в групата на заетите, но това не се смята за удовлетворително. Най-добри показатели в това отношение се отчитат в Португалия, Австрия и Холандия, където над 50% от безработните са се придвижили към групата на заетите.

Изследванията за 2002 г. разкриват, че в ЕС равнището на заетост на населението от възрастова група 55-64 години е 38.8%, което е с 25.3 процентни

пункта по-ниско от заетостта при всички възрастови групи (64.1%) При това заетостта при жените от тази възрастова група (29%) е значително под равнището на заетост на мъжете (49%). През 2002 г. в България равнището на заетост на населението от възрастова група 55-64 години е 27% и е значително под средните стойности на този показател за ЕС. При жените от тази възрастова група у нас равнището на заетост е едва 18.2%.

Проучванията показват, че в ЕС нивото на образование е фактор за по-високо равнище на заетост. Най-високи равнища на заетост се отбелязват при работната сила с високо ниво на образование.

Данните за 2001 г. сочат, че в ЕС коефициентът на дългосрочна безработица (над 12 месеца) е 3.1%. За същия период относителният дял на дългосрочно безработните е 42.5% от всички безработни. За някои страни от ЕС (Италия и Гърция) този показател е над 50%. През 2002 г. у нас делът на дългосрочно безработните е 53% от всички безработни.

Данните за 2002 г. показват, че в ЕС коефициентът на младежката безработица (възрастова група 15-24 години) е 15.1%, което е почти два пъти повече от коефициента на безработица за всички възрастови групи – 7.7%.

Група 7. Организация на труда и баланс между работа и живот

Индикаторите в тази група отразяват предлаганите възможности за съчетаване на работата и другите социални ангажименти на хората. Нарастването на коефициента на заетост се осъществява чрез привличане на част от неактивното население, което има желание да се труди, но поради ангажименти, свързани с грижи за деца и други членове на семейството, няма възможност да работи.

Основните индикатори в тази група са:

- разлика между коефициента на заетост на населението от възрастова група 20-50 години без деца на възраст до 6 години и коефициента на заетост на населението от възрастова група 20-50 години с деца до 6 години - диференцирано по пол;

- относителен дял на децата, които посещават детски заведения, вкл. диференцирано по възрастови групи – деца до 3 години и деца до официално възприетата училищна възраст.

Проучванията в страни от ЕС показват, че при жените родителството има негативен ефект върху равнището на заетостта. Коефициентът на заетост на жените с деца до 6-годишна възраст е с 13 процентни пункта по-нисък от коефициента на заетост на жените без деца до 6 години. Данните сочат, че преобладаващата част от страните в ЕС все още не предлагат удовлетворително развита мрежа от подходящи детски заведения за подпомагане на отглеждането на деца до училищна възраст. Проучванията

сочат, че ЕС е далеч от поставената цел за 33% от децата до 3-годишна възраст и за 90% от децата от 3 години до училищна възраст да са осигурени с подходящи детски заведения.

Група 8. Социален диалог и участие на работниците

Индикаторите в тази група отразяват възможностите за ефективен социален диалог и участие на работниците при формиране на определени аспекти от заетостта. Изследванията показват, че социалният диалог и участието на работниците в решаването на редица въпроси, свързани със заетостта, има позитивно влияние върху разпространението на продължаващото обучение, премахване на дискриминацията и подобряване на условията на труда.

Основните индикатори в тази група са:

- % на наемните работници, обхванати от колективно трудово договаряне;
- гъстота на членство в официално признати синдикални организации;
- брой неотработени дни поради стачки и трудови спорове;
- разпространеност на работнически съвети и други форми на работническо представителство.

Изследванията показват, че около 80% от заетите в страните от ЕС са обхванати от колективно трудово договаряне с изключение на Великобритания, където този дял е под 30%. Най-високи равнища по този показател се отбелязват в Австрия, Белгия. Франция и Гърция.

Група 9. Разнообразие и недопускане на дискриминация

Индикаторите в тази група отразяват достигнатата степен на съобразяване с нуждите на културално разнообразната работна сила и повишаване на разбирането на управленския и на изпълнителския персонал за различията между хората по отношение на пол, раса, възраст и етническа принадлежност с цел да се постига максимално разгръщане на потенциала на заетите.

Основните индикатори в тази група са:

- коефициент на заетост на населението от възрастова група 55- 64 години;
- коефициент на заетост на населението от различни етнически групи, диференциран по основни квалификационни/образователни равнища;
- коефициент на заетост на инвалиди, диференциран по основни квалификационни/образователни равнища;

- коефициент на заетост на населението от възрастова група 55- 64 години.

Както беше отбелязано, равнището на заетост на населението от възрастова група 55-64 години в ЕС е 38.8%, което е с 25.3 процентни пункта по-ниско от заетостта при всички възрастови групи (64.1%). Най-високи равнища на заетост при възрастните работници са отчетени в Швеция (66.8%) и Дания (58%), а най-ниски - в Белгия (25.1%) и Люксембург (25.6%). През 2002 г. в България равнището на заетост на населението от възрастова група 55-64 години е 27% и е значително под средните стойности на този показател за ЕС.

Проучванията показват, че 14% от населението в трудоспособна възраст (или около 26 млн. човека) в ЕС имат определена форма на инвалидност и във връзка с това се нуждаят от специфични мерки за включване в трудовия пазар. Все още равнището на заетост сред тази група от населението на ЕС е под 40%.

Група 10. Общо трудово изпълнение/представяне

Индикаторите в тази група отразяват възможностите на заетостта да генерира ръст на производителност на труда. При това се взема предвид и традиционната зависимост на производителността от качеството на работната сила.

Основните индикатори тук са:

- БВП на един зает и БВП на един отработен час;

- отработени часове за година от един зает;

- % от населението в трудоспособна възраст, което притежава поне средно образование.

Данните показват, че в ЕС през периода 1996-2002 г. средногодишният темп на нарастване на БВП на един зает е 1% и се смята за неудовлетворителен, особено като се сравнява с ръста на производителността в САЩ и Япония.

Според проучванията през 2002 г. в ЕС 64.6% от населението от възрастова група 25-64 години има средно и над средно образование. Равнището на този показател за нашата страна е по-благоприятно (71%) спрямо средната стойност за ЕС.

Представените основни групи индикатори за качеството на заетостта в ЕС отразяват различни аспекти от трудовия пазар и си взаимодействат по сложен, а в определен период и по противоречив начин. Логичен е стремежът в дългосрочен план комплексът от прилагани програми и мерки на трудовия пазар да води до позитивни промени във всеки от очертаните аспекти от качеството на заетостта в ЕС.

В контекста на присъединяването на нашата страна към ЕС могат да се

очертаят редица предизвикателства пред заетостта и човешките ресурси в България, три от които имат ключово значение за осигуряване на ръст на производителността и конкурентоспособността: насърчаване на преминаването от групите на безработните и обезкуражените към групата на заетите; подкрепа на предприятията в период на преструктуриране; активно сътрудничество между образованието и бизнеса.

Известно е, че преминаването от групата на безработните или обезкуражените към заетост е персонален избор на съответното лице и зависи от множество фактори, два от които имат ключово значение: количествени и качествени характеристики на предлаганите работни места (възможности за работа) и личностна преценка за ползите от извършване на предлаганата работа. При тази персонална преценка се вземат предвид: възможностите на предлаганата работа да осигурява доходи за достойно съществуване (съпоставени с доходите от алтернативни източници - социални плащания, сенчест трудов пазар); условията за професионално развитие и израстване; микросреда, запазваща здравето и работоспособността. Във връзка с това е необходимо да се насърчава не просто създаването на работни места, а на такива, където се предлагат привлекателни условия за заетост, които стимулират безработни и обезкуражени да направят своя избор в полза на заетостта. Данните показват, че една част от обезкуражените и безработните предпочитат трайно да ползват подходящи възможности за алтернативни доходи - социални плащания и/или сенчест трудов пазар. Изследванията разкриват, че дори определена част от младите висококвалифицирани заети не разглеждат труда като източник на удовлетворение, социален статус и развитие. Една от причините за тези промени в отношението/нагласата към труда са редица негативни характеристики на условията на заетост в определена част от организациите. Въпреки че не са правени специализирани изследвания в тази област, могат да се обобщят няколко основни организационни характеристики, които формират негативни аспекти на трудовата нагласа: нерегламентирани трудови и осигурителни отношения; ниско и несистемно заплащане без ясна връзка с влаганите усилия и постиганите резултати; условия на работната микросреда, които не запазват здравето и работоспособността на заетите; липса на ефективни управленски практики за развитие и обучение на персонала. Работна среда с подобни характеристики не е привлекателна както за заетите, така и за тези, които са в групата на безработните и обезкуражените. През следващите години трябва да се търсят възможности за разширяване на обхвата на организациите, които прилагат системи на заплащане на труда, обвързано с равнището на трудовото изпълнение; предлагат възможности за обучение и развитие на персонала и инвестират в безопасни и здравословни условия на труд. Изследванията показват, че тези практики са по-добре разпространени в големите компании, а в малките и средните предприятия все още няма достатъчен капацитет за създаване на такива условия на заетост. На сегашния етап от развитието на трудовия пазар у нас около половината от заетите работят в МСП. В същото време там се формират около 30% от БВП, което означава тревожно ниско равнище на производителност в преобладаващата част от тези предприятия. Причините за това могат да се търсят в различни посоки - специфика на организационната и отрасловата структура на МСП,

особености на методическия подход за статистическата отчетност при МСП и др. Успоредно с това изследванията показват, че при тях има най-ниски нива на разпространение на ефективни практики за възнаграждение и обучение на персонала и за подобряване на условията на труда. Тази тенденция се отчита и при специализираните проучвания на МСП в ЕС. Във връзка с това трябва да се предприемат мерки за подпомагане и насърчаване на работодателите в МСП в две основни направления: повишаване на управленския капацитет и специално на подготовката и мотивацията на ръководителите от всички управленски нива в тях и прилагане на финансови механизми за стимулиране на дейностите по изграждане на здравословни и безопасни условия на труд.

Насърчаването на безработни и обезкуражени да преминават към групата на заетите изисква и популяризиране и разпространение на гъвкавите форми на заетост в организациите, вкл. работата на непълно работно време. Причините за ниската степен на разпространение на тази форма на заетост (на непълно работно време) у нас обикновено се търсят както в предпочитанието на хората към традиционните форми на заетост (по-високи доходи и стабилен трудов статус), така и в нагласата на работодателите да разкриват и предлагат работа на непълно работно време. В това отношение и двете страни (търсещи и предлагащи работа) имат своите основания. В теорията се води дългогодишна дискусия за ползите и разходите на организациите във връзка с наемането на работници на непълно работно време. При периодичните наблюдения на работната сила се отчита както делът на хората, които доброволно са предпочели тази форма на заетост, така и делът на тези, които работят на непълно работно време поради липса на традиционна заетост. Степента на разпространение на заетостта на непълно работно време е различна за отделните страни в ЕС, но в общия случай тази форма на заетост се разглежда като съществена стъпка към осигуряване на последваща стабилна заетост за определени групи от населението. С цел да се стимулира разпространението на гъвкавите форми на заетост в ЕС се възприема политика за равно третиране на работещите на непълно работно време и на срочен договор с останалите заети. Създава се подходяща нормативна база, която гарантира на заетите по гъвкави форми, че няма да бъдат дискриминирани по отношение на заплащане, социално осигуряване, условия на труд, обучение и развитие, както и закрила при уволнения и при безработица. Формирането на тези характеристики на работата на непълно работно време би имало стимулиращ ефект за привличане към заетост на определени групи от населението - специално на тези, които имат интерес за съчетаване на трудова дейност с образование и/или семейни ангажименти.

Насърчаването на безработни и обезкуражени да преминават към групата на заетите изисква и непрекъснато да се търси все по-добър баланс между равнищата на минималната работна заплата и на размера на социалните помощи и обезщетения при безработица като по този начин се стимулира преминаването от групата на безработните и обезкуражените към групата на заетите.

В тази насока през следващите години периодично ще се преразглежда както

- съотношението между размера на минимална работна заплата и размера на социалните помощи и обезщетения при безработица, така и

- съотношението между данъчния и осигурителния режим при безработица и при заетост на минимална работна заплата. За да се осигурят ефективни стимули за преминаване от групата на безработните към заетите, трябва се търсят възможности за изпреварващ ръст на минималната работна заплата спрямо нарастването на размера на социалните помощи и обезщетения при безработица. Подобни мерки вече бяха приложени във Франция, Ирландия и Великобритания, където през 2003 и 2004 г. минималната работна заплата е увеличена приоритетно.

Своевременното преминаване на безработни и обезкуражени към групата на заетите зависи и от степента, в която техните професионално-квалификационни характеристики съвпадат с търсенето на работна сила през съответния период. Данните показват, че в най-неблагоприятни позиции на трудовия пазар са лица със следните характеристики: ниско ниво на образование, висока "възраст" на образованието и липса на трудов опит. Обикновено те формират основните контингенти на безработните, вкл. безработни младежи и дългосрочно безработни. Във връзка с това и в бъдеще ще продължи целенасочената квалификация на тези групи, за да се повишат техните перспективи на трудовия пазар.

Очертаните основни насоки за насърчаване на преминаването на безработните в групата на заетите нямат претенции за изчерпателност, но в същото време формулират ясно някои ключови задачи в тази област, които ни предстоят в периода непосредствено след присъединяването в ЕС.

Процесите на преструктуриране в предприятията засягат най-често хора, чиято квалификация се характеризира със следните особености: относително ниско образователно равнище и необновен пакет от знания и умения, което се разглежда като ограничител на способностите за бързо адаптиране към настъпващите промени. Освобождаването на персонал за компанията означава разход на определени ресурси - финансови (обезщетения на персонала във връзка с освобождаването, набиране и подбор на нови подходящи кадри и т.н.), организационно-управленски и др. Във връзка с това и организациите имат интерес да търсят и прилагат мерки за ограничаване на случаите на освобождаване на работна сила при промени в технологията. В това отношение се разчита на действия в две основни насоки - системно повишаване и обогатяване на квалификацията на персонала и въвеждане на гъвкави форми на заетост (работа на непълно работно време).

През следващите години предстоят промени в голяма част от компаниите у нас както по повод на въвеждане на съответните производствени стандарти, така и във връзка с последните етапи на приватизацията. Необходимо да се формира среда, която насърчава работодателите да инвестират в обучение на своя персонал. Основни инструменти в това отношение са данъчни облекчения за разходите по обучение и приложението на донорски програми за квалификация

на заетите, финансирани от различни източници, вкл. и от европейските структурни фондове. При приложението на тези инструменти трябва да се има предвид стратегическата задача за превантивна подготовка и активно включване в програми за обучение на възрастните работници, които в ситуация на промяна в компаниите са особено застрашени от освобождаване. Това се разглежда като ефективна мярка за повишаване на заетостта на трудоспособното население от възрастова група 55-64 години. Широкото приложение на мерките по обучение на персонала в компаниите ще изисква при нужда да се въвежда гъвкаво работно време за обучаващите се.

Успоредно с това трябва да се развива и мрежата от институции, които предлагат продължаващо обучение. Основните изисквания към тяхната дейност са очертани в нормативната база, но сега предстои съществената част от дейността по практическото изпълнение на законовите изисквания към системата за професионално образование и обучение в нашата страна.

При анализ на възможностите за усъвършенстване на взаимодействието между бизнес и образование се има предвид, че бизнесът е основен потребител на образователния продукт и съобразяването с неговите изисквания към работната сила ще има позитивно въздействие за ограничаване на входящия поток от безработни. През следващите години трябва да се търсят възможности за стимулиране на взаимодействието между образованието и бизнеса в няколко основни направления:

- съвместни форми на обучение в последната фаза от съответната образователна степен;

- изграждане и развитие на мрежа от компании, в които се провеждат стажове;

- синхронизиране на учебни планове и програми в различните образователни степени в съответствие със съвременните промени в съответните области.

Известно е, че последните етапи на образованието, особено в системата на висшето образование в ЕС, се осъществяват чрез активното сътрудничество между образователните институции и предприятията. При обучението в бакалавърска и магистърска степен на заключителния етап от подготовката на студентите се разчита на мрежа от компании, в които се провеждат стажовете и/или се разработват съответните проучвания във връзка с подготовката на бакалавърска или магистърска теза. Работодателите са заинтересувани от тази практика, защото имат възможност да наблюдават студентите в реална работна среда и да подбират от тях подходящи кандидати за работа. Успоредно с това компаниите насърчават свои висококвалифицирани експерти да участват в учебния процес като лектори в образователните институции. Това се разглежда, от една страна, като средство за развитие на служителите, а от друга, е възможност да се осъществява предварително наблюдение и привличане на кандидати за работа от средите на обучаващите се. Взаимодействието между образованието и бизнеса може да бъде полезно

средство за синхронизиране на учебните планове и програми в различните образователни степени в съответствие със съвременните промени в съответните области. Изследванията показват, че в основата на ефективното взаимодействие между образованието и бизнеса стоят два ключови фактора. От една страна, е целенасочената, далновидна и настойчива инициатива на образователните институции, а от друга, механизмите на държавната политика, чрез които се насърчават работодателите за активно сътрудничество с образованието.

Подобна е логиката за практическо решаване на всеки от очертаните в това изложение проблеми. Навсякъде се изискват обединените усилия както на държавата, работодателите и гражданското общество, така и на отделния индивид.

Успешното преодоляване на предизвикателствата в областта на заетостта и качеството на човешките ресурси е предпоставка за постигане на инвестиционен икономически растеж, за ръст на конкурентоспособността и за изграждане на общество на знанието.

ОБРАЗОВАНИЕ – СЪСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМИ И НАСОКИ НА РАЗВИТИЕ

***Ирена Зарева*[1]**

Правото на образование е основно човешко право. Равният достъп до образование се превръща в главна цел на съвременната държавна политика. Въпросът за образованието не е само въпрос на справедливост и осигуряване на равни права, а на политика на предпазване от бедността и социалното изключване, на политика на по-бързо и конкурентоспособно икономическо и социално развитие.

В условията на икономиката на знанието, базираща се на развитието на високотехнологични сектори, на преден план излизат необходимостта от повишаване на производителността на труда и наличието на висококвалифицирана работна сила като основен фактор на икономическия растеж.

Структурните промени в икономиката на България, потребността от достигане на европейските стандарти и повишаване на конкурентоспособността, демографският срив, водещ до бързо намаляване на числеността на работната сила, значително променят изискванията към квалификацията и уменията на трудовите ресурси и налагат бързи и адекватни промени в системата на образование и обучение. Тъй като образованието е дългосрочен процес и резултатите от промените в него стават видни след години, то предприемането на спешни мерки в тази сфера е неотложно.

СЪСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМИ

I. Образователно равнище на населението

Някои количествени показатели за образователното равнище и за участието на населението в образованието в България като цяло доближават тези в страните от Европейския Съюз (ЕС). Същевременно обаче се наблюдава и значително изоставане от целевите показатели на ЕС, особено в областта на средното и висшето образование, както и от качеството на обучението. Несвоевременното разрешаване на съществените проблеми в сферата на образованието може да доведе до значително влошаване на конкурентоспособността както на образователната система, така и на българската работна сила от гледна точка на нейната образователна подготовка.

[1] *Н. с. Ирена Зарева работи в Икономическия институт на Българската академия на науките.*

Образователната структура на населението от възрастовата група 25-64 години се подобрява. Делът на хората с основно и по-ниско образование вече е 28% (при 38% за ЕС-15 за 2002 г.), а на висшистите - 21%, е равен на този в ЕС-15. Предвид демографските промени в страната обаче (бързото застаряване на населението), намаляването на дела на нискообразованите и нарастването на този на висшистите в голяма степен се предопределят и от преминаването на значителна част от нискообразованите хора във възрастовата група над 65 години.

Една пета (20%) от населението на възраст 18-24 години у нас има по-ниско от средното образование, като през последните години не се очертава тенденция към намаляване на този дял. Средният показател за 25-те страни-членки на ЕС е 14.9%, като в целите на Лисабонската стратегия се посочва целеви индикатор за рано напускащите училище от не повече от 10% (към 2010 г.).

Фигура 1

Рано напуснали училище
(% от населението 18-24 години с прогимназиално и по-ниско образователно равнище, което вече не участва в образованието и обучението)

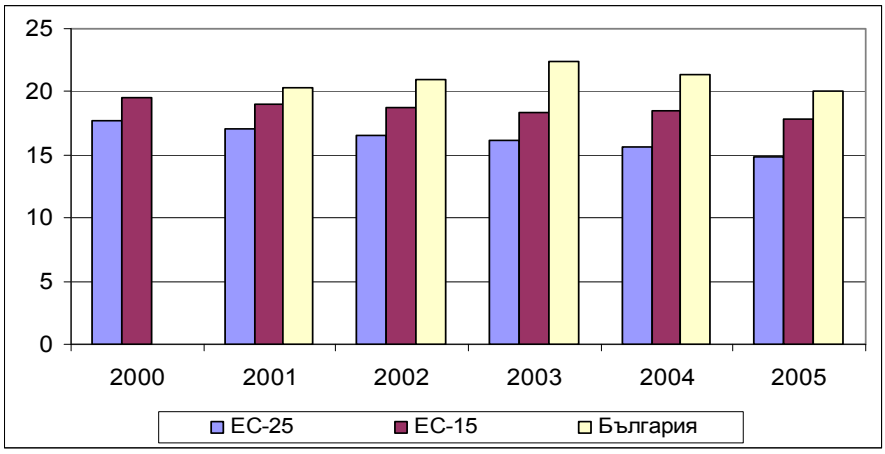

Източник. Eurostat, 2005.

Делът на младежите от възрастовата група 20-24 години със средно и по-висока степен на образование е 76.8% (2005 г.), което е близко до средния за ЕС показател, но далеч от 85-процентното равнище, заложено в Лисабонските цели. Неблагоприятен факт е намалението на този дял през последните години.

Учащите се на възраст 20-29 години[2] са около 15%, което е близо 2/3 от средния показател за ЕС. Намалява броят на студентите (след значителното им нарастване през 90-те години на миналия век) при същевременно непрекъснато увеличаване на докторантите. Относително високият дял на завършилите средно образование и продължаващи обучението си във висши учебни

[2] Дял от населението от същата възрастова група.

заведения[3] и съществуващата тенденция към нарастване на докторантите, от една страна, и големият процент младежи без завършено средно образование (около една пета от населението на възраст 18-24 години), от друга, са показателни за очертаващо се разслояване на населението по отношение на образователното равнище и подготовка.

II. Участие на населението в образованието

Наблюдава се изоставане от целевите показатели на ЕС по отношение участието на населението в прогимназиалното и средното образование. Коефициентите на отпадане от училище са все още високи, дори при задължителните степени на образование.

Средният брой години на участие в образованието е 14.6 (при средно 17.4 за ЕС-25), което нарежда България близо до страните от ЕС с най-лоши позиции.

Коефициентите на записване на населението в основното образование се характеризират с тенденция към увеличаване и вече достигат 100%. Нарастване на коефициентите има и при прогимназиалното, средното и висшето образование. Въпреки това участието на населението в образователния процес[4] е значително по-слабо от това в старите страни-членки на ЕС и далеч под поставените цели за 2015г.[5], особено при прогимназиалното и средното образование.

Фигура 2

Нетен коефициент на записване в образованието

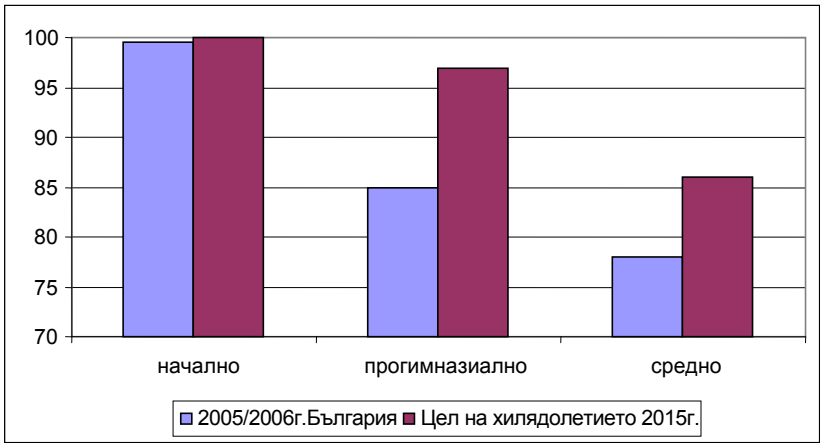

Източник. НСИ.

Все още висок и ненамаляващ е делът на напусналите училище, дори на учащите се от задължителните степени на образование – показателно в това

[3] По оценка на МОН делът на завършилите средно образование и продължаващи обучението си във висши учебни заведения е около 60%, макар че студентите във ВУЗ представляват 24% от съответната възрастова група на населението.
[4] Учащи се от съответната възрастова група като дял от населението от същата група.
[5] Цели на Хилядолетието за развитие.

отношение е значителното намаляване на нетния коефициент на записване в прогимназиалната степен на образование (която е задължителна) спрямо основното образование

Участието на 18-годишните в образованието е със седем пункта по-ниско от това в страните от ЕС-15 и с близо 9 пункта от ЕС-25. Този показател отразява до голяма степен отпадането на деца от семейства с ниски доходи, от селски и отдалечени райони, от малцинствени групи.

Фигура 3

Участие на 18-годишните в образованието (%), 2003 г.

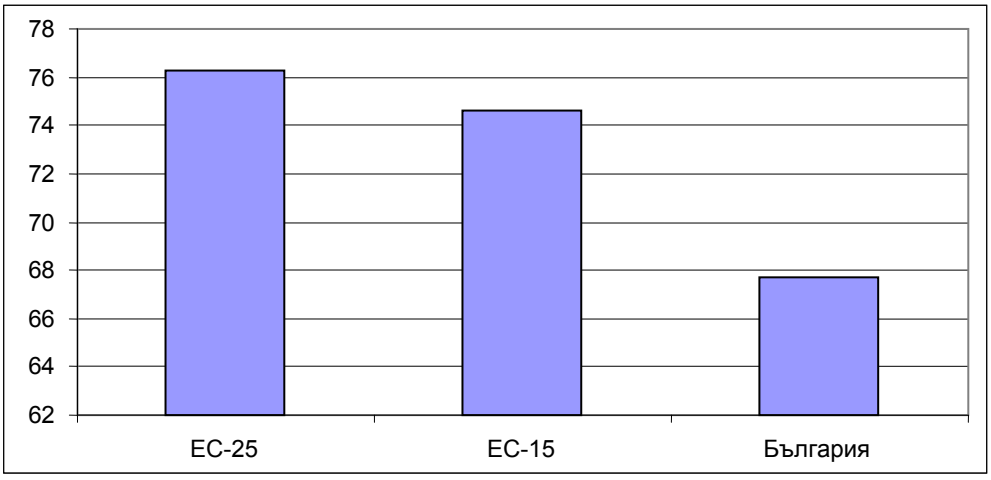

Източник. Eurostat, 2005.

III. Социални и териториални различия в образователната подготовка

Съществува голяма диференциация по отношение достъпа до образование по региони и социални и етнически групи от населението.

Половата неравнопоставеност в образованието не е типичен за България проблем. Наблюдава се дори по-активно участие на жените във висшето образование, макар че, от друга страна, делът на нискообразованите жени е по-голям от този на мъжете. Тази диференциация се определя и от ограничения достъп до образование на жените от малцинствените групи.

Значителни са различията в образователното равнище на градското и селското население. Делът на населението от селските райони на страната с ниска степен на образование е над два пъти по-голям от този на градското за сметка на петкратно по-малкия дял на висшистите. Големи предизвикателства се очертават пред достъпа до образование за децата, особено от малките планински и погранични населени места.

Фигура 4

Население на 15 и повече години по местоживеене и образование

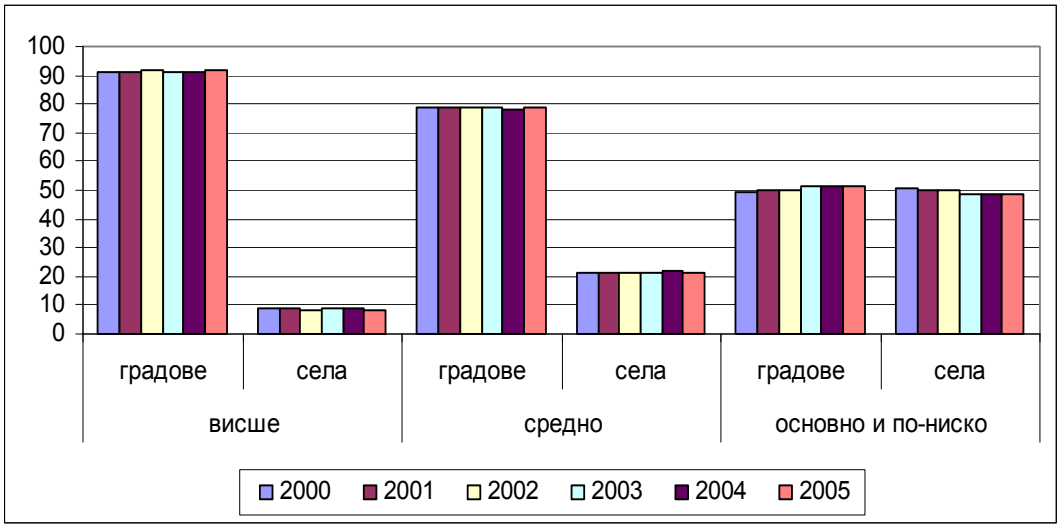

Източник. Заетост и безработица. НСИ, бр. 4 за всяка година (четвърто тримесечие).

Голяма е диференциацията в образователното равнище на бедното и не-бедното население в страната.[6] Това е един от най-съществените проблеми пред българското образование, имайки предвид тезата, че бедността се възпроизвежда, а заедно с нея и ниското образователно равнище. Неравнопоставеността в достъпа в зависимост от доходите остава много по-висока в сравнение с новоприетите страни-членки на ЕС и дори Румъния.

Според резултатите от изследване на Световната банка разходите за учебници и учебни помагала само за основното образование представляват около 6% от средномесечните разходи на домакинствата (5.7% на небедните и 6.1% на бедните). За по-горните класове сумите нарастват. Към 2001 г. платилите тези разходи са едва 53.5% от бедните домакинства[7]. През последните години правителството направи опит да се предоставят повече безплатни учебници (до 4-ти клас), като промени в нормативната уредба в тази насока са наложителни с оглед постигането на реален дълготраен ефект.

В посочения доклад на Световната банка се изтъква, че живеещите в селски райони деца получават три години по-малко образование в сравнение с лицата, живеещи в града. За средното образование разликата в равнището на

[6] Вж. изследването на Световната банка: Document of the World Bank. Bulgaria, Poverty Assessment. October 2002. Според това изследване съществува значителна диференциация в образователното равнище на бедното и не-бедното население – разликата е от два пъти при населението със средно образование и над седем пъти при това с по-високо от средно образование в полза на не-бедното население.

[7] Пак там.

посещаемост между най-бедния и най-богатия квинтил е 42% за 2001 г., но тя е особено ярка за селата, където е почти два пъти по-голяма от тази в градовете (съответно 45 и 23%).

Не по-малки са различията в образователната подготовка на населението от различните малцинствени групи. При ромското население делът на неграмотните достига до 13.1% през 2001 г. (по данни от последното преброяване на населението в България) и само 0.3% имат завършено висше образование. Малко по-добра е образователната структура на турската етническа група - 2% са неграмотните, 2.6% имат висше и 24.2% средно образование. При сравнение със средния за страната показател проличава значителна диференциация.

IV. Качество на образованието

Качеството на образованието в България спада, показателите са значително по-ниски от средните за ЕС.

Въпреки относително високото качество на българското образование през последните години има тенденция към влошаване. Според международните изследвания на знанията на учениците в средното образование (TIMSS, PISA), **качеството на образованието в България непрекъснато спада**, като през последните години резултатите на българските ученици вече са под средните за страните, включени в изследванията. Според проучването PISA 2000 на ОИСР, 40% от 15-годишните ученици имат успех, равен на минималния за другите страни-участнички или под него по четивна грамотност. Този показател е 2 пъти по-нисък от средната стойност за ЕС и 2.6 пъти под Лисабонския критерий. Според проучването TIMSS **осмокласниците показват едно от най-резките понижения на успеваемост по математика и естествени науки** за периода 1995 – 2003 г. и успехът им вече е под средното ниво в новите страни-членки на ЕС.

Още по-неблагоприятна е тенденцията, очертана от изследванията (теста PISA+), показваща наличието на зависимост между резултатите на учениците, доходите на родителите и икономическата среда на училището като цяло.

Нормативната база не създава гаранции за високо качество на образованието. Не са определени стандарти за качеството и показатели за ефективност на образованието на различните етапи (особено в средното образование) – не е разработена система от индикатори за оценка на качеството на образованието и ефекта от образователните политики. Няма единни критерии за оценяване. Не са създадени гаранции за непрекъснато повишаване на квалификацията на преподавателския състав, недостатъчни са стимулите в тази насока.

Несистемността в повишаването на квалификацията, както и ниската степен на владеенето на чужди езици и компютърна грамотност на преподавателския състав (според някои изследвания делът на учителите, владеещи чужди езици, е

около 20%, а на тези с компютърна квалификация – под 10%[8]), са предпоставки за намаляване качеството на образователния процес.

Важен проблем за българското образование е недостигът на компютри и ограниченият достъп до Интернет в училищата. Компютризирането и въвеждането на информационно-комуникационни технологии се осъществява с много бавни темпове. Недостиг на компютри има не само в началните и средните училища, но и във висшите учебни заведения, въпреки че вече се очертава тенденция към подобрение (за периода 2001 – 2005 г. броят на компютрите във висшето образование на 100 студенти в редовна форма на обучение е нараснал от 4.4 на 8.8). Увеличението е все още крайно недостатъчно за съвременните нужди на образователния процес. Трябва да се има предвид и фактът, че освен компютри на училищата са необходими още и съответна компютърна система и инфраструктура, техническо обслужване, подготвени преподаватели, знание на език от страна на ученици и учители и т.н.

V. Професионално образование и потребности на пазара на труда

Съществува значителна диференциация между професионалната подготовка и търсените професии на пазара на труда. Изоставане се наблюдава по отношение на дела на студентите, обучаващи се в съвременните научно-технически области на познанието. Икономиката на знанието предполага достатъчно кадри в областта на естествените и техническите науки - инженерните науки, математиката, академичните и приложните изследвания.

9.7% от всички безработни през 2005 г. са тези, търсещи първа работа след завършване на училище или ВУЗ. Този показател, разбира се, се определя не само от степента на съответствие между професионалната подготовка на младежите и търсените на пазара на труда професии, но и от липсата на трудов стаж, изискван от работодателите при наемане на работа, от наличието на свободни работни места и т.н.

Близо 1/3 от младежите, търсещи работа за първи път, са със средно професионално образование, а около 18% са с висше.

Основната част от учениците и от студентите се обучават в специалностите “техника и технологии” и “обществено-икономически и правни науки”, като същевременно най-голям е и делът на регистрираните безработни със същите специалности. В структурата на заявените работни места (търсенето) най-голям е делът на тези в областта услугите, транспорта и охраната, следвани от педагогическите и хуманитарните специалности.

Делът на студентите по обществени науки, икономика и право е със 7 пункта по-висок от този в ЕС. В същото време обучаващите се в областта на естествените науки, математика, информационни технологии е с около 4 процентни пункта по-

[8] Вж. например Станев, Ст., В. Мирчева и др. Образование за всички (състояние и проблеми). Научен доклад. С., НИО, 2002.

малък от този в ЕС-25. В Лисабонските цели е записано, че броят на студенти в научно-техническите и инженерни дисциплини трябва да се увеличи с поне 15% към 2010 г. Съществуващите разлики в изучаваните предмети са показателни по отношение на изискванията на икономиката и пазара на труда.

Фигура 5

Дял на студентите, завършващи обучението си в областта на наука, математика, компютърни технологии, 2003 г. (%)

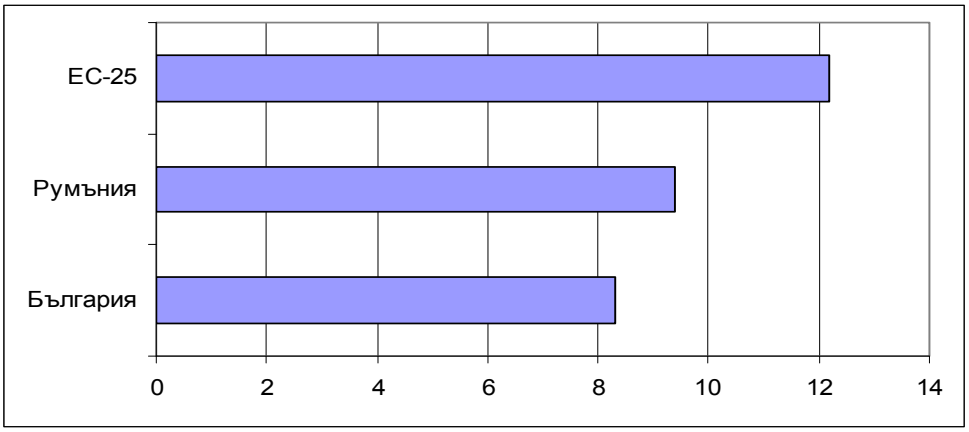

Източник. Международен иновационен класификатор (European Innovation Scoreboard), 2005
Според European Innovation Scoreboard, 2002, тук се включват всички учащи се в областта на: естествени науки, физически науки, математически науки и информатика, технически науки, науки за производството и преработката, архитектура и строителство

Не само професиите трябва да са съобразени със съвременните тенденции в развитието на икономиката, но и материята и методите на преподаване. Тясното сътрудничеството между учебните институции, работодателите и научните институции е от голямо значение в тази насока.

За 2005 г. делът на безработните младежите до 29 години, започнали курсове за квалификационно обучение, е 47.9%. Подобряването на техните умения ще улесни адаптирането им към професионалните изисквания на работодателите. Този факт обаче е още едно свидетелство за несъответствието на образователната подготовка с потребностите на пазара на труда, за слабата координация между образователните институции и работодателите и не на последно място, за влошено качество на образователния процес.

Все още се извършва обучение по професии, които вече не съществуват. Липсва действена система за производствена практика извън училището - връзките между учебните институции и бизнеса са прекъснати; работодателите нямат интерес и стимули да осигуряват производствено обучение, поради което голяма част от завършващите ученици се нуждаят от допълнителна подготовка.

Аналогично е положението във висшето образование. Сътрудничеството между университетите, работодателите и компаниите в изследователската област в

България е сравнително слабо. Не се правят системни проучвания и анализи на потребностите на пазара на труда и търсенето на работна сила по професии. Информационната система е недостатъчно развита.

VI. Пожизнено обучение

В областта на пожизненото обучение делът на участващите е минимален, а изоставането от целевите показатели на ЕС е съществено. Съществува диференциация в неформалното обучение, особено силна в регионален аспект.

Делът на безработните, участващи в тази форма на обучение, все още е незначителен (8.6% е делът на завършилите обучение от общия брой на регистрираните безработни за 2005 г.), въпреки че бележи съществено нарастване през последните години.

Международната статистика показва, че близо 39% от малките предприятия в страната предлагат обучение като цяло и само 11% - допълнителна квалификация на служителите си. При средните и особено при големите предприятия процентът е значително по-висок и макар че осигуряват голяма заетост, те представляват едва 2% от всички предприятия в страната.

Работодателите не са заинтересувани и не са стимулирани да осигуряват обучение на персонала си. Повечето от тях нямат финансови възможности за тази дейност (основната част от фирмите у нас са малки - около 98% от всички предприятия, и средни предприятия). Няма стимули и мотиви и за отделните индивиди, за да се включват по-активно в програми за обучение.

По данни на Агенцията по заетостта (АЗ)[9] заетите, включени в курсове за професионална квалификация през 2005 г., са около 0.2%, което представлява многократно увеличение спрямо 2000 г., но е незначително спрямо потребностите.

Данните на Евростат сочат, че само 1.1% от населението на възраст 25-64 години се включва в дейностите на образованието и обучението, като за последните години не бележи тенденция към повишаване. Това поставя България на последно място в Европа. Средният за ЕС-25 показател е 10.8% (2005 г.), а според заложените в Лисабонската стратегия цели, той трябва да достигне до 12.5% през 2010 г.

При неформалното обучение се наблюдава диференциация, особено силна в регионален аспект. Жените, участващи в такова обучение са около два пъти повече от мъжете. Разликата при населението от градовете и от селата е многократно по-голяма (близо осем пъти) в полза на градското население.

[9] Необходимо е да се има предвид, че данните на АЗ са ограничени по отношение обхвата на обучаваните лица, т.е. информацията засяга само обучението, регистрирано в агенцията.

Фигура 6

Обучение през целия живот (% от населението 25-64 години, участващо в процеса на образование и обучение)

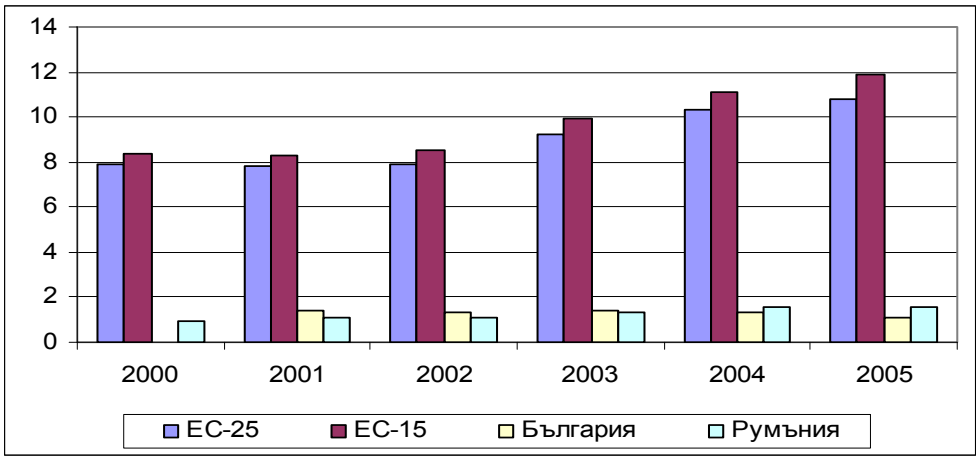

Източник. Eurostat, 2005.

Фигура 7

Население на 15 и повече навършени години, участващо в неформално обучение

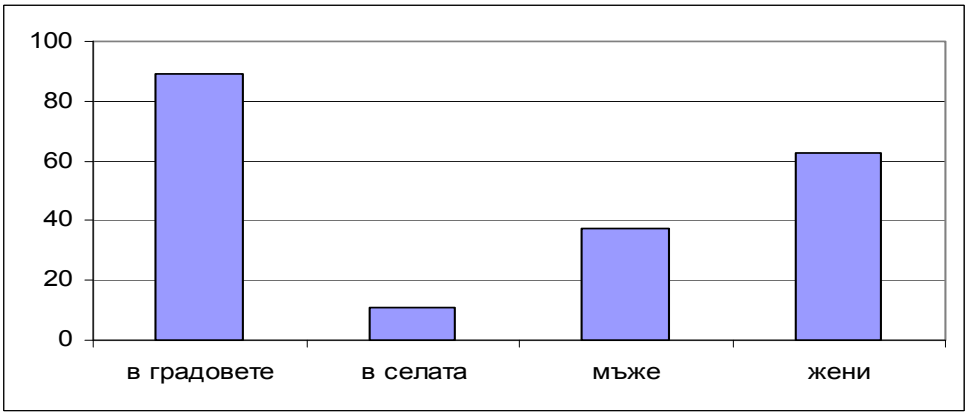

Източник. Заетост и безработица. 2005, бр. 4.

VII. Финансова осигуреност

Отделяните средства за образование и обучение са все още малко. Неравнопоставеността в достъпа до образование в зависимост от доходите остава много по-голяма в сравнение с новоприетите страни-членки на ЕС.

През последните години разходите за образование нарастват както абсолютно, така и относително. Увеличава се делът им от общите публични разходи. Финансирането на образованието обаче е все още недостатъчно и значително по-слабо от това в страните от ЕС (средно 5.2% за ЕС и над 8% за някои скандинавски страни). Процентът на публичните разходи за образование от БВП у нас не може да надхвърли 4.3 за 2005 г.

Годишните разходи на един учащ се в България са около 4 пъти по-ниски от тези в ЕС.

Фигура 8

Годишни разходи на един учащ се (PPS), 2002г.

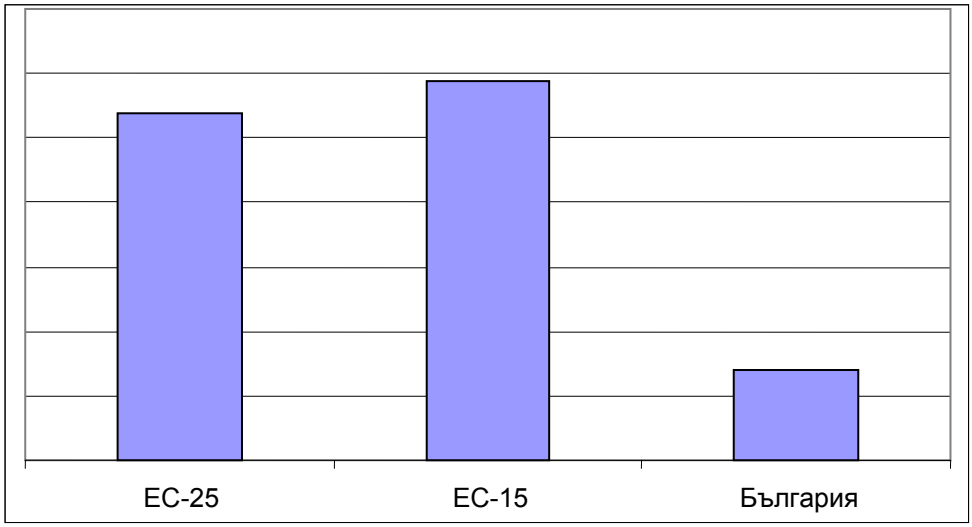

Източник: Eurostat, 2005

Структурата на разходите е неблагоприятна, т.е. осигуряват се средства главно за функционирането на системата, но не и за нейното усъвършенстване. Над 95% от публичните разходи са т. нар. текущи разходи, а средства за капитални ремонти и оборудване почти не се отделят.

Твърде ограничени са частните източници за финансиране на образованието. Те все още представляват 0.6% от БВП на страната (за 2003 г.).

Възможностите на населението да заделя средства за образование не са големи. Същевременно различията в разходите на домакинствата в зависимост от дохода им са значителни. Делът на разходите за свободно време, култура и образование на домакинствата с най-нисък общ годишен доход на човек е около два пъти по-малък от този на домакинствата с най-големи доходи. Тази диференциация е индикатор за ограничаване равенството по отношение достъпа до образование и за възпроизвеждане на бедността и ниското равнище на образование.

Малко са и средствата, отделяни за неформално обучение. По данни на АЗ разходите за професионално обучение нарастват неколкократно през последните години. Като дял от разходите за активни мерки обаче въпреки нарастването те заемат близо 6%.

VIII. Нормативна и административна база. Социално партньорство

Честите промени в основните закони, регулиращи образованието, свидетелстват за стремежа към усъвършенстване на този сектор, но те са частични, периодични, непълни, не са базирани на същностен анализ на потребностите и следователно са показателни за несистемността на извършваните промени.

Липсва единна цялостна визия за развитие на образованието, няма ясни и дългосрочни приоритети, които да определят насоките за развитието му съобразно потребностите на обществото и стопанството и в съответствие с национални приоритети за развитие на икономиката и пазара на труда (разработват се множество стратегически документи, засягащи отделни аспекти и наболели проблеми в сферата на образованието). Необходими са висока степен на синхронизация между отделните нормативни актове, както и обвързване на нормативната база на образованието с цялостната нормативна система в страната; взаимодействие и координация между отговорните ведомства; пълна информационна осигуреност; гарантиране на необходимите условия за практическото реализиране на разработените и подготвяните стратегии и т.н.

Децентрализацията в сферата на образованието не е подготвена в нужната степен, особено от гледна точка на управленски капацитет, опит, обучение на кадрите, отговарящи за нейното реализиране на различни нива. Практическото й осъществяване се съпътства от потенциален риск от ограничаване достъпа до образование, особено в малките планински, селски и погранични райони. По-нататъшната реализация на децентрализацията изисква по-висока степен на координация и взаимодействие между административните органи в сферата на образованието на всички нива при прилагането на образователната политика и насочването на ресурсите, точно определяне на отговорностите, адекватност на механизмите и обучението на персонала.

Успешната политика за осигуряване на равен достъп до образование и за съответстваща на потребностите на икономиката професионална подготовка на учащите се изисква активното участие на всички социални партньори. Тя може да бъде резултат само от активно сътрудничество между учебните институции и социалните партньори, особено работодателите, местните власти, неправителствените организации, обществеността.

На сегашния етап прекъснатите връзки между учебните институции и бизнеса не са възстановени, няма координация между тях. Работодателите не са заинтересувани, нито стимулирани да участват в образователния процес – при определяне на потребности от професионално обучение, при осигуряване

практическата подготовка на учащите се, при наблюдаването на качеството на образователния процес, при финансирането и т.н.

Взаимодействието, координацията и синхронизирането на дейността на отговорните държавни органи за разработването и прилагането на политиката в областта на образованието и обучението, особено в областта на професионалното образование (в т.ч. МОН, МТСП, МИ), също не са развити в необходимата степен.

Основни проблеми в сферата на образованието

Таблица

Основни показатели, по които България изостава от европейските образователни приоритети

Показатели	България	Лисабонски цели
Среден коефициент на рано напускащи училище (дял на населението на 18-24 години с прогимназиално и по-ниско образование, %)	20	10
22-годишни със завършено средно образование (%)	76.8	85
Средно равнище на участие в пожизненото обучение на трудоспособното население (25-64 години, %)	1.1	12.5

Основните **проблеми** в сферата на образованието могат да бъдат обобщени, както следва:

- Една пета от младежите (на възраст 18-24 години) нямат завършено средно образование, като техният дял не намалява през последните години.

- Делът на младежите (20-24 години) със средно и по-висока степен на образование намалява за последните пет години.

- Високият процент на младежи без средно образование при същевременно бързото нарастване на броя на докторантите, както и значителните различия в разходите за образование на домакинствата в зависимост от дохода им, са индикатори за разслояване на населението по отношение на образователната подготовка и достъпа до образование.

- Все още е висок и ненамаляващ делът на напусналите училище, дори на учащите се от задължителните степени на образование, особено при деца от семейства с ниски доходи, от селски и отдалечени райони, от малцинствени групи.

- Значителни и ненамаляващи са социалните и регионалните различия в образователната подготовка и достъпа до образование.

- Качеството на образованието се влошава.

- Съществува диференциация между професионалната подготовка и търсените професии на пазара на труда. Значително изоставане се наблюдава по отношение на дела на обучаващите се в съвременните научно-технически области на познанието.

- Минимално е участието на населението в системата на пожизненото обучение. Съществува диференциация в неформалното обучение, особено силна в регионален аспект.

- Отделяните средства за образование и обучение са все още недостатъчни. Структурата на разходите е неблагоприятна. Неравнопоставеността в достъпа до образование в зависимост от доходите остава много висока.

- Нормативната база е непълна, а синхронизацията между отделните документи не е постигната в необходимата степен. Не са създадени условия за адекватна координация и взаимодействие между социалните партньори; между отговорните държавни институции. Информационната база и осигуреност са недостатъчни.

НАСОКИ НА РАЗВИТИЕ

Демографските промени в страната, необходимостта от достигане на европейските стандарти и повишаване на конкурентоспособността на икономиката поставят големи изисквания към повишаване на производителността на труда и качеството на работната сила като основен фактор на икономическия растеж. Съществени предизвикателства за това са: индикаторите за потенциално влошаване на образователното равнище в бъдеще, съществуващите проблеми с участието и достъпа до образование, влошаващото се качество на образованието, несъответствието между професионалната подготовка и потребностите на пазара на труда, ниската степен на развитие на пожизненото обучение, ограниченото финансиране и липсата на стимули в тази насока, несъвършенствата в нормативната база. Своевременното преодоляване на съществените проблеми в сферата на образованието налага бързи и адекватни мерки и действия в следните по-важни **насоки**:

I. Повишаване участието на населението в образованието:

- идентифициране на основните фактори (на национално и местно ниво), определящи проблемите в сферата на образованието и ниските коефициенти на участие на населението в образованието, както и на рисковите групи деца. Определяне и прилагане на специфични целеви мерки за отделните групи и осигуряване на средства за подпомагане достъпа до образование на деца от бедни домакинства и самотни майки, етномалцинствени групи и на тези, живеещи в отдалечени от училищата и изостанали райони, в т.ч. за целогодишен транспорт, учебни помагала и литература, храна и др. (нормативно гарантирани);

- адекватно преструктуриране на училищната мрежа съобразно потребностите и местните специфики;

- кадрово обезпечаване на училищата в малките и отдалечените населени места;

- осигуряване на материални стимули за домакинствата с ниски доходи по определени критерии за разпределение и контрол върху използването;

- усъвършенстване на системата за финансиране, повишаване на ефективността и оптимизиране на използването на ресурсите;

- усъвършенстване на системата за кредитиране и отпускане на стипендии на учащите се.

II. Преодоляване на социалните и териториалните различия в образователната подготовка:

- осъществяване на адекватна, добре подготвена децентрализация (организационно, финансово, кадрово); точно определяне на задълженията и отговорностите на всички нива; постигане на висока степен на хармонизиране и на взаимодействие между административните власти на различни нива; съгласуваност при разпределянето на ресурсите и адекватност на разработваните и прилаганите механизми; обучение на персонала (в т.ч. на директорите и ръководния персонал в училищата);

- прилагане на конкретни специфични мерки за отделните рисковите групи деца (от малките планински и пограничні населени места, от селските региони, от бедни семейства, на самотни майки, от етническите малцинства и т.н) за осигуряване достъп до образование;

- създаване на стимули за посещаемост за деца от семейства с ниски доходи; усъвършенстване на обвързването на социалното подпомагане (на примера на семейните помощи за деца) с посещаемостта в училище – развитие на програмите за парични помощи (в т.ч. стипендиите, заеми, кредити);

- оптимизиране на училищната мрежа в съответствие с демографските промени и прогнози в сътрудничество с местните органи и общности, като същевременно се имат предвид конкретните местни особености и потребности, за да не се ограничи достъпът до образование.

III. Подобряване на качеството на образованието:

- създаване и въвеждане на система за оценяване на успеваемостта и за наблюдение и контрол на качеството на образователния процес; определяне на стандарти и критерии за качество и показатели за ефективност на образованието; разработване на система за външно оценяване на

качеството, участие в международни сравнителни изследвания; организационно осигуряване на контрола върху качеството чрез точно определяне на отговорностите на различни нива – национално и местно;

- разработване на система от механизми и стимули за насърчаване на подобряването на образователния процес и прилагане на положителния опит;

- разработване на ефективни методики на преподаване, съобразени с новите образователни технологии;

- обвързване на заплащането на труда на преподавателите с качеството на преподаване, като се вземат предвид условията на труд и ученическия контингент; създаване на необходимите критерии за оценяване; прилагане на принципа на децентрализация ("делегирани бюджети") при същевременно ясно определяне на отговорностите и съответно обучение на управленския персонал;

- подобряване на инфраструктурата и оборудването, в т.ч. библиотеки, лаборатории и т.н.; ускорено внедряване на ИКТ, както и осигуряване на необходимите за целта инфраструктура, техническо обслужване, подготвени преподаватели, знание на език от страна на ученици и учители и т.н.;

- разширяване на езиковото обучение;

- системно повишаване на квалификацията на преподавателския състав и подобряване условията на труд, като особено внимание се обърне на кадрите в малките и отдалечените населени места.

IV. Повишаване на степента на съответствие между професионалното образование и потребностите на пазара на труда:

- създаване на условия за по-тясно сътрудничество между учебните институции, работодателите и научните институции, както и с неправителствени организации и местни общности;

- създаване на условия (в т.ч. нормативни) и стимули за активно участие на работодателите при определяне на професионалните области, приоритетните програми, учебни планове и педагогически подходи; при осигуряване на практическото обучение на учащите се; при оценяването и наблюдаването на качеството на образованието; при подбора на кадри чрез стажантски програми, както и при осигуряването на материална база, ноу-хау и др. за процеса на обучение;

- развитие на информационната база и разпространение на информацията за търсене и предлагане на труд и образователни услуги, както и за приоритетни насоки и перспективи за намиране на работа;

- обновяване на специалностите за обучение и учебните програми, системно повишаване на квалификацията на преподавателския състав и обновяване профила на обучение;

- системни проучвания на търсенето на работна сила по професии, на потребностите на икономиката не само към сегашния момент, а главно в перспектива (на национално и на местно ниво);

- адекватно преструктуриране на професионалното образование съобразно търсените на пазара професии и специалности;

- привеждане в съответствие на професионалната подготовка на работната сила с националните приоритети за икономическо развитие.

V. Разширяване участието в пожизненото обучение:

- създаване на система за стимулиране на активно участие в пожизненото обучение за работещи, безработни и за работодатели (в т.ч. данъчно);

- повишаване на разходите, насочвани към системата за обучение;

- създаване на информационна система – база данни, и осигуряване на разпространение и лесен достъп до информацията;

- провеждане на системни проучвания на търсенето и предлагането на различни видове и форми на обучение, на регионалните особености и спецификите на отделните групи от населението с оглед постигане на по-висока степен на съответствие между търсене и предлагане;

- развитие и прилагане на съвременни методи и повишаване качеството на обучение;

- създаване на условия за подобряване на капацитета на предоставящите обучителни услуги;

- постигане на ефективна координация и сътрудничество между институциите и социалните партньори на национално и местно ниво.

VI. Подобряване на финансовата осигуреност:

- повишаване на разходите за образование и обучение; осигуряване на повече средства за поддръжка и модернизиране на материалната база, за литература и информация, за инфраструктура, за библиотеки, лаборатории и др., за учебни помагала;

- определяне на ясни критерии за оптимално и адекватно структуриране и разпределяне на разходите според конкретните потребности;

- обвързване на разходите с качеството на образованието и постигнатите резултати (вкл. отпадане от училище, резултати на рисковите групи деца и т.н.), в т.ч. за различни условия на работа – с рискови групи деца, в отдалечени селски райони и др.;

- разработване на система от мерки и стимули за привличане на частните – бизнес, международни и др. разходи; на спонсорството (например чрез данъчни облекчения, чрез нормативни гаранции, че ако вложат средства в обучението на определени ученици, те ще започнат работа при тях поне за определен период). (Някои от инструментите, които биха могли да дадат резултат в тази насока са: безлихвени заеми или нисколихвени дългосрочни кредити за покриване разходите по образованието, данъчни преференции и стимулиране на спонсорството за частни и юридически лица и т.н.);

- усъвършенстване на системата за кредитиране на учащите се (например погасяването на кредитите да е в зависимост от бъдещите доходи), на програмите за стипендии (за насочване към учащи се с висок успех и ниски доходи).

VII. Усъвършенстване на нормативна и административна база:

- доразвитие и усъвършенстване на нормативната база както в частта ѝ, засягаща организацията и функционирането на образователната система (в т.ч. учебни програми, методики на преподаване и т.н.), така и нейното финансиране (в т.ч. насърчаване на частните инвестиции в образованието, кредитиране и др.), стандарти, качество, оценяване, контрол и т.н.;

- синхронизиране и обвързване на отделните нормативни документи; на нормативната база на образованието с цялостната нормативна уредба в страната с оглед осигуряване на необходимото тясно обвързване между образователната политика и политиката на пазара на труда, демографската, инвестиционната, данъчната и т.н.;

- осигуряване на необходимите условия за практическото реализиране на разработените и подготвяните стратегии, в т.ч. пълна информационна осигуреност;

- осигуряване на надеждна и лесно достъпна информация и провеждане на системни проучвания на потребностите на икономиката и пазара на труда (не само на национално, но и на местно ниво), на търсенето на работна сила, в т.ч. по професии, на текущите и бъдещите потребности от образователни услуги, за реализацията на обучаваните, за начините и степента на използване на ресурсите в образователната система и т.н.; развитие на системен мониторинг за изследване и анализиране на състоянието и промените, за усъвършенстване на политиките в сферата на образованието;

- създаване на условия за активно и адекватно взаимодействие, координация и синхронизиране на дейността на отговорните ведомства и органи за разработването и прилагането на политиката в областта на образованието и обучението; точно определяне на отговорностите на всички административни нива; системно обучение на персонала;

- разработване на система от механизми и стимули за ефективно провеждане на политиките;

- разработване на критерии за оценка и контрол на дейностите;

- адекватна децентрализация на образованието, съобразена с конкретните местни условия и потребности, съпътствана с подбор и обучение на ръководните кадри; точно определяне на отговорностите, както и на ролята на местните заинтересувани страни;

- създаване на условия за непрекъснат контрол и отчетност и ефективно използване на ресурсите;

- активизиране на социалното партньорство при разработването и осъществяването на промените и при практическата подготовка на учащите се; създаване на благоприятни условия за развитие на връзките между работодателите, научните и учебните институции, между училищата, обществеността и неправителствените организации.

ПОЛИТИКА НА ДОХОДИТЕ

***Васил Цанов*[1]**

I. Предизвикателства пред политиката на доходите

Равнището и динамиката на доходите през последните години поставят пред политиката на доходите няколко предизвикателства, които могат да се обобщят в следното:

1. Ниско равнище на доходите на населението. България е една от страните в Европа с относително най-нисък жизнен стандарт и равнище на доходите на населението. По данни на Евростат за 2001 г. равнището на средния нетен доход на домакинствата[2] у нас е близко 3 пъти по-ниско от средното за 25-те страни-членки на ЕС. През последните 5 години (2000-2005 г.) се наблюдава растеж на номиналните и реалните доходи на домакинствата. В номинално изражение доходите на 1 лице са нараснали с 53% и през 2005 г. възлизат на 201 лв. (100 EUR). В реално изражение увеличаването е 18.2%. Въпреки тази положителна тенденция доходите на българските домакинства остават относително ниски в сравнение със страните от ЕС.

2. Намалена покупателна способност на доходите през 90-те години. Ниското равнище на доходите в България е съпроводено с чувствителен спад в реалните им величини. Въпреки процеса на възстановяване на покупателната способност на доходите тя остава под равнището на 1995 г. (Таблица 1). Още по-силна е ерозията на доходите в сравнение с началото на реформите (1990 г.). Равнището на реалните доходи на населението през 2005 г. съставлява едва 48% от това през 1990 г.

Таблица 1

Динамика на реалните доходи на населението, 1995-2005, (Индекси 1990=100)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Реален доход на 1 лице от домакинството	100.0	68.9	59.9	80.3	82.1	78.0	73.3	86.6	90.7	92.2	92.3
Реална работна заплата	100.0	81.2	67.3	83.0	88.8	89.9	89.5	90.8	97.8	98.0	102.3
Реална средна пенсия за ОСВ	100.0	79.8	60.4	85.2	89.3	103.8	103.0	107.7	113.9	120.8	121.6

Изчислено по данни на НСИ.

[1] *Ст.н.с. д-р Васил Цанов е завеждащ секция в Икономическия институт на Българската академия на науките.*

[2] Изчислен на базата на Стандарта на покупателна способност (СПП).

Динамиката на реалните доходи на населението значително изостава от динамиката на БВП. За периода 1990-2005 г. БВП достига равнището от началото на реформите, докато реалните доходи на едно лице от домакинството намаляват наполовина (Фигура 1). Най-чувствителен спад в реалните доходи на населението и БВП се наблюдава през периода 1990-1997 г. През този период БВП намалява с около 30%, а реалните доходи се понижават с повече от 70%. Разривът между тях е близо 40 процентни пункта.

Фигура 1

Динамика на БВП и реалните доходи на населението, 1990-2005 г. (Индекси 1990=100)

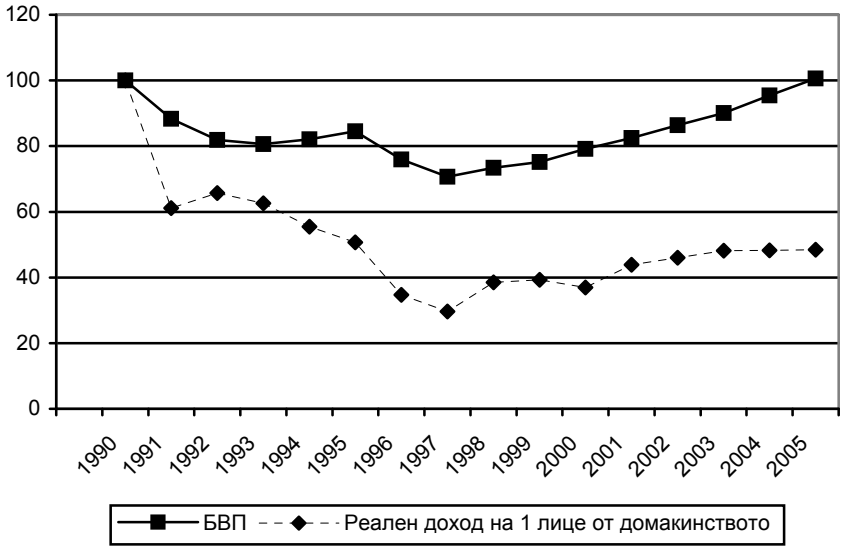

Източник: Статистически годишник, НСИ, Бюджети на домакинствата в Р България, НСИ, за различни години.

Последвалото възстановяване на реалните величини на доходите и БВП не се осъществява в еднаква степен. Реалните доходи продължават да изостават от динамиката на БВП, в резултат от което ножицата между тях продължава да се разтваря. Тази огромна разлика от 47 процентни пункта е сериозно предизвикателство пред политиката на доходите и индикатор за необходимостта от нейната промяна.

Ерозията в доходите на населението засегна всички основни източници. Реалната работна заплата през 2005 г. надвишава равнището от 1995 г., но в сравнение с равнището преди реформите (1990 г.) тя значително изостава (покупателната способност на заплатите е наполовина по-ниска в сравнение с 1990 г.). Проблемът с по-доброто заплащане на труда е свързан с механизмите на формиране на заплатите и по-конкретно с тяхното обвързване с икономическите резултати.

Пенсиите като основен източник на доходи за близо една четвърт от населението на страната са ниски и също са подложени на силна ерозия през 90-те години. За разлика от другите източници на доходи размерът на пенсиите най-бързо възстановява своята покупателна способност (Таблица 1).

Защитените от държавата минимални плащания (минимална работна заплата, социална пенсия и социалните помощи) в реално изражение намаляват в различна степен (Таблица 2). В резултат от по-значителното увеличаване на минималната работна заплата през последните няколко години нейната покупателна способност се възстановява по-бързо от останалите гарантирани минимални плащания. В реално изражение тя надхвърля равнището от 1995 г., но в сравнение с 1990 г. значително изостава.

Таблица 2

Динамика на реалните величини на минималната работна заплата, социалната пенсия и гарантирания минимален доход (ГМД), 1995-2005 г. (Индекси 1995=100)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Минимална работна заплата	100.0	89.9	64.2	63.6	77.7	83.0	97.9	92.5	99.4	102.2	121.6
Социална пенсия	100.0	67.4	54.8	66.4	73.2	78.7	73.0	74.2	77.4	79.5	84.3
Гарантиран минимален доход	100.0	90.3	65.7	66.5	74.6	67.6	67.6	63.8	62.4	58.8	70.5

Изчислено по данни на МТСП.

Най-слабо защитени са плащанията, свързани с получаването на социална пенсия и социални помощи (гарантиран минимален доход). Покупателната способност на социалната пенсия намалява с около 15% в сравнение с 1995 г., а тази на гарантирания минимален доход - с около една трета. Следователно социалните помощи, които се определят на базата на ГМД, са значително по-ниски в реално изражение от останалите минимални плащания. Загубата на покупателна способност на социалните плащания показва, че механизмите за тяхното определяне се нуждаят от промяна.

3. Формиране на приемлива за обществото подоходна диференциация и фрагментация на населението. Различията в динамиката на отделните източници на доходи ускориха процеса на подоходно разслояване на обществото. В него се наблюдават поляризиращи тенденции[3], които не са резултат от увеличаване на доходите чрез подобряване на ефективността и увеличаването на производството.

В сравнение с другите европейски страни подоходната диференциация в България не е висока. Коефициентът на Джини, измерващ диференциацията на домакинствата според размера на дохода, бележи колеблива тенденция на развитие. До 1995 г. той нараства от 0.23 на 0.36, а след това намалява на 0.31

[3] Предимно между доходите от работна заплата и пенсии; между работните заплати в отделните сектори и отрасли на икономиката; между работната заплата и социалните плащания.

през 2000 г. През последните четири години се наблюдава повторно нарастване и намаляване на подоходната диференциация, като достига равнище от 0.32 през 2005 г. (Таблица 3).

Таблица 3

Диференциация на домакинствата според размера на дохода, 1995-2005 г.

Показатели	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Коефициент на Джини	0.36	0.34	0.34	0.32	0.31	0.31	0.32	0.34	0.33	0.34	0.32
Съотношение на дохода между 10-те процента най-бедни и най-богати домакинства	11.9	10.4	10.2	9.3	8.9	9.2	9.3	10.5	9.6	10.5	8.8
Относителен дял на дохода на групи лица в общия доход:											
- най-бедните 20%	6.8	7.3	7.2	7.5	7.6	7.4	7.4	7.0	7.3	7.0	7.7
- най-богатите 20%	43.2	42.1	42.6	40.9	39.8	39.8	40.0	42.5	40.9	42.2	40.4

Източник: Домакински бюджети на Р България, НСИ,1994,1996, 1999, 2001, 2003, 2005.

Поляризацията на населението, измерена чрез съотношението на доходите между бедните и богатите слоеве в обществото, показва същите тенденции на развитие. През 1995 г. отношението между десетте процента най-богати към десетте процента най-бедни домакинства е 11.9 пъти, а през 2000 г. то намалява на 9 пъти. През 2005 г. това отношение е 8.8 пъти.

По отношение на работната заплата отраслите се групират около двата полюса с ясно подчертана тенденция към раздалечаване. С най-високо заплащане се очертават добивните отрасли и финансовото посредничество (Таблица 4). На другия полюс се подреждат отраслите на преработващата индустрия (текстил и облекло, кожарската индустрия), селското стопанство и хотелиерството и ресторантьорството. Различията между тях в заплащането на труда са около 3-4 пъти.

Таблица 4

Относителна структура на заплатите между икономическите дейности с най-високо и най-ниско заплащане, 2001-2004 г. (% към средната за страната работна заплата)

	2001	2002	2003	2004
Икономически дейности с най-високо заплащане				
- производство на кокс и рафинирани нефтопродукти	241.7	239.8	231.6	252.9
- финансово посредничество	212.4	214.8	228	226.3
- снабдяване с ел. енергия, газ и вода	185.0	180.3	179.2	178.0
- добив на енергийни суровини	170.8	170.2	159.3	162.1
- добив, без добива на енергийни суровини	150.1	150.2	139.6	148.9
Икономически дейности с най-ниско заплащане				
- селско, горско и ловно стопанство	77.3	74.6	74.2	73.9
- производство на текстил и облекло	64.6	63.5	62.2	63.4
- хотели и ресторанти	62.5	60.0	65.6	68.5
- производство на кожи и изделия от тях	60.8	60.9	57.0	57.9

Източник. Статистически справочник, НСИ, 2004.

Процесът на фрагментация в промишлеността се развива между работещите в монополистичните и субсидираните отрасли (енергетика, въгледобив и металургия), от една страна, и печелившите и губещите отрасли, от друга. Характерна особеност на относителната структура на заплатите в индустрията е, че тя почти не се е променила от годините преди реформата. Увеличава се единствено диференциацията между най-високо и най-ниско платените отрасли.

4. Повишаване ефективността на социалната защита на бедните слоеве. Равнището на бедност в страната не се отличава съществено от това в развитите европейски страни. Според методологията на Евростат за измерване на бедността[4] относителният дял на бедното население в България през 2001 г. е 16%, докато средното европейско равнище е 15%. През последните години бедността в страната намалява. През 2004 г. бедното население съставлява 15.3%, а през 2005 г. то намаляват на 14.4%. Ролята на социалното подпомагане в борбата с бедността не е голяма в сравнение с развитите европейски страни. В резултат на социалните помощите, предоставени на бедното население, през 2003 г. у нас делът на бедните намалява с три процентни пункта, докато за европейските страни той е 9 пункта.

Тази по-ниска ефективност на социалното подпомагане се дължи на причини, свързани с определянето на границата на бедност, обвързването на социалните помощи с нейния размер и по-справедливото разпределение на средствата между бедните. Гарантираният минимален доход, който служи за основа при определянето на социалните помощи, трудно може да се приеме за адекватна линия на бедност. Месечният размер за 2003 и 2004 г. е определен на 40 лв., а от средата на 2005 г. на 55 лв. Този размер на ГМД не съответства на минималните потребности на хората. Границата на бедност, изчислена по методологията на Евростат за 2004 г. е 142 лв. месечно на еквивалентна единица, а за 2005 г. съответно 152 лв. Тези различия показват необходимостта от определяне на граница на бедност, която да е адекватна на съществуващите условия.

Според резултатите от проведеното през 2003 г. изследване на бедността[5] ефективността на системата не е много висока. Оценките показват, че системата за социално подпомагане освен бедни лица обхваща и значителна част от небедните. Това предполага съответно адаптиране на социалната политика с цел постигането на по-голяма целенасоченост на средствата и респ. по-висока ефективност.

5. Постигане на по-добра обвързаност на работната заплата с икономическите резултати. Намалената покупателната способност на заплатите не съответства на динамиката на БВП (Таблица 5). Докато през 2005 г. БВП достига равнището от 1990 г., то реалната работна заплата се възстановява на равнището от 1995 г. Натрупаната разлика в края на периода е близо 47 процентни пункта. Тази изключително силна ерозия на работната

[4] 60% от нетния еквивалентен медианен доход на домакинствата.
[5] България: Предизвикателствата на бедността 2003. НСИ, 2005.

заплата показва, че тя по-скоро е следствие от ценовите шокове и неадекватната политика на доходите, отколкото от влошаването на икономическите резултати.

Таблица 5

Динамика на БВП и реалната работна заплата, 1990-2005 г. (Индекс 1990=100)

(%)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Реален БВП	100.0	88.3	81.8	80.6	82.1	84.5	75.9	70.6	73.5	75.1	79.2	82.4	86.4	90.0	95.1	100.3
Реална работна заплата	100.0	61.0	68.8	69.6	57.1	51.5	41.8	34.6	42.7	45.7	46.1	46.0	46.8	50.3	50.2	52.4

Източник: Статистически годишник, НСИ, съответни години.

Сравнително слабото влияние на икономическия растеж върху динамиката на работната заплата се дължи на слабата обвързаност на работната заплата с производителността на труда. В периода до средата на 90-те години се наблюдава по-значително несъответствие между темповете на реалната работна заплата и производителността на труда (Фигура 2). По-значителното изоставане на реалната работна заплата се осъществява главно през годините на ценовите шокове. Подобно несъответствие се наблюдава и през периода 2000-2003 г.

Фигура 2

Динамика на производителността на труда* и реалната работна заплата, 1990-2005 г. (Индекс 1991 = 100, темп на прираст)

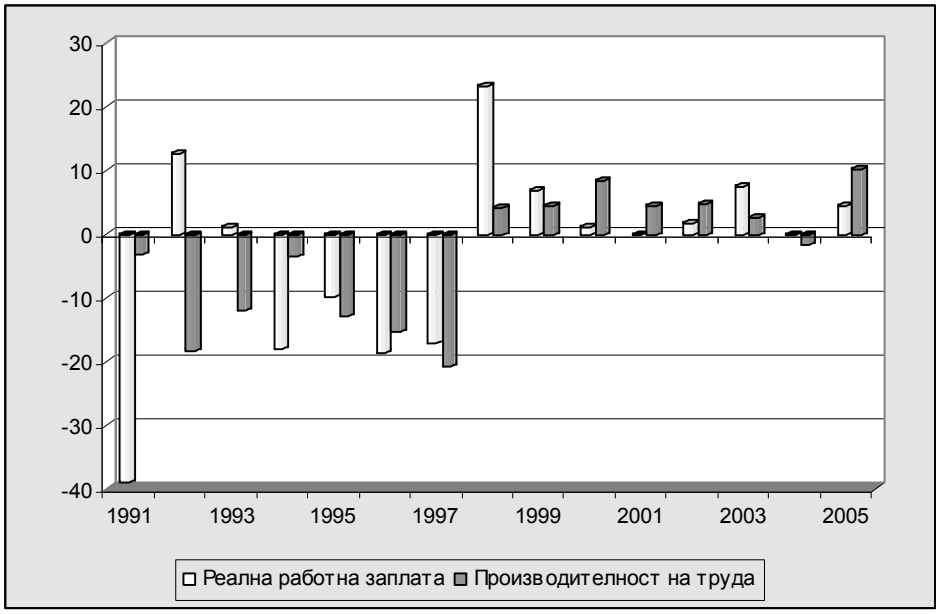

* Брутна добавена стойност на един зает.
Източник: Статистически годишник, НСИ, различни години.

Докато през 1999 г. нарастването на работната заплата във всички промишлени отрасли е по-високо от ръста на производителността, през следващите три

години за повечето значими отрасли (шивашка, химическа, металургична промишленост и др.) индексът на нарастване на продукцията изпреварва ръста на работната заплата.

Изоставането на растежа на средната работна заплата от този на производителността на труда, особено в частния сектор на икономиката, показва, че бизнесът има резерви за бъдещо увеличение на възнагражденията за труд. Затова през следващите няколко години може да се очаква по-бързо нарастване на реалните работни заплати в сравнение с увеличаването на производителността на труда, но това не може да бъде дълготрайна тенденция.

Слабата обвързаност на работната заплата с икономическите резултати е една от причините за сравнително слабото влияние на икономическия растеж върху благосъстоянието на населението. Проблемите са на микроравнище и са свързани с процеса на договаряне на заплатите. Ролята на политиката на доходите би трябвало да се разглежда като създаване на условия за засилване на социалния диалог и договарянето на равнище предприятие.

II. Приоритети и стратегически цели на политиката на доходите в средносрочна перспектива

Представените предизвикателства пред равнището на доходите в процеса на присъединяването на страната към ЕС налагат провеждането на активна политика, която да доведе, от една страна, до постепенна конвергенция в равнищата на доходите с другите членове на ЕС в дългосрочен план, и от друга, до създаване на ефективни механизми за поддържане на социалните баланси и особено за подпомагане на хората с ниски доходи. Подобна политика трябва да се основава на ясни приоритети и цели. Те могат да се обобщят в няколко аспекта:

1. Повишаване на основните видове доходи в съответствие с постигнатите икономически резултати. Този приоритет трябва да бъде основен в политиката на доходите в близка и средносрочна перспектива. Пряко е свързан с подобряване на разпределителните и преразпределителните отношения. Това означава доходите на населението да се формират на базата на реалните икономически резултати в производствената сфера и финансовите възможности в бюджетния сектор. Това засяга не само работната заплата във всички сектори на икономиката, но и равнището на пенсиите и социалните плащания. Последните са свързани с ефективното управление и функциониране на съответните пенсионни и социални фондове и подкрепата от страна на бюджета.

Възможностите за реализирането на този приоритет зависят от динамиката на икономическия растеж и неговото разпределение. При очакван растеж на БВП в рамките на 4-5% годишно и при запазване на съществуващите разпределителни отношения може да се постигне нарастване на доходите в порядъка на 3-4% годишно. Този ръст на доходите на населението едва ли ще промени позицията на България по отношение на средното равнище за ЕС. По-голямо увеличаване

на доходите може да се очаква при промяна на разпределителните и преразпределителните отношения. По-тясното обвързване на доходите с производителността на труда ще доведе до относително нарастване на работната заплата, което обаче ще стане в средносрочен и дългосрочен план. Това е най-сигурният, структурен начин за повишаване на доходите, без да се намали конкурентоспособността на националната икономика. Данните на Евростат показват, че мащабът на разликата между българските и средноевропейските доходи е почти еднакъв с този на различната конкурентоспособност.

По-съществени изменения в размера на доходите могат да се очакват след присъединяването на България към ЕС. Предпоставките за тези очаквания се основават на по-високия дял на външното финансиране в резултат от усвояването на структурните фондове на ЕС. С тези средства, от една страна, ще се увеличат публичните инвестиции, а от друга, ще се реализират проекти в изостаналите райони, с което ще се открият нови работни места и ще се повиши търсенето на работната сила. В резултат може да се постигне ускоряване на икономическия растеж, а ефектът ще се прояви и върху повишаването на доходите на населението. Това вероятно ще увеличи размера на доходите (предимно от работната заплата) с допълнителни 1-2 процентни пункта.

Членството в ЕС предполага в средносрочен период българската икономика да конвергира към средните европейски равнища. Най-силен ще бъде натискът върху цените, който ще доведе до повишена инфлация. На първо време тя ще потисне допълнително реалните доходи, след което ще се появи силен обществен натиск за тяхното повишаване. Подходяща държавна политика може да избегне резките негативни промени, като създаде отрано условия за повишаване на доходите. Структурно оправданият начин е това да стане с инвестиции и повишаване на конкурентоспособността, но могат да бъдат използвани и други, краткосрочни мерки.

Членството в ЕС ще промени и условията на пазара на труда. Възможностите на програмите за обмен на студенти ще увеличат конкуренцията във висшето образование и то ще повиши своето качество. Така българските фирми и администрацията ще имат повече възможности за наемане на квалифицирани, но и по-високо платени кадри. Ако те не се възползват от тази възможност обаче, може да се стигне до другата крайност и подготвените млади специалисти да потърсят реализация извън България. Тогава структурата на квалификация на работната ръка ще се влоши допълнително, което ще се отрази върху доходите. С други думи, съществува реалният риск при интеграцията българската икономика да се специализира в трудоемки, нискоквалифицирани производства, които да създават малко добавена стойност.

2. Адекватна социална защита на бедните и социално слабите слоеве от населението. Този приоритет на политиката на доходите трябва да се реализира в рамките на съществуващите финансови ограничения и на базата на баланс между гъвкавост на пазара на труда и сигурност на социално слабите.

Балансът трябва да осигурява такава защита на доходите на социално слабите, която да ги мотивира за участие в пазара на труда и активно търсене на работа.

Ефективността на социалната защита е свързана с адаптирането на съществуващата система към сегашните реалности. Целта трябва да бъде преструктуриране на системата по такъв начин, че средствата да достигат до конкретния адресант - социално слабия, пенсионера и безработния.

Много важно е в системата на социална защита да има механизми и стимули за извеждане на социално слабите от тази група и осигуряване на достатъчни собствени доходи. В противен случай ще се задълбочи тенденцията към съществуването на траен контингент от социално слаби и тяхното възпроизводство. Този проблем е особено значим за оформящите се етнически и регионални "джобове на бедност".

Социалната защита би трябвало да се обвърже с линията (границата) на бедност. Разбира се, държавата не е в състояние да осигури доходи на всички социално слаби, които да им гарантират извеждане от бедност. Но тя би трябвало да определи такава обществено приемлива граница, гарантираща доход, който в задоволителна степен ще осигури физическото оцеляване.

Изменението на минималните социални плащания (социална пенсия и социални помощи) трябва да се обвърже с прага на бедност. Практически това означава социалното подпомагане да се базира на линията на бедност, а не някаква величина, която трудно може да се обоснове икономически. В това отношение се налага увеличаване на социалната пенсия и нейното откъсване от размера на минималната пенсия за прослужено време и старост. **Гарантираният минимален доход трябва да бъде заменен с линия на бедност, като е необходимо коефициентите за достъп да бъдат съобразени с нуждите на рисковите групи**. По този начин ще се постигне по-пълно задоволяване на минималните потребности на бедното население и ще се стимулира участието в пазара на труда и търсенето на работа.

Обвързването на **социалната пенсия с линията на бедност** би трябвало да бъде по-силно, тъй като нейните получатели по редица обективни причини нямат възможност да участват в пазара на труда. Логично е да се предположи, че равнището на социалната пенсия може да съставлява не по-малко от 50-70% от линията на бедност.

Не е реалистично да се очаква, че е възможно осигуряването на висока степен на социална защита от една от най-слабите икономики в ЕС, каквато е българската. Затова е още по-важно средствата, отделени за социална защита, да бъдат изразходвани при **максимална ефективност и при ясни приоритети**. Един от безспорните приоритети е ограничаването на бедността. Макар че през последните години общото равнище на бедност в България намалява, нейното концентриране поражда сериозни опасения. Друг приоритет трябва да бъдат различните програми, насочени към преодоляването на негативните **демографски тенденции**. Трети приоритет е повишаването на **образованието**

и уменията на социално слабите, което да им даде възможност за интегриране в обществото.

Постигането на целите на социалното подпомагане ще бъде по-успешно, ако те се разположат в изпълнима и финансово осигурена средносрочна стратегия.

3. Създаване на условия за по-тясно обвързване на трудовите доходи с икономическите резултати. Възможностите за въздействие на държавата чрез политиката по доходите са ограничени. Обвързването на доходите с икономическите и финансовите резултати е приоритет и обект на договаряне между работодатели и работници на микроравнище. Държавата може да въздейства чрез няколко основни инструмента: минималната работна заплата, задължителните осигурителни прагове, социалните трансфери, равнището на заплащане в обществения сектор и законовата рамка на договарянето.

Чрез подходящо дозиране и балансиране на регулиращите механизми може да се постигне по-благоприятна среда, насърчаваща по-силно обвързване на работната заплата с финансовите резултати. Стимулирането на заплащането и трудовата активност на работниците може да се реализира не само чрез механизмите за регулиране, но и чрез масовото прилагане на съвременни системи на заплащане (участие в печалбата, дялово участие в собствеността и др.).

Минималната работна заплата изпълнява предимно социална и защитна функция – да предпазва нискоквалифицираните работници от бедност. По принцип тя не е свързана с икономическите резултати, а с издръжката на живот. Повишаването на минималната работна заплата оказва влияние не само върху ограничен кръг работещи, но и върху цялостната структура на заплащане. При равни други условия нейното увеличаване намалява съществуващата диференциация на заплащане и същевременно оказва натиск върху размера на останалите възнаграждения. Чувствителното повишаване на минималната заплата и невъзможността на работодателите да увеличат останалите заплати в близка пропорция може да доведе до демотивация на персонала. Следователно използването на минималната работна заплата като инструмент за стимулиране нарастването на работните заплати трябва да се осъществява предпазливо.

Нарастването на минималната работна заплата от 160 лв. през 2006 г. на 180-200 лв. през следващите няколко години значително ще изпревари номиналния ръст на средната работна заплата. В резултат съотношението спрямо средната заплата ще се повиши на около 50-60%, т.е. приблизително толкова, колкото е в някои развити европейски страни. Увеличаването на МРЗ през следващите години с по-високи темпове от средната заплата не е желателно, тъй като това ще доведе до намаляване на диференциацията в заплащането. Запазването на това съотношение в границите на 40-50% може да се постигне чрез увеличаване на МРЗ с темпове, близки до тези на средната работна заплата.

Равнището и динамиката на заплащането в обществения сектор като инструмент на политиката по доходите има косвено значение за формирането

на доходите на населението. Въпреки относително ниския дял на обществения сектор в БВП равнището на заплащане в него играе важна роля за ускоряването или забавянето на заплатите в частния сектор. Според официалната статистическа информация средното равнище на заплатите в обществения сектор надвишава това в частния. В значителна степен тази аномалия се дължи на укриването на доходи в частния сектор, с което се ощетяват републиканският бюджет и социалноосигурителните фондове. Ефектът от доминиращата роля на заплатите в обществения сектор се изразява в постепенно намаляване на разликата в заплатите. Очевидно ролята на обществения сектор като стимулатор за увеличаване на средното равнище на запатите не е за подценяване.

Основният инструмент за формиране равнището и динамиката на доходите от труд е системата за договаряне. Ролята на колективното и индивидуалното трудово договаряне като основен механизъм за формиране на работните заплати в предприятията е изключително важна. Държавата като партньор в социалния диалог има възможност за въздействие, но то се осъществява предимно на макроравнище. В предприятията проблемите се решават на двустранна основа между работодатели и синдикати. Необходимо е по законодателен път да се предоставят много повече възможности, но същевременно и отговорности за прякото договаряне между работодатели и синдикати, като се облекчат нормативните изисквания на централно равнище.

Основен проблем при договарянето е слабата обвързаност на работната заплата с производителността на труда. В държавния сектор това се дължи до голяма степен на прилагането на регулиращи механизми, които са слабо обвързани с производствените резултати. В частния сектор е постигнато по-добро съответствие на заплатите с производителността на труда.

Следователно решаването на проблема за по-тясното обвързване на заплатите с икономическите резултати е свързано със създаването на такъв микроклимат в стопанските субекти, който да не предразполага към проинфлационно определяне на заплатите. Това ще доведе до премахване на регулацията на заплатите в тези организации. В рамките на общите финансови ограничения и подобряването на финансовата дисциплина въпросите се свеждат до изравняване на силите между договарящите се страни, бързо развитие на браншовото договаряне и утвърждаване на децентрализирания модел на колективното трудово договаряне.

4. Постигане на обществено приемлива диференциация на доходите на населението. Сегашната ситуация на силна поляризация на доходите, трансфер на доходи от бедните, средните и над средните слоеве на обществото към най-богатите и получаване на неправомерни доходи е тревожна и се нуждае от спешни мерки. В това отношение политиката на доходите трябва да подпомага другите мерки, насочени към ограничаване действието на факторите, формиращи този биполярен модел на социална стратификация. Насоките са свързани с: 1) изглаждане на фрапантните различия между доходите от работна заплата, предприемачество, пенсии и социални плащания и 2) ограничаване на

преразпределението на националното богатство по линията на разграбване и приватизиране на печалбата.

Различията между заплащането на труда и социалните трансфери формират равнището и неравенството в доходите на ниските и средните подоходни групи. В тази категория трябва да се причислят и доходите на дребния частен бизнес. Мощните преразпределителни процеси, осъществявани главно по линията на икономиката в сянка, формират незначителна по размер, но с голямо тегло в общия доход група на най-високите доходи. Характерното за доходите в тази група е, че те не са резултат от собственост, а от криминална или полукриминална икономическа дейност.

В близка перспектива този проблем едва ли ще бъде решен, но са необходими спешни мерки за неговото ограничаване и туширане. Трябва да се отбележи също, че икономическият растеж не е в състояние автоматично да регулира и редуцира подоходното неравенство. Напротив, при запазване на сегашните преразпределителни процеси дори ще го стимулира.

Основният проблем е в ограничаване интензивността на този процес и разчупване на биполярния модел на обществото. Действията трябва да бъдат насочени преди всичко към ограничаване на преразпределението на националното богатство чрез икономически, законодателни и административни мерки, пресичащи трансфера на доходи и активи от държавния към частния сектор.

Очакванията са, че членството в ЕС ще представлява мощен фактор за ограничаване на сивата икономика в България. Вече сме свидетели на засилен натиск в това отношение от международните партньори. След като България се превърна във външна граница на Съюза, подхранваната чрез незаконен митнически или данъчен трансфер сива икономика ще бъде силно ограничена. В същото време съществува реална опасност да се засили корупцията, свързана с изразходването на публични средства, вкл. фондове на ЕС.

Ограничаването на сивата икономика ще има положителен ефект не само заради намалената диференциация на доходите, но и поради излизане на светло и облагане с данъци на значителни нови обороти и доходи. За съжаление въпреки многобройните програми и декларации на българските институции и политически сили през годините на прехода сивата икономика не само не се ограничи, а напротив, прояви завидна гъвкавост, адаптивност и нюх и се разви в различни сфери. Тя присъстваше при декапитализацията на държавните предприятия, при приватизацията, при контрабандата на наркотици, при укриването на данъци. Този процес създаде една прослойка от хора с много високи доходи и силно влияние.

Промяна по отношение на ограничаване на доходите от сива икономика ще има едва тогава, когато това стане не задача, наложена отвън, а осъзната от българските граждани необходимост. Тя ще се случи единствено при силна

политическа воля, тясно взаимодействие между институциите и настойчива подкрепа от страна на гражданското общество.

Освен това с нарастването на процента на хората, които получават високи легални доходи, е наложително приемането на по-активни мерки и програми (основаващи се главно на данъчното облагане), които да формират трансфер на доходите от богатите към бедните. Това трябва да стане в дългосрочен план и много внимателно, с грижа да не се демотивират данъкоплатците. Необходимо е през следващото десетилетие да се стремим към поддържането на едни от ниските в Европа подоходни данъци и обща данъчна тежест, включваща и социалните осигуровки. Данъчното облагане трябва да създава и стимули за увеличаване на спестяванията.

СТРАТЕГИЧЕСКИ ОРИЕНТАЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА ОСИГУРИТЕЛНАТА СИСТЕМА

***Нено Павлов*[1]**

По своя генезис осигурителната реформа е комплексен и всеобхватен процес на диалектически взаимосвързани промени в осигурителната дейност, продиктувани от въздействието на вътрешните и външните фактори на системата социално-здравно осигуряване. Тя е съвкупност от взаимно допълващи се визии, подходи и механизми за постигане на баланс на интересите на икономическите субекти и на равновесие във фондовете за социално-здравната защита. Тя е своего рода програмиране на развитието в дългосрочен план чрез противодействието и овладяването на източниците на дестабилизация, чрез избора на механизми за достигане на ново равновесие, чрез освобождаване на социално пространство за спонтанно разгръщане на икономическата инициатива в системата.

Целта на реформата е чрез процеса на изменения да се придадат нови характеристики на регулациите, контрола и управлението на системата, да се реализират императивите на новата парадигма на осигурителния модел в контекста на неолиберализма, давайки приоритет на **потребителя** на конкретните продукти и услуги в неговите пазарно-суверенни измерения и нагласи. Това ще рече, придържане към правилото на “по-малко държава и повече свобода в осигурителния сектор”, на “премерен компромис между ефективността и социалната справедливост” при изграждането на една по-съвършена, адаптивна и хуманна социалноосигурителна система.

Тъй като осигурителната реформа най-често е свързана с дълбоки, качествени изменения в системата (дори и със смяната ѝ с друга), нейното изучаване и управление има интердисциплинарен характер, защото е функция не само от промените в икономиката, но и в политиката, ценностната система, нагласите, психологията, етиката, морала, правно-нормативните отношения и демографското възпроизводство. Силно позитивно въздействие върху характера на реформата оказват глобализирането и интернационализирането на социалното осигуряване (вкл. чрез международното движение за социална сигурност и международно възприетите стандарти, регламенти и практики), интегрирането на националната икономика и трудовия пазар в ЕС, активните въздействия на международните институции като Световната банка,

[1] *Доц. д-р Нено Павлов е ректор на Стопанска Академия „Д. А. Ценов” – Свищов.*

Международния валутен фонд, МОТ, Международната здравна организация, Организацията за икономическо сътрудничество и развитие чрез ноу-хау за управление на системата, финансова подкрепа, формирането на мотивация, визии и среда за радикални промени.

Наред с позитивните социални изменения като взаимосвързан процес на дълбоки трансформации осигурителната реформа през предходния период най-често генерира негативни и болезнени последици за осигурените лица, бизнеса и държавата, предизвиквайки влошаването на подоходното състояние и бедност сред настоящите бенефициенти, финансова дестабилизация, демотивация за участие на осигурителния пазар. “Няма случай на успешно икономическо реформиране – пише американския социолог проф. П. Бъргър, – където неравенството да не е нараснало първоначално. Но могат да се извършат поредица от действия, от които хората незабавно да почувстват резултатите в своя живот.”[2] Силата и тежестта на социалните последици зависи от продължителността, темпа и качеството на извършените промени в социалното осигуряване.

По принцип темпът и обхватът на осъществяването на реформата определя времевия цикъл на излизане от прекомерния етатизъм и дестабилизация на монополизираната монопластова осигурителната система.

На свой ред мащабът на нейното етатизиране и асиметрия дава ориентирите за избор на конкретна стратегия и политики по реформата. Особено важна тежест в случая има волята на политическия фактор и психологическата нагласа на осигурените лица да възприемат радикалните промени като историческа необходимост и обществена потребност в дългосрочен аспект. От тяхното социално отговорно поведение и действия зависи въвеждането на общи, рамкови условия и проектирането на работещи институции в новия модел на социално осигуряване.

Стратегията на осигурителната реформа може да бъде ориентирана към технологията на:

- **параметричните реформи**, обхващащи консервативното изменение на най-значимите параметри на обхвата, финансовото осигуряване и размера на плащанията, рационализирането на процесите и процедурите в едностепенната разходоразпределителна система с цел подържане на относително финансово равновесие в системата;

- **систематичните реформи**, свързани с извършването на радикални промени в базовата структура, финансовите и социалните стратегии на осигурителната система, придържайки се към принципите за разнообразие и диверсификация на източниците за финансиране на социалната защита, на личната отговорност, свободата, предприемаческата активност и инициатива

[2] Вж. Капитал, 5-11 юни 2004.

в социалното осигуряване, към проникването на частните структури и пазарните правила в регулирането на системата.

Важен стратегически проблем на реформата е изборът на подход за нейното осъществяване, предсказуемостта и публичното оповестяване на очакваните резултати. Като се изходи от спецификата на осигурителната система и нейната връзка с реалната икономика, могат да се следват два подхода:

Първият подход е на бързи, шокови фундаментални изменения с цел трансформирането на старата монопластова система в многоколонна осигурителна система, отваряща пространства за проявление на частната собственост, на конкуренцията и активното предприемачество в социалното осигуряване. До голяма степен той е свързан с теоретичната методология и концепция на Фр. Хайек за "спонтанния преход" и с принципа "Сигурност чрез алтернативност, многообразие и изборност". Като водещи приоритетни направления (стъпки) за постигането на радикалните промени при този подход могат да се посочат **либерализирането на системата и нейната финансова стабилизация, приватизацията и преструктурирането на сектора с цел неговото демонополизиране и дерегулиране, различните типове осигурителни политики и интеграцията им като носители на потенциал за въздействие от страна на държавата и институциите на Европейския съюз.**

Вторият подход е на постепенни, съзнателно насочвани градивни изменения на "конструкцията" на старата система, базирани на логиката на еволюцията на процесите и на по-широкото участие на държавата в хода на трансформацията на модела. Еволюционната парадигма третира реформата като постепенен оперативен процес на логически, взаимосвързани стъпки на трансформиране и рационализиране на "остарелите" форми, параметри, правила, механизми, стандарти и институции в нови, по-ефективни и максимално обвързани с пазарноконкурентния ред. Най-често той се свързва от специалистите със съчиненията на А. Маршал и концепцията на Шумпетеровия процес за "съзидателното разрушаване"[3] с цел постигането на относително финансово равновесие на системата и на мотивация за активно участие в нея.

При прилагането на втория подход условно може да се обособи първоначален етап на систематично изграждане на общо рамковата правно-институционална среда и последващ етап на еволюционно-спонтанно развитие под въздействието на пазарните сили и конкуренцията. Именно в многостълбовата система със смесено (публично-частно) управление на финансовите активи еволюционният подход на последователно и методично изграждане на различните стълбове обяснява бързото разрастване и стабилността на осигурителния и здравния пазар в България след 2000 г.

Чрез използване на предимствата на съвместимостта и взаимното допълване в прилагането на двата подхода в стратегията на реформата в България се

[3] Вж. Леонидов, А. Ордолиберализъм. Социално пазарно стопанство. Трансформации. С., 2000, с. 249.

преследва запазване в коренно преобразуван вид на възприетия за основен (базов), сравнително неголям държавен сектор на социалното и здравното осигуряване, съчетан с допълнителен, бързо развиващ се частен сектор, базиран на пазарно-предприемаческата инициатива.

Прилагането на смесения (съчетаващ елементи на еволюционния и шоковия) подход при осъществяването на реформата в контекста на либерализацията на икономическите отношения в системата е препоръчителен, тъй като:

- създава предпоставки за бързо разширяване пространството за либерализиране и глобализиране на икономиката на човека и неговата социалноосигурителна защита;

- предлага алтернативни решения за смекчаване на тежките финансови последици от световната криза, обхванала еднопластовите разхоразпределителни системи;

- увеличава алтернативните носители на осигурителна защита, на спестявания и инвестиции със социалноосигурителен характер;

- внася по-голяма сигурност за осигурените лица чрез разнообразието на формите и диверсифицирането на източниците на средства за финансиране на социално осигуряване, на формите на собственост и конкуренцията;

- утвърждава глобалната политика на универсализиране, координация и хармонизиране на осигурителните системи в рамките на ЕС;

- формира мотивация, нагласи, умения и отговорности за разумно потребление и използване на доходите през жизнения цикъл на човека, разширявайки пазарното проникване в социалното осигуряване и стимулиране за участие в него.

За реформата в социалното осигуряване, към която населението и бизнесът имат особено висока чувствителност, е важно доколко в осъществяването на промените е възможно да се използват силите на спонтанните (стихийните) и съзнателно целенасочените, конструктивни въздействия чрез различните политики и доколко системата може да се освободи от прекомерното бюрократично администриране?

Най-често спонтанността на промените по логиката на Шумпетеровия процес[4] се свързва със “съзидателното разрушение” на старата осигурителна система и трансформирането ѝ в нов, по-ефективно работещ, социалносправедлив и логически структуриран модел на основата на отваряне на сектора към регулациите на пазарноконкурентния ред и частната собственост при

[4] Макар като теза и методология да е адресиран към реалната икономика, той има познавателно значение и за реформата в осигурителния сектор.

доброволно допълнителните осигурителни фондове, диверсификацията на източниците на финансиране и на възвръщаемостта на социалните инвестиции.

За целта е необходимо в технологията на осигурителната реформа да се използва капацитетът за промени чрез **либерализирането и финансово-икономическото стабилизиране на системата, нейното поетапно приватизиране и преструктуриране, развитието на инфраструктурата на осигурителния и здравния пазар и на държавната намеса, на свободното договаряне и функциониране на новия тип осигурителни дружества, на интегрирането на сектора в европейското осигурително пространство.**

От стратегическа значимост за реформата е либерализирането на осигурителния сектор в контекста на принципите за доходност, надеждност, ликвидност и диверсификация на финансирането. Целта е чрез активизиране и динамизиране на системата да се излезе от дълбоката финансова криза, скрития вътрешен дълг и демотивацията за участие в нея. В случая либерализационните и стабилизационните цели са най-важното, фундаментално предизвикателство на промяната, генериращо при равни други условия равновесие, конкуренция, симетрии, неинфлационно развитие, качество на живот и социална сигурност.

Приватизацията и преструктурирането на моноколонната, държавномонополна, негъвкава спрямо пазарноконкурентния ред солидарна система са взаимно допълващи се стратегии за изграждането на нови пазарни структури, за развитието на частната собственост, еквивалентността, конкуренцията и организирането на икономиката на социално-здравното осигуряване по правилата на пазара. Още повече, че приватизацията придава подчертани социални и технико-икономически измерения на промените, развивайки корпоративните структури на управление в осигурителния сектор, "разпръсквайки" правото на собственост и стимулите за участие в осигурителната защита.

Осигурителната реформа би имала завършеност, ако пакетът от мерки за **либерализиране, финансово стабилизиране, приватизиране, преструктуриране и активна осигурителна политика на държавата се прилага съгласувано в контекста на новата парадигма на осигурителната стратегия на европейския социален модел.** От начина им на осъществяване зависят характеристиките и параметрите на българския модел, неговият потенциал и адаптивност към промените във външната социално-икономическа и политическа среда.

Естествено е те да се реализират в рамките на общия трансформационен процес в икономиката и на протичащите европрисъединителни инициативи в страната.

Интегрирането на националната осигурителна система в европейското пространство е допълнителен импулс на промените за подобряване качеството на пазарната среда и на предлаганите продукти в осигурителния сектор, за по-

ефективно използване на ресурси за адаптация и по-добра социална защита срещу социалните рискове.

Европейската интеграция и реформата в социалното осигуряване са взаимно-проникващи процеси на една обща, стратегическа цел. Те осигуряват равнопоставен достъп до пазарите на социално осигуряване в Обединена Европа, облекчават трудовите миграции (движение) на човешките ресурси и взаимното признаване на придобитите осигурителни права в 27-те европейски страни, разширяват взаимния обмен на социалнозащитни технологии и добри практики, увеличават вноса на спестявания и инвестиции в социалното осигуряване, улесняват координацията на паричните потоци с осигурителен характер.

В либералната версия на осигурителната стратегия на реформата почти се изключва пряката държавна намеса в продуктовото преструктуриране на корпоративния осигурителен портфейл с изключение на публично-държавната схема. Възможностите за **държавна намеса са в две посоки: на разграждане на старата система, от една страна, а от друга, на институционално и финансово бюджетно преструктуриране чрез активна осигурителна политика като съгласувани приоритети, задачи, програми, правила и мерки за въздействие с цел ограничаване действието на пазарните дефекти, на неравенството, на рисковете и несправедливостта, породени от радикалните промени в преходния период.**

Либералната алтернатива на реформата не допуска прекомерно голямата етатизация, респ. финансово ангажиране на държавата в осигурителния сектор като субсидиране, "твърдо", неефективно регламентиране и строг, консервативен, надзорен "дирижизъм" при пласирането на инвестициите и структурните въздействия. Държавата трябва да ограничи функциите си на собственик, монополист и на предприемач в осигурителния сектор, да насърчава конкуренцията, отговорността и частната инициатива. За целта може да се ползва творческото богатство на либералните икономически теории и на познанието за реализиране политиката на промените. Нещо повече. Проблемите на реформата не могат да се изучават извън контекста на общите зависимости, приоритети и взаимодействия в икономиката, независимо от различните видове политики – фискална, данъчна, бюджетна, конкурентна, инвестиционна, парична, социална и др. в България и страните-членки на ЕС.

Осигурителната реформа трябва да държи сметка за националните особености, традициите в социалноосигурителното дело, социалната идентичност, приоритетите и нововъзникващите предизвикателства пред страната.

От направения теоретичен анализ на генезиса и концептуалните параметри на реформата в осигурителната система, на задълбоченото емпирично проучване на позитивните и негативните тенденции на развитието, както и на факторите, определящи тяхната идентификация (които поради ограниченост на мястото съзнателно не поместваме), могат да се изведат стратегическите ориентации на промяната.

Преди това обаче в порядъка на фрагментарното аргументиране на необходимостта от целенасочени дългосрочни въздействия за балансирано и симетрично развитие на компонентите на системата си позволяваме да отбележим следните няколко момента:

Първо, необходимостта от реалистично отчитане на фундаменталния проблем на бъдещото развитие на системата в неговите две измерения:

- нарастващата вътрешна финансова задлъжнялост на публичната схема (I стълб) по действащото законодателство, покриващо "старите" и "новоотпусканите" пенсии до най-рано 2020 г., т.е. механизмът за обслужване на средствата за финансиране на "нефинансираното"до днес, отчитайки нарастващия демографски натиск;

- балансираното развитие на логически обвързаната матрица на многоколонния осигурителен модел за новите демографски поколения, свързани с транспонирането на европейските директиви и финансовото му осигуряване с капитализиран паричен ресурс.

Второ, допълнителната цена, която по принцип винаги заплащат бизнесът, държавата и населението (осигурителните общности) през преходния период на трансформация на социалния модел. В случая възниква реална среда за конфликт на интереси в няколко посоки: демографски натиск върху осигурителните разходи, икономически натиск на бизнеса за намаляване на осигурителните тежести, социален натиск на бенефициентите за повишаване на плащанията, административен натиск на държавата за събираемост на вноските.

Съществуващият риск от деструктивни действия поставя въпроса за политическа оценка и разработването на национална стратегия и политики за завършване на прехода и трансформацията на осигурителния модел в страната.

Трето, при очертаването на стратегическите ориентации трябва да се има предвид, че социалното осигуряване е функция от развитието на икономиката и външната среда, от спецификата на демографското възпроизводство, от социалната отговорност на бизнеса, от нагласите на осигурените лица за дългосрочно спестяване и натрупване на социални инвестиции, от развитието на осигурителните системи в Европа и света.

Четвърто, да се съобразим с генезиса на проблемите в социалното осигуряване - част от тях са наследени от предходния модел, други се дължат на настоящата незрялост на новия модел, продължаваща повече от 30 години, а трети - на транспонирането на европейските директиви и въздействието на международните финансови и социални институции.

Не на последно място, трябва да се отчете формиралото се неприемливо мнение в публичното пространство, че социалната реформа се прави не за да се разрешат проблемите на хората от различните поколения, а проблемите на

държавата, която не е била в състояние да осигури социални плащания в достатъчни размери на своите граждани.

В контекста на стратегическите ориентации в бъдещото развитие на социалното осигуряване стратегическата цел на промяната би трябвало да бъде: **финансово-икономическото стабилизиране на системата в дългосрочен план чрез развитието на инфраструктурата на осигурителния пазар и на обективно необходимите държавни интервенции; разширяването на свободното договаряне и мотивацията за спестовност и натрупване на социални инвестиции; формирането на нов тип осигурителни отношения, адекватни на гъвкавия трудов пазар; интегрираният европейски социален модел и устойчивото повишаване качеството на живот.**

За реализирането на стратегическата цел в Социалната стратегия могат да се възприемат следните приоритетни направления на промяна и преобразуване:

- Развитието и утвърждаването на многопластовата осигурителна система няма алтернатива в съвременната икономика. Нейното внедряване в практиката не е еднократен технико-административен акт, а продължителен (20-30 години), всеобхватен и динамичен процес на промени, пряко свързани с общата стратегията за изграждането на пазарните отношения и на социалния модел в страната.

- Промените трябва да се осъществяват не чрез внасянето на частични корекции и приспособяването на механизмите на старата моноколонна система към новите предизвикателства (което би довело до маргинализиране на системата), а чрез радикални трансформации, ползващи се с доверието и подкрепата на осигурени, осигурители, социални партньори и политическа власт.

- В реформираната система трябва успешно да се вградят институциите, правилата и механизмите на еквивалентните (конкурентните) отношения, тъй като всяко тяхно игнориране води до демотивация, несъбираемост на вноските, преходни дефицити, забавяне на реформата и увеличаване на нейната цена за обществото като цяло в дългосрочен план.

- Подходът, темпът и продължителността на промените зависят от условията на икономическото и демографското развитие, от хармонизацията на правно-нормативната уредба с европейската рамка, от характера на демократичните промени, политическата воля, адаптацията към пазара, ясното дефиниране на държавното участие в актюерски план, от мотивацията за активно предприемачество в осигурителния сектор.

- Целесъобразно е използването на смесения подход при продължаването на реформата, съвместявайки радикалната с постепенно-еволюционната парадигма на промените и добавянето на нови компоненти към системата.

- Развитието на реформата е подходящо да се идентифицира с либерализирането на механизмите на социалното осигуряване, утвърждаващо формализирането на правото на частната собственост и на стимулите за активно социално-финансово предприемачество, спестовност и натрупване в областта на социалноосигурителната защита.

- В следващите стъпки на промените трябва да продължи, съобразно особеностите на системата и европейските практики, приватизацията на осигурителния сектор, отваряйки го към свободната конкуренция и ограничаване функциите на преразпределението в него, каквито са универсалните и корпоративните (фирмените) осигурителни схеми.

- Демократизиране на социалноосигурителните отношения, придавайки им по-голяма гъвкавост и адаптивност към промените в икономиката и заетостта, към развитието на знанието, човешкия капитал и инфраструктурните компоненти на системата, към етичното правило за съответствие между свободата в избора на осигуреното лице, социалната солидарност и справедливост, към съчетаването на координиращата роля на конкуренцията с надзора и политиките на държавата, към парадигмалните характеристики на европейския социален модел.

- Съчетаване на солидарната взаимопомощ в осигурителните съвкупности със самоотговорността за лично участие в социалноосигурителната защита и ефективността на социалните инвестиции.

- Разширяване на капитализиращите механизми в социалното осигуряване в посока към развитие на II и III стълб, както и на фирмените осигурителни схеми.

- Подържане на баланс и еквивалентност в интересите на плащащите осигурителни вноски, получателите на престации и държавата като субсидираща и надзираваща институция.

- Премахване на уравниловката в осигурителната система, както и на тенденциите към игнориране на връзката “осигурителни вноски-осигурителни плащания”, вкл. чрез прилагането на нови практики за изчисляване, преизчисляване и осъвременяване на пенсиите, чрез въвеждането на справедлива цена на 1 година реално покрит с вноски осигурителен стаж.

- Ограничаване на осигурителните “привилегии”, в т.ч. при плащането на вноски и превръщането на трудовия стаж, чрез разширяването на индивидуалната еквивалентност в осигурителните схеми, усъвършенствайки прилагания вариант на точковата система.

- Стимулиране участието в допълнителните приватизирани форми на социално осигуряване чрез професионални, корпоративни (фирмени),

универсални и други фондове, използвайки механизма и на данъчното облагане.

- Публичност, надзор и контрол в правоотношенията между субектите на социална защита в контекста на доходността, надеждността и ликвидността на фондовете, прозрачността на информацията и административния капацитет за обслужване.

- Развитие на личната отговорност на осигурените лица за спестовността и капитализацията на средствата за социално-здравно осигуряване и бъдещо (отложено) потребление в случаите на настъпили рискове.

- Прилагане на класическите регулатори на социалната защита като "социален и професионален риск", "еквивалентност между осигурителни вноски и плащания", обвързване на тежестите на социалните рискове с диференцирана тарифа на осигурителни вноски, с постепенното повишаване на осигурителните спестявания за втори стълб, но не за сметка на размера на вноските в публичната схема, а на намаляването на данъците.

- Прилагане практиката на Сребърния фонд като алтернатива за покриване на преходните дефицити в публичната схема, реализирани от намаляването на вноските и нарастващата демографска зависимост.

- Диверсифициране на финансовите източници и на механизмите за управление на социалното осигуряване, вкл. чрез плурализация на собствеността на услугите в сектора.

- Въвеждане на гъвкави практики за инфлационно осъвременяване на осигурителните плащания съобразно промяната на производителността на труда, на инфлацията и растежа на осигурителния доход в аспекта на "златното швейцарско правило".

- Прилагане на нови подходи и техники за координиране и хармонизиране на осигурителното законодателство с европейските директиви и правни технологии.

Заключение

Верните стратегически промени са пътят за иницииране на по-голяма сигурност и доверие към социално-здравното осигуряване, ориентирано към универсален обхват и адекватна защита на населението срещу покритите социални рискове. Становището на бившия президент на МАСО Карл Шерман (Швеция) е, че **по този начин социалното осигуряване допринася за функционирането на пазарните икономики, за просперитета на народите и социалната кохезия, за конвергиране на социалните цели и макроикономическите изисквания**, **за повишаване на неговата значимост в обществото**.

РАЗВИТИЕ НА АГРАРНО–ПРОМИШЛЕНИЯ СЕКТОР

***Никола Вълчев*[1]**
***Людмил Петков*[2]**
***Дарина Русчева*[3]**
***Антоанета Симова*[4]**
***Румен Попов*[5]**

1. Състояние на земеделието и основни насоки за развитие

1.1. Макросреда

В селското стопанство са съсредоточени огромни ресурси – земя с добър плодороден потенциал, продуктивни растения и животни и значителни по количество трудови ресурси, неколкократно превишаващи относителните средноевропейски величини. Освен това в този отрасъл в резултат от природния фактор може да се реализира и допълнителен диференциален доход, който е характерен само за него. Аграрната политика на държавата трябва да отчита неговото място, роля и значение. Тя обаче от началото на промените през 1989 г. е с характеристики, които формираха неблагоприятна среда за развитие:

Първо, раздробяване на поземлената собственост и поземлените парцели, като техните размери са сведени в рамките от 0.26 ха до 1.99 ха.

Второ, унищожаване на голяма част от материално-техническата база, от продуктивните животни и трайните насаждения.

Трето, стихийно възникване на стотици хиляди много дребни земеделски стопанства и малко на брой, но много големи арендни стопанства, агрофирми и производителни кооперации за съвместно производство на земеделска продукция.

[1] Проф. д-р ик. н. Никола Вълчев е завеждащ секция в Икономическия институт на Българската академия на науките.
[2] Проф. д-р ик. н. Людмил Петков е председател на Научния съвет в Икономическия институт на Българската академия на науките.
[3] Ст. н. с. Дарина Русчева е научен секретар на секция в Икономическия институт на Българската академия на науките.
[4] Проф. д-р ик .н. Антоанета Симова е преподавател в Софийския Университет "Св. Климент Охридски".
[5] Ст. н. с. д-р Румен Попов е директор на Института по аграрна икономика, НЦАН.

Четвърто, формиране на нерегламентиран пазар, позволяващ изкупуване на произведена продукция на цени, по-ниски дори от производствените разходи.

Пето, оттегляне на държавата от регулативни функции и от защита на местното производство.

Шесто, принудително извеждане от отрасъла на десетки хиляди професионално подготвени специалисти с голям производствен опит.

Седмо, над 30% от земята не се обработват, като в същото време 20% от заетите в отрасъла през 2003 г., или близо 270 000 се определят като безработни. Резултатите на селското стопанство през последните години са далеч от потенциалните възможности на неговите ресурси. Брутната добавена стойност (БДС), създадена в земеделието и горското стопанство, през 2004 г. е едва 1.8 млрд. EUR, а тенденцията към свиване на относителния дял на създаваната в отрасъла БДС е устойчива и през същата година той достига до 10.8% при 24.9% от общата заетост в страната. Причините, наложили тази тенденция, без съмнение имат структурен характер, но е факт, че един зает в отрасъла през 2004 г. създава 2260 EUR БДС, докато този показател за икономиката на страната е 5204 EUR.

1.2. Земеделско производство

Основни проблеми

Допусна се раздробяване на поземлената собственост и удребняване на земеделските стопанства. Увеличи се размерът на пустеещите земи.

Тук комасацията и уедряването на поземлената собственост трябва да се разглеждат като първа крачка към рационализирането на аграрната структура, към разширяването обхвата на арендуването и пазара на земеделските земи, към изграждането на конкурентоспособни организационно-стопански структури от пазарен тип.

Българската държава трябва да запази и качествено да подобри своята намеса в реализацията на националната и на единната аграрна политика на ЕС с помощта на ДФ "Земеделие" и с всички останали национални и международни програми, фондове и източници за подпомагане на земеделието. **Тази намеса трябва да протича едновременно с облекчаването на бюрократичния режим за регулиране на земеделските дейности и за регистрацията на земеделските производители, за по-благоприятно решение на проблема с прага на ДДС и възможността за прехващане на данъка и от по-дребните стопанства, както и за опростяване на отношенията с ДФ "Земеделие".**

Най-пълно трябва да се реализират природно дадените конкуретни предимства на земеделието и на експортноориентираната българска консервна промишленост. Тези предимства в най-обобщен вид могат да се сведат до следното:

- производство и преработка на уникални, познати и признати на международните пазари екологично чисти и с отлични вкусови качества продукти;

- уникални природно-климатични условия за производството на земеделски продукти, годни да осигурят напълно суровинните потребности на преработващата промишленост;

- възможности за надграждане на конкурентни предимства върху основата на природно дадените, особено след индустриалната преработка на земеделските продукти;

- наличие на достатъчно квалифицирана работна ръка, притежаваща знания и умения в производството и преработката на продоволствени продукти, както и многогодишни традиции в това отношение;

- високо технологично равнище и висококвалифициран персонал, както и научна база, гарантиращи преработка на земеделска продукция с опазване на вкусовите и хранителните компоненти на различните продукти;

- решително присъствие в сектора на високотехнологични малки и средни предприятия, отворени към технологичните и продуктивните иновации.

Остротата на проблема се вижда от напълно или частично неусвоените квоти за износ на продоволствени продукти в ЕС в най-различно състояние (Таблица 1). Данните от таблицата показват, че квотите, най-вече за традиционните за българския аграрно-промишлен сектор стоки, не се усвояват, при това и за периоди, предхождащи маркираните в таблицата.

Третият проблем е липсата на работеща застрахователна система.

Четвъртият по ред, но не и по важност проблем на земеделието е неговото финансиране и насърчаването на инвестиционната активност на земеделските стопани. Три неща правят този проблем сложен.

Първо, стотиците хиляди земеделски стопанства, повечето от които на физически лица, без подходящо образование, професионална подготовка, опит и информираност.

Второ, многото източници за финансиране, но малко известни, непрозрачни, с бюрократични и сложни процедури за кандидатстване и ползване на средствата от тях и работещи само за избрани земеделски стопани.

Трето, липсата на информация за дейностите, отредени на българското земеделие в рамките на ЕС.

Таблица 1

Изпълнение на тарифните квоти за износ на български продоволствени стоки в ЕС през периода 01.07.2004 – 01.07.2005 г.

Пореден №	Описание	Период		Квота		Неусвоено количество (остатък)	Изпълнение в %
1	2	3	4	5	6	7	8
95573	Други временно консервирани плодове	01.7.2004	30.6.2005	1375	t	456.478	66.80
95731	Пресни череши	01.7.2004	30.6.2005	2420	t	664.749	72.53
95732	Храни за животни	01.7.2004	30.6.2005	3500	t	0	100.00
95854	Живи домашни птици. с изключение на 02072791. 02073591. 02073689	01.7.2004	30.6.2005	6900	t	1499.773	78.26
95854	Живи домашни птици. с изключение на 02072791. 02073591. 02073689	01.7.2005	30.6.2005	7590000	kg	5742218	24.34
95891	Птичи яйца с черупки. не за мътене	01.7.2004	30.6.2005	490	t	490	0.00
95891	Птичи яйца с черупки. не за мътене	01.7.2005	30.6.2005	539000	kg	539000	0.00
95892	Тиквички	01.7.2004	30.6.2005	100	t	100	0.00
95893	Ръж. Ръжено брашно. Едрозърнест и дребнозърнест грис от ръж. Агломерати под формата на гранули от ръж.	01.7.2004	30.6.2005	4400	t	4400	0.00
95893	Ръж. Ръжено брашно. Едрозърнест и дребнозърнест грис от ръж. Агломерати под формата на гранули от ръж.	01.7.2005	30.6.2006	4800000	kg	4800000	0.00
95894	Ечемик. Брашно от ечемик. Едрозърнес и дребнозърнест грис от ечемик. Агломерати под формата на гранули от ечемик	01.7.2004	30.6.2005	55000	t	0	100.00
95894	Ечемик. Брашно от ечемик. Едрозърнес и дребнозърнест грис от ечемик. Агломерати под формата на гранули от ечемик	01.7.2005	30.6.2006	60000000	kg	4388587	92.69
95895	Овес. Брашно от овес. Едрозърнест и дребнозърнест грис от овес. Агломерати под формата на гранули от овес.	01.7.2004	30.6.2005	2750	t	1152.038	58.11
95895	Овес. Брашно от овес. Едрозърнест и дребнозърнест грис от овес. Агломерати под формата на гранули от овес.	01.7.2005	30.6.2006	3000000	kg	780737	73.98
95896	Екстракти от сокове и месо. Риби и ракообразни. Мекотели или други водни безгръбначни. В директни опаковки с нетно съдържание, непревишаващо 1 кг	01.7.2004	30.6.2005	110	t	46.86	57.40
95897	Сладки пиперки. консервирани	01.7.2004	30.6.2005	550	t	0	100.00
95898	Други зеленчуци, приготвени или консервирани	01.7.2004	30.6.2005	3300	t	0	100.00
95899	Круши, приготвени или консервирани	01.7.2004	30.6.2005	110	t	110	0.00
95902	Захар, други видове захар	01.7.2005	30.6.2006	1000000	t	311110	68.89
95912	Краставици, пресни или охладени за преработка	01.7.2005	30.6.2006	2500000	t	2500000	0.00
95920	Масло и други млечни мазнини	01.1.2005	31.12.2005	220	t	220	0.00
95941	Ориз	01.7.2005	30.6.2006	5000000	kg	5000000	0.00
96161	Замразен грах	01.7.2004	30.6.2005	4000	t	0	100.00

96162	Сливи и трънки	01.7.2004	30.6.2005	9375	t	9263.995	1.18
96223	Картофи	01.7.2004	30.6.2005	5000	t	5000	0.00
96225	Домати	01.7.2004	30.6.2005	7950	t	7880.234	0.88
96225	Домати	01.7.2004	30.6.2005	8745000	kg	8745000	0.00
96231	Краставици и корнишони	01.7.2004	30.6.2005	9225	t	4184	54.64
96231	Краставици и корнишони	01.7.2004	30.6.2005	3000000	kg	1673234	44.23
96233	Сладки пиперки	01.7.2004	30.6.2005	2000	t	0	100.00
96245	Прясно грозде 15 юли – 31 октомври	01.7.2004	30.6.2005	1800	t	1596.136	11.33
96247	Ябълки	01.7.2004	30.6.2005	3225	t	3221.707	0.10
96247	Ябълки	01.7.2005	30.6.2006	3625000	kg	3625000	0.00
96249	Круши	01.7.2004	30.6.2005	3440	t	3440	0.00
96253	Кайсии	01.7.2004	30.6.2005	750	t	750	0.00
96255	Праскови	01.7.2004	30.6.2005	1100	t	1100	0.00
96261	Ягоди	01.7.2004	30.6.2005	2290	t	2290	0.00
96275	Слънчогледово масло	01.7.2004	30.6.2005	3000	t	0	100.00
96277	Консервирано месо	01.7.2004	30.6.2005	2000	kg	883.685	55.82
96277	Консервирано месо	01.7.2005	30.6.2006	2150000		1911721	11.08
96279	Кносервирани краставици и корнишони	01.7.2004	30.6.2005	3440	t	2179.151	36.65
96281	Консервирани домати	01.7.2004	30.6.2005	17300	t	16104.833	6.91
96285	Ягодов конфитюр	01.7.2004	30.6.2005	275	t	272.516	0.90
96287	Консервирани кайсии	01.7.2004	30.6.2005	550	t	421.909	23.29
96291	Консервирани праскови	01.7.2004	30.6.2005	825	t	462.889	43.89
96293	Консервирани ягоди	01.7.2004	30.6.2005	715	t	698.908	2.25
96299	Тютюн	01.7.2004	30.6.2005	7500	t	0	100.00
97001	Пенливи качествени вина	01.1.2005	31.12.2005	1800	hl	0	100.00
97003	Бутилирани качествени вина	01.1.2005	31.12.2005	485000	hl	231405.57	52.29
97005	Наливни вина	01.1.2005	31.12.2005	195000	hl	128912.77	33.89

1.3. Организационна структура

Размерът на стопанисваната от всяко стопанство земя се състои от неговата собствена и от наетата под някаква форма чужда земя. Структурата на земеделските стопанства според размера на стопанисваната от тях земя и значението на тази структура се определят от обстоятелството, че размерът на стопанисваната земя е "рамката", в която се съчетават факторите на земеделското производство, и от хармонията на което съчетание се определя продуктивността на всеки фактор поотделно.

Формирана е една крайно нерационална аграрна структура, силно поляризирана, с неразвити стопански субекти от пазарен тип, доминирани от няколко хиляди стопанства, които обработват повече от хиляда декара земя. Това превръща рационализирането на тази структура, а в по-конкретен план уедряването на стопанства, решителното намаляване на техния брой и утвърждаването им като финансово стабилни и конкурентни производствени единици в приоритетно направление със стратегическо значение за конкурентоспособността на аграрния сектор и на стопанствата поотделно.

Налице е силно изразена полярност на аграрната структура – 51.5% от стопанствата обработват само 2.6% от ИЗП, а 0.6% покриват 75.6% от нея (вж. табл. 2). Преодоляването на тази полярност и политиката по рационализирането на аграрната структура трябва да бъдат подчинени на съсредоточаването на земеделските стопанства в средните етажи на структурата – от 20.1 до 50.0 дка и от 50.1 до 1000.1 дка. По-големите по размер стопанства са подходящи в зърнопроизводството и някои технически култури. **При практическата реализация на мерките по рационализиране на аграрната структура, акцентът е уместно да се постави върху стопанствата, обработващи 50 и повече декара, в случаите, когато те са типично растениевъдни.**

Таблица 2

Аграрна структура на земеделските стопанства в Р България

Размер на стопанисвана земя (дка)	Земеделски стопанства (бр.)	Относителен дял от общия им брой (%)	Общ размер на стопанисваната земя	Относителен дял от общия й размер (%)	Среден размер на стопанисвана земя от едно стопанство (дка)
до 5.0	334258	51.5	755	2.6	2.3
от 5.1 до 10.0	170000	25.5	1 162	4.0	6.8
от 10.1 до 20.0	88400	13.5	1 191	4.1	13.5
от 20.1 до 50.0	41250	6.3	1 220	4.2	29.6
от 50.1 до 1000.0	17000	2.6	2 795	9.5	162.3
над 1 000.1	3900	0.6	21 958	75.6	5630.0
Общо	654808	100.0	29 045	100.0	44.4

Таблицата е съставена по данни от Преброяване на земеделските стопанства 2003: моментна снимка на българското земеделие/основни резултати и анализи. Бюл. № 69, юни 2005.

При животновъдните стопанства акцентът би трябвало да се постави върху тези, които стопанисват от 20 до 300 дка за едрия рогат добитък и от 20 до 50 дка за

дребния рогат добитък. Това са стопанствата, в които и днес е съсредоточен основният брой от домашните животни. Подкрепа заслужават и по-дребните стопанства на физическите лица и ЕТ, които отглеждат бобови култури, тютюн, маслодайни, влакнодайни, етерично-маслени, лекарствени и зеленчукови култури, както и ягодоплодните овощни видове. **Пълна подкрепа и насърчение заслужават стопанствата на юридическите лица, които по правило стопанисват по няколко хиляди декара земеделска земя (над 1500 дка за ЕТ, над 3500 дка за търговските дружества, около 6000 дка за кооперациите).**

За успешната и бърза реализация на мерките по рационализирането на аграрната структура би трябвало да се подкрепят и насърчат дейностите, свързани с:

Първо, нарастването на алтернативната заетост в отрасли и дейности, различни от земеделието и в рамките на пазара на труда на ЕС, защото 20% от заетите в отрасъла се определят като безработни, макар че поддържат дребни земеделски стопанства.

Второ, подкрепата и масовото изграждане на стопанства от търговски и кооперативен тип.

Трето, осигуряването на простор за развитието на поземлените отношения – аренда, наем, вкл. развитието на комасацията и пазара на земеделските земи.

Четвърто, развитието на производствените връзки между земеделските стопанства и преработващия сектор. Мерките по рационализирането на аграрната структура трябва да допринесат за съсредоточаване на земеделските земи на дребните стопанства, включени в преброяването, както и на тези, които не са включени в него, но стопанисват близо 45% от използваната земеделска площ в страната. Тяхната успешна реализация ще уедри реално оперирашите стокови стопанства, ще хармонизира съотношението на основните фактори на земеделското производство в тях и ще повиши конкурентоспособността им.

1.4. Растениевъдство

Съгласно договореностите по преговорната глава “Земеделие” България получи базова площ за полските култури, към които се отнасят зърнените, маслодайните и протеиновите, в размер на 26 252 580 дка.

Значението на базовата площ се свързва с обстоятелството, че преките плащания в ЕС съгласно Регламент 1251/99, както и достъпът до интервенционно изкупуване на продукцията се свързват с производствените площи и добивите от единица площ. В същото време фиксираната базова площ и сложната процедура във времето за договарянето на нейното увеличение поставят в нова ситуация избора на стратегическите посоки за развитието на отрасъл Растениевъдство и за поставянето на акцентите в него с оглед постигането на реални и дълготрайни конкурентни предимства.

Във връзка с това **в борбата за по-голям пазарен дял българските зърнопроизводители могат да разчитат на нискоразходните предимства, но само в средносрочна перспектива.**

Второто обстоятелство произтича от стандартите и качеството, изисквани от ЕС. Тук българските зърнопроизводители изостават и **стремежът към превръщането на качеството на зърното във второ конкурентно предимство трябва да се подкрепя** всестранно и с всички възможни финансови мерки. Изводът, който може да се направи, е, че стабилни конкурентни предимства ще постигнат тези зърнопроизводители, които успяват да реализират едновременно и нискоразходни, и висококачествени предимства.

Сравнително близките и надеждни възможности за извеждането на растениевъдството, на полските култури и на зърнопроизводството от тяхното незавидно състояние, са свързани преди всичко с:

- промяна на продуктовата структура на полските култури и поставянето ѝ в по-пълно съгласие с природно-климатичните сравнителни предимства на страната като предпоставка за превръщането им в конкурентни предимства;

- възстановяване на традиционни производства, чиито размери днес са необосновано занижени, като захарно цвекло, памук, ориз, соя, рапица и други маслодайни;

- разширяване на производството на растениевъдни култури, притежаващи сравнително високи конкурентни предимства, като пшеницата, слънчогледа, етерично-маслените, билковите и лекарствените култури;

- решително и последователно повишаване на площите и добивите от културите, които се подкрепят от мерките на ОАП в най-висока степен;

- разширяване на площите за производството на технически и маслодайни култури на основата на значителната ИЗП извън базовата площ за полските култури и всички останали подходящи земи със селскостопанско предназначение за мащабното разширяване на производството на биогорива и преди всичко биодизел;

- повишаване дела на евтините биогорива в междинното потребление, внедряване на технологии и практики, годни да осигурят нискоразходни и качествени конкурентни предимства на българските производители;

- подкрепа за производителите от страна на националната аграрна политика и ОАП с отчитане на обстоятелството, че субсидиите е възможно да отпаднат дори в средносрочна перспектива под натиска на Световната търговска организация.

1.5. Трайни насаждения

Състоянието на трайните насаждения и динамиката на техните площи са представени на Таблица 3. Данните от таблицата показват устойчива тенденция към съкращаване на площите при овощните видове и лозята в сравнение с 2000 г. като цяло. Същата тенденция е налице и при отделните овощни видове, с леко нарастване на площите само при сливите и черешите. Устойчив ръст има само при ягодоплодните.

Таблица 3

Плододаващи многогодишни насаждения 2000-2004 г. (дка) (2000=100)

Години / Видове насаждения	2000	2001		2002		2003		2004	
	Площи	Площи	Изменение	Площи	Изменение	Площи	Изменение	Площи	Изменение
Овощни градини	749 650	615 960	82,17	540 550	72,11	397 640	53,04	384 454	51,28
в т.ч.									
ябълки	129 570	98 740	72,60	59 760	46,12	47 110	36,35	45 190	41,826
круши	6 750	3 240	48,00	2 650	39,26	3 580	53, 04	3 360	49,78
сливи	122 880	159 890	130,12	160 780	130,84	109 120	88,80	109 670	89,25
череши	69 730	97 040	139,17	67 510	96,82	50 430	72,32	50 710	72,72
кайсии и зарзали	56 060	49 420	88,16	46 070	82,18	45 300	80,81	44 290	79,00
праскови	72 950	45 150	61,89	40 100	54,97	36 550	50,10	35 620	48,83
орехи	64 070	37 030	57,80	57 680	90,03	59 370	92,66	52 330	81,68
Лозя	1 112 070	1 287 170	115,75	1 146 300	103,08	956 120	85,98	851 220	76,54
в т.ч.									
винени лозя	970 210	1 197 190	123,39	1 094 230	112,78	897 360	92,49	795 310	81,97
десертни лозя	141 860	89 980	63,43	52 070	36,70	58 760	41,42	55 910	39,41
ягоди	18 490	21 240	114,87	24 070	130,18	25 370	137,21		

Таблицата е съставена по данни от Статистически годишник за съответните години и на МЗГ дирекция "Агростатистика" , Бюлетин № 68 от май 2005 г. на МЗГ, Интернет. В размера на лозовите насаждения за 2001 и 2002 г. са включени и площите, заети от нектарини. При орехите са отразени и площите на всички черупкови.

По-различна е картината при продуктивността на трайните насаждения (Таблица 4). Тук се забелязва устойчива тенденция към нарастване на средните добиви почти при всички видове независимо от неблагоприятните природно-климатични условия през последните години. Това се обяснява с подобряващата се сортова структура, с изграждането на нови продуктивни насаждения и с подобрената агротехника. Принос има и стабилизацията и разширяването на пазара. Само при лозята нарастването е незначително и колебливо и то се дължи на това, че непродуктивни, амортизирани и проредени масиви се изоставят.

Стратегическо значение за развитието на овощарството придобива и изграждането на хладилни мощности за съхранението, охлаждането и замразяването на продукцията.

Отглеждането на овощните видове трябва да се насочи към земеделските стопанства на физическите лица, които могат да засадят площи в размер, отговарящ на техния поземлен и трудов потенциал, на професионалната им квалификация и опит.

Таблица 4

Равнище и динамика на средните добиви от трайните насаждения (кг/дка)
2000=100

Години / Видове насаждения	2000	2001		2002		2003		2004	
		Средни добиви	Измене-ние %	Средни добиви	Измене-ние %	Средни добиви	Измене-ние %	Средни добиви	Измене-ние %
Овощни градини в т.ч.									
Ябълки	456	433	94,96	434	95,18	814	178,51	871	191,00
Круши	226	328	145,13	354	156,60	289	127,88	534	236,28
Сливи	317	456	143,85	302	95,27	425	134,07	448	141,32
Череши	233	294	126,18	227	97,42	342	146,78	421	180,67
Кайсии и зарзали	194	171	88,14	86	44,33	409	210,82	417	214,95
Праскови	440	291	66,14	251	57,04	452	102,73	631	143,41
Винено грозде	388	335	86,34	357	92,01	427	110,05	398	102,58
Десертно грозде	347	339	97,69	336	96,83	391	112,68	294	84,73
Ягоди	464	732	157,75	647	139,34	442	95,26	нд.	нд

Таблицата е съставена по данни на Статистически годишник за съответните години, на дирекция "Агростатистика" на МЗГ, Аграрен доклад 2005 г. (Интернет), Ситуационно – перспективен анализ на винено грозде и вино за периода 2002-2004 г.

1.6. Животновъдство

Данните от Таблица 5, Таблица 6 и Таблица 7 показват, че в сравнение с 2000 г. при селскостопанските животни се наблюдава подчертана тенденция към понижение на броя на животните и задържането му на по-ниско равнище независимо от усилията и поощренията от ДФ "Земеделие" и програма САПАРД. Таблица № 6 показва и разпределението на животните по стопанства – професионални и на дребни стопани. Забелязва се и незначителното намаляване на броя на стопанствата, отглеждащи животни, както и бавното съсредоточаване на животните в по-едри стопанства. Тези две вече видими тенденции трябва да бъдат подкрепени при отчитане на важни по-конкретни обстоятелства.

Приоритетите и стратегическите насоки в развитието на продуктивното животновъдство придобиват решаващо значение за развитието на отрасъла, в условията на членство в ЕС и при наличието на висококонкурентни животновъдни стопанства на страните-членки. Важността на приоритетите се подсилва и от променените през 2003 г. принципи и механизми на подкрепа развитието на отделните подотрасли на земеделието, в случая на животновъдството, **наложени от трудностите по реализацията на свръхпроизведените в ЕС количества мляко, месо и масло**.

Таблица 5

Брой и динамика на селскостопанските животни за 2001-2005 г. (2000 = 100)

Години / **Видове животни**	2000	2001		2002		2003		2004		2005	
	Брой на животните	Брой на животните	Изменение в %	Брой на животните	Изменение в %	Брой на животните	Изменение в %	Брой на животните	Изменение в %	Брой на животните	Изменение в %
Говеда - общо	681 661	634 539	93,08	691 225	101,40	668 300	98,03	671579	98,52	671 600	98,52
Крави	433 820	371 950	85,74	375 977	86,66	356 000	82,06	379 498	87,47	378 600	87,27
Биволи	9 277	6 524	70,32	7 489	80,72	8 600	92,70	7 973	85,94	9 100	98,09
Свине	1 512 344	788 519	52,14	996 481	65,89	1 117 000	73,85	931 402	65,89	816 300	53,96
Свине - майки	171 389	89 371	52,14	75 936	44,31	76 900	44,86	75 855	44,26	79 400	46,33
Овце	2 548 884	1 571 409	61,65	1 728 357	67,81	2 074 700	81,39	1 692 507	66,40	2 073 600	81,35
Овце - майки	1 947 276	1 302 792	66,90	1 379 061	70,82	1 369 500	70,33	1 351 212	69,39	1 330 200	68,31
Кози	1 046 286	675 399	64,55	754 472	72,11	1 059 900	101,30	718 117	68,63	1 079 800	103,20
Кози - майки	846 835	553 937	65,41	619 466	73,15	616 000	72,74	579 501	68,43	590 200	69,69
Птици	14 963 142			19 126 500	127,82	20 500 000	137,00	19 512 098	130,40		
Пчелни семейства	334 865							507 784	151,64		

Таблицата е съставена по данни Статистически годишник за съответната година и от Дирекция “Агростатистика” на МЗГ, Аграрен доклад 2005 г. (Интернет); Бюлетин № 84/август 2005 г. (Интернет). За 2001, 2002 г. и 2004 г. данните са към 01.11. за 2003 г. и 2005 г. – към 01.05. на същата година. Данните за пчелните семейства са от Преброяване на земеделските стопанства 2003.

Таблица 6

Разпределение на селскостопанските животни по категории стопанства към 01.05.2003 г.

Видове стопанства	Показатели / *Видове животни*	Говеда	Крави	Биволи	Биволици	Свине	Свине майки	Овце	Овце майки	Кози	Кози майки
Професионални (едри животновъдни стопанства)	Животни (хил. бр.)	140,7	65,9	2,4	1,2	468,5	42,5	283,6	187	39,3	21
	Дял от общия брой животни	21,1	19,5	28,2	27,4	41,9	55,2	13,7	13,7	3,7	3,4
	Стопанства (хил. бр)	5,6	5,2	0,2	0,1	2,8	1,3	4	4	1,8	1,7
	Дял от общия брой стопанства	3,3	3,4	5,8	5,2	1,5	8,1	1,7	1,7	0,8	0,8
	Среден брой животни на едно стопанство	25	13,3	15,5	9,5	165,3	33,3	70,8	46,8	22,2	12,1
	Животни (хил. бр.)	527,6	286,5	6,2	3,2	648,4	34,4	1791,1	1182,5	1020,6	595
Дребни (непрофесионални) животновъдни стопанства	Дял от общия брой животни	78,9	80,5	71,8	72,6	58,1	44,8	86,3	86,3	96,3	96,6
	Стопанства (хил. бр.)	162,4	148	2,5	2,3	188,6	14,6	238,6	236,8	223,1	221,9
	Дял от общия брой стопанства	96,7	96,6	94,2	94,8	98,5	91,9	98,3	98,3	99,2	99,2
	Среден брой животни на едно стопанство	3,2	1,9	2,4	1,4	3,4	2,4	7,5	5	4,6	2,7
Общо стопанства	Животни (хил. бр.)	668,3	355,9	8,6	4,4	1117,0	76,9	2074,7	1369,5	1059,9	616
	Стопанства (хил. бр.)	168	153,2	2,7	2,5	191,4	15,8	242,6	240,8	224,9	223,6
	Среден брой животни на едно стопанство	4	2,3	3,2	1,8	5,8	4,9	8,6	5,7	4,7	2,8
Общо стопанства към 01.03.2005 г.	Живтони (хил. бр.)	671,6	378,6	9,1	4,8	816,3	79,4	2 073,6	1 330,2	1 079,8	59 0,2
	Стопанства (х. бр.)	163,9	152,9	1,9	1,8	177,3	18,1	203,9	201,7	231,7	229,4
	Среден бр. животни на 1 стоп.	4,1	2,5	4,8	2,7	4,6	4,4	10,2	6,6	4,7	2,6

Таблицата е съставена по данни на МЗГ, дирекция "Агростатистика", Публикация №43, август 2003 "Селскостопанските животни в България към 1 май 2003 година". (Анкетни данни за 2120 професионални животновъдни стопанства и за дребни стопанства от 120 населени места от територията на страната); Бюлетин № 84 от август 2005 г. на МЗГ (Интернет).

Таблица 7

Разпределение на някои видове животни според броя на отглежданите животни в едно стопанство към 01.11.2002 г.

Видове животни / Брой животни в едно стопанство	Млечни крави			Овце - майки			Кози - майки		
	Стопанства брой	Крави хил. броя	Дял от общия бр. животни	Стопанства брой	Овце хил. бр.	Дял от общия бр. животни	Стопанства брой	Кози хил. броя	Дял от общия бр. животни
от 1 до 2	162 141	200,32	55,9						
от 3 до 9	17 624	74,47	20,8						
от 10 до 19	2 052	25,64	7,2						
20 и повече	1 417	57,75	16,1						
Общо	**182 234**	**358,18**	**100**						
от 1 до 9				209 959	755,65	54,8	228 045	548,28	88,5
от 10 до 19				15 713	186,62	13,5	2 530	29,78	4,8
от 20 до 49				6 138	167,93	12,2	943	25,6	4,1
от 50 до 99				1 708	109,58	7,9	152	9,68	1,6
100 и повече				826	159,28	11,6	55	6,12	1
Общо				**234 344**	**1 379,06**	**100**	**231 725**	**619,47**	**100**

Таблицата е съставена по данни на Публикация № 37 от май 2003 година "Селскостопанските животни в България към 1 ноември 2002 г.

Посочените промени в ОАП на ЕС налагат извода, че **средните по размер професионални животновъдни стопанства (от 10 до 30 крави) трябва да се разглеждат като приоритет и стратегическа насока за развитие на животновъдството, която да се насърчава, подкрепя и осигурява материално и инфраструктурно, защото за българските условия те са вече изградената и функционираща организационно-стопанска структура, годна да произвежда екологосъобразно в условията на една природосъобразна и хуманна среда за отглеждане на животните.** Този извод се налага не само от промените в ОАП, но и от броя на животните в страна, както и от броя, размера и професионализма на животновъдните стопанства.

Приоритетите и стратегическите насоки за производството на мляко и месо в страната зависят най-вече от състоянието на основните стада, от тяхното възпроизводство и породна структура, както и от инфраструктурното осигуряване на самата производствена дейност. Производството на мляко у нас сега гарантира около 1.3 млн. т краве мляко, от които се преработват около 0.8 млн. тона. Договореностите по глава "Земеделие" определят квота за това мляко почти 1 млн. т, от които 0.722 млн. т за преработка. Определената квота за страната и равнището на производството подсказват, че **усилията трябва да се насочат към другите важни аспекти на тази дейност**.

Професионалните стопанства, отглеждащи крави, трябва да се сведат до 20 хил., като се потърси нарастване на продуктивността, за да може броят на кравите за мляко да се сведе до 250 хил., които при 4000 л средна продуктивност ще покрият определената за страната квота. При възприемането на екологосъобразното производство на мляко и природосъобразното отглеждане на животните продуктивността в рамките от 4000 до 5000 л на крава е напълно оправдана.

Наред с кравите от млечното направление в останалите стопанства – малки по размер и с полупазарен и полупрофесионален характер, трябва да се отглеждат крави от месодайни и комбинирани породи, както се решава проблемът с говеждото, свинското и овчето месо и в ЕС – специализирани месодайни породи. Тяхното отглеждане ще осигурява заетост на стопаните, ще се оползотворява биомаса, с която се хранят предимно преживните животни, ще се получават предимно приплоди за месо и ограничени количества мляко за изхранване на приплодите и за вътрешните нужди на земеделските домакинства. С това ще се реши и проблемът с непрекъснато намаляваната и неусвоявана квота за месодайни крави с бозаещи телета, за които от ЕС се отпускат субсидии.

Намаляване броя на кравите от млечно направление и повишаване на тяхната продуктивност чрез промени в породния състав и общо увеличение броя на кравите, но за сметка на месодайните и комбинираните породи крави. Стратегическата насока тук трябва да бъде разширяване на месодайното стадо с породи, продуктивни и подходящи за българските условия, за да може да се оползотвори потенциалът на планинските и полупланинските

райони. За разширяването на месодайното говедовъдство ще са нужни значително по-малко инвестиции, а и достигането на европейските стандарти в това отношение е далеч по-лесно.

Инвестиции в земеустроителни работи и изграждането на пасищни комплекси за целогодишно и сезонно отглеждане на животните.

Следващ важен проблем, който трябва да се реши – значителен брой животновъдни стопанства, вкл. и професионални, работят без земя (нито собствена, нито наета) на основата на закупени фуражи. Преходът от субсидиране срещу продукция към субсидиране срещу стопанисвана земя ще лиши тези стопанства от субсидии, поради което **тяхното оземляване трябва да се подкрепи и насърчи, вкл. с общински и държавни земи, предоставени за ползване под аренда или наем – пасища, мери, ливади или непродуктивни за други цели земи**.

В рамките на общото развитие на животновъдството изключително внимание би трябвало да се отдели на **биволовъдството**. България има многогодишни традиции в отглеждането на тези животни, утвърдено научно звено в селекционната дейност (Шуменски земеделски институт към НЦАН, секция "Генетика и селекция") и изключителната възможност да се настани в една атрактивна ниша както на пазара на ЕС, така и на българския пазар. В страните-членки на ЕС почти не се отглеждат биволи.

С отлични възможности за заемането на подходящи пазарни ниши е и зайцевъдството. То успешно преодоля своя любителски характер, броят на животните достигна до 2 млн., а отглеждането на зайци за месо придоби самостоятелно стопанско значение. Висококачественото и диетично месо направи неговото производство в рентабилно. То се наложи и като алтернативен вид месо след появата на икономически значимите за месодайното животновъдство заболявания.

С обещаващи експортни възможности е овцевъдството и козевъдството, защото месото, млякото и продуктите от тях показват сравнително висока конкурентоспособност. Износът на месо от дребен рогат добитък представлява близо 90% от експорта на месо, и то основно в страните от ЕС – 90% от износа на месо от дребен рогат добитък. Договореностите със Съюза позволяват неограничено развитие на тези животновъдни отрасли, но на основата на професионализация на стопанствата и увеличаване броя на животните в едно стопанство – до 100 и повече животни.

Членството в ЕС превръща и пчеларството в приоритетен отрасъл. Природните дадености на страната, както и наличието на десетки хиляди пчелари с професионален опит позволяват производството на екологично чиста продукция. Нейното качество се потвърждава от обстоятелството, че от близо 9 хил. т производство на мед към 2004 г. повече от 5 хил. т се изнасят в ЕС и най-вече в Германия. Онова, което трябва да се подобри решително в пчеларството, е **националният пчелен генофонд**. В същото време трябва да се повиши

продуктивността на пчелните семейства и относителният дял на професионалните пчеларски стопанства.

1.7. Земеделска техника

Високопроизводителната земеделска техника с подходящи технико-експлоатационни параметри лежи в основата на качествената и конкурентна земеделска продукция. Данните от Таблица 8 показват, че българското земеделие все още не разполага с такава техника.

Таблица 8

Брой и динамика на основните селскостопански машини през 1980-2003 г. (1990 = 100)

Години / Видове машини	1980	1990	1992	1995	2000	2001	2002	2003	Изменение спрямо 1990 г.					
									1992	1995	2000	2001	2002	2003
Трактори	61968	52375	47711	24293	x	x	32602	32071	91,09	46,38	x	x	62,25	61,23
Комбайни – всички видове	21171	14680	13454	6826	x	x	9491	9017	91,65	46,50	x	x	64,65	61,42
Зърнокомбайни	14855	8608	7693	5124	7333	x	7512	7684	89,37	59,53	x	x	87,27	89,27
Прикачни машини	99576	77491	69956	43664	x	x	58674	57647	90,22	56,35	x	x	75,72	74,39
Тороразпръскващи машини	4298	1969	1868	2286	x	x	2691	2606	94,87	1,16	x	x	1,37	1,32
Самоходни самокосачки	2209	3729	3128	1472	x	x	1423	1198	83,88	39,47	x	x	38,16	32,13
Зърноочисти телни машини	2480	3166	2995	2577	x	x	2206	1624	94,60	81,40	x	x	69,68	51,30

Таблицата е съставена по данни на Статистически годишник на Р България за съответните години.

Физическите бройки на земеделската техника са ограничени. За около 80% от машинния парк на страната амортизационният срок е изтекъл или изтича, което означава преразход на резервни части и гориво-смазочни материали, значителни разходи за ремонт и поддръжка. Наред с това се удължават сроковете за провеждане на земеделските работи. Състоянието на земеделската техника следователно пряко се отразява върху производствените разходи и междинното потребление.

Особеностите на формиралата се аграрна структура и нейната изразена полярност направиха широкообхватните обработващи машини с производителност около и над 100 дка на ден непригодни за маломерните площи на стопанствата на физическите лица и в същото време наложиха потребността от високопроизводителна съвременна техника за едрите стопанства. Намаленият обем на растениевъдното производство, вкл. и на фуражното, намали потребността от земеделска техника през годините на прехода. Всичко това понижи инвестиционната активност на земеделските стопани, в резултат от което наличната техника се износи физически и морално остаря. Подмладяването на машинотракторния парк и неговата основна подмяна в краткосрочна перспектива трябва да се превърне в приоритетно направление за българското земеделие, защото само така могат да се осигурят конкурентни предимства в качеството на продукцията и в ниските разходи за нейното производство.

1.8. Трудови ресурси

Промените след 1989 г. в селското стопанство предизвикаха и съответни изменения в количеството, качеството и заетостта на трудовите ресурси.

Относителният дял на заетите в аграрния сектор в заетите в националната икономика винаги е бил много по-висок, отколкото в страните-членки на ЕС. През 2003 г. той е 25.45%, а през 2004 г. леко се намалява – 24.93%.[6] Такъв висок относителен дял на заетите при нисък относителен дял на БДС в БДС на националната икономика обуславя ниска производителност на труда в аграрния сектор. През 2003 г. тя достига едва 2616 USD БДС на един зает, а през 2004 г. е 2825 USD.[7] Ако обаче се вземат данни от наблюденията на работната сила, правени от НСИ, картината може да бъде пó друга. По използваната методика за наблюдение на домакинствата за заети само в селското стопанство се приемат тези лица, които работят в стопанства, имащи преди всичко стоков характер. Тогава през 2001 г. заетите лица са 235 хил., през 2003 г. – 264.5 хил., а през 2004 г. – 256.6 хил. Относителният им дял в общо заетите лица в националната икономика е съответно 7.92, 8.36 и 7.93%. Това са величини, близки или равни с тези на някои от по-малките европейски страни, имащи сходно земеделие с българското.

Лицата, вложили труд в земеделието, през 1999 – 2000 г. са 1442.1 хил., през 2000 – 2001 г. – 1332.3 хил., а през 2003 г. – 1348.1 хил.[8] Има тенденция към намаление на лицата, влагащи труд в земеделското производство, след 1999 г. с около 100 хил. Обезпокоителен е фактът, че например през 2003 г. 95.52% от вложилите труд са от стопанства на физически лица, нерегистрирани по никакъв закон, и само 4.48% - в стопанства на юридически лица (ЕТ, търговски дружества – агрофирми, кооперации и др.). Още по-обезпокоително е, че 71.68% от вложилите труд през 2003 г. са от стопанства с размер до 10 дка, т.е. в нестокови стопанства.[9] Близо половината от вложилите труд (47%) са използвали от 1 до 50% от отработеното време, приравнено към пълна годишна заетост.[10] Тези факти дават отговор на въпроса коя е една от основните причини за ниската производителност на труда.

Не по-малко обезпокоителна е тенденцията към намаляване на броят на заетите в земеделието на пълен работен ден. Данните от преброяването на земеделските стопанства от 2003 г. сочат 336 300 човека, заети на пълен работен ден, а само след две години проучването на структурата на стопанствата показва, че техният брой е спаднал до 254 000 човека, т.е. с 25%.

---

[6] По данни от Статистически справочник. С., 2005, с. 54.
[7] По данни от Статистически справочник. С., 2005, с. 54, 202.
[8] По данни от: Наблюдение на земеделските стопанства за стопанската 1999-2000 г. и 2000-2001 г. Агростатистика. МЗГ; Преброяване на земеделските стопанства в Република България през 2003 г. Агростатистика, МЗГ.
[9] По данни от Преброяване на земеделските стопанства в Република България през 2003 г. Агростатистика. МЗГ.
[10] Пак там.

Качественият състав на заетите в селското стопанство се характеризира с определени състояния и проявени тенденции във възрастовата и образователната му структура.

Възрастовият състав на работната сила е неблагоприятен поради ниския относителен дял на заетите в по-млада възраст, като е проявена тенденция и към намаляването му (Таблица 9). Данните от преброяването и проучването на структурата на земеделските стопанства сочат, че само през периода 2003-2005 г. броят на заетите във възрастовата група до 35 години е намалял с 55 000 човека. Данните от преброяването на земеделските стопанства показват, че едва 5% от собствениците на земеделски стопанства са млади хора на възраст до 35 години и точно те са мотивирани да напускат отрасъла. Почти двойно е увеличен относителният дял на заетите над 55-годишна възраст.

Основните причини за това състояние са няколко: първо, демографски - влошено възпроизводство на населението, от което би могло да се формира трудов потенциал и работна сила и за селското стопанство; второ, неблагоприятна структурна, икономическа, социална и политическа среда за предприемачество в земеделското производство, поради което мотиви за създаване и експлоатация на стокови земеделски стопанства няма или ако ги има, са изключително слаби. Повече от ясно е, че с такива по възраст трудови ресурси е немислимо изграждане на конкурентоспособни земеделски стопанства.

Таблица 9

Възрастова и образователна структура на заетите в селското стопанство (%)

Групи	1997 г.	2000 г.	2004 г.
По възраст			
15-34 години	30.26	24.93	19.02
35-54 години	51.92	55.40	48.40
Над 55 години	17.82	19.67	35.57
По образование			
Висше	3.19	4.00	4.83
Средно	29.13	33.19	36.4
Основно и по-ниско	67.70	62.90	58.8

По данни от Основни резултати от наблюдението на работната сила, НСИ.

Образователният състав на работната сила е също твърде неблагоприятен (Таблица 9). Много малък е относителният дял на заетите с висше образование и много голям на тези с основно и по-ниско. С основно и по-ниско образование са над 60% от заетите. През последните години те намаляват с няколко процента, като леко се увеличават тези със средно и висше образование. Това се дължи не толкова на навлизане на млади хора с по-високо образование, а по-скоро на отпадане на възрастни с по-ниско образование по обясними причини. При това няма данни каква част имат специално (земеделско) образование. Причините за състоянието на образователното ниво на заетите в селското стопанство при развита в това направление образователна система са главно три: *първо,* високият относителен дял на възрастните лица в структурата на заетите, които са поначало с по-ниско образование; *второ,* неблагоприятна

среда за създаване и експлоатация на земеделски стопанства, която влиза в противоречие с интересите на по-младите поколения; *трето,* скъсаната семейна традиция и отпадналата икономическа принуда за унаследяване и продължаване на земеделската дейност в селата поради колективизацията на производството и урбанизацията на живота. Неблагоприятна е и структурата на управителите на земеделските стопанства. Само 16% от тях са на възраст под 45 години, а 40% са над 65 години. Само 1.81% имат средно специално земеделско образование, а 0.67% - полувисше, висше земеделско образование и следдипломна квалификация в областта на земеделието.[11] Следователно образователната структура на заетите в селското стопанство е изключително неадекватна на изискванията на съвременните и бъдещите технологии на производство и управление, осигуряващи конкурентоспособност.

Стоковото земеделско производство, осъществявано при съвременните и още повече при бъдещите пазарни условия, е немислимо без радикална промяна на условията за формиране на трудовия потенциал на земеделието, за извличане от него на необходимите трудови ресурси (предприемачи и непосредствени производственици), както и за тяхното мотивиране за ефективна дейност. Радикалната промяна в това направление е и един от основните пътища за постигане на конкурентоспособност на земеделските стопанства.

Има различни подходи за постигане на главната цел – възпроизводство на необходимите трудови ресурси за развитие на селското стопанство, адекватно на неговото място, роля и значение в националната икономика. Най-плодотворен и ефективен би бил този, при който се върви от промени в средата за възпроизводство на трудовите ресурси към необходимите количествени и качествени изменения в тях, което означава преди всичко създаването на подходящи условия за възпроизводство на трудовите ресурси за селското стопанство, чрез създаване на необходимите условия за живот и развитие на земеделието в селото и селския район.

Основната стратегическа цел в това отношение би трябвало да бъде промяна в комплексната среда за живот и производство в селото и селските райони с оглед спиране на негативните тенденции в състоянието на трудовите ресурси в селското стопанство. За постигане на тази стратегическа цел трябва да се разработват и прилагат политики, които да се реализират чрез конкретни подходи, мерки и механизми в две основни направления: първо, изменения в средата за живот в селото и селския район; второ, изменения в средата за аграрно предприемачество. Те, заедно със специалната държавна демографска политика, трябва да доведат до ограничаване и спиране на деструктивните демографски процеси в селските райони, което ще създаде условия за формиране на необходимия трудов ресурс за отрасъла.

Измененията в средата за живот в селото и селския район изискват разумно насочени огромни финансови ресурси и може да се постигнат след много

[11] По данни от Преброяване на земеделските стопанства в Република България през 2003 г. Агростатистика. МЗГ.

години. Знае се, че редица села са обезлюдени. В тях е необходимо да се провежда само поддържаща политика. Стратегическото ново решение трябва да се основава на прогноза за териториално разселване, базирана на разработка на перспективи за икономическо развитие на селските райони и съсредоточаване на усилията в тези населени места, които ще играят ролята на привличащи ядра. Всеки селски район би трябвало да има такова ядро. Именно в тези ядра трябва да се правят стратегическите промени в средата за живот, тъй като повечето от хората ще живеят в тях. Специфичната особеност в България е, че земеделското производство ще се базира не на типичните европейски ферми като единно място за живот и аграрно производство, а на земеделски стопанства, при които стопаните живеят в селото, а земята им е в землището, но на различни места извън него.

Промените в жизнената среда в привличащите ядра в селските райони трябва да се правят в следните направления:

- разработване на нови или усъвършенстване на съществуващите териториално-устройствени планове на селищата – ядра, на основата на които да се подобрява комунално-битовото обслужване на населението (водоснабдяване, канализация, пътна мрежа, транспорт, магазини, поща, телефонни централи);

- усъвършенстване на здравното обслужване чрез подобряване на съществуващата или изграждане на подходяща здравна мрежа;

- усъвършенстване на предучилищната и училищната инфраструктура;

- усъвършенстване на читалищната инфраструктура и на други дейности, свързани с културното развитие на населението;

- субсидиране на строителството на жилища от млади хора в селските райони, които са аграрни предприемачи.

- разгърната система за професионално обучение;

- рационализиране на Системата за съвети в земеделието.

Средствата за реализиране на подобренията в жизнената среда на селските райони могат да са: публични, общински, частни и от Структурните фондове на ЕС.

2. Изменения в средата за аграрно предприемачество

Промените в средата за аграрно предприемачество трябва да доведат до цялостното й подобряване, което от своя страна да създаде дълготрайна положителна промяна в нагласите за ориентация на млади поколения към инвестиране и труд в агробизнеса. И тъй като тези нагласи в продължение на

много години са унищожавани - преди 1989 г. с непрекъснато лансиране, невинаги без основание, на непрестижността на труда в земеделието, а след 1989 г. на фона на този факт – с прилагане на погрешна аграрна политика, довела до пълно и трайно отчуждаване на младите поколения от земеделския труд и до невъзможност за ефективно предприемачество, това налага радикалност в промените, които ще доведат до ефективност на политиките. Те трябва да се направят в следните направления:

- усъвършенстване на системата на земеделското образование чрез засилване на практико-приложната подготовка и стимулиране на по-краткотрайните форми на обучение на непосредствени изпълнители. На земеделието не са необходими само бакалаври или магистри. Това може да стане на базата на колежи и професионални училища;

- разработване и приемане от Народното събрание на закон за Земеделски кодекс, в който да се регламентират начините на преструктуриране на земеделските стопанства и на производството в тях и начините за засилване на тяхната икономика и конкурентоспособност;

- разработване, приемане и прилагане на Стратегия за развитие на земеделието в България, която да очертае целта и приоритетите му за период от 10-15 години;

- предприемане на мерки за уедряване на поземлените парцели и на земеделските стопанства чрез законово преустановяване на наследственото раздробяване; Закон за комасация на земеделските земи и усъвършенстване на Закона за арендата; регулативни и стимулиращи мерки за покупко-продажбата на земеделски земи. За целта е необходимо изграждане на специализирана държавна организация с контролни функции и управление, предоставено на професионалните земеделски организации;

- подпомагане и насърчаване кооперирането на дребните и средните земеделски стопанства;

- субсидиране на инвестициите за създаване на земеделски стопанства от млади предприемачи;

- субсидиране на инвестиционни проекти за агробизнес в изостанали райони;

- създаване на специализирана кооперативна земеделска банка.

3. Хранително-вкусова промишленост

Данните на НСИ показват, че размерът на БДС в хранително-вкусовата промишленост (ХВП) през 2004 г. е 441. 6 млн. EUR, което е 2.6 % от общия размер на БДС в страната. Заетите в отрасъла са около 110 000 човека, или

3.5% от заетите в страната, като БДС на един зает е 4036 EUR и представлява 78% от средния размер на БДС на един зает в икономиката на страната.

Проблемите пред този отрасъл на националната икономика са няколко:

Първият от тях е дълготрайно наложила се тенденция към намаляване на обема на произведените основни продукти.

Следващият проблем за ХВП се отнася до състоянието на предприятията от този отрасъл. В тях не се използват пълноценно производствените им мощности.

Според степента на използвания годишен капацитет предприятията се разпределят в следните групи: до 30% използван капацитет – 15.2% от наблюдаваните предприятия; от 31 до 50% - 26.1%; от 51 до 75% - 34.8% и над 75% - 23.9% от наблюдаваните предприятия.

Технологичният фактор се определя като сериозна бариера за по-нататъшното развитие на предприятията от отрасъла. Половината от анкетираните в птицепреработката и производството на консерви оценяват технологичното равнище на производството като остаряло и изостанало спрямо средното равнище в страните от ЕС.

Интерес представлява самооценката на ръководствата на предприятията в ХВП, участвали в анкетата, по отношение конкурентоспособността им. От анкетираните 98% смятат, че са конкурентоспособни на вътрешния пазар. Самочувствие, че са конкурентоспособни и на европейския пазар имат само 44%, а като категорично неконкурентоспособни се определят 29%. Като се отчита фактът, че в ХВП преобладават малките и средните предприятия и се оцени тяхното състояние, се налага изводът, че в бъдеще тези предприятия трябва да се подпомагат чрез държавна политика по насърчаване на дейността им, чрез организационно-управленски действия за развитието им и чрез опростяване и подобряване на административната и регулативната бизнес-среда.[12]

Основната част от готовата продукция на ХВП е предназначена за вътрешния пазар. Така през 2004 г. за вътрешния пазар са предназначени 80% от продуктите в млекопреработването, 51% - в преработването на зеленчуци и 31% - в преработването на плодове. За износ в ЕС са насочени едва 8% от млекопреработвателната индустрия. По информация на МЗГ в секторите "Месо" и "Мляко" 520 са преработвателните предприятия, които отговарят на европейските изисквания за хигиена или приключват преструктурирането си. Малко повече от 10% от фирмите, които отговарят на условията на европейския пазар, сега имат разрешение за износ на продуктите си в ЕС.

[12] Стоянов, Хр., Т. Панчева. Утвърждаване на ролята на малките и средни предприятия в хранително-вкусовата индустрия. - В: Доклади на научната конференция "Храна и качество на живота - 2000", с. 127-132.

Изводите, които се налага от изложеното дотук, се свеждат до следното:

Първо, производството на суровини за ХВП и на крайни продукти от нея е количествено ограничено и с незадоволителни качествени параметри.

Второ, малките и средните предприятия са нискотехнологично оборудвани, с незадоволителна конкурентоспособност и хронично слабо използване на производствения им капацитет.

Трето, продукцията от ХВП с малки изключения е насочена към вътрешния пазар, който засега е свит и с неголеми претенции към качеството на предлаганите продукти.

През следващите години развитието на ХВП в България ще се определя **от две групи фактори. Към първата** могат да се отнесат условията и изискванията, поставени от страна на ЕС към България, свързани с хармонизиране на законодателството ни с това на Общността, постигане на европейски стандарти на качество, спазване на хигиенни и санитарни изисквания и др, произтичащи от членството на страната в ЕС. **Втората група фактори** е свързана с промяна в бизнес-средата за развитие на отрасъла, когато той ще изпита конкурентния натиск не само от страна на старите, но и от новопостъпилите членки на ЕС, различията в равнищата на производството на едни и същи продукти, в субсидирането от страна на държавата и др.

Очакваните последици за ХВП през първите няколко години от членството най-вероятно ще бъдат:

- загубване на позиции на вътрешния пазар поради премахването на митата;
- невъзможност за голямо увеличаване на продажбите на единния вътрешен пазар поради ветеринарни и хигиенни бариери;
- внос на част от суровините поради ниските производствени квоти;
- преориентиране на преработвателите към храни с по-висока степен на преработка.

Реалностите по отношение на ХВП налагат промени, които ще позволят на отрасъла да се преструктурира и адаптира към пазара на ЕС, а те от своя страна могат да се сведат до:

първо, създаване на условия за конкурентоспособно и екологосъобразно производство на продукти в ХВП;

второ, преструктуриране на производството към продукти, позволяващи конкурентоспособно присъствие на пазара на ЕС, на основата на природния, производствения и кадровия потенциал на страната;

трето, по-активно участие на науката и приложение на научните постижения в развитието на хранително-вкусовата промишленост.

4. Развитие на селските райони

4.1. Обхват и характеристика

В икономическите изследвания и управленската практика селските райони се разглеждат в географски аспект, т.е. те се свързват с територия с определени характеристики на човешката дейност - ниска гъстота на населението, разнообразна и разпръсната стопанска дейност и относителна независимост от влиянието на градските центрове. Смята се, че такова определение позволява да се открият общите проблеми и да се провежда специфична политика в тези райони.

Световното икономическо развитие предизвика структурни промени не само в традиционните стопански сектори, но засегна и други сфери на обществения живот в селските райони. За България проблемът е още по-подчертан, тъй като нейните селски райони се оказаха сред губещите от промените.

В същото време в развитите страни се наблюдават нови тенденции в демографската, икономическата и институционалната област. Демографските и социално-културните промени се изразяват в забавяне. Като резултат структурата на селските икономики се развива в посока на:

- поява на малки и средни предприятия, създадени и управлявани от местни предприемачи;

- растеж на почивното дело и обслужването на оттеглили се от активен живот семейства;

- увеличаване на придобитите имоти от жители на градове с цел подобряване на условията на живот и свързаното с това ново търсене на стоки и услуги;

- утвърждаване на разбирането, че селските райони имат предимства като място за живот.

Въпреки тези важни структурни промени селското стопанство продължава да бъде основен стълб на селската икономика в преобладаващия брой селски райони. Ето защо неговите проблеми се отразяват силно върху състоянието на местните икономики.

Необходимостта от отчитане на новите фактори, влияещи върху селските райони, изисква формирането и прилагането на интегрирана политика за тяхното развитие. Въпреки че това се осъзнава, традиционното свеждане на политиката към селските райони до проблемите на селското стопанство и липсата на подходяща институционална рамка правят трудно формулирането на

комплексни политически мерки, способни да допринесат за хармоничното развитие на тези области. Бюджетните ограничения и слабата политическа тежест са също фактори, действащи в тази посока.

4.2. Развитието на селските райони и ОСП на ЕС

Развитието на селските райони се разглежда като част от Общата селскостопанската политика (ОСП) на ЕС. Анализът на възникването и съдържанието на т.нар. II стълб показва, че първоначално той решава предимно секторни проблеми, като ползвателите са същите - фермерите, но изменя основанията и средствата на подкрепата, т. е. това е своеобразно развитие на ОСП. В същото време в някои други програми на Съюза е застъпено различно виждане за селските райони - в тяхното териториално измерение (програмите по Структурните фондове, Лидер+). Тези програми се основават на интегриран подход, обхващащ всички сектори на икономиката и всички, живеещи в областта. Целта е развитие, основано преди всичко на местните ресурси, а не компенсиране за неблагоприятни условия.

И двата подхода към развитието на селските райони могат да бъдат намерени в набора от мерки на II стълб на ОСП. Очевидно те произтичат от различни цели на политиката - първите от необходимостта от структурни промени в сектора, а вторите от развитието на селските райони на основата на териториалния подход. Това разделение отразява факта, че в съвременните условия не може да има успешна селскостопанска политика без запазване на жизнени селски общности на основата на диверсификация на стопанската дейност и развитието на местната инфраструктура.

Казаното не означава, че двата подхода се противопоставят - това би било контрапродуктивно. Отричането на която и да е от двете групи мерки би имало неблагоприятни последици. Тъй като селското и горското стопанство е главният ползвател на земя, както и източник на заетост в селските райони, рязкото намаляване на секторния компонент би имало за последица проблеми с управлението на земите, социалната справедливост, туристическата привлекателност и т.н. Същевременно подценяването на териториалната функция би създала неравновесия в селските райони, както и проблеми по отношение на ефективността на секторната политика в земеделието. Но без съмнение двете групи мерки се нуждаят от нова оценка, за да се посрещнат предизвикателствата на селското развитие. В това отношение дивирсификацията на стопанската дейност в тези райони е най-важният икономически фактор, който открива възможности за развитие и пред селскостопанските производители - за икономии от мащаба на базата на предоставяне на договорни услуги, създаване на алтернативни възможности за заетост, достъп до нови пазари и технологии. Особено важно е да се отбележи процесът на новата обществена оценка за стойността на селските райони, вкл. и като място за живот.

4.3. Политиката за развитие на селските райони за реализацията на Лисабонската стратегия

Лисабонската стратегия изразява главния политически приоритет на ЕС - постигане на по-висок икономически растеж, създаване на нови работни места и по-висока конкурентноспособност на международните пазари. Целта е постигане на по-добър стандарт на живот на основата на устойчиво развитие, т.е. развитие, което държи сметка за интересите на бъдещите поколения.

Начинът, по който ОСП допринася за реализацията на Лисабонската стратегия, е определен от Европейския съвет на заседанието му в Гьотеборг - 2001 г., и Солун – 2002 г.: "силно икономическо представяне" при едновременно "устойчиво използване на естествените ресурси". Това разбиране е определящо за последната реформа на ОСП. Значението на селското и горското стопанство за устойчивото развитие на селските райони е от особена важност, защото те са основните ползватели на земята и имат водеща роля при управлението на естествените ресурси и формирането на селския пейзаж. Като главен стопански сектор селското стопанство допринася за тяхното социално-икономическото развитие и реализацията на потенциала им за растеж.

Последната реформа на ОСП от 2003-2004 г. е насочена към повишаване на конкурентноспособността на европейското земеделие чрез прекъсване на връзката между земеделските помощи и произвежданата продукция. По този начин се създават предпоставки фермерите да вземат своите решения на основата на пазарните сигнали и предпочитанията на потребителите. Това от своя страна изисква предприемаческо поведение на фермерите, което трябва да бъде подкрепено, вкл. и финансово. Ето защо значението на II стълб на ОСП - селското развитие, който обхваща мерките за модернизация на производството, устойчивото използване на природните ресурси и диверсификацията на стопанската дейност, т.е. за преструктуриране на селскостопанския сектор, ще расте. Това важи с още по-голяма сила за новоприетите страни, защото тяхното земеделие изисква мащабна модернизация. По своя характер мерките по линия на селското развитие са насочени към постигане на трайни положителни резултати, като по този начин имат пряко отношение към постигане целите на Лисабонската стратегия. Това се отнася както до мерките за повишаване на конкурентноспособността на земеделието и хранително-преработвателния сектор, така и до опазването на околната среда като база за повишаване на атрактивността на селските райони. Диверсификацията на стопанската дейност изисква подкрепа за предприемачеството и иновациите. Местни инициативи от тип "Лидер" са друг обещаващ подход за използване на местните ресурси и разкриване на нови работни места. Развитието на комуникациите открива нови възможности пред предприемачеството чрез подобряване на достъпа до информация и привличането на инвестиции.

4.4. Политика за развитие

България няма опит във формирането и реализацията на специална политика по отношение на селските райони. Тези въпроси са били разглеждани в контекста на териториалната политика, програмите за развитие на изостаналите райони (планински и погранични) и на мерките на местните органи на власт.

Ниската рентабилност вследствие на такава неравностойна конкуренция блокира инвестициите, а подкрепата им по споменатия непазарен начин далеч не може да компенсира отрицателните ефекти. Освен всичко друго интервенциите неизбежно създават предпоставки за тежка бюрокрация. Тази неблагоприятна ситуация засега изглежда непреодолима и би било истинско постижение, ако след разширението си ЕС приложи възможно по-бързо една действително ОСП, даваща равни условия за развитие на земеделието на всички страни-членки - и стари, и нови. Икономическите аргументи в полза на такова развитие са необорими, а ползата за европейските потребители - несъмнена.

4.5. Устойчивото развитие на селското стопанство като фактор за развитието на селските райони в България

Гръбнак на икономиката на селските райони в България е селското стопанство.

Приоритетите на земеделската политика са:

- Укрепване на правото на собственост като най-важна предпоставка за изграждане на устойчиви производствени единици, ефективно производство и за опазване на природните ресурси. Това е така, защото българското селско стопанство "изобилства" от ничия собственост, като в същото време е пределно ясно, че частният сектор носи икономическия растеж. Необходими са законови предпоставки за ускоряване разглеждането на залежалите съдебни дела за невъзстановено право на собственост и на незавършените доброволни делби, които създават несигурност в земеползването и блокират инвестициите. Следващата стъпка трябва да бъде създаването на кадастър и имотен регистър на земеделските земи, което ще подобри възможностите за разпореждане със собственост, а следователно ще стимулира развитието на пазара на земята и земеползването.

- Рационалната експлоатация на земята като производствен фактор изисква уедряване на собствеността и ползването ѝ. Опитът на много страни показва, че централизираните, предимно административни средства за решаване на този проблем като комасация, държавни дружества за търговия със земя и др., са скъпи, бавни и със съмнителни резултати. Естественото решение е въвеждането на поземлен данък. Необходимо е да се подчертае, че това е ресурсен данък, чиято цел не е фискална, а да създаде условия за рационално използване на този най-важен производствен фактор в земеделието. От политическа гледна точка това е трудно решение, но то отговаря на обществения интерес.

- Осигуряване на необходимите бюджетни средства за съфинсиране на мерките по линия на Общата селскостопанска политика на ЕС, преди всичко на тези за преструктуриране на сектора.

- Бюджетна подкрепа на инвестициите в т.нар. подобрения на земята (напояване, борба с ерозията и др.), водещи до трайно повишаване на плодородието.

- Пренасочване на селскостопанските помощи към подкрепа на инвестициите в секторите със сравнителни предимства (пресни и преработени плодове и зеленчуци, етерично-маслени култури, продукти от овцевъдството).

- Производство на висококачествени продукти, вкл. със защитена търговска марка и географски произход.

- Укрепване на селскостопанската наука и разпространението на знанията.

4.6. Стратегически цели и приоритети

Реформата на ОСП засяга и нейния II стълб - развитието на селските райони. В тази си част тя е насочена към по-доброто структуриране на мерките, което ще допринесе за повишаване на тяхната ефективност.

Политиката за развитие на селските райони ще се съсредоточи в три ключови области:

- повишаване на конкурентноспособността на селскостопанския и горския сектор;

- запазване на околната среда (управление на земята);

- диверсификация на селската икономика и подобряване качеството на живот.

Всяка от тези оси съдържа редица мерки, насочени към постигане на поставената цел.

За да определи своите стратегически цели и приоритети в областта на развитието на селските райони, България трябва да отчете както общите цели и приоритети на ЕС, така и специфичните условия в страната. Изискванията по първата част са известни, вторият фактор може да се изведе от анализа на областите на съответствие в развитието на страната с това на ЕС и силните и слабите страни на българското земеделие и селски райони.

Въпреки значителния потенциал - запазени селски общности, благоприятни почвени и климатични условия, съхранена природна среда и производствени традиции, главната слабост на българското селско стопанство е неговата слаба конкурентоспособност като резултат от ниската производителност

/производителността на труда и произвежданата продукция от единица площ е 25-30% от тези в ЕС/. Ето защо основният приоритет на политиката за развитие на селските райони трябва да бъде оста "Конкурентоспособност на селскостопанския и горския сектор" и съответните мерки.

На първо място, поради изоставането в производствените технологии и маркетинга това е направлението "Развитие на човешкия потенциал" и съответните мерки - професионално обучение, консултантски услуги и служби за съвети. Мерките за подкрепа на млади фермери и ранно пенсиониране трябва да се въвеждат постепенно и в съответствие с доходите на другите социални групи.

На второ място, това е направлението "Развитие на физическия потенциал". Силно остарялата материална база изисква да се даде приоритет на всички мерки, но преди всичко на тези за модернизацията на фермите.

Приложението на мерките за повишаване на качеството на земеделското производство и продукция ще улеснят адаптирането на производителите към изискванията на европейските стандарти, като по този начин ще подобрят и пазарния достъп на производителите.

Преходните мерки, особено тези за подпомагане на полупазарни стопанства, трябва да се прилагат внимателно, защото преструктурирането е проблем преди всичко на пазарна и социална адаптация. Приоритет трябва да получи мярката "Създаване на групи на производителите" поради очевидно ниската степен на готовност за кооперране на дребните производители.

Бъдещата политика за развитие на селските райони отделя голямо внимание на базова ос 2 - управление на земята, включваща мерки, насочени към опазване на природните ресурси и защита на околната среда в селските райони. Жизнеспособността на селското стопанство и селските райони зависят в дългосрочен план от устойчивото управление на природните ресурси. Мерките по тази ос са насочени към подкрепа на фермерите в планинските райони, използване на агроекологични схеми за производство и др.

Състоянието на българското земеделие изисква:

- подкрепа на производството в райони с благоприятни условия поради по-високия ефект по отношение възстановяването на производството;

- намаляване на изоставените селскостопански земи с цел възстановяване на екологичното равновесие;

- подкрепа на селскостопанското производство в планинските райони с цел повишаване на атрактивността им, което да послужи като база за развитие на други дейности (туризъм, почивно дело, свободно време, местни продукти и др.) Предвид изложеното за оста, 25% от средствата (възможния минимум)

трябва да се насочат предимно за помощ на фермери от планинските райони и такива, прилагащи агроекологични схеми и схеми за хуманно отношение към животните.

Третата ос - диверсификацията на селската икономика и повишаване на качеството на живот, обединява мерки главно по отношение на създаването на нови работни места и изграждането на малкомащабна инфраструктура като база за основни услуги за населението /ВиК, отпадъци, пътища и др./, както и за обновяване на селата.

Известно е, че селските райони в България изостават силно в своето развитие от урбанизираните. Преодоляването на негативните процеси изисква приоритетно насочване на средства за допустимите мерки по тази ос. И четирите мерки, насочени към диверсификация, са перспективни и обещаващи като резултат:

- развитие на неселскостопански дейности;
- създаване и развитие на микропредприятия;
- насърчаване на туристическата дейност;
- управление на природното богатство.

В развитите страни напредъкът на селските райони е резултат най-вече от дейността на местни предприемачи, подкрепени от външно финансиране. Условията и очертаващите се тенденции на развитие в България показват, че туризмът и почивното дело ще са в основата на местните икономики в редица, предимно планински, райони. В същото време е необходимо тяхното развитие да се съобрази с природните дадености и традиционния начин на живот, т.е. приоритетно да се развива селският туризъм.

Подобряването на качеството на живот в селските райони от от гледна точка на базовите услуги за населението изисква широкомащабни мерки. Необходимо е средствата по тази мярка да се насочват преди всичко към сравнително малки проекти, които имат ясно приоритетно значение за местното население.Трябва да се има предвид, че насочването на средствата по тази мярка изисква известна диференциация на селските райони (периферно градски, междинни, отдалечени, изостанали).

Средствата за развитие на селските райони ще се усвояват на базата на прилагане на подхода "Лидер", т.е. на основата на местни стратегии за развитие, в изпълнение на целите, заложени в една или няколко от трите приоритетни оси. Представените проекти трябва да се основават на определена територия, като по този начин се отчитат местните условия - подход "отдолу нагоре", при вземането на решения и да имат иновативен характер. Разнообразните условия

в страната и възможността да се активират креативните качества на местните общности прави използването на този подход многообещаващо.

Успешното развитие на селските райони изисква съответна институционална рамка. Разнообразните условия и необходимостта от мобилизиране на местните общности налагат решенията да се вземат на възможно най-ниското ниво, т.е. децентрализация на управлението. Това от своя страна прави задължително широкото участие, вкл. контрол, от страна на местните общности в работата на местните органи на власт. Това участие в момента е крайно недостатъчно. Ето защо повишаването на ефективността на местното самоуправление изисква въвеждането на одитиращ орган, който да дава преценка не само за законосъобразността, но и за целесъобразността на взетите управленски решения.

Селските райони на България разполагат със значителен потенциал за развитие. Въпреки сегашните трудности, изграждането на жизнени селски райони е не само необходима, но и реалистична цел на българската национална политика. Основните приоритети на тази политика могат да се резюмират в няколко точки:

- прилагане на комплексен интегриран подход на политика, отчитащ новите фактори за развитието на селските райони; бюджетна подкрепа за изграждането на местната инфраструктура; подкрепа на местното предприемачество; институционални промени, създаващи предпоставки за по-ефективно управление;

- добра координация между националните и по линия на ЕС мерки и програми с цел постигане на максимален ефект;

- структурната политика в селското стопанство в посока към утвърждаване на правото на собственост върху земеделските земи и изграждане на тази основа на устойчиви производствени единици;

- определяне на приоритетни мерки за развитие в рамките на II стълб на ОСП, финансирани от ЕФРСР (Европейски фонд за развитие на селските райони), съобразно специфичните условия в страната.

Изброените приоритети могат и да се преподредят по важност във времето, но техният състав в основни линии ще се запази.

ЕНЕРГЕТИКА

***Пламен Цветанов*[1]**
***Георги Босев*[2]**

1. Обобщени индикатори икономика – енергетика – околна среда за някои европейски страни и България

През последните години няколко международни институции - МАЕ, МААЕ и др. разработиха индикатори за устойчиво развитие. На Таблица 1 са сравнени няколко от тях за България, за развити големи и малки европейски и за някои съседни държави. Сравненията ясно показват, че наред с огромния път, който България трябва да извърви в икономическото си развитие, тя трябва да насочи усилията си в няколко взаимно свързани приоритетни направления: енергийна ефективност, подобряване структурата на енергоносителите (битова газификация и изтласкване на електроотоплението от енергийния пазар), екологична политика (вкл. ВЕИ) и намаляване на енергийната зависимост, вкл. диверсификация на вноса на енергийни ресурси.

Таблица 1

Къде е България?

Индикатор/Страна	DK	DE	EL	FR	IT	HU	AT	BG	RO	TR
Население (млн.)	5.38	82.54	11.02	59.63	57.32	10.14	8.07	7.85	21.77	70.80
БВП (млрд. EUR 2002)	187.3	2130.3	146.4	1549.4	1297	71.5	222.7	16.9	47.9	200
Ен. потр./БВП (Mtoe/млрд. EUR)	0.106	0.161	0.203	0.169	0.134	0.352	0.138	1.108	0.746	0.375
Ен.потр./чов. (Mtoe/млн. чов.)	3.680	4.164	2.695	4.384	3.029	2.485	3.804	2.385	1.642	1.059
Ел.пр./чов. (GWh/млн. чов.)	7291.8	6925.7	4955.5	9370.95	4961.6	3566.1	7742.3	5436.9	2523.7	1827.7
Емисии CO2/чов. (kg/чов.)	9872	10293	8559	5962	7406	5388	7588	5300	4129	2764
Зависимост от внос, %	-41.1	60.5	70.7	50.3	86.7	58.2	66.0	74.1	25.51	67.82

Източник. EU Energy and Transport in Figures, 2004 [3]

- С брутен вътрешен продукт от 2153 EUR/чов. България е една от най-бедните нации в Европа (ЕС-15 – 24 510, Австрия – 27 596, Дания – 34 814, Германия – 25 809, Франция – 25 984, Италия – 22 627, Гърция – 13 285, Унгария - 7051, Турция - 2825).

- България е една от най-енергоинтензивните (1.108 Mtoe/млрд. EUR) страни с 6.97, 8.03, 10.45, 8.27, 5.46, 3.15, 2.95 пъти повече съответно от ЕС-15, Австрия, Дания, Италия, Гърция, Унгария и Турция.

[1] *Ст.н.с. д.т.н. Пламен Цветанов работи в Института по ядрени изследвания и ядрена енергия (ИЯИЯЕ) към Българската академия на науките.*
[2] *Ст.н.с. инж. Георги Босев работи в „Тотема инженеринг".*

- При БВП/чов. в пъти по-малко от Италия, Гърция, Унгария и Турция България потребява сравнимо или повече електроенергия в kWh/чов. от тези страни.

- България е една от най-зависимите от внос на енергийни ресурси държави в Европа (3 млрд.EUR, респ. 74.1% за 2005 г.).

2. Енергиен баланс на България

На Таблици 1-7 по данни на Националния статистически институт [4] е представено състоянието и динамиката на енергийния баланс на страната.

Обобщаващи показатели

- Производството на първична енергия от 1995-1999 г. намалява с 16.7%, след което нараства с около 9% главно заради износа на електроенергия.

- Брутното вътрешно потребление на първична енергия от 1995 до 1999 г. спада с около 23%, след което бележи известно повишаване и стабилизация, за разлика от производството.

- Енергийният интензитет (БВПЕ/БВП) от 1997 г. намалява с бавни темпове - 4.8 - 5% годишно.

- Делът на комбинираното производство на топлина и електроенергия е нисък, до 2002 г. бележи спад, а за 2003 и 2004 г. - тенденция към повишаване.

Производство на първична енергия. Въглищата, "ядрена и хидроенергия" са основни източници на първична енергия. Прави впечатление значителният ръст на "други твърди горива" – предимно биомаси, което е резултат от повишаването на цените на електроенергията и на отсъствието на други алтернативи за отопление.

Брутното вътрешно потребление илюстрира доминираща роля на въглищата, значителен внос на суров нефт и нефтени дестилати, силно намаляване на природния газ (свързано с промишления спад) и спад на "ядрена и хидроенергия" поради понижаване на електроотоплението в страната.

Вложени енергийни ресурси за преобразуване. Огромната част от енергийните ресурси (99%) участват в енергийни трансформации. Изключение прави природният газ - 63% от него, а също частично въглищата и "други твърди горива" се използват директно в крайното потребление.

Крайното потребление на енергийни ресурси показва общ спад за периода 1997-2002 г. и стабилизация за 2003-2004 г., дължаща се на увеличаване на въглищата, нефтопродуктите и на значителния ръст на "биомаси и промишлени отпадъци". Прави впечатление стабилизацията на крайното електропотребление

на равнище около 2110-2120 хил. т н. е., главно поради повишаването на цените на електроенергията.

Крайното енергийно потребление показва, че след значителен спад през 1997-2002 г. индустрията бележи известен ръст. Транспортът за 1997 – 2004 г. нараства с 43.6%. След известно увеличение през 2002 и 2003 г. през 2004 г. потреблението в домакинствата се понижава.

Структура на производството и потреблението на енергия

- В производството на първична енергия въглищата запазват своето значение. Националното производство на нефт и газ е минимално. Расте значително делът на “други твърди горива”. ”Ядрена и хидроенергия” продължава да има водеща роля;

- В брутното потребление на първична енергия доминират въглищата (37.2% за 2004 г.), суровият нефт и нефтените дестилати заемат второ място (30.3% за 2004 г.), “ядрена и хидроенергия” заема трета позиция (24.8% през 2004 г.). Природният газ намалява от 17.4% през 1997 г. до 12.7% в резултат от спада на потреблението в промишлеността.

- Крайното енергийно потребление се доминира от “суров нефт и нефтопродукти” (38.7% през 2004 г.), следвани от електроенергията (23.8% за 2004 г.). “Биомаси и промишлени отпадъци” нарастват от 2.6% през 1997 г. до 8.3% през 2004 г.

- Крайното енергийно потребление в домакинствата не е рационално, защото се доминира от електроенергията (35.1% през 2004 г.), въпреки тенденцията към намаляване, следвана от повече от трикратно увеличаващите се през 1997-2004 г. “биомаси и промишлени отпадъци” (29.5% за 2004 г.) и от топлоенергията (спад от 27.8% през 1997 г. до 19.8% през 2004 г.).

Енергийният баланс 1995-2004 г. като цяло отразява състоянието на икономиката. През последните години силно влияние върху обема и структурата му (стагнация в електро- и топлоснабдяването, силен ръст на използване на биомасите и спад на потреблението в домакинствата) оказва и повишаването на цените на горивата и енергията в изпълнение на новата енергийна стратегия. България продължава да бъде уникална страна с практически нулева битова газификация.

3. Енергийна стратегия на България

Енергийната стратегия на България [6] беше приета от Народното събрание на 17 юли 2002 г. При приемането ѝ парламентът препоръча на Министерския съвет да разработи проект на нов закон за енергетиката като предпоставка за развитие на конкурентоспособен пазарноориентиран енергиен сектор; да проведе консултации с Европейската комисия, базиращи се на достигнатото

ниво на безопасност на АЕЦ “Козлодуй” и на оценка на разходите при алтернативни стратегии за развитие на електроенергетиката с оглед защита на националните интереси; да гарантира правото на всеки да получава достатъчна за базовите му потребности енергия на приемливи цени чрез подходящи механизми за социална защита и да създаде условия и действени механизми за оползотворяване на значителния потенциал за повишаване на енергийната ефективност в сферата на производството и потреблението.

Енергийната стратегия съдържа три основни части: обща енергийна политика, секторна политика и ключови действия и очаквания за периода 2002-2005 г.

Ключови действия и очаквани резултати за периода 2002-2005 г.

Частта формулира основните стъпки на реформата в енергетиката: законова рамка, регулаторна рамка, приватизация, електроенергетика, газоснабдяване, топлоснабдяване, въгледобив, социална защита.

Очакваните резултати са показани на Фигура 1.

Фигура 1

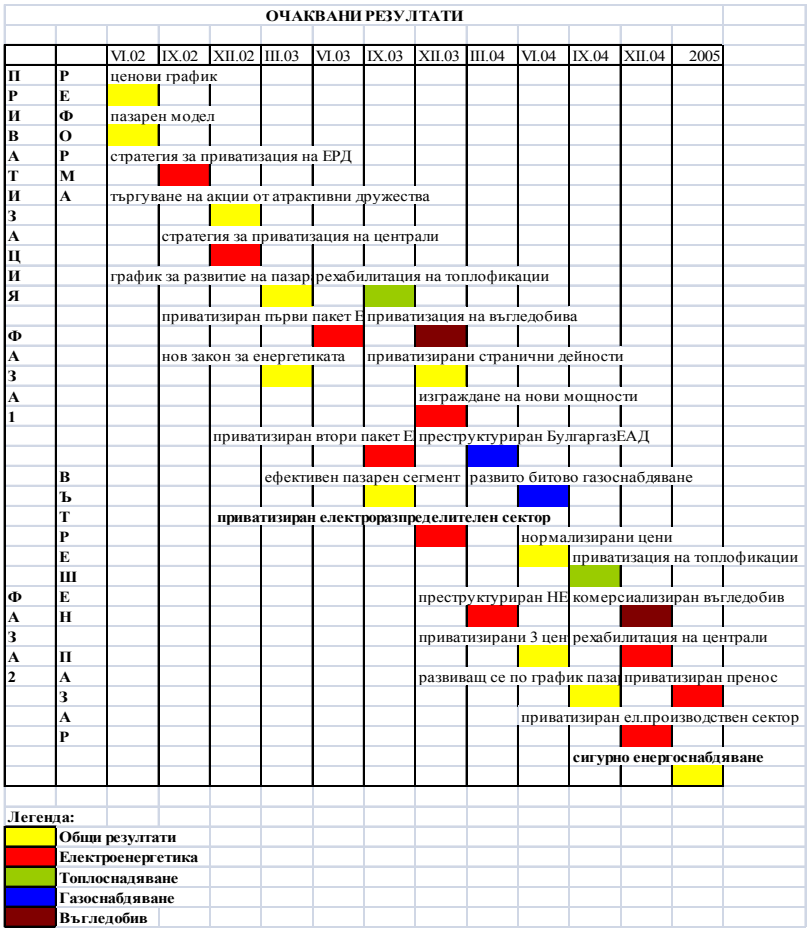

Коментари по обхвата и съдържанието на енергийната стратегия

Енергийната стратегия на една страна обикновено съдържа основните количествени измерения на перспективните енергопотребности - енергиен баланс, ресурсно и технологично развитие, енергоикономически показатели, инвестиционна, екологична и инфраструктурна политика и др., за предстоящите 20-30 години. Такава стратегия е резултат от разгърнати изследвания на сценарии за социално-икономическо развитие и начин на живот на обществото и е основа за енергийната политика на настоящето, вкл. рехабилитация и строителство на нови мощности, законодателство, изграждане на пазарна среда и ценова политика, ориентирани и основани на целите и измеренията на развитието**. Настоящата "стратегия" не съдържа количествена визия за развитието и всъщност е четиригодишен план за пазарна реформа и приватизация в енергетиката.**

В същото време е необходимо да се подчертае, че България се нуждаеше от план и действия за пазарна реформа в енергетиката, насочена към нормализиране на енергийните цени в съответствие с икономическите разходи, финансово оздравяване и създаване на комерсиално работещи енергийни дружества, действащи регулаторни институции и механизми, пазарни правила и структури и подходяща законова рамка.

От сегашните позиции може да се даде известна, макар и спорна, оценка на постигнатото. Сред **положителните резултати в този план** могат да се отбележат:

- развит и действащ регулиращ орган, с потенциал за очаквана обективност и компетентност;
- намаляване на значителна част от ценовите енергийни субсидии;
- въвеждането на регулаторни правила за определяне на енергийни цени в електроенергетиката, топлоенергетиката и газоснабдяването и очакване за по-голяма прозрачност при ценообразуването;
- реализация на набелязаните четири етапа за нарастване на цените в електроенергетиката, което е сериозен стимул за енергийна ефективност;
- въвеждане на социалноориентирани тарифи в хода на реформата;
- създаване на закон за енергетиката и закон за енергийната ефективност, съобразени с реформата и европейските изисквания и директиви.

Сред **непостигнатите цели и недостатъци на реформата** трябва да се отбележат:

- отклонения от декларираната инвестиционна политика, в частност от декларираното намаляване на капиталовите разходи и насочване на ограничените инвестиционни разходи на държавата предимно към енергийна ефективност;

- недостатъчна прозрачност и съмнителна целесъобразност на приватизацията в някои области, в частност преотстъпването на суверенитета на държавата в електроразпределението на външни, вкл. външни държавни, собственици в структуроопределящи електропроизводства и електроразпределение;

- нееднократно декларираното разширяване на "социалната защита и социалните гаранции" не само че не бе осъществено, а практически отпадна; в резултат от прекалено бързото нарастване на цените на електроенергията до равнища, значително надвишаващи набелязаното в посочените етапи, отпадане на тарифите за социална защита и "преизпълнение" на графика за повишаване на цените за топлоенергия - цените за електро- и топлоенергията се превърнаха в тежко бреме за обикновения български гражданин;

- с изключение на присъединяването на електроенергийната ни система към UCPE, практически нищо не беше постигнато във връзка с набелязаното повишаване на надеждността на енергийните доставки, вкл. и използване на изгодното географско разположение на България;

- не беше подобрена на структурата на енергоносителите и на енергийната ефективност в производството, преноса и разпределението на енергия;

- В "стратегията" въобще не е поставена задачата за интегрирано енергийно планиране в областта на енергопотребностите (енергийната ефективност) и енергоснабдяването.

4. Енергийно законодателство

От 2003 г. и 2004 г. България разполага с два закона в областта на енергетиката: Закон за енергетиката и Закон за енергийната ефективност. И двата са съобразени с политиката и директивите на Европейската комисия и са в основата на дейността в енергетиката и енергийната ефективност. Законът в енергетиката в момента е в процес на усъвършенстване.

Закон за енергетиката [7]

- Законът обхваща общата енергийна политика, електроенергетиката, топло- и газоснабдяването, но не включва нефта и нефтопреработването, като по този начин отразява съществуващата държавно-административна структура, но не и енергоснабдяването като цяло.

- Законът за пръв път регламентира политиката в областта на ВЕИ, но доста общо и не количествено третира целите в тази област.

- Законът подробно регламентира широк кръг от функции и процедури в посочените енергоснабдителни системи, но почти не съдържа клаузи и процедури за защита на правата на потребителите.

Беше разработен проект за **Закон за изменение и допълнение на Закона за енергетиката (ЗИДЗЕ) [8]** в съответствие с критиките и препоръките на Европейската комисия, свързани с напредъка на България към пълноправно членство в ЕС, както и в съответствие с направените структурни промени в държавното управление в енергетиката.

Измененията и допълненията в глава "Топлоснабдяване" са свързани с въвеждане на регистрационен режим на търговците, извършващи дялово разпределение на топлинната енергия, и за публичност на този регистрационен режим. Предполага се, че това ще намали общественото напрежение относно легитимността на извършваната от търговците услуга.

В изпълнение на Техническите адаптации към Договора за присъединяване на РБ към ЕС за България е определена национална индикативна цел 11% електроенергия, произведена от ВЕИ, в брутното потребление на електроенергия до 2010 г. В ЗИДЗЕ е предложен дванадесетгодишен срок за задължително изкупуване на електроенергията от ВЕИ по предварително определени по години преференциални цени за всеки производител, започнал продажби на пазара на електроенергия до 31.12.2010 г. В проекта, аналогично на електроенергетиката, е предвидено и насърчаването на производството на електрическа енергия по комбиниран начин.

Закон за енергийна ефективност (ЗЕЕ). [9] Законът урежда обществените отношения, свързани с държавната политика по повишаване на енергийната ефективност и осъществяване на енергийни услуги. Той има за цел да насърчи повишаването на енергийната ефективност чрез система от мерки и дейности на национално, отраслово, областно и общинско равнище като основен фактор за повишаване конкурентността на икономиката, сигурността на енергоснабдяването и опазването на околната среда.

Държавното управление обхваща функциите на органите за управление (министър на енергетиката, изпълнителен директор на Агенцията за енергийна ефективност, отраслови министри, областни управители, общински съвети и кметове), програми за енергийна ефективност (национални дългосрочни и краткосрочни, целеви годишни на органите на изпълнителната власт); мерки за енергийна ефективност (управление – анализи и програми, оценяване, сертифициране, обследвания, енергоефективни услуги); организация на дейностите по повишаване на енергийната ефективност (фонд " Енергийна ефективност", насърчения); контрол по енергийна ефективност, когато въвеждането на мерки е задължително; административно наказателни разпоредби.

Законът създава стройна правна основа на политиката за енергийна ефективност в страната, която трябва да се подобри в светлината на политиката на Европейския съюз.

5. Политика за повишаване на енергийната ефективност

Съгласно ЗЕЕ държавната политика за повишаване на енергийната ефективност се осъществява въз основа на национални дългосрочни и краткосрочни програми по енергийната ефективност, приети от Министерския съвет (МС) [10].

Разработени и приети програми:

- **Национална дългосрочна програма по енергийна ефективност до 2015 г. (НДПЕЕ),** приета от МС с Решение № 620/04.07.2005г. Очаквани резултати от реализирането й: намаляване на енергийната интензивност на БВП на ниво първично потребление със 17%, а на ниво крайно потребление с 8%.

- На база НДПЕЕ е разработена **Национална краткосрочна програма по енергийна ефективност 2005 -2007 г. (НКПЕЕ),** приета от МС на 15 декември 2005 г. Предвидените мерки по енергийна ефективност се базират на постъпилите в АЕЕ общински, областни и отраслови краткосрочни програми по енергийна ефективност. В нея са обхванати 552 проекта на обща стойност 276 млн. лв.

- Към програмите, засягащи енергийната ефективност, е и **Националната стратегия за финансиране изолацията на сградите за периода 2005-2020 г.**, приета от МС на 14 юли 2005 г. Стратегията предвижда чрез републиканския бюджет през следващите 15 години да се осигурят средства за финансиране изолацията на 508 държавни и 3454 общински сгради, както и на 650 981 частни панелни жилища. Общата сума, която републиканският бюджет трябва осигури за цялостното изпълнение на Стратегията, е около 657 млн. лв. за целият период до 2020 г.

В процес на съгласуване са: *Програма за повишаване на енергийната ефективност в сектор "Транспорт", Целева програма по енергийна ефективност за 2006 г. в сградния фонд, Национална дългосрочна програма за насърчаване използването на ВЕИ 2005-2015 г., Целева програма по енергийна ефективност за 2007 г. Стартиран е процесът на обобщаване на проектите, включени в общинските, областните и отрасловите програми по енергийна ефективност за 2007 г.*

Очакваният общ ефект от всички изброени програми до 2015 г. при адекватно финансиране е обобщен по следния начин: за периода 2005-2007г.: над 250 хил. тона нефтен еквивалент; за следващия шестгодишен период (до 2011 г.): над 910 хил. тона нефтен еквивалент; за следващия десетгодишен период (до 2015 г.): над 2100 хил. тона нефтен еквивалент (над 2.4 млрд. лв. по сегашни цени на горивата). Към последните две оценки трябва да се добави и ефектът от реализацията на следващите три краткосрочни тригодишни програми,

обхващащи периода 2008–2015 г., чиито параметри все още не са изяснени, а също и ефектът от поетапното обновяване на около 650 хил. панелни жилища.

Важен резултат от реализирането на програмата е и количеството спестени емисии на парникови газове, възлизащо приблизително на 600 хил.т CO2.

Коментари и предложения. Програмите, механизмите за реализация и бъдещите планове показват, че държавната политика по енергийна ефективност бележи добро начало и набира темп. За пълнота на картината трябва да се добави и успешната дейност на пет регионални агенции за енергийна ефективност (в София, Пловдив, Русе, Хасково и Ловеч), на Енергийния център – София, ЕнЕфект, ESD и значителен брой фирми в областта на технологиите за енергийна ефективност, регионален и общински енергиен мениджмънт.

По-нататъшно развитие на дейността в енергийната ефективност може да бъде видяно в няколко направления:

В разширяване на дейността на държавната политика от сферата на крайното енергопотребление, към която тя сега е предимно насочена, към процесите на основни енергийни трансформации, пренос и разпределение на енергия (Таблици 3 и 4 на Приложение 1 показват, че 99% от първичните енергийни ресурси участват в енергийни преобразувания – един огромен потенциал, засега извън програмите по енергийна ефективност).

В по-нататъшното развитие на вече утвърдените и набелязани програми към оценка на влиянието им върху подобряване на специфичните коефициенти на горива и енергия за съответните производства и дейности, което е основа за активно прогнозиране отдолу-нагоре на перспективните енергопотребности на страната и за интегрирано енергийно планиране в България.

Успехът на цялостната енергийна политика в областта на енергийната ефективност до голяма степен зависи от това доколко тя ще прерасне в приоритетна част от общата енергийна политика на страната. Съображения в тази насока са представени в последния раздел на разработката.

6. Опазване на околната среда

Опазването на околната среда е обект на международни задължения и директиви на ЕК. [11]

Задължения по международни споразумения: *Конвенция за трансгранично замърсяване на въздуха на далечни разстояния, Рамкова конвенция на ООН по изменение на климата (Поради намаление на енергопотреблението и енергопроизводството след 1988 г. България има емисии, значително под очакваните през 2010 г., и може да води активна политика на търговия с емисии.)*

Задължения по европейски директиви: Директива 2001/80/ЕС за ограничаване на емисиите на определени замърсители в атмосферния въздух от големи горивни инсталации (ГГИ), Директива 1996/61/ЕС за комплексно предотвратяване и контрол на замърсяването, Директива 2003/87/ЕС за създаване на схема за търговия с емисионни квоти, Директива 2001/77/ЕС за ВЕИ, Директива 93/76/ЕЕС за ограничаване на емисиите на въглероден диоксид чрез прилагане на енергоефективни мерки, Директива 2004/8/ЕС за когенерацията, Директива 2003/30/ЕС за насърчаване използването на биогоривата или други възобновяеми източници в транспорта.

Обобщавайки, може да се подчертае, че България води активна политика за изпълнение на международните задължения и европейските директиви в областта на околната среда.

Съхранение на високоактивните ядрени отпадъци. Дългосрочното управление на отработеното ядрено гориво е стратегически въпрос от първостепенно значение, обикновено подминаван с мълчание. До 1998 г. отработеното ядрено гориво от АЕЦ " Козлодуй" е връщано в Съветския съюз. От 1998 г. приемането на отработеното гориво в Русия е свързано с бъдещо връщане в България на очакваните високоактивни отпадъци от преработването му. От 1999 г. у нас се приемат два стратегически подхода: по-нататъшно сътрудничество с Русия (водят се преговори за преразглеждане на задължението за връщане в страната) и търсене на решение на международно/регионално равнище.

7. Електроенергетика

По консумация на електроенергия - около 4662 kWh/жител през 2005 г., и инсталирани мощности – над 12 000 MW, съответно 1.5 kW/жител, България все още изпреварва редица развити европейски страни. Този факт е известен, но недооценяван като акумулиран потенциал за ускорено икономическо развитие от българската общественост. Налице са обаче симптоми, че страната се ориентира, макар и недостатъчно енергично, към намаляване на електроенергийния интензитет на БВП. Например за периода 2000 - 2005 г. БВП е нараснал с 29.7% без регистриран съществен прираст на електропотреблението; за същия период то се е запазило на равнището 36.3 – 36.6 TWh/годишно.

В сегашния момент няма основание да се допусне, че брутното електропотребление в страната ще бъде по-голямо от 39.0 TWh през 2010 г., 42.0 TWh през 2015 г. и 45.0 TWh през 2020 г. Може да се очаква монотонно нарастване на максималното натоварване на електроенергийната система за среден работен ден на 7900 MW през 2010 г., 8700 MW през 2015 г. и 9100 MW през 2020 г. Голям проблем и в бъдеще ще остане сезонната неравномерност на натоварването на системата.

България е една от най-бедните страни в Европа. За да стане богата и благоденстваща, тя трябва да използва максимално това, с което разполага –

главно наличните ресурси и инфраструктура. Част от последната са електропроизводствените мощности.

За да се вземе решение за изграждане на нови генериращи, електропреносни или електроразпределителни мощности, задължително е добросъвестно да се инвентаризират наличните – според характеристиките, потенциала и условията за реализирането им. Този подход, съчетан с прогнозираното електропотребление, дава отговор на въпроса какви като количество и качествени характеристики нови мощности са необходими. Следващата стъпка е тръжна процедура при съответните ограничения (емисии на вредни вещества, намаляване на енергийната зависимост, ситуиране), която решава основно проблема на цената на произвежданата електроенергия.

Към сегашния момент могат да се направят следните изводи и препоръки:

- Животът на основните действащи електроцентрали, без изключение, може да бъде удължен чрез рехабилитиране минимум с 15 години.

- Тенденцията да бъде запазена наличната енергийна структура посредством т.нар. “хармонично развитие”, т.е. изведените от работа ядрени мощности да се заменят априори с нови такива, е несъстоятелна поне през близките 12 - 14 години. Ядреното гориво не е подходящо за “затварящ” енергоносител, тъй като не е “еластично” – то не може да компенсира колебанията в електропотреблението. Например всяко намаляване на електропотреблението през последните години рефлектира върху комплекса от рудници и електроцентрали “Марица-изток”, влошавайки икономическите показатели и конкурентоспособността му.

- 16.6 % от инсталираните агрегати са с единична мощност 1000 MW. От позицията на настоящето може да се оцени, че изграждането на блокове с единична мощност 1000 MW е било инвестиционна грешка с дълготрайни негативни последствия. Електроенергийната система на България може да допусне по изключение в периода до 2020 г. блокове с единична мощност максимум 600 MW.

- 67% са базови мощности, още 18.3% (ЗТЕЦ и ТфТЕЦ) работят принудително в базов режим; останалите са върхови и подвърхови. Новите мощности трябва да са със повишена маневреност, приспособени за работа в широк диапазон на натоварване и често спиране и пускане.

- 57% от енергоносителите за електропроизводство се доставят от Русия. За да бъде намалена зависимостта, целесъобразно е новите и някои от рехабилитираните мощности да са базирани на национални енергоносители и вносни въглища.

- И след извеждането на блокове 3 и 4 в АЕЦ “Козлодуй” България ще разполага с над 1000 MW резервни мощности. Очакваното нарастване на

електропотреблението е средно с около 0.5 – 0.8 TWh/годишно, съответстващо на нови мощности 150 MW, от което следва, че блок с мощност 1000 MW ще бъде натоварен напълно от вътрешното електропотребление след 8 - 9 години, 600 MW след 5.5 години, 350 MW след 3 години и т.н.

Като се отчетат възможностите за рехабилитиране, потенциалът на наличните .генериращи мощности без блоковете 440 MW в АЕЦ "Козлодуй" е минимум 48.4 TWh/годишно. АЕЦ "Козлодуй" ще е в състояние да произведе 14.0 – 15.0 TWh/год.; ТЕЦ "Марица-изток 3" – 6.3 TWh/год.; "Марица-изток 2" – 10 TWh/год.; ТЕЦ "Варна" – 5.7 - 7.6 TWh/год.; ТЕЦ "Бобов дол" – 2.8 – 3.8 TWh/год.; ТЕЦ "Русе" – 1.0 – 1.3 TWh/год.; ТфТЕЦ – 1.5 – 2.0 TWh/год.; ЗТЕЦ – 3.0 – 3.5 TWh/год.; ВЕЦ – 4.1 – 5.1 TWh/год.

Този потенциал след енергично и разумно рехабилитиране може да покрие електропотреблението на България до един достатъчно отдалечен хоризонт. Въвеждането на новата ТЕЦ "Марица-изток 1" през 2008 - 2009 г. ще добави към него още минимум 4.7 TWh/год., след което нови термични и ядрени мощности за покриване на вътрешното електропотребление няма да са необходими чак до 2017 - 2020 г.

За изпълнение на споразуменията за опазване на околната среда, по които България е страна, е необходима смяна на горивната база на ТЕЦ "Варна", ТЕЦ "Бобов дол" и ТЕЦ "Русе" с нископепелни, с ниско съдържание на сяра въглища. Икономическият анализ показва, че електроенергията от тези централи и при новата горивна база ще бъде значително по-евтина от електроенергията на нова централа независимо от енергоносителя. Практиката на някои европейски страни, например Испания, в това отношение трябва да се използва.

България има около 35% неусвоен лимит на въглероден двуокис. Този лимит трябва да бъде разумно оползотворен посредством повишаване на използваемостта на наличните термични електроцентрали след екологизиране на производството им.

Изключително благоприятно влияние върху опазването на околната среда ще окаже повишаването на електропроизводството от водни електроцентрали и възобновяеми източници. Напълно постижимо е то да нарасне от 3.3 TWh през 2005 г. на 4.1 TWh през 2006 г., 4.6 TWh през 2015 г. до 5.0 TWh през 2020 г.

В случай, че електроенергетиката се ориентира към износ на електроенергия, каквито са прогнозите на НЕК [12], целесъобразно е мощностите, предназначени за това, да бъдат базирани на национален енергоносител – източномаришки лигнити.

Таблица 2

Република България. Потенциал на генериращите мощности

Генериращи мощности	Инсталирани мощности, MW	Използваемост, h/годишно	Потенциал, TWh/годишно		
			Към 2010 г.	Към 2015 г.	Към 2020 г.
АЕЦ “Козлодуй”	2000	7000÷7500	14.0÷15.0	14.0÷15.0	14.0÷15.0
ТЕЦ “Марица-изток 1”	670	7000	4.7	4.7	4.7
ТЕЦ “Марица-изток 2”	1545	6500	10.0	10.0	10.0
ТЕЦ “Марица-изток 3”	908	7000	6.3	6.3	6.3
ТЕЦ “Варна”	1260	4500÷6000	5.7÷7.6	5.7÷7.6	5.7÷7.6
ТЕЦ “Бобов дол”	630	4500÷6000	2.8÷3.8	2.8÷3.8	2.8÷3.8
ТЕЦ “Русе”	220	4500÷6000	1.0÷1.3	1.0÷1.3	1.0÷1.3
ТфЕЦ	700		1.5÷2.0	1.5÷2.0	1.5÷2.0
ЗТЕЦ	1040		3.0÷3.5	3.0÷3.5	3.0÷3.5
ВЕЦ			4.1	4.6	5.0
Всичко:			53.1÷58.3	53.6÷58.8	54.0÷59.2

Таблица 3

Република България. Очаквано електропотребление, TWh/год.

Година	2000	2005	2010	2015	2020
Електропотребление – бруто TWh/год.	36.3	36.6	39.0	42.0	45.0

Таблица 4

Република България. Очаквано максимално и минимално натоварване на електроенергийната система за летен и зимен среден работен ден

Година	2000	2005	2010	2015	2020
Максимално/минимално натоварване, MW	7300/3100	7500/3200	7900/3900	8700/4100	9100/4300

Таблица 5

Република България. Електроенергиен баланс, TWh/год.

	Година	2005	2010	2015	2020
Потенциал, TWh/год.	Без ТЕЦ “Марица-изток 1”		48.4÷53.6	48.9÷54.1	49.3÷54.5
	С ТЕЦ “Марица-изток 1”		53.1÷58.2	53.6÷58.8	54.0÷59.2
Очаквано електропотребление, TWh/год.	Минимална прогноза на НЕК (2005 г.)	36.6	40.0	46.0	53.3
	Максимална прогноза на НЕК (2005 г.)	36.6	40.5	47.7	55.3
	Прогноза на ИЯИЯЕ (2006 г.)	36.6	39.0	42.0	45.0

Обобщавайки:

1. Най-важна задача на електроенергетиката в периода до 2010 г. е рехабилитиране на наличните електропроизводствени, електропреносни, електроразпределителни (вкл. мрежите НН) мощности, съпроводено с екологизиране на производството и смяна на горивната база на някои от тях.

2. След рехабилитирането на наличните мощности, изграждането на 670 MW заместващи мощности в ТЕЦ "Марица-изток 1" и усвояването на част от хидроенергийния потенциал, вътрешното електропотребление на страната може да бъде задоволено до 2015 - 2017 г., с възможност за реализиране на евентуалните излишъци на външния пазар.

3. Изграждането на нови електропроизводствени мощности трябва да става с открита тръжна процедура. Възможните конкуренти за нова мощност след 2015 г. са 670 MW на източномаришки въглища в ТЕЦ "Марица-изток 3" и 600 MW в АЕЦ "Белене". При равни условия новата мощност трябва да бъде базирана на национален енергоресурс.

4. Нови единични мощности, по-големи от 400 MW (по изключение 600 MW), не са приемливи от гледна точка на сигурността и управляемостта на електроенергийната система.

5. Структурната реформа и приватизацията в електроенергетиката трябва да се провежда в съответствие с новосформиращата се пазарна среда в и извън страната. Задължително е да се елиминират всички позиции, осигуряващи монополно положение на пазарните субекти.

6. Енергийните, в т.ч. електроенергийните, услуги трябва да бъдат в компетенциите на общините.

7. Прогнозите за развитие на енергетиката, в т.ч. на електроенергетиката, и екологичните оценки трябва да бъдат прехвърлени от Националната електрическа компания на независима институция, например на Българската академия на науките.

8. Актуални проблеми на националната енергийна политика

Изоставането на България с десетки години по основни енергоикономически показатели за устойчиво развитие (вж. Таблица 1), анализите на някои елементи на енергийната политика, както и вписването на националната енергетика във формиращата се енергийна политика на ЕС поставят пред страната няколко "горещи проблема":

1. **Енергийна стратегия за близките 20 – 30 години.** За пръв път от десетилетия България няма енергийна стратегия, основана на перспективни енергопотребности, енергиен баланс, ресурсно и технологично развитие, енергоикономически показатели, инвестиционна и инфраструктурна политика

за предстоящите 20-30 години. Разработването на такава стратегия е възможно при няколко изходни предпоставки:

- **Отказ от наслоявания от години и лишен от ресурсен и икономически смисъл мит "България – енергиен остров** (център) на Балканите (на Югоизточна Европа)":

  - България внася над 74% от енергийните си и изнася 5 – 6 млрд. kWh/год. При брутно електропроизводство 42 - 44 млрд. kWh/год. (нетно производство около 40 млрд. kWh/год.) тя изнася около 12-15% от произведената електроенергия. Тази енергия (Таблица 5 от Приложение 1) е единствен енергиен износ и е 21.4% от общото крайно потребление в страната. **Внасяйки 74% от първичната енергия, изнасяме 2.5 - 3.2% от крайната (преобразувана енергия).** В понятията на физиката България не само че не е "енергиен остров", а е по-скоро енергийна "черна дупка".

  - От финансова гледна точка: внесените енергийни ресурси през 2005 г. [11] са на стойност около 3 млрд. EUR. (увеличение спрямо 2004 г. - 61%). Износът - 5 –6 млрд. kWh/год. на цена 3.5 цента на kWh, е на стойност 175 – 210 EUR/год. (за сравнение износът на дрехи и обувки е около 1.2 млрд. EUR/год.). Но това не е печалбата. При изкупни цени 2 - 2.5 цента (Приложение 2) и цена на пренос на електроенергия през електропреносната мрежа 9.31 лв./MWh печалбата е от порядъка на 60-30 млн. EUR/год. **Разходите за внос на енергийни ресурси са 50-100 пъти повече от печалбата от износ на електроенергия.** *(Тези пресмятания са ориентировъчни, тъй като се основават на информация от пресата за цената на изнасяната електроенергия. Точната цена е търговска тайна. НЕК продава около 17% от общото количество изнасяна електроенергия. Останалият износ е от частни фирми.)*

  Представените съображения не означават, че България не трябва да изнася електроенергия сега, когато има излишни мощности. Но стратегия, насочена към строителство на нови мощности за износ на електроенергия (износ на електроенергия 6 – 8 млрд. kWh/год. навеки, какъвто е планът на НЕК [13]), е икономически, енергиен и социален нонсенс, като се има предвид световната тенденция към ръст на цените на енергийните ресурси, неясното равнище на цените на електроенергия при либерализация на пазара и че като правило набелязаните големи нови мощности са с държавна гаранция, което ще задължи поколенията с дългове. Такава стратегия води и до увеличаване на енергийната зависимост, и до екологични проблеми, вкл. до увеличаване на проблемите с високоактивните ядрени отпадъци, посочени в раздел 6.

- **Преориентация на приоритетите в енергетиката от екстензивно развитие към енергийна ефективност**. Както вече беше отбелязано, добре поставената организационна дейност в тази област обхваща предимно сферата на крайното потребление и в енергийния баланс на страната 99% от

енергийните ресурси са за енергийно преобразуване, засега необхванато от програми за енергийна ефективност.

- **Обхващане на цялата енергетика в стратегията** - всички процеси и системи на добива, преработването, енергийните преобразувания, преноса, разпределението и използването на горива и енергия трябва да бъдат третирани в единно цяло. Реализацията на такъв подход (интегрирано енергийно планиране – ИЕП) е световна практика и е гаранция за обоснованост на енергийното развитие, конкурентоспособна енергетика и икономика и социална приемливост от обществото.

В България съществува достатъчен изследователски потенциал за анализ на алтернативи за интегрирано енергийно прогнозиране и планиране.

- **Съчетаване на стратегията за енергийно развитие на България с новата енергийна стратегия на ЕС,** насочена към намаляване на енергийната зависимост и развитие на европейската и югоизточноевропейска инфраструктура, вкл. проекта НАБУКО и проектите Бургас – Александропулис и Бургас – Македония – Вльора. [14].

- Включване в енергийната стратегия на бързоразвиващата се световна тенденция и политика за хоризонтално интегрирани енергоснабдителни (вкл. ВЕИ) и енергопотребителни системи на местно и общинско равнище – процес, свързан и с децентрализацията и демократизацията на държавното управление.

2. Енергийната политика и либерализацията на енергийните пазари

Пред прага сме на пълна либерализация на енергийните пазари на електроенергия и природен газ с неясни ценови равнища, ресурсна политика и поведение на големите “играчи” на Европа и съседните региони. Каква трябва да бъде енергийната политика сега, на прага пред дългосрочна енергийна стратегия? В краткосрочен план в условията на толкова неопределености е необходимо да се избират действия, печеливши при всички сценарии (“win-win” стратегия). За България това значи съсредоточаване на значително по-големи държавни ресурси към всички области на енергийната ефективност, модернизация на съществуващи мощности с големи шансове за конкурентоспособност и пълен отказ на държавата от гаранции за изграждане на мощности за износ на електроенергия. (Препоръка за отказ от държавни гаранции за мощности за износ на електроенергия и пълно поемане на пазарния риск от потенциални инвеститори е дадена и в разработката на UNDP и Световната банка още през 2000 г.[15].Неизвестно защо тази препоръка се подминава с мълчание.)

3. **Енергийна цени, конкурентноспособност на икономиката и социален статус на масовия потребител.**

Бързото повишаване на цените на електроенергията и топлоснабдяването, а потенциално и нарастването на цените на природния газ поставят сериозни икономически и финансови проблеми пред промишлеността и масовия потребител. Цените на електроенергията за индустрията (14.5 лв./100 kWh) вече превишават тези в повечето европейските страни [3] (Чехия - 4.16, Белгия - 4.14, Люксембург - 4.20, Унгария - 4.63, Франция - 4.87, Испания - 5.00, Гърция - 5.15 Германия - 7.02, Англия - 4.6 EUR/100 kWh, всички такси включително). Цените за битовия сектор (до 75 kWh - 0.098лв./kWh - предстои отпадане на това равнище на ценова политика основна –0.174лв./kWh, нощна -0.093лв./ kWh) вече достигат тези на значителна част от страните в Европа (Чехия – 6.61. Естония - 5.97, Гърция - 7.42, Унгария - 8.42, Полша - 8.60, Финландия - 8.36, Англия - 9.16 EUR/100kWh). В близко време предстои ново повишаване на цените. Съществуват поне пет фактора за бъдещо нарастване на цените - продължаващата тенденция към екстензивно развитие на електроенергетиката, повишаването на международните цени на енергийните ресурси, наличните дългосрочни договори за рехабилитация и строителство на нови мощности, политиката на ръст на цените на новите монополисти-собственици на електроразпределителните дружества и преминаването от централизиран икономически диспечинг към либерализиран пазар.

Ценовият натиск би могъл да бъде ограничен чрез достатъчно твърда и последователна политика на ДКЕВР (как ще се реализира това обаче при пълна либерализация на енергийния пазар?), както и чрез вече споменатото пренасяне на приоритетите на енергийната политика от екстензивно развитие, програмиращо бъдещо нарастване на цените, към енергийна ефективност, създаване на алтернативи за потребителя и държавна грижа за намаляване на енергийните разходи в производствената сфера, транспорта и сградния фонд.

4. **Енергийната политика и обществото**

Както в много производствени сфери в България, енергийната политика е притежание на тесен кръг политически елит. Обществото е далеч от целите и алтернативите на развитието, от инвестиционната политика, от договорите за приватизация... и даже слабо разбира сметките си за топлоснабдяване. Предстои да се направи много във връзка с прозрачността в енергетиката, с преодоляването на изградените клишета и с повишаването на енергийната култура на обществото.

Заключение

Изоставането с десетилетия на България по показатели за устойчиво развитие, вкл. ниската енергийна ефективност, силната енергийна зависимост, лошата структура на енергоносителите, растящите цени на енергията и ниският социален статус на масовия потребител, както и предстоящата либерализация на пазарите на електроенергия и природен газ, са сериозни предизвикателства

към целите и управлението на националната енергетика. Предизвикателствата налагат отказ от философията на екстензивното развитие и насочване на енергетиката към изначалните й цели - конкурентна икономика и благополучие на потребителя. Участието на обществото в тази сложна стратегическа задача е условие за успех и признак за цивилизованост.

Литература

1. Green Paper: Towards a European Strategy for the Security of Energy Supply, EC, 2001
2. World Energy, Technology and Climate Policy Outlook (WETO), Directorate-General for Research Energy, EC, 2003
3. EU Energy and Transport in Figures, Statistical pocketbook 2004, EU, 2004
4. Вичева Е., И. Цветкова, М. Георгиева, И. Минкова, Енергийни баланси 2004, Национален Статистически Институт, София, 2006 г.
5. Електропроизводство и електропотребление 2001-2005 г., Министерство на Икономиката и Енергетиката (МИЕ), София, 2006 г.
6. Енергийна стратегия на България, ДВ, бр. 71 от 23 юли 2002 г.
7. Закон за енергетиката, ДВ, бр. 107 от 9.12.2003 г.
8. Проект за Закон за изменение и допълнение на Закона за енергетиката, МИЕ, София, 2006 г.
9. Закон за енергийната ефективност, ДВ, бр.18 от 5 март 2004 г.
10. Стратегия за енергийна ефективност, АЕЕ към МИЕ, София, 2006 г.
11. Опазване на околната среда, МИЕ, София, 2006 г.
12. Информационен бюлетин, Българска народна банка, декември 2005 г.
13. План за развитие на електроенергийния сектор на Р. България с минимални разходи за периода 2006-2020 г., НЕК, София, декември 2005 г.
14. Енергийни инфраструктурни проекти, които ще осигурят необходимата база за нормалното функциониране на създаващия се регионален пазар на Югоизточна Европа, МИЕ, София, 2006 г.
15. Energy and Environmental Review, Joint UNDP/World Bank, Energy Sector Management Assistance Programme (ESMAP), 2000 г.

Приложение 1

ЕНЕРГИЙНИ БАЛАНСИ 1995-2004 Г.

Таблица 1

Обобщаващи показатели

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Производство на първична енергия, хил. т н.е.	11298	11820	10395	10541	9411	10282	10507	10761	10214	10271
Внос (нетен), хил. т н.е.	13557	13191	10784	10181	9015	8872	8852	8983	9190	9244
Внос на нефт и нефтени продукти (нетен), хил. т н.е.	6619	5942	4599	4913	4366	4134	4120	4531	4688	4431
Брутно вътрешно потребление на енергия (БВПЕ), хил. т н.е.	24409	24317	21227	20616	18755	19218	19470	19205	19609	19017
БВПЕ/БВП - т н.е. за 1000 лв. БВП (1995 = 100)	0.028	0.030	0.028	0.026	0.023	0.023	0.022	0.021	0.020	0.019
БВПЕ/БВП - т н.е. за 1000 лв. БВП (2000 = 100)	...	...	...	0.823	0.739	0.718	0.699	0.657	0.641	0.591
Производство на първична енергия/БВПЕ	0.46	0.49	0.49	0.51	0.50	0.54	0.54	0.56	0.52	0.54
БВПЕ/Население	2.90	2.91	2.55	2.50	2.28	2.35	2.46	2.44	2.51	2.44
Крайно потребление на електроенергия на лице от населението, kWh/население	3412.93	3574.11	3208.33	3131.96	2903.56	2953.67	3099.84	3055.09	3209.92	3172.66
Крайно потребление на електроенергия в домакинствата на лице от населението - kWh домакинства/население	1303.34	1373.49	1188.87	1276.52	1231.94	1206.58	1232.23	1182.69	1190.12	1127.08
Дял на комбинираните централи в общото производство на електроенергия (%)	…	14.39	14.96	14.35	14.74	13.87	13.25	11.94	13.71	13.82

Таблица 2

Производство на първична енергия

(Хиляди тонове нефтен еквивалент)

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Общо	10395	10541	9411	10282	10507	10761	10214	10271
Въглища	5011	5079	4341	4520	4497	4428	4645	4537
Суров нефт	28	33	44	46	34	38	31	31
Природен газ	28	23	22	12	18	16	13	270
Други твърди горива	251	413	413	550	532	627	671	717
Ядрена и хидроенергия	5077	4993	4591	5154	5426	5652	4854	4716

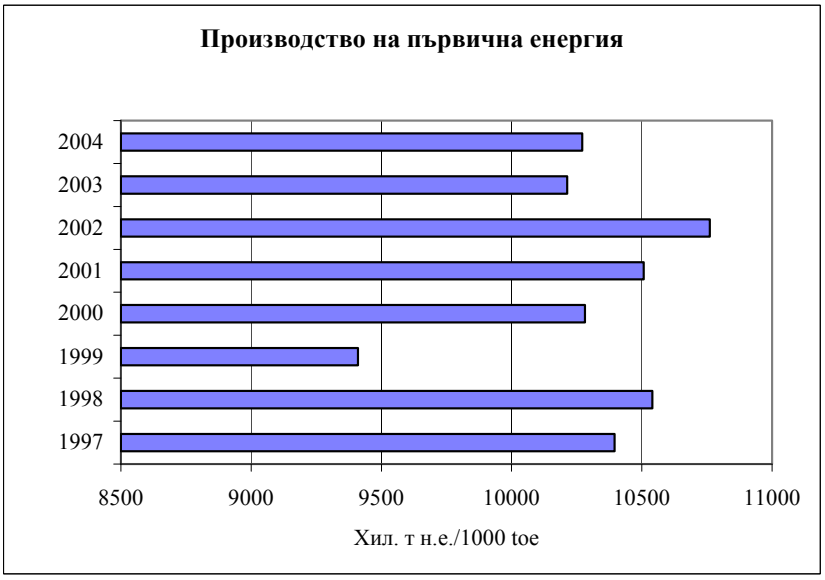

Таблица 3

Брутно вътрешно потребление на енергия

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Общо	21227	20616	18755	19218	19470	19205	19609	19017
Въглища	7780	7333	6509	6725	7120	6464	7253	7081
Други твърди горива	359	558	528	584	689	753	821	819
Суров нефт и нефтени дестилати	6059	5674	5783	5453	5457	5365	5291	5761
Нефтопродукти	-1441	-758	-1174	-1233	-1365	-892	-638	-1372
Природен газ	3699	3129	2686	2932	2738	2404	2500	2517
Ядрена и хидроенергия	5077	4993	4591	5154	5426	5652	4854	4716
Електроенергия	-306	-313	-168	-397	-595	-541	-472	-505

Таблица 4

Вложени енергийни ресурси за преобразуване

Енергийни ресурси	Количество - хил. т н. е. Количество – хиляда toe								Относителен дял - % Структура – %							
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Общо	20888	19718	18502	18922	19667	18978	18978	18822	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
Въглища с калоричност над 24 МДж/кг	2504	2144	1832	2099	2175	1968	2282	2198	11.99	10.87	9.90	11.09	11.06	10.37	12.02	11.68
Въглища с калоричност под 24 МДж/кг	4927	4845	4187	4297	4529	4155	4584	4365	23.59	24.57	22.63	22.71	23.03	21.89	24.15	23.19
Други твърди горива	786	639	746	756	738	687	791	692	3.76	3.24	4.03	4.00	3.75	3.62	4.17	3.68
Суров нефт и дестилати	6059	5654	5770	5465	5631	5477	5416	5922	29.01	28.67	31.19	28.88	28.63	28.86	28.54	31.46
Нефтопродукти	354	356	320	214	230	228	257	234	1.69	1.81	1.73	1.13	1.17	1.20	1.35	1.24
Природен газ	1339	1284	1241	1105	1041	965	1013	928	6.41	6.51	6.71	5.84	5.29	5.08	5.34	4.93
Други газове	79	69	52	62	46	35	41	39	0.38	0.35	0.28	0.33	0.23	0.18	0.22	0.21
Ядрена енергия	4840	4727	4354	4924	5277	5463	4594	4444	23.17	23.97	23.53	26.02	26.83	28.79	24.21	23.61

Таблица 5

Крайно потребление на енергийни ресурси

Енергийни ресурси	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Общо	11261	10920	9786	9568	9500	9315	10129	9897
Въглища	389	289	317	278	326	333	394	486
Коксове, брикети, катран и газове от въглища	1046	986	744	707	611	694	733	452
Природен газ	2251	1667	1246	1545	1379	1148	1236	1299
Суров нефт и нефтопродукти	3878	4282	4069	3531	3600	3571	3990	3935
Биомаси и промишлени отпадъци	254	409	407	555	541	642	706	737
Електроенергия	2294	2224	2049	2075	2109	2067	2159	2122
Топлоенергия	1150	1063	954	877	934	860	911	866

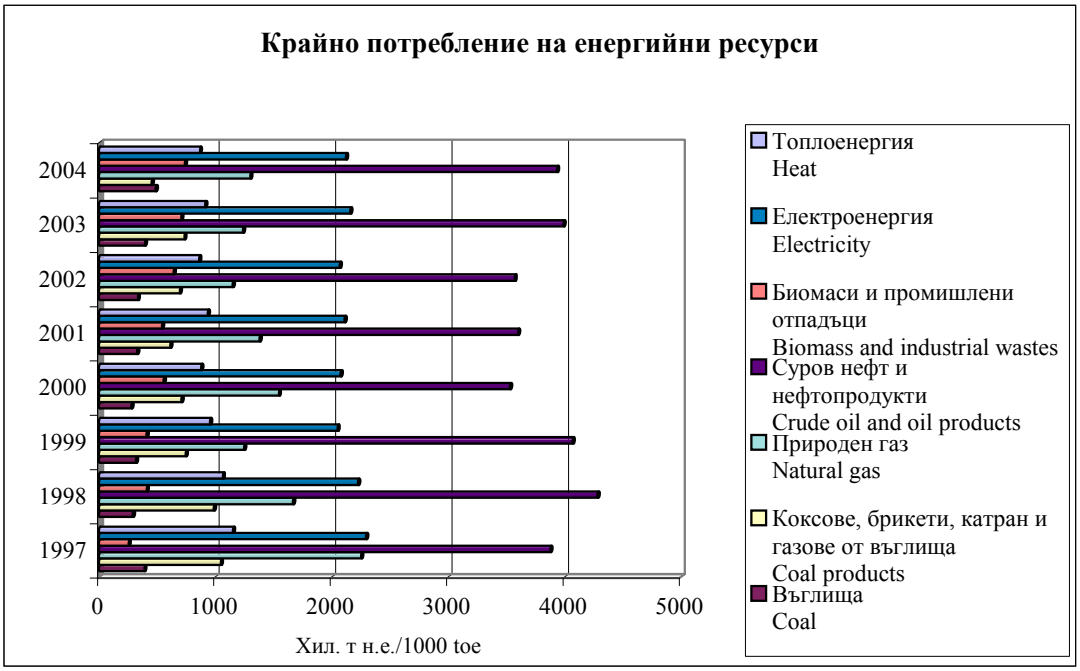

Таблица 6

Крайно енергийно потребление
(Хиляди тонове нефтен еквивалент)

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Общо	9935	9676	8744	8436	8413	8520	9185	8907
Индустрия	5193	4320	3487	3451	3392	3255	3522	3407
Транспорт	1615	1981	2029	1839	1948	2055	2319	2395
Други	3127	3375	3230	3145	3073	3210	3345	3106
Селско, горско стопанство и риболов	327	302	302	307	271	273	277	273
Домакинства	2233	2468	2249	2189	2033	2193	2304	2146

Таблица 7

Структура на производството и потреблението на енергия

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Производство на първична енергия	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Въглища	48.2	48.2	46.1	44.0	42.8	41.1	45.5	44.2
Суров нефт	0.3	0.3	0.5	0.4	0.3	0.4	0.3	0.3
Природен газ	0.3	0.2	0.2	0.1	0.2	0.1	0.1	2.6
Други твърди горива	2.4	3.9	4.4	5.3	5.1	5.8	6.6	7.0
Ядрена и хидроенергия	48.8	47.4	48.8	50.1	51.6	52.5	47.5	45.9
Брутно потребление на първична енергия	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Въглища	36.7	35.6	34.7	35.0	36.6	33.7	37.0	37.2
Други твърди горива	1.7	2.7	2.8	3.0	3.5	3.9	4.2	4.3
Суров нефт и нефтени дестилати	28.5	27.5	30.8	28.4	28.0	27.9	27.0	30.3
Нефтопродукти	-6.8	-3.7	-6.3	-6.4	-7.0	-4.6	-3.3	-7.2
Природен газ	17.4	15.2	14.3	15.3	14.1	12.5	12.7	13.2
Ядрена и хидроенергия	23.9	24.2	24.5	26.8	27.9	29.4	24.8	24.8
Електроенергия	-1.4	-1.5	-0.9	-2.1	-3.1	-2.8	-2.4	-2.7
Крайно енергийно потребление - общо	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Въглища	3.9	3.0	3.6	3.3	3.9	3.9	4.3	5.5
Коксове, брикети, катран и газове от въглища	10.5	10.2	8.5	8.4	7.3	8.1	8.0	5.1
Суров нефт и нефтопродукти	31.1	34.9	38.8	35.6	37.0	37.4	37.8	38.7
Природен газ	17.2	13.7	10.1	11.1	9.2	8.7	8.9	9.0
Електроенергия	23.1	23.0	23.4	24.6	25.1	24.3	23.5	23.8
Топлоенергия	11.6	11.0	10.9	10.4	11.1	10.1	9.9	9.7
Биомаси и промишлени отпадъци	2.6	4.2	4.7	6.6	6.4	7.5	7.7	8.3
Крайно енергийно потребление в домакинствата	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Въглища	6.9	5.1	5.0	3.4	2.6	4.4	6.8	7.2
Коксове, брикети, катран и газове от въглища	18.9	19.2	13.5	10.9	7.2	11.4	10.3	6.8
Нефтопродукти	0.4	0.6	0.9	0.8	0.9	1.0	1.3	1.3
Природен газ	-	-	-	-	0.0	0.0	0.1	0.3
Електроенергия	38.1	36.7	38.7	38.7	41.2	36.5	34.7	35.1
Топлоенергия	27.8	23.9	26.0	23.2	24.1	20.0	20.5	19.8
Биомаси и промишлени отпадъци	8.1	14.5	15.9	22.9	24.0	26.7	26.3	29.5

ИНФОРМАЦИЯ

Относно: Утвърдените цени на електрическа енергия при продажба от производителите на обществения достовчик

№	дружества	2002г.		2003г.		2004г.		2005г.			
		Решение на ДКЕР № Ц-002 от 29.03.2002г.		Решение на ДКЕР № Ц-013 от 30.06.2003г.		Решение на ДКЕР № Ц-011 от 30.06.2004г.		Решения на ДКЕР № Ц-027 от 30.12.2004г.и № Ц-028 от 30.12.2004г.		Решение на ДКЕВР № Ц-018 от 27.09.2005г.	
		цена за енергия (лв./МВтч.)	цена за разполагаема мощност (лв./МВтч.)	цена за енергия (лв./МВтч.)	цена за разполагаема мощност (лв./МВтч.)	цена за енергия (лв./МВтч.)	цена за разполагаема мощност (лв./МВтч.)	цена за енергия (лв./МВтч.)	цена за разполагаема мощност (лв./МВтч.)	цена за енергия (лв./МВтч.)	цена за разполагаема мощност (лв./МВтч.)
		цените са в сила от 01.04.2002г.		цените са в сила от 01.07.2003г.		цените са в сила от 01.07.2004г.		цените са в сила от 01.01.2005г.		цените са в сила от 01.10.2005г.	
1.	"АЕЦ Козлодуй"ЕАД	16,88	13,63	17,24	17,72	12,53	25,78	14,91	21,73	14,27	20,38
2.	ТЕЦ "Бобов дол"ЕАД	43,43	11,37	55,59	11,15	48,51	9,91	48,54	10,52	48,56	10,68
3.	ТЕЦ "Марица 3"АД	41,69	20,32	41,69	11,75	46,78	13,51	46,78	13,51	49,77	13,01
4.	"Топлофикация-Русе"ЕАД / блок 4/	37,17	7,9	39,08	7,64	49,28	11,84	46,64	12,63	48,42	7,79
5.	ТЕЦ "Варна"ЕАД	39,12	4,07	36,4	4,02	47,87	5,05	42,39	4,53	43,85	4,51
6.	ТЕЦ "Марица изток 2"ЕАД	26,6	14,05	26,74	12,87	27,61	11,36	29,33		30,51	

Забележка: Посочените цени за без ДДС

Приложение 3
Фигура 1

Принципна схема на дългосрочното прогнозиране на развитието на сектора на енергетиката в България

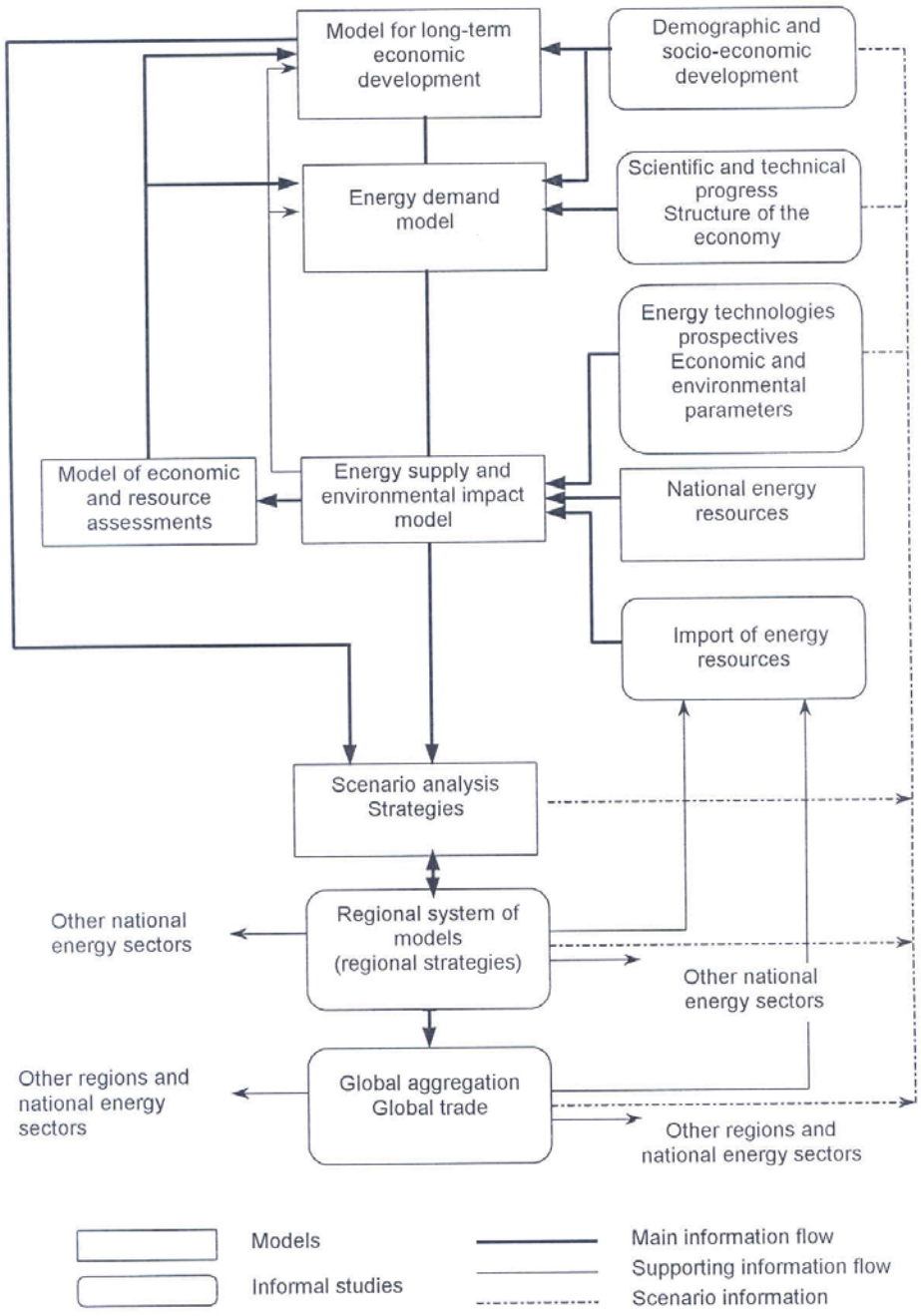

СТРАТЕГИЯ НА "СПОДЕЛЕНАТА ОТГОВОРНОСТ" ЗА РАЗВИТИЕ НА КАЧЕСТВЕН ТУРИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ

***Светла Ракаджийска*[1]**

През последните няколко години туризмът в България се развива в динамична, с изразени конюнктурни колебания пазарна среда. В резултат успехът от това развитие е променлив. През първите три години на новия век страната е предпочитана туристическа дестинация с двуцифрен годишен ръст от 12 –14% на броя на туристите и около 9 – 10% на приходите от туризъм, докато през последните две години се наблюдава забавяне на темповете на растеж и отстъпване от завоюваните позиции на международния пазар въпреки нарастването на абсолютните стойности на броя на туристите за 2005 г. с 4.5% и на приходите с около 8 – 9%.[2] Едновременно с положителните страни на подобряване на туристическия продукт чрез изграждане на висококатегорийна база създадените диспропорции между поемния (носещия) капацитет на туристическите ресурси и броя нови легла, от една страна, и нарасналия леглови капацитет, неосигурен с квалифициран персонал и адекватни темпове на повишаване на туристическото търсене, от друга, доведоха до намаляване на заетостта на туристическите обекти, както и до понижаване качеството на туристическото обслужване. Ниската култура на строителство и неспазването на пусковите срокове на множеството нови обекти създадоха неблагоприятна среда за пребиваването на туристите в началото и края на всеки туристически сезон, факт, който породи негативното определение за България като дестинация на строителния туризъм. Засилващата се конкуренция при така създалата се обстановка започна да противопоставя интересите на различните участници в туристическия бизнес в полза на големите чуждестранни туроператори, чиято пазарна мощ обикновено се свързва с натиск върху цените на местните туристически услуги. Ако за критерий относно приходната сила на туризма в България се приеме изказването на Франческо Франгиали, генерален секретар на Световната туристическа организация, че..."приемащите страни трябва да се чувстват щастливи, ако 30% от приходите остават за тях..."[3] , то отчетените през 2005 г. 1890 млн. EUR[4] приходи от чуждестранни туристи биха били тези 30% от 6300 млн. EUR, реализирани, но неостанали в България, от продажба на

---

[1] *Доц. д-р Светла Ракаджийска е зам.-ректор на Икономическия университет – Варна.*

[2] Саръмов, С. Международният туризъм на България. - "Туристически мениджмънт и развитие, 2006, N 1, с. 3-4.

[3] Франгиали, Ф. Бедните са губещи. Изказване по случай 27.09.2005 – Световен ден на туризма.

[4] Саръмов, С. Цит. съч.

туристически услуги, при това без транспорта. Ако допуснем, че максимумът от 30% не остава в страната, а например 20%, то тогава общите приходи от развитието на туризма в България би трябвало да възлизат на 8505 млн. EUR, като 7560 млн. EUR от тях напускат страната или остават извън пределите й. От такава икономическа равносметка, с цялата условност на предполагаемите суми, става ясно, че туризмът в България не се управлява добре. Проблемът става още по-сериозен за последиците от такова развитие на туризма при евентуално "обръщане" на положителното туристическо салдо в отрицателно. Сега положителното туристическо салдо е мощен фактор за намаляване на рисковете от отрицателното търговско салдо на България. Ако обаче 4235 хил. българи, които пътуват в чужбина като туристи, вместо разходваните от тях средно по 190 EUR и сума от разходите им, равна на 810 млн. EUR за 2005 г.,[5] започнат да харчат средно по 390 EUR, колкото е средният разход на чуждестранен турист в България, то балансът ще бъде застрашен тъй като положителното салдо от покупката на туристически услуги ще се "стопи" до незначителните 238 млн. EUR.

Липсата на стройна система за набиране на статистическа информация и за отчитане на всички транзакции в сферата на туризма чрез инструмента на Сателитната сметка ощетява навярно първо бизнеса, след това държавата и може би най- много българското население, тъй като развитието на туризма не може да бъде самоцел, а средство за повишаване качеството на живот на хората. Допълнително към неблагоприятните фактори за развитие на туризма в България трябва да се посочи и лошото състояние на общата инфраструктура в страната, която затормозява достъпа до туристическите обекти, влошава качеството на предлаганите услуги и съответно намалява обема на туристическото потребление. Смята се, че една от основните причини за проблемите в развитието на туризма в България е липсата на национална стратегия. Основателно възниква въпросът: Какво и как да се направи от субективния фактор, така че туризмът в България да се развива на ново, качествено равнище, изпълнявайки своето предназначение на средство за подобряване стандарта на живот на хората?

Направените констатации са основният ни мотив да предложим с тази разработка идеята за национална "стратегия на споделената отговорност" за развитие на качествен туризъм в България, като посочим някои от основните аргументи за нея и главните направления, които трябва да съдържа. Допускането е, че такава стратегия трябва да се превърне в ключ към насърчаване на потенциалните източници за стабилен растеж на туристическите дейности в страната в съответствие с изискванията за екологична, икономическа, социална и културна устойчивост и при защита на интересите на всички участници – туристи, бизнес, местно население, държава.

Проблемът за разработване на национална стратегия за развитие на туризма в Р България не е нов. Както при централизираната планова икономика, така и в годините на преход към пазарна икономика държавата е била инициатор и

[5] Пак там

основен отговорен фактор за разработването на стратегии за развитието на туризма. Ето защо и днес очакванията на всички с интереси в туризма са насочени предимно към държавата. Това адресиране на проблема може да се приеме за правилно, дотолкова, доколкото социалната държава е отговорна за поставянето на национални цели и очертаване на пътищата за постигане на очаквани резултати с мултиплициращ ефект за обществото, тъй като освен частни ресурси (земя, капитал, труд) развитието на туризма включва масова експлоатация на общодостъпни, национални блага като природни ресурси и културно-историческо наследство. Очакванията към държавата нарастват и поради изключителното значение на нейната помощ за осъществяване на национална туристическа реклама и промоция на Р България като туристическа дестинация.

Фактът, че на сегашния етап от развитието на туризма в нашата страна липсва официално приета от държавните институции и бизнеса "писана" национална стратегия, не означава, че опити за такава въобще не са правени или че това, което е записано при разработването на стратегии в минали периоди, е изпълнено или вече не е актуално и съответно не може да обслужва развитието на туризма в страната. Ще посочим няколко примера.

В периода на преход към пазарна икономика, през 1995- 1996 г. чрез програма ФАР се разработва "**стратегия за ново позициониране на България като туристическа дестинация чрез приоритетно развитие на туристическия продукт на страната, създаване и утвърждаване на дистрибуционна система за всеки важен емитивен пазар, създаване и утвърждаване на комуникационна и промоционална система, преимуществено ориентирана към потребителите вместо базирана на характеристиките на туристическия продукт.**[6] Целта, която се преследва с избраната стратегия, е "...развитието на туризма в България да допринесе за икономическото, социалното и културното развитие на страната и на българския народ... при запазване на богатите културно-исторически и природни ресурси..."[7]

При разработването на първия Национален план за регионално развитие (2000 – 2006 г.) и последващата му актуализация отново е поставен въпросът за националната стратегия за развитие на туризма, този път наречена "Харта на българския туризъм". Стратегическият избор включва:"...**утвърждаване на имиджа на България като туристическа дестинация на основните туристически пазари и разкриване на нови потребителски сегменти на тях; привличане на повече и по-платежоспособни туристи и удължаване на техния престой; равномерно, целогодишно използване на туристическия потенциал на страната...**[8] Допълнително националната стратегия трябва "...да очертае по-нататъшното разграничаване на правомощията на държавата, регионалните и местните власти и браншовите организации в процеса на

[6] PHARE TOURISM PROGRAMME, Project: BL 93. 03. TR: Marketing Strategy for Bulgarian Tourism, 1996.
[7] Пак там.
[8] МС на Р България. Национален план за регионално развитие(актуализиран). 2003, с. 203.

стимулиране развитието на туризма след неговата приватизация; да определи географията на бъдещото развитие на туризма в страната с цел по-пълното усвояване за нуждите на сектора на богатите природни, културно-исторически и други ресурси, особено във вътрешността на страната; да осигури подобряване на квалификацията на кадрите и да модернизира ръководството на туристическите предприятия, като предвиди разработването на система от критерии и стандарти за подготовка и оценка на кадрите; да предложи обща национална информационно-рекламна стратегия, в т.ч. концепция за изграждане на национална информационна и резервационна система като неин съставен елемент.[9] Целта, която се преследва, е" ... да се повиши привлекателността на България като туристическа дестинация, да се подобрят общият бизнес-климат в страната, общата инфраструктура, опазването на околната среда и се подобри сигурността..."[10]

През 2004 г., за да подпомогне процеса на разработване и приемане на все още липсваща, официално одобрена от всички и действаща национална стратегия за развитие на туризма в България, Българската туристическа камара предоставя за обсъждане вариант на национална стратегия, разработен от специалисти на камарата под ръководството и с активното участие на нейния председател.[11] Предложената стратегия за устойчиво развитие на туризма в България предполага "**повишаване качеството и атрактивното разнообразие на туристическите услуги на национално, регионално и местно равнище чрез утвърждаване на принципите на " индустрията на гостоприемството"**(т.е. дейностите по посрещане и обслужване на туристите - б.а.) **на всички равнища, свързани с обслужването на туристите, както и на дейностите, свързани с туризма – транспорт, комуникации, строителство, земеделие, култура и т.н...."**[12] Основната цел, предполагаща формулираната стратегия, е "утвърждаване на Р България като развита туристическа държава на европейския и световния пазар, предлагаща специфични и разнообразни туристически услуги, поддържаща рационално равновесие между търсене, предлагане, цени и провеждаща последователна общонационална и държавна политика за развитие на туризма в България..."[13]

Изведените примери показват, че в периода на преход към пазарна икономика именно държавните институции са осигурили развитието на туризма в страната с адекватен на проблемите стратегически избор: **от позициониране на страната съобразно новите условия през развитие на разнообразен туристически продукт и поддържане на съответен имидж с помощта на подходящи средства и системи до повишаване на качеството на туристическото обслужване във всичките му аспекти, за да се развива туризмът комплексно и целогодишно при разпределяне на ролите и отговорностите на различните участници.** Следователно **проблемът е** не в

[9] Пак там, с. 158.
[10] Пак там.
[11] Тончев, Цв. Основни положения на стратегията за "Устойчиво развитие на българския туризъм за периода 2005 – 2010 г."
[12] Пак там, с.1.
[13] Пак там.

липсата на стратегически избор досега, а **в липсата на постоянна политика** за превръщането му в конкретни, отговорни и координирани действия от страна на всички участници. Държавата, придържайки се към внушенията за "по-малко държава", абдикира от координиращата и контролиращата функции при решаването на проблемите на туризма, запазвайки обаче необоснована от гледна точка на развитието на туризма административна намеса. Бизнесът, фрагментарен и с много нови участници, подчинен на новите пазарни условия и пазарната сила на чуждестранните туроператори, беше съсредоточил вниманието в преследването на две основни цели: придобиване на колкото може повече собственост чрез приватизацията или чрез други канали и съответно - борба за оцеляване. Същевременно голямата безработица при прехода накара населението да вижда в туризма "спасителен пояс" за работа, макар и сезонна, обстоятелство, поради което се влоши качеството на обслужване, защото значително нарасна делът на некомпетентни хора, заети с предоставянето на туристически услуги. Туристите, пристигащи в Р България, се доверяваха почти изцяло на чуждестранните партньори, които, разчитайки на прекрасните природни дадености на страната, вкусната българска храна, гостоприемството на българския народ, участието им в приватизацията и силното свиване на вътрешния туристически пазар, разшириха значително собствения бизнес в страната,получавайки местните услуги на ниски цени.

Постепенното освобождаване на туризма от кризата през периода на преход към пазарна икономика в резултат от направените капитални вложения и подобряване на туристическата суперструктура; пазарната инициатива на създадените частни български туристически предприятия за развитие на разнообразен туристически продукт; новото туристическо законодателство и придобиването на опит при обслужването на туристите направиха от туризма желан бизнес и съответно повишиха равнището на конкуренция в сектора. Тази конкуренция се засили и от навлизането в страната на мощни международни хотелиерски вериги, предлагащи високо качество на обслужване, ниско-разходни авиокомпании, чуждестранни инвеститори и инвестиционни посредници с възможности за изкупуване или създаване на собствени или управлявани туристически обекти за тяхна сметка. В отговор, вместо да създадат условия за преодоляване на посочените от М. Феърбанкс и С. Линзи седем типични модела на неконкурентоспособност като: предоверяване на основните фактори на предимство, недостатъчно разбиране на потребителите, неосведоменост за относителното конкурентно положение, отсъствие на насрещна интеграция, слабо междуфирмено сътрудничество, отбранителност и патернализъм,[14] българските участници в туристическия бизнес създадоха множество браншови организации. Те обаче, вместо да си сътрудничат, започнаха да се конкурират една с друга, разкъсвайки на отделни части общия процес по създаването на комплексни и разнообразни туристически продукти. Резултатът е, че в страната липсва единна структура, която да представлява "лицето" на туристическия бизнес в партньорството му с държавата, с представителите на другия бизнес, неправителствените структури и населението. Навярно тази е една от основните причини, за да не се стигне до

[14] Феърбанкс, П., С. Линзи. Да разореш морето, www.competitiveness.bg

конструктивен диалог, който да формулира не само подходящия за сегашния период стратегически избор на база предложения от Българската туристическа камара вариант за стратегия, но и да осигури необходимата обща политика за постигане на вече формулирани по-рано основни цели и стратегии, които продължават да бъдат актуални и днес.

Предвид високата степен на взаимозависимост на всички участници в развитието на туризма в Р България и ниската степен на тяхната готовност на сегашния етап да си партнират конструктивно, а това личи от състоянието на туризма в страната, е необходимо стратегическият избор днес да бъде свързан с **подобряване на управлението** на туристическия сектор. Изграждането на ползотворно **държавно-публично-частно партньорство на базата на специфичните отговорности, но при изявен общ интерес от превръщането на Р България в качествена и предпочитана туристическа дестинация** на този етап е добре да се обвърже с подходящ управленски инструмент за разрешаване на съществуващите сега противоречия за "приноса" и "вината" на държава, частен и публичен сектор в създаването на стимули или на ограничения за развитието на качествен туризъм в страната. Днес бизнесът упреква държавата главно за нейната фискална и данъчна политика, особено за плащането на ДДС, за граничните и визовите формалности, за общата инфраструктура, за недостатъчната подкрепа при осъществяване на националната промоция и реклама. Държавата от своя страна "недоволства" от туристическия бизнес поради високия дял на неговото участие в "сивата икономика"[15] и почти символичната сума на данъците, които постъпват в държавния бюджет. Друга сфера на взаимоотношения, в която проличава отсъствие на добро сътрудничество, е между бизнеса и местните власти по отношение на туристическата такса, осигуряването на лесен достъп на туристите до туристическите ресурси, но и грижата за тяхното опазване и т.н. Възприемането на стратегическия избор на "споделената отговорност"означава **да се осигури координирано и комплексно насърчаване на развитието на туризма при ясно разграничаване на правата и отговорностите на всички участници съобразно техните правомощия и компетенции.** Такава стратегия би обслужвала важна основа цел - **развитие на качествен туризъм за превръщането на Р България във водеща туристическа дестинация на международния туристически пазар.** Разшифрована, тази цел би трябвало да гарантира постигането на следните резултати от развитието на туризма у нас:

- **разширяване присъствието на страната на основните емитивни пазари и спечелване на нови;**

- **повишаване дела на приходите, оставащи в България, и увеличаване на абсолютната положителна стойност на туристическото салдо;**

- **поддържане на висок дял на туризма в БВП на страната;**

[15] Иванов, Ст. Макроикономически въздействия на туризма (автореферат на дисертация). С., 2005.

- **рязко увеличаване на средния приход от един турист или от едно туристическо пътуване;**

- **повишаване на доходите на местното население от развитието на туризма;**

- **относително намаляване на разходите за поддържане на привлекателността и опазване на природните и културно-историческите туристически ресурси на България.**

Постигането на изведената цел и посочените очаквани резултати биха били възможни, ако държавата, частният и публичният сектор се обвържат с провеждането на обоснована законодателна, маркетингова, финансова, продуктова и социална политика за развитие на туристическия сектор, съобразно специфичните им права и отговорности.

Безспорно държава, частен и публичен сектор имат конкретни интереси и очакват определени ползи от развитието на туризма. Ето защо те трябва да поделят отговорностите за гарантиране на устойчиво качествено туристическо развитие в дългосрочен план в следните направления:

- удовлетвореност на посетителите (туристите);

- доходност на туристическия сектор;

- одобрение на локалното туристическо развитие от населението;

- опазване на туристическите ресурси и на околната среда.

В Световния кодекс на туризма се посочва, че: "... всички участници - национални, регионални и местни администрации, предприятия, бизнес-асоциации, работещите в сектора, неправителствените организации, органите от всякакъв вид в туристическата индустрия, както и различните общности на домакини, медии и на самите туристи, имат различни, но взаимно зависими отговорности за индивидуалното и общественото развитие на туризма. Формулирането на техните индивидуални права и задължения ще допринесе за насърчаването на отговорен, устойчив и универсално достъпен туризъм в рамките на правото на всеки човек да използва свободното си време за свободни занимания или пътувания, с уважение към избора на обществото и на всички народи..." И още "... туристическите политики и дейности трябва да бъдат провеждани със зачитане на художественото, археологическото и културното наследство при осигуряване на достъп за посещение на туристите, както и с насърчаване повишаването на жизнения стандарт на населението в посещаваните райони и удовлетворяване на неговите нужди." [16]

[16] Световна туристическа организация, Световен кодекс на туризма, Чили, Сантяго, 1999.

Очевидно всички субекти, занимаващи се с туризъм, трябва да имат конкретни ангажименти, свързани с неговото развитие и управление, произтичащи от собствената им специфика и интереси. Никой от тях не би могъл сам да се справи с комплекса от отговорности, свързани със съвременните изисквания за развитие на туризма. Партньорството се превръща в неотменен инструмент на управлението. Държавата с нейните правомощия и функции по наша преценка е призвана да определя характера на това партньорство. От нейното отношение зависи дали туризмът ще се развива хаотично или регламентирано, мащабно или ограничено, социално отговорно или нихилистично към обществения интерес, в конкурентна или администрирана среда, икономически ефективно или ще се превръща в канал за изтичане на национален доход.

В документа, наречен "**Blueprint for New Tourism"**[17] (Проект за нов туризъм), на **WTTC** (Световен съвет за пътуване и туризъм) се посочват специфичните ангажименти на държавата в следните основни направления:

- дългосрочно планиране на туризма на национално, регионално и локално равнище;
- създаване на конкурентна бизнес-среда без инфлационни напрежения;
- осигуряване на туристическата политика и процеса на вземане на управленски решения с качествена статистика и информация;
- поддържане на професионално отношение, финансиране и координация във връзка със задоволяване на регионалните/локалните потребности от инфраструктура, промоция и маркетинг, наемане на работа, обучение;
- развитие на човешкия капитал;
- либерализиране на търговската дейност, транспорта и комуникациите за намаляване на ограниченията за пътуване и за инвестиране;
- създаване на стабилност, сигурност и доверие между потребители и инвеститори;
- стимулиране на продуктовото разнообразие, което създава търсене;
- инвестиране в технологични иновации за подпомагане на стабилното и ефективното развитие на туризма;
- осигуряване на гаранции за опазване на природните и културните туристически ресурси за поколенията.

[17] WTTC. Blueprint for New Tourism, 2004.

Частният туристически бизнес също има да изпълнява ключови и същевременно изключително конкретни задачи:

- да разширява пазарното си присъствие чрез промоция, но и чрез защита на природните ресурси, локалното културно-историческо наследство и начина на живот;

- да стимулира кариерното израстване, обучението и развитието на по-малките фирми;

- да осигурява предоставянето на оригинални, традиционни и с голямо разнообразие туристически продукти, които намаляват сезонността и увеличават ефективността от развитието на туризма;

- да увеличава възможностите на туристите за избор, като предоставя услуги с високо качество и създава допълнителна стойност срещу техните пари;

- да приема и внедрява стандартите за качество на всички равнища и за всички дейности, вкл. квалификацията на персонала;

- да възприема, прилага и разпространява добрите практики в туристическия сектор, за да мултиплицира ползите и ефектите;

- да измерва комплексно и прецизно присъщите на туристическия сектор дейности, за да "подхранва" с подходяща информация стратегическите си решения;

- да комуникира ефективно с околната среда, в която туристическите предприятия осъществяват своята дейност, като използва и защитните си организации, вкл. за активно подпомагане на действията на държавата на стратегическо и локално равнище.

За **WTTC**[18] частният туристически бизнес може да се справи с присъщите му задачи само ако развитието на туризма в новите условия се поддържа освен от държавата и от гражданското общество, т.е. от публичния сектор. Специфичните задачи, които трябва да се решават чрез широко кооперииране на усилията, предполагат:

- поддържане на най-добрите практики на туристическо развитие чрез провеждане на регионална политика в областта на транспорта, човешките ресурси, околната среда, развитието на инфраструктурата и на селското стопанство;

- създаване на условия за публично-частно партньорство за цялостно развитие на туристическата дестинация;

[18] Пак там.

- поддържане на процес на постоянно консултиране, включване в различни дейности и получаване на изгоди от тях за всички, съпричастни към развитието на туризма субекти;

- преструктуриране на националните туристически органи в органи за публично-частно партньорство;

- формулиране на политика за околната среда с постижими цели, за да се избягва опасността от хаотично свръхразвитие;

- развитие на човешките ресурси и разгръщане на техните умения без ограничения;

- сътрудничество за предоставяне на необходимата информация за анализ и за формиране на политиката на публичния сектор;

- съвместна работа чрез механизмите на частния сектор и на действията на властите за гарантиране на сигурността на всички от туристическия сектор;

- повишаване на доверието във всички сфери, които изискват постоянно увеличаване на усилията, свързани с развитието на туризма.

Държавата със своите позиции в областта на законодателството и разработването на стандартите(нормите), свързани с взаимодействията между различните субекти в туристическия сектор, системата на граничните и визовите формалности, системата за защита правата на потребителите, в т.ч. на туристите, данъчната и фискалната политика, концесионирането, изграждането на инфраструктурата и опазването на туристическия потенциал (природен и културно-историческо наследство), системата за развитие на човешките ресурси, информационното осигуряване, равнището и параметрите на координация, контрол и мониторинг, създава "образа" на туризма, който ще се развива в нейните граници. Априори заложената многостранна зависимост на развитието на туризма от държавата като институция означава още, че "образът" на държавата се проектира върху "образа" на туризма, който развива. Същата констатация с не по-малка сила е валидна и за туристическия бизнес. От "образа" на бизнеса зависи какви туристи ще посещават Р България и как ще се развие националният туристически пазар; колко разнообразни и качествени ще бъдат туристическите услуги; колко от приходите, придобити от туристическа дейност, ще остават в страната, като подпомагат репродукцията на самия бизнес, на интереса на местното население от участие в туристически дейности, но и на репродукцията на туристическите ресурси. Подобряването на жизнения стандарт на локалното население чрез туризма ще увеличава готовността му да съдейства за предоставянето на качествени услуги и за създаване на комфортна среда за пребиваването на туристите. Обратно, понасянето на лишения от икономическо, социално, културно и битово естество би превърнало местното население в бариерен фактор за развитие на устойчив, качествен туризъм.

Разпределението на правата и отговорностите на държава, частен и публичен сектор при възприемане на необходимостта от стратегия на "споделената отговорност" означава предприемането на няколко важни стъпки.

Първата и най-важна стъпка е усъвършенстване на законодателството. Предстои приемането на нов Закон за туризма. В него трябва да намери отражение Резолюцията на Съюза от 21 май 2002 г.,[19] която поставя изискването "Всички заедно да работим за бъдещето на европейския туризъм". Законодателната рамка трябва да отразява и новите изисквания към всички участници в развитието на туризма, посочени в документите на международните туристически организации. Именно Законът за туризма трябва да обособи конкретните права и задължения на различните участници в процеса на създаване и предоставяне на туристическите услуги, ползване на резултатите, както и понасяне на негативите от извършваните туристически дейности. Необходимо е да се създадат нови условия за изграждане и ползване на общата и туристическата инфраструктура. Опитът на други страни показва, че инфраструктурата се създава основно от държавата и/или общините, но впоследствие, за да се ползва от частния бизнес, той закупува онази прилежаща част от нея, която непосредствено ще го обслужва. Така, от една страна, се поддържа отговорно отношение към създаденото материално богатство, а от друга, се възобновяват финансовите средства за изграждане на нова инфраструктура. Новият закон трябва да постави и параметрите за носене на маркетинговата отговорност за провежданата пазарна, продуктова, дистрибуционна и промоционална политика от частния и публичния сектор съобразно специфичната роля на всеки един от посочените субекти. Знае се, че днес без стратегическа грижа за потребителите (туристите) не е възможно да се развива успешна дейност в който и да е сектор на стопанския и обществения живот. Изследването на пазарите, сегментирането и изборът на целеви пазари, предоставянето на необходимата профилирана информация за туристите, управлението на туристическото потребление чрез управление на туристическите потоци и създаването на разнообразни, индивидуализирани туристически продукти на основата на технологични иновации, заедно с политиката на подготовка и привличане на висококвалифициран персонал са жалоните за развитие на устойчив, качествен туризъм в страната. Новият Закон за туризма трябва да очертае и възможностите за нов вид партньорство на основата на клъстерните структури. Клъстерът, който най-общо се възприема като грозд от взаимно свързани туристически и/или тилови предприятия, организации и институции за създаване на комплексни туристически продукти и благоприятна среда за развитието на туризма на базата на взаимен интерес при подялба на факторните, пазарните, институционалните, конюнктурните форсмажорните и други подобни рискове, представлява благоприятна възможност за създаване на различни съюзи, алианси, пулове и маркетингови консорциуми, които извеждат сътрудничеството в конкурентна среда на ново качествено равнище.

Друга важна стъпка за насърчаване на развитието на качествен туризъм в

[19] Резолюция на ЕС-(2002C 135 / 01), Директива 95/57.

България е подобряване на управлението на туристическия бизнес на мениджърско равнище. Тя би била възможна при създаването на условия за ангажиране в бизнеса на висококвалифицирани специалисти, мотивирани да работят за създаването на доволни клиенти, знаейки, че доволният клиент поддържа печалбата и разрастването на бизнеса, защото се завръща в туристическия обект или най-малкото го популяризира сред други потенциални туристи, споделяйки положителните си преживявания.

С особена сериозност трябва да се погледне на провеждането на политика за превръщането на туристическия потенциал на страната в туристически продукт. Туристът би се съгласил да посети конкретен туристически обект, воден от неговата природна, културно-историческа или битова привлекателност, но също и от създадените условия за лесен достъп и комфорт по време на пътуването и пребиваването в съответната туристическа дестинация. Много от доскоро смятаните за луксозни елементи на туристическите услуги като басейни, ключ-карти, балнео- и уелнес-центрове, аксесоари за баня , рум-сервиз, вътрешни кредити, Интернет услуги и др. вече са задължителни, за да се определи, че един туристически продукт е подходящ да бъде предложен на пазара. Българският туристически бизнес трябва да положи значителни усилия да възприеме съвременните стандарти за качество, за да бъде конкурентоспособен на международния пазар.

Туризмът става невъзможен без уникалността и привлекателната сила на природните, културно-историческите, народностните, събитийните и традиционно-битовите ресурси на всяка туристическа дестинация. Ето защо особено внимание при насърчаване на развитието на качествен туризъм в Р България трябва да се отдели на опазването и съхраняването на туристическия потенциал на страната. Дилемата "бизнес или ресурс" сега се решава драстично в полза на бизнеса. Неконтролираното застрояване на Черноморското крайбрежие, на българските планини, на атрактивни селища във вътрешността на страната и по поречията застрашава бъдещото развитие на туризма в страната. Необходимо е да се разработи нова концепция за териториалното разпределение, използване и опазване на туристическите ресурси на Р България отново чрез определяне на правата и отговорностите между държавата, частния и обществения сектор на основата на дългосрочни прогнози и програми.

Приемането на стратегия на "споделената отговорност" и съответните политики за нейното осъществяване би осигурило синхрон в управлението на туризма в България и би повишило значително ефекта от действията на държавата, бизнеса и публичния сектор за неговото насърчаване, без да се смесват правомощия, компетенции и отговорности.

ТРАНСПОРТНА СТРАТЕГИЯ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

***Иван Брешков*[1]**

България е разположена в централната част на Балканския полуостров в Югоизточна Европа. Нейната територия е кръстопът между Европа, Азия и Северна Африка. Българското крайбрежие по Черно море и сравнително дългият участък от р. Дунав са допълнителна предпоставка за благоприятното геостратегическото положение на страната. Близостта на България до Кавказко-Каспийския регион и връзките и с пристанищата на Украйна и Русия усилват нейните позиции в региона и към останалите страни в Европа.

Благоприятното транспортно-географско положение на България е фактор за транспортната обвързаност не само със съседните държави, но и за осъществяване на транзитни превози през територията на страната от Европа към Близкия и Средния изток и Северна Африка. Доказателство за това е обстоятелството, че през територията й, която е малка за мащабите на Европа, се пресичат трасетата на пет транспортни коридора.

Кръстопътното положение на Бпгария е оценено и от гледна точка на стратегическите и икономическите изгоди за построяване на газо- и нефтопроводи и електропроводи, които свързват по най-късите трасета зоните за добив и производство с районите за потребление на съответните енергоносители. Изградените вече газопроводи и електропроводи, преминаващи през територията на страната в посока към съседните балкански държави, подчертават ефекта от благоприятното геостратегическо положение на България. То се оценява като стратегически изгодно и икономически привлекателно за трасета на бъдещи газопроводи, нефтопроводи и електропреносни мрежи с трансконтинентални измерения: изток – запад (Русия и кавказките републики към Италия и Южна Европа) и в направление североизток –югозапад (нефтопровод Бургас – Александруполис).

Предимствата на България от изгодното й геостратегическо положение се очертават в няколко основни направления:

1. Благоприятни условия за свободно движение на стоки, хора и капитали – високо оценявано и като фактор за включването на страната в общото

[1] *Доц. д-р Иван Брешков е преподавател в Университета за национално и световно стопанство.*

Европейско икономическо пространство.

2. Възможности за развитие на мащабен транзит на пътници и товари, транспортни средства и пренос на различни енергоносители.

3. Наличие на предпоставки за превръщането на страната в енергиен и транспортно-комуникационен център.

4. Условия за развитие на трансгранично сътрудничество, обусловено от наличието на общи граници с 5 държави, две от които членуват в ЕС, а останалите - Турция, Македония и Сърбия и Черна гора вероятно ще се присъединят на по-късен етап.

5. Възможности за използване на пропускателната способност на съществуващата инфраструктура за износ на транспортни услуги и по този начин за подобряване на платежния баланс на страната.

6. Създаване на нови работни места и увеличаване на заетостта на населението.

Недостатъците на транспортната инфраструктура в геостратегически план се обуславят от "транспортната отвореност" на България в посока север и изток, която се определя от историческата ни обвързаност с бившите страни-членки на СИВ - добре развити пристанища и инфраструктура, голям брой гранични пунктове, транспортни средства за обслужване на търговията и др. В посока юг се наблюдава "транспортна затвореност" на България поради малкия брой гранични пунктове и ниската степен на развитие на транспортната инфраструктура. В посока запад вече са изградени сравнително голям брой гранични пунктове, но инфраструктурата към тях има малка пропускателна способност. Последните две направления могат да се определят като задържащ транспорта фактор и пречка за реализиране на ефекти от геостратегическото положение на страната.

Благоприятното географско и транспортно-географско положение на България е обективен фактор, с който може да се търгува и да се използва за ускоряване на икономическото развитие на страната. Това обаче изисква значителни усилия както от държавната власт, така и от дружествата, които са свързани с преноса на стоки, хора, капитали и осъществяват превози през територията на България.

I. АНАЛИЗ НА ТРАНСПОРТНАТА ИНФРАСТРУКТУРА

1. Пътна инфраструктура

Развитието на пътната инфраструктура в страната е представено на Таблица 1.

Развитието на пътната и уличната мрежа у нас не може да се проследи във времето. Достатъчно е да се отбележи, че пътната мрежа в България през последните години намалява поради намаляване или обезлюдяване на малките

населени пунктове в страната. Голяма част от междуселските пътища в момента или не се използват или не са включени в посочената статистика.

Таблица 1

Дължина на пътища и улици към 01.01.2005 г., км

Пътища и улици	Дължина	Дял, %
Републикански пътища	19 276	18.6
Общински пътища	24 755	23.9
Улици в градове	16 552	16.0
Улици в села	43 084	41.5
Общо	103 667	100

Източник: Ишев, Я. Български пътища. С.,Българска браншова камара „Пътища", май, 2005, с. 7 и изчисления на автора.

Републиканската пътна мрежа включва 18.6% от общата дължина на пътищата и улиците. Средната й гъстота е 174 км/1000 км^2 и 2.5 км/1000 жители. Тези показатели са твърде ниски в сравнение с показателите за страните от ЕС. Средната гъстота в държавите от ЕС-15 (15 е броят на страните преди разширяването на Съюза през 2004 г.) е била 1090 км/1000 км^2 и 9.36 км/1000 жители.

Ако същите изчисления се направят за общата пътна мрежа - републиканска и общинска, данните ще се доближат до тези в страните от ЕС и в Централна и Източна Европа (ЦИЕ).(Таблица 2)

Таблица 2

Гъстота на пътната мрежа от страните от ЕС-15, ЦИЕ и България към 2000 г.

Показател	Мярка	ЕС-15	ЦИЕ	България	% от ЕС
Население	Хил. бр.	374 900	107 882	8149	2.2
Площ	Хил. км^2	3236	1107	111	3.4
Гъстота на населението	Бр./ км^2	116	97.4	73.4	63.3
Пътища	Хил. км	3510.8	704.7	37.3	1.1
Гъстота на пътищата	Км/ км^2	1.08	0.64	0.34	31
Гъстота на пътища	Км/1000 жители	9.36	6.53	4.57	48.8
Дължина на автомагистрали	Км	62 377	2402	333	0.5
Гъстота на магистрали	Км/ км^2	0.019	0.002	0.003	15.8
Гъстота на магистрали	Км/1000 жители	0.166	0.022	0.040	24

Източник: Брешков, И. Актуални проблеми на транспорта при присъединяването на България към Европейския съюз. С.,УНСС: Университетско издателство „Стопанство", 2004, с. 124, Ишев, Я. Цит.съч., с. 35.

Населението на България е 2.2% от това на страните от ЕС-15, а площта - 3.4% от тяхната територия. Площта на страната е 3.4% от територията на същите страни. Гъстотата на населението у нас е 63.3 човека/км^2. По този показател България е най-рядко населената страна в Европа. Дължината на пътната мрежа (републиканска и общинска) е едва 1.1% от тази в ЕС-15. Тук се наблюдава значителна диспропорция. Пътната мрежа на България е два пъти по-малка в сравнение с относителния дял на населението на страната спрямо ЕС-15.

По гъстота на пътища на 1 кв. км площ българската пътна мрежа е едва 31 % от тази на страните от ЕС 15. Гъстотата на пътната мрежа на 1000 жители у нас е 48.8% от тази на посочените държави, което се определя от по-ниската гъстотата на българското население.

Дължината на автомагистралите в България към края на 2005 г. е 333 км и е едва 0.5 % от дължината на автомагистралите в ЕС-15. Гъстотата на пътната мрежа на 1 км^2 и на 1000 жители е 2 пъти-по-ниска от плътността на пътната мрежа.

През последните години почти няма строителство на нови пътища. През 2002 г. са завършени 13 км нов път и през 2006 г. е пусната в експлоатация отсечка от 12 км от магистрала „Хемус".

Целесъобразно е да се посочи дължината на пътищата, които са рехабилитирани през последните години (Таблица 3).

Таблица 3

Рехабилитация на автомагистрали, път I и II клас, км.

Година	Дължина
1995	153
1996	270
1997	607
1998	311
1999	351
2000	251
2001	183
2002	124
2003	36
2004	44

Източник: Ишев, Я. Цит. съч., с. 39.

Средната дължина на рехабилитация на пътища за 10 години е 233 км. Наблюдава се връх през 1997 г., след което има значително намаление на дължината на рехабилитираните пътища. През 2003-2004 г. тази дължина е едва 19% от средната и се предполага, че пътищата в страната са в добро състояние, което противоречи на истината. При рехабилитирани 233 км пътища за една година е възможно да се направи пълна рехабилитация на пътната мрежа за около 160 години!

Значителен интерес представлява информацията, която е публикувана в резюмето на „**Преговори за присъединяването на България и Румъния към Европейския съюз**" (вж. сайта на Министерството на транспорта, табл. 1). Обобщените данни са представени на Таблица 4.

Наблюдава се твърде голяма близост в средните величини за рехабилитация на пътища за периода 1995 – 2004 г. и 2008 – 2014 г. , съответно 233 и 228 км на година. В новото строителство на автомагистрали е включена само автомагистрала „Тракия" – 118 км, и не се предвижда строителството на други

магистрали. Новите пътища са само 190 км и включват следните пътища: Габрово – Шипка – 18 км; Кърджали – Маказа – 18 км; околовръстен път София – северна дъга – 24 км; Кюстендил – границата с Македония – 31 км; Симитли – границата с Македония – 28 км; околовръстен път Пловдив- 4 км.

Таблица 4

Програма за обновяване на пътища за периода 2008 – 2014 г

Мярка	Дължина, км	Средно на година	Дял, %
Рехабилитация	530	76	33.2
Реконструкция	760	109	47.6
Нови пътища	190	27	11.8
Нови автомагистрали	118	17	7.4
Общо	1598	228	100

Източник: Сайт на Министерството на транспорта, табл. 1 и изчисления на автора.

Тенденцията е към запазване на дължината на пътната мрежа на страната. През периода 1995 – 2005 г. са завършени два участъка от магистрала "Хемус" между Правец и Ябланица и участъците Каспичан – Шумен и Плодовитово – Оризово на магистрала "Тракия". Твърде бавно се строят автомагистрали и автомобилни пътища. Извършва се само рехабилитация на участъци от съществуващата републиканска пътна мрежа, и то главно по автомагистралите и по първокласните пътища. Състоянието на пътната настилка и параметрите на автомобилните пътища се влошава поради това, че няма достатъчно средства както за поддържането им, така и за ремонт.

Пътната мрежа не отговаря на изискванията на стандартите на ЕС – TEN-стандарт. Проектирането на нови пътища и рехабилитацията на съществуващите се извършва на базата на прилагането на този стандарт, тъй като това е задължително условие за отпускане на средства за рехабилитация на пътната мрежа по програмите PHARE и ISPA.

Съществуват няколко проекта за свързване на републиканската пътна мрежа с тази на съседни страни: Гърция - Гоце Делчев – Драма – пуснат в експлоатация през 2006 г., Кърджали – Маказа – Комотини/Александруполис – прекъснато строителство поради увеличаване стойността на проекта; нови пътни връзки с Турция, Македония и Румъния. Значението им има местен характер и ще повлияе на икономиката на Южен централен и Югозападен район на България, като е трудно да се оцени влиянието им върху транзитните превози.

Завършено е строителството на път Лесово – Хамса бейли, който също има местно значение в Югоизточен район и подобрява връзките с Турция.

За останалите крайгранични райони не се предвижда строителство на пътища, които да свързват нови гранични пунктове със съседни страни.

В инженерно отношение пътната мрежа на България и в отделните райони се характеризира със следното:

1. малък брой платна и ограничени параметри на отделно платно от пътищата;

2. малки радиуси на кривите (хоризонтални и вертикални);

3. големи наклони;

4. лошо изпълнение на горното строене на пътя и на неговото покритие;

5. обратни наклони по кривите;

6. липса на вертикална и хоризонтална маркировка;

7. ограничения на скоростта на движение поради посочените причини;

8. образуване на опашки и задръствания както по улиците на градовете, така и в участъците с малки радиуси на кривите, големи наклони и лоша пътна настилка;

9. лошо поддържане на мрежата през зимата.

2. Железопътна инфраструктура

Железопътната инфраструктура през периода 1995 – 2005 г. е претърпяла изменение само по отношение на влошаване на качеството на железопътните линии, докато дължината е намалена незначително поради преустановяване използването на второстепенни железопътни линии.

Заради ограничените средства за ремонт и възстановяване на железопътните линии се наложи ограничаване на скоростта на движение и удължаване на времето на пътуване по всички линии в страната.

Техническите характеристики на железопътната инфраструктура отговарят на стандартите на UCF в Европа с изключение на ниските допустими скорости за движение на влаковете поради големи наклони, малки радиуси на кривите и лошо състояние на горното строене на железопътните линии.

За всички влакове по различни железопътни линии се наблюдава удължаване на времето за пътуване. Това дава основание да се твърди, че скоростите се ограничават преди всичко от железопътната инфраструктура и при нейното влошаване се намалява конкурентоспособността на железопътния транспорт спрямо автомобилния и въздушния.

В резултат на намалението на производството се влоши използването на железопътната инфраструктура. З Закриването на редица второстепенни железопътни линии, което може да се окачествти като негативно за развитието на районите у нас, ограничи конкуренцията и създаде условия за възникване на монопол в превозите на товари и пътници от страна на автомобилния транспорт.

В същата посока действа и неголемият обем от продукция на малките и средните предприятия, което накара търговците да се насочват към превози на товарите си с автомобилен транспорт.

Средната плътност на железопътната мрежа, сравнена със страните от ЕС и ЦИЕ, е показана на Таблица 5.

Таблица 5

Плътност на железопътната мрежа на 1000 км^2 площ, км

Показател	Мярка	Страни от ЕС	Страни от ЦИЕ	България	Б-я като % от ЕС
Площ	Хил. км^2	3244	1107	111	3.4
Население	Хил. човека	373 884	103 217	8230	2.2
Плътност на жп линии	Км/1000 км^2	47	61	39	83.0
Жп линии на 1 млн. жители	Км/1 млн. жители	410	655	1029	251.0

Източник. Eurostat, 2000.

По плътност на железопътната мрежа на 1000 км^2 България е на 83% от равнището в страните от ЕС. На 1 млн. жители у нас има 2.5 пъти повече железопътни линии, отколкото в страните от ЕС, и почти 1.6 пъти повече от страните в ЦИЕ. Международното сравнение дава основание да се твърди, че е целесъобразно да се определи перспективата за железопътния транспорт и да се разработи съвместна прогноза за развитие на пътната и железопътната инфраструктура на България. В държавите от ЕС се наблюдава тенденция към съживяване на железопътния транспорт при цялостна реконструкция и насочване на товарите към него чрез прилагане на икономически и на екологични критерии (например транспортна политика на Австрия, Швеция, Франция и др.). При успоредни пътна и железопътна инфраструктури в страните от Съюза се извършва пренасочване на товарите с нови технологии и рязко повишаване на скоростите на движение в железопътния транспорт, което го прави конкурентен и икономически изгоден за търговците. Окончателното решение за развитие на пътната и железопътната инфраструктури трябва да се разглежда само от позициите на териториалното развитие на България и ефекта за икономическия и социалния напредък. Задължително е моделирането на икономическия растеж за достатъчно дълъг период, за да може да се оцени икономическият ефект от запазването, модернизацията и реконструкцията на железопътните линии или пренасочването и развитието на пътната инфраструктура.

3. Вътрешен воден транспорт

В страната няма развит вътрешен воден транспорт с изключение на р. Дунав, която се използва предимно за превоз на международни товари.

Поради намаление на населението и повишаване на цените на горивата е преустановено осъществяването на каботажни пътнически и товарни превози в границите на България, с изключение на превоза на пясъци, които се добиват от дъното на р. Дунав, и на превоз на дървен материал от островите до пристанищата по нея. Вътрешният воден транспорт по реката има почти

изключително международен характер и се очаква той да се развива с ускорени темпове, тъй като тя е определена за транспортен коридор № 7 за ЕС. Пристанищата на р. Дунав са добре развити и сравнително равномерно разположени по протежение на реката. Те разполагат с достатъчно на брой корабни места, но се нуждаят от модернизация на суперструктурата (портални кранове, механизация за обработка на зърнени храни, контейнери и др.). Освен това р. Дунав има съществено значение за развитие на хинтерланда на пристанищата и крайбрежието за аквакултури, добив на пясъци и дървен материал, туризъм, спорт, риболов и др.

4. Морски транспорт

Морският транспорт е представен от черноморските пристанища Бургас и Варна. Пристанищата имат конвенциално оборудване, малки дълбочини на кейовете и изпитват сериозна конкуренция от страна на пристанищата Солун и Констанца. Пристанище Солун съкращава морския превоз и се избягва преминаването на проливите Босфор и Дарданели. Трябва да се очаква по-нататъшното привличане на товари от и за България към пристанище Солун. Същевременно с развитието и ускоряването на превозите с железопътен транспорт по транспортен коридор № 4 може да се стигне до още по-голям отлив на товари от българските пристанища. Пристанище Констанца конкурира изключително силно пристанище Варна по отношение на контейнерните превози и превоза на част от насипните товари, които са традиционни за Североизточна България. Ако не се вземат мерки за подобряване на суперструктурата и най-вече на ценовата конкуренция между българските и посочените чужди пристанища, тази тенденция ще се запази.

5. Въздушен транспорт

Летищата в България за превози с въздушен транспорт са 5. Вече е завършен терминал 2 на летище София и се предполага, че старият терминал ще се използва за увеличаване на товарните и нискотарифните пътнически превози.

Летищата Варна и Бургас обслужват преди всичко превоза на пътници за туристическите обекти по Черно море.

Летището в Пловдив е резервно за София и се използва ограничено за пътнически превози (чартъри).

Летището в Горна Оряховица е предназначено за товарни превози, но се обработват незначително количество товари.

Предвижда се отдаването на концесии на всички български летища като възможност за подобряване на техните технически параметри и подобряване на качеството на превозите.

Съществуват и предложения за отдаване на концесия на замразени към момента летища - Русе, Силистра и др.

6. Тръбопроводен транспорт

Тръбопроводният транспорт е представен от продуктопроводи и газопроводи с национално и транзитно значение. Те са собственост на частни дружества и нямат характер на обществен транспорт, поради което няма да се разглеждат подробно. Трябва да се отбележи, че територията на страната може да се използва за преминаване на каквито и да било тръбопроводи, защото могат да се извлекат определени ползи за бизнеса и държавата.

II. ИКОНОМИЧЕСКИ ПОКАЗАТЕЛИ ЗА ОТРАСЪЛ ТРАНСПОРТ

Делът на отрасъл транспорт в БВП непрекъснато намалява и през последните години е между 4 и 5%. В редица транзитни страни като нашата този дял е значително по-висок: Чехия – 11.8%, Унгария – 15.1%, Румъния – 8.8% и др. При анализа на нарастването на БВП в отрасъл Транспорт за страните от ЦИЕ е установено, че БВП, създаден в него, нараства с много по-високи темпове, отколкото БВП на съответната страна. Това е характерно за всички услуги, но е особено ярко проявено в транспорта на фона на увеличаване на дела на услугите в БВП.

Средната рентабилност на база приходи в транспорта е сравнително ниска – 3.2% за 2000 г., като за обществения транспорт тя е отрицателна, а за частния е 4.8%.

Друг важен индикатор за дейността на отрасъл Транспорт е салдото му в платежния баланс. Ако до 1889 г. то е положително, в течение на следващите години става отрицателно и вече е значително по размер - 101 млн. USD през 2000 г. и над 130 млн. USD за 2004 г. Това подсказва, че транспортната инфраструктура не се използва рационално за предлагане на транспортни услуги на територията на страната и че стопанските субекти заплащат превоза на стоки за и от България на чуждестранни компания. По такъв начин страната прави невидим внос на транспортни услуги, които се заплащат от другите отрасли на стопанството. Тенденцията е особено неблагоприятна и трябва да се търсят пътища за нейното изменение към износ на транспортни услуги и намаляване на отрицателното салдо от тях.

Изключително важен индикатор е производителността на труда в стопанството и в отрасъл Транспорт. На базата на проучване за периода 1991 – 2000 г. е установено, че производителността на труда в отрасъла нараства с по-нисък темп, отколкото тази в цялото стопанство. Съотношението е 1.51 : 1. Това се определя от бавното преструктуриране на някои от видовете транспорт - железопътен, морски, речен и др.

Сравнението на производителността на труда на един зает в сектор Транспорт показва, че докато през 2000 г. в България тя е 3442 USD, то в страните от ЦИЕ за 1995 г. е, както следва: Словакия – 23 188 USD, Унгария – 12 422 USD и др., т.е. у нас тя е 3.6 – 6.7 пъти по-ниска. Необходимо е да се допълни, че производителността на един зает в транспорта в страните от ЦИЕ е по-висока от

средната производителност в стопанството, което е напълно обяснимо от икономическа гледна точка.

Естествено е след производителността на труда да се отдели внимание на средната работна заплата на един зает. През периода 1991 – 2000 г. средната работна заплата на един зает в транспорта е по-висока от тази на един зает в стопанството и при това в течение на периода нараства с по-високи темпове от последната. Интерес представлява делът на средната работна заплата на един зает от средната производителност (вж. Таблица 11).

Таблица 11

Сравнение на производителността на труда и средната работна заплата на един зает в стопанството и в транспорта за 2000 г., USD

Показатели	Производителност на труда на един зает	Работна заплата на един зает	Дял на работната заплата от производителността, %
В стопанството	4022	1268	31,5
В транспорта	3442	1452	42,2
Разлика	580	- 184	-31,7

Източник. Брешков, И. Цит. съч., с. 68.

Сериозен интерес представляват разходите за придобиване на дълготрайни материали активи в транспорта. Анализът обаче не е достатъчно ясен поради агрегирането на информацията за сухопътен транспорт: железопътен и автомобилен транспорт, за инфраструктура и подвижен състав и др.

Въз основа на общия анализ на икономическите показатели за националното стопанство и отрасъл Транспорт в България могат да се направят някои основни изводи:

1. Наблюдават се разнопосочни тенденции в макроикономическите показатели за развитието на стопанството и на отрасъл Транспорт.

2. Налице е самоцелно инвестиране в подвижен състав (автомобилен) транспорт при малки или ограничени ресурси за развитие на пътната мрежа. Нерационално е разпределението на ограничените инвестиционни ресурси за отрасъла между видовете транспорт. Нарастването на инвестициите не е довело да сериозно увеличаване на производителността на труда.

3. При сравнително скромно увеличение на инвестициите в стопанството се наблюдава висок ръст на инвестициите в автомобилния транспорт, рязко увеличение на потреблението на течни горива и особено силно замърсяване.

4. Като заключение може да се отбележи липсата на определени цели в отрасъла, както и на разпределение на ресурсите за постигането им.

За да могат да направят необходимите изводи за бъдещето, е целесъобразно да се посочат данни за превозените товари и транспортната работа на един

жител и на един км^2 площ в страните от ЕС-15, ЦИЕ и България (Таблица 12).

Таблица 12

Превозени товари и транспортна работа на един жител и на 1 км^2 площ

Показатели	ЕС 15	ЦИЕ	България	% на България от ЕС
Превозени товари на жител, т	33.1	40.4	19.7	59.5
Транспортна работа на един жител, ткм	4147	2724	1950	46.7
Превозени товари на 1 км^2 площ, т	3831.7	3941	1450	37.8
Транспортна работа на 1 км^2 площ, ткм	483 592	265 453	143 179	29.6

Източник. Брешков, И. Цит. съч., с. 136.

Явно след приемането на страната ни в ЕС се очертават тенденции към значително увеличение на превозите и на транспортната работа у нас. Това налага спешно да се изработят национални цели и стратегия за достигането им., за да може отрасъл Транспорт по всякакъв начин на подпомогне бизнеса в бързото преориентиране към ЕС и света.

III. АНАЛИЗ НА РЕГУЛАТОРНАТА РАМКА НА ТРАНСПОРТА

Дейността на транспорта се осъществява в определена регулаторна рамка. Тя се определя от световни регулации - конвенции, от европейски директиви и спогодби, и най-накрая - от вътрешна нормативна уредба. Трябва да се подчертае, че след присъединяването на България към ЕС част от националните закони за транспорта ще се уеднаквят с тези в ЕС или ще отпаднат, но световните регулатори ще се запазят. Големият брой нормативни актове в сектора на транспорта подсказват необходимостта от сериозни и системи изследвания и определяне на интересите на държавата и на бизнеса в него. Целта е да се извърши кодифициране и опростяване на регулаторната рамка и тя да допринесе за минимизиране на работата по регламентиране на дейностите в транспорта, но при спазване на световните и европейските изисквания.

IV. СТРУКТУРНИ ЕЛЕМЕНТИ НА ТРАНСПОРТНАТА СТРАТЕГИЯ

1. Географска среда

България заема централно място на Балканския полуостров. От гледна точка на транспорта почти всички възможни пътища от север на юг и от изток на запад преминават през нейната територия. Исторически територията на България е била кръстопът за всички, които са преминавали към или от Европа към Азия и Северна Африка.

С развитието на производителните сили географското място на България придобива все по-голяма значение за връзките на отделните части на света. Развитието на интеграционните процеси и глобализацията на световната

икономика с още по-голяма сила налагат необходимостта от пренасяне на огромни количества суровини, стоки и пътници от една част на света в друга. В това отношение територията на нашата страна е от значителен интерес за всички търговци, които имат интереси да насочат или да превозят товарите и пътниците си през нея.

От географско гледна точка разположението на България е предимство за страната, но същевременно има и някои недостатъци на средата - високи планини, липса на вътрешни плавателни реки в направление север - юг и частично отсъствие на достатъчно пунктове за преминаване на границите на страната в направление север-юг и изток - запад.

Географското положение на България в основата си определя транспортната й мисия. Това се дължи на факта, че територията на страната трябва да се прекоси със сухопътен транспорт или да се използват комбинирани видове транспорт (воден и сухопътен) с изключение на въздушния транспорт.

Мисията на транспорта от географска гледна точка може да се формулира по следния начин:

Използуване на територията и географските дадености на страната за привличане, пропускане и насочване на потоците от товари, пътници и транспортни средства. Географски България е привлекателна за търговците, но тези предимства трябва да се разширят и утвърдят с политически, икономически и други лостове.

В географски аспект мисията на транспорта на България може да изпълни следните функции:

- използване на географското положение и съществуващата инфраструктура за оптимизиране на превозите във всички направления през територията на страната;

- използване на транспортната инфраструктура за интегриране на страната и на съседните държави в ЕС;

- създаване на предимства за въвличане на България и съседните страни в световното пространство;

- съчетаване на предимствата на отделните видове транспорт при изграждане на транспортните коридори през България и заедно с останалите балкански страни;

- създаване на съвместни производства и ремонт на транспортни средства, машини, оборудване и др.;

- развитие на съпътстващи дейности, които могат да позволят по-ефективното

използване на транспорта на България и съседните страни.

2. Политическо-икономическа среда

Балканският полуостров е регион, известен с трудния си и размирен политически климат. Едновременно с това различните страни и техните политически ръководители традиционно не могат да намерят общ език, който да послужа за създаване на благоприятни условия за икономическо развитие на района при благоприятен политически климат.

България традиционно провежда политика на миролюбие и добросъседски отношения със другите държави от Балканския полуостров. В това отношение не срещаме ответна реакция от страна на политиците в съседните държави, което дава основание да се твърди, че независимостта и националната ни сигурност са свързани със затруднения при осигуряване на независими пътни връзки и артерии към световния пазар.

В момента България участва В Централноевропейската инициатива (ЦЕИ), Черноморското икономическо сътрудничество (ЧИС) и Инициативата за сътрудничество в Югоизточна Европа (ИСЮЕ). Въпреки че всички балкански страни участват в тези инициативи, то все още не може да се каже, че са настъпили позитивни промени както в политически, така и в търговски и транспортен аспект.

Значението на транспорта в това отношение остава изключително важно за икономическото развитие на България, тъй като подобряването на политическото положение и най-вече политическите връзки на страната със съдените държави ще се превърне в стимулатор както на икономическото, така и на транспортното съживяване Трябва да се има предвид, че повечето от балканските страни са малки по размери и поради това изпълнението на транспортните проекти изисква в почти всички случаи участието и усилията на две или повече от тях.

Развитието на българските черноморски и дунавски пристанища създава значителни предимства на страната в решаването на редица политически и икономически задачи, най-вече по привличане на транзитни товари в направленията изток-запад и обратно. Това направление се покрива от транспортен коридор № 7 по р. Дунав, но участието на България в него зависи преди всичко от усилията - политически и икономически, които тя ще положи за заемане на конкретна позиция спрямо останалите балкански страни.

Анализът на икономиката, на външнополитическото обкръжение и развитието на транспорта на съседните държави дава основание да се твърди, че е необходимо да се усили присъствието на държавата по развитие на транспорта на България за да се създадат условия за разширяване на достъпа до световните пазари.

Следва да се има предвид, че в момента България е като остров, около който

преминават следните транспортни системи в следните направления:

1. Румъния – строителство на пристанище, пътна, железопътна, тръбопроводна и електропреносна системи в направление изток – запад;

2. Турция – насочване към морски транспорт и избягване преминаването през България;

3. Гърция – автомагистрала в направление изток – запад без преминаване през България;

4. Сърбия и Черна гора заедно с Македония - пътища и железопътни линии в направление север – юг.

Такава конфигурация е неблагоприятна за България и трябва да се преодолее при максимално концентриране на държавните и бизнес-интересите в развитието на транспортната система на страната.

По отношение на развитието на транспортната система у нас съществуват следните възможни сценарии за целеполагане и разработване на съответните стратегии:

Сценарий първи:

Предполага се самостоятелно развитие на транспорта без въвличане на страната в договори с други балкански или европейски държави. България трябва само да спазва изискванията на ЕС по отношение на общите условия за развитие на транспорта и самостоятелно да търси инвестиции за развитието на отделните видове транспорт.

Явно е, че такъв сценарий противоречи на глобализацията на икономическите отношения в света. Едва ли е възможно България самостоятелно да развива транспорт без съответното сътрудничество, при това дългосрочно, и то на прагматична основа със съседните страни.

От друга страна, развитието на сухопътните видове транспорт се основава на Трансевропейската мрежа от пътища - транспортни коридори. Това изисква значително подобряване на взаимоотношенията и сътрудничеството между съседните балкански страни в изпълнението на изискванията на ЕС.

Сценарий втори:

България търси политически съюз с някоя от страните в ЕС за съвместно развитие на транспорта. На базата на външнополитическо договаряне се сключват търговски и други договори, които могат да съдействат за откриване на съвместни линии, привличане на инвестиции за развитие на транспорта и т.н. (например с Германия, Гърция или друга държава).

При избора на която и да е страна от ЕС се създават условия за привличането на всички страни-членки на Съюза в подобни договори, при което развитието на транспорта на България следва да се разглежда като елемент от развитието на транспортната система на ЕС.

Това е най-вероятното развитие на бъдещето за България, а и най-желаното от гледна точка на политическите цели на нашата страна.

Тук съществува определено противоречие с интересите на САЩ и Русия, които също имат свои цели на Балканския полуостров и в отделни негови страни.

Отстраняването на противоречията в интересите на ЕС, САЩ и Русия изисква значителна гъвкавост и разработване на стратегия, при която България може да постигне максимални ефекти от подобно развитие не само за транспорта, но и за останалите отрасли на стопанството.

Сценарий трети:

България търси политически съюз със страна (страни) от бившия ОНД, балканска страна или друга заинтересувана страна за съвместно развитие на транспорта.

В този случай може да се сключи съюз със страна, която няма излаз на Черно море, но е заинтересувана от превозите по него или в Световния океан (Македония, Казахстан, Узбекистан и др.).

Подобен сценарий е малко вероятен поради обвързването на повечето държави в един или друг политически и/или икономически съюз. От друга страна, част от балканските страни са членове на подобни политически съюзи и е малко вероятно да се създадат съюзи, които не са свързани с ЕС.

Във връзка с това развитието на транспорта на България трябва да се ориентира към съюзяване със страните от ЕС.

V. ТРАНСПОРТНИ ЦЕЛИ И СТРАТЕГИИ НА БЪЛГАРИЯ

Под «Транспортна стратегия на България» се разбира: **Съвкупност от дългосрочни цели и курс на действие на държавата и нейните стопански субекти в разпределение и управление на ресурсите за достигане на тези цели в отрасъл Транспорт".**

Дейността на държавата в областта на транспорта се дефинира от нейната мисия. Ясното, точното и категоричното определяне на мисията дава възможност да се поставят реалистични цели, както и да се разработват съответните стратегии за тяхното постигане.

Мисията разкрива философията, принципите и вярванията на управляващите в отрасъл Транспорт у нас. Най-значимото, което притежава България, е нейното

разположение на Балканския полуостров и в Европа. Центърът на Балканския полуостров и югоизточната част на Европа е България, което я прави част от всички планове за развитие на икономиката и търговията между три континента - Европа, Азия и Африка. Това местоположение ни дава редица предимства от географски характер, но едновременно с това изисква укрепването на географското предимство с икономически, политически и управленски мерки.

ТРАНСПОРТНАТА МИСИЯ НА БЪЛГАРИЯ е: ТРАНСПОРТНА ДОСТЪПНОСТ, ПРОНИЦАЕМОСТ И ПРИВЛЕКАТЕЛНОСТ за всички, които се стремят да преминат през Балканския полуостров.

Транспортната достъпност е равносилна на възможността който и да е товародател, собственик или оператор на транспортно средство да използва транспорта или неговата инфраструктура в България за извършване на товарни или пътнически превози или съпътстващи ги операции.

Транспортната проницаемост е качество, което дава възможност за всеки, който преминава през територията на България, да я премине без препятствия, при определени технически и икономически условия и с гаранции за времето на преминаване от входен до изходен граничен пункт.

Транспортната привлекателност се изразява в използване на транспорта през територията на България за осъществяване на редица други операции.

1. Транспортните цели на България:

Целите пред транспорта могат да имат най-различно предназначение в зависимост от това какви дейности се предвижда се извършват. Целта е определена като желано състояние на системата (отрасъла)на транспорта в бъдеще.

На базата на изследванията на транспортните цели и стратегии на страните от ЕС е възможно да се синтезират целите и стратегията на развитие на транспорта на България.

1. Създаване на транспортна система, която позволява включването на страната в световното стопанство и в частност в Европейския съюз.

2. Създаване на условия за транспортна привлекателност и транспортна проницаемост на територията на страната и привеждане на транспортната инфраструктура в състояние за изпълнение на тази цел.

3. Либерализация на транспортния пазар.

4. Използване на територията, транспортната инфраструктура и транспортните средства за износ на транспортни услуги.

5. Използване на национални ресурси за осигуряване развитието на

транспортната инфраструктура и за производство на транспортни средства.

6. Запазване и увеличаване дела на заетите в транспорта.

7. Увеличение на дела на транспорта в БВП и в платежния баланс на страната.

8. Опазване на околната среда от въздействието на транспорта при максимално използване на местни енергийни ресурси - биогорива и електрическа енергия.

9. Антиимпортна роля на транспорта за увеличаване на енергийната независимост на страна от внос на нефт и нефтопродукти.

10. Използване на националното ноу-хау, учебна база и научноизследователска дейност в областта на транспорта както за национални цели, така и за износ на знания и изследвания в чужбина.

11. Укрепване и задълбочаване на постигнатите договорености в международното сътрудничество в областта на транспорта.

12. Транспортните цели допълват и осигуряват постигането на национални цели в областта на устойчивото развитие, заетостта, търговията, отбраната и др.

2. Транспортна стратегия на България

Тя трябва да включва няколко подстратегии, а именно:

1. Стратегии за развитие на транспортната инфраструктура на България.

2. Стратегия за взаимодействие на националната инфраструктура в системата от трансевропейската транспортна инфраструктура, транспортните коридори и трансгранични преходи.

3. Стратегия за развитие на отделните видове транспорт в тяхното единство и взаимно допълване. Тази цел е изключително важна за повишаване на ефективността от инфраструктурата и най-вече е свързана с комплекса от транспортни услуги, които могат да се предоставят на всеки един клиент.

4. Стратегии на за развитие на отраслите, свързани с транспортния отрасъл: енергийно производство и селско стопанство за производството на биогорива, промишленост за производството на транспортни средства и елементи от тях, строителна индустрия за инфраструктурата, образователна стратегия за подготовка на специалисти и др.

5. Сигурност, безопасност и опазване на околната среда от замърсяванията в транспорта.

6. Научна обоснованост и внедряване на технически и технологични постижения в транспорта за извличане на конкурентни предимства.

7. Тактика за изпълнение на стратегическите цели.

8. Политика на държавата и на дружествата в изпълнение на целите.

9. Икономическа, социална и екологична оценка и ефективност на стратегията.

10. Други необходими подстратегии.

В т. 1.1. от Обобщението в окончателния доклад на Анкетния комитет по транзитната система на Общността към Европейския парламент, публикувано през февруари 1997 г., е записано, че "... от 1993 г. в рамките на Европейската общност действа единен пазар, който позволява свободното движение на товари, услуги, капитали и хора..." Този пазар променя основно начина, по който работи европейската икономика. Основната част от препоръките, записани в този документ, са свързани с транзитните превози като необходими за функционирането на единния пазар и за европейската икономика като цяло.

На Третата паневропейска конференция по транспорта в Хелзинки, проведена от 23 до 25 юни 1997 г., беше одобрена съвкупност от принципи за развитие и контрол на Общоевропейска транспортна политика. Главната цел на тази политика е формулирана като насърчаване на създаването на устойчиви, ефикасни транспортни системи, които задоволяват социалните, икономическите и екологичните нужди на европейското население, позволяващи на европейския бизнес да се конкурира ефективно на световните пазари. В частност тази основна цел е разделена на следните подцели:

1. Поддържане на процеса на прогресивна либерализация на транспортните пазари и гарантиране избягването на нечестни и дискриминационни действия, възпрепятстващи реализирането на предимствата на този процес.

2. Намаляването на несъответствията в правно-нормативните разпоредби на Европа в областта на транспорта ще се постигне чрез улесняване на приемането на закони в тази сфера и формиране на транспортна политика, базирана на общи принципи.

3. Осигуряване на по-голяма ефективност в развитието на транспорта, като се отчетат всички технико-експлоатационни аспекти: улесняване на движението през граничните пунктове, постигане на плавност при придвижването на хора и материални стоки и др. и създаване на ефикасна логистична работна среда за транспортните оператори и потребителите. По този начин се оказва съдействие за икономически и социален просперитет на континента.

4. Подобряване на транспортната система като единство на усъвършенствана

инфраструктура и постигнато равнище на обслужване, като едновременно с това бъдат създадени подходящи методи за анализ на развитието й.

5. Създаване на гаранции, че всяко развитие на транспортната система се предприема по начин, съответстващ на изискванията за устойчива транспортна дейност чрез по-пълно обвързване на използването на отделните видове транспорт. Специален акцент се поставя върху взаимодействието между различните видове транспорт и се поощрява развитието на железопътния транспорт, комбинираните превози, вътрешните водни пътища и късите морски маршрути (каботаж).

6. Подпомагане на бъдещите осъвременявания и промени на съществуващите институционални и правни уредби с оглед по-доброто адаптиране към променящите се политически и търговски условия в областта на международния транспорт.

7. Осигуряване на социално и екологично приемливи и безопасни условия за пътниците и транспортните работници.

От така формулираната цел и представените подцели личи ясно намерението на обединена Европа да развие транспортния отрасъл като една система, в рамките на която вследствие на либерализацията да съществува конкуренция при предлагането на транспортни услуги, но и допълване на качествата и взаимодействие между отделните видове транспорт. Основно внимание е отделено на усъвършенстването на тази система, нейната екологичност и ролята й за икономическото развитие на континента.

В смисъла на общата цел и формираните подцели е необходимо да бъдат спазвани следните принципи:

1. Недопускане на дискриминация в двустранните и многостранните отношения или провеждане на дискриминационни мерки към оператори от различни държави,

2. Сътрудничество в транспортния сектор като цяло, но и международно сътрудничество в транспортните дейности, особено при решаването на проблеми, свързани с граничните преминавания. От съществено значение е разработването на съвместни програми за набиране на информация, както и за оценка на транспортни проекти, които да са съобразени с направената оценка на транспортните потребности в рамките на отделните региони.

3. Съгласуваност, което означава решаване на възникналите транспортни проблеми на необходимото равнище - локално, регионално, национално и международно.

4. Прозрачност при вземане на решения, особено по отношение на общественото финансиране на транспортните операции с оглед избягването на нелоялната конкуренция и създаването на условия за

равнопоставеност на транспортните пазари.

5. Защита на пътниците и транспортните работници срещу рискове, свързани с безопасността и социалните условия, за да се съдейства за подобряване на условията за живот на европейското население като цяло.

6. Устойчивост в развитието на всички дейности, свързани както с решаването на екологични проблеми и преодоляване на замърсяването на околната среда, така и с икономичното използване на енергийните и други ресурси.

7. Покриване на разходите, свързани с използването на транспортната инфраструктура, по инвестирането и поддържането, както и покриването на външните разходи за транспорт (наричани още разходи за намаляване на вредните последствия от транспортна дейност).

Формулираните цели трябва да бъдат постигнати посредством следните средства:

1. Сближаване (хармонизиране) на законодателствата в областта на безопасността, техническите и социалните аспекти и др., за да бъде създаден унифициран транспортен пазар при условията на лоялна конкуренция и генериране на максимални ползи на макроикономическо равнище.

2. Постепенна либерализация на транспортите пазари, с оглед отварянето на достъпа на всички транспортни оператори независимо от тяхната национална принадлежност до унифицирания пазар, в който участват всички страни.

3. Развитие на инфраструктурата с оглед интеграцията на международни, национални и регионални транспортни инфраструктури на общоевропейско равнище, като по този начин ще бъдат гарантирани средствата за придвижване и избора на вид транспорт на хора и стоки извън националните граници. Особено внимание трябва да бъде обърнато върху възможностите за подобряване на използването на съществуващите инфраструктури и свързаното с тях обслужване, както и върху прилагането на подходящи методи за анализ на необходимата модернизация, рехабилитация и ново строителство. Потребностите от цялостно развитие са базирани на нуждата от създаване на Трансевропейската транспортна мрежа за териториите на държавите-членки на Европейския съюз и приетите на Критската среща транспортни коридори за териториите на страните от Централна и Източна Европа. В допълнение, на специфични райони от общоевропейски интерес ще бъде отделено допълнително внимание при бъдещата работа по развитие на инфраструктурата.

4. Развитие на институционалните рамки и механизми, както и на насърчаващи мерки за приложение на интелигентни транспортни системи, чрез които се намаляват задръстванията и автопроизшествията. Целта е да

са облекчи и усъвършенства управлението на транспортния процес, като се разшири приложението на интермодален транспорт. Ефективното поддържане и подобряване на взаимосвързаността между отделните видове транспорт на практика е най-доброто решение за усъвършенстване на транспортните технологии, избягването на вредните влияния от транспортната дейност над околната среда и др.

5. Засилване на координацията на дейността и реалното сътрудничество в областта на изследванията и развитието на транспорта с оглед намиране на общи решения на възникващите транспортни проблеми, експлоатацията на системите за управление на движението в международно съобщение и установяване на обща база данни. Специално внимание е обърнато върху иновациите в тази сфера. Разгласяването на резултатите от изследванията и успешното им внедряване могат да бъдат постигнати чрез извършването на демонстрации на най-добрите постижения и организирането на съответно обучение.

6. Ограничаване на външните разходи за транспорт за възстановяване на равновесието между отделните видове транспорт при отчитане на географските различия чрез използване на икономически инструменти като диференциране на такси за транспортните средства, превозващи извънгабаритни товари, в съответствие с реалните разходи за инфраструктурата. Препоръчително е въвеждането на електронни системи за събиране на пътните такси.

7. Развитие на интермодалния транспорт за създаване на необходимите условия за ефективно използване на общоевропейската транспортна система; прилагане на транспортната концепция "от врата-до врата" (при която видът на транспорта за определена част от маршрута се избира в зависимост от неговата степен на ефективност), както и оптимизиране на операциите по претоварване по отношение на качеството на превозната услуга и цената.

8. Насърчаване на обществения и груповия превоз на пътници в градски и извънградски условия с оглед намаляването на задръстванията и други негативни последици от нарастващата моторизация.

2. Главни задачи на транспортната стратегия на България:

1. Създаване на пряка автомагистрална и скоростна железопътна връзка София - Истанбул. Максимално ускоряване строителството на автомагистрала „Марица”, реконструкция, удвояване и електрификация на железопътната линия Пловдив – Свиленград – граница с Турция. Реконструкция на железопътната линия София – Пловдив за високоскоростно движение. Съображение – Истанбул е световен град, изключително привлекателен за търговия и туризъм.

2. Създаване на пряка автомагистрална и скоростна железопътна връзка със Солун. Проектиране и максимално бързо строителство на автомагистрала „Струма", ускоряване на влаковото движение по железопътната линия София – Кулата - Солун. Съображение – Солун се превръща в основен разпределителен център за морска търговия със страните от ЕС. Развитие на търговията и туризма с Гърция и страните от Средиземно море.

3. Проектиране и максимално бързо строителство на автомагистрала от София – околовръстен път – Калотина – Димитровград - Ниш, ускоряване на влаковото движение по железопътната линия София – Драгоман - Ниш. Съображение – рязко съкращаване на времето за движение с двата вида транспорт на изток – запад и след това север - юг. Развитие на търговията и туризма със страните на запад от България.

4. Проектиране и строителство на пряка автомагистрална връзка София – Букурещ през Плевен – Никопол – Букурещ. Това направление може да се реши чрез завършване на автомагистрала „Хемус" до В. Търново и строителство на автомагистрала В. Търново – Русе. Реконструкция на железопътната линия Горна – Оряховица – Русе.

5. Ускорено завършване на автомагистрала „Черно море" и на железопътната линия Карнобат – Синдел по новото трасе. Целта е максимални скорости на преминаване в направление север – юг.

6. Проектиране и строителство на автомагистрала по направление Видин – София. Реконструкция и модернизация на железопътната линия в същото направление. Евентуално строителство на тунел под Петрохан за железопътен и автомобилен транспорт.

7. Завършване на трансграничните преходи по протежение на транспортни коридори № 4, 7, 8, 9 10.

8. Автомагистрала Русе – Варна за свързване на двете пристанища и комбинирани превози по коридор № 7 – р. Дунав – Черно море.

9. Тунел Габрово – гр. Шипка за железопътен и автомобилен транспорт с цел ускоряване на превозите в направление север - юг – Букурещ – Русе – Истанбул.

10. Привличане на инвестиции за суперструктура на пристанищата и на летищата.

11. Обновяване на морския и на речния флот за увеличаване дела на водния транспорт в превозите и запазване и развитие присъствието на България по коридор № 7.

12. Внедряване на производството на биогорива и провеждане на антиимпортни мероприятия по икономия на течни и газообразни горива.

Тази задача е свързана с приоритета за развитие на селското стопанство и туризма.

13. Разработване на нови маршрутни схеми и системи за управление на трафика в големите градове.

14. Прилагане на екологични горива.

15. Подкрепа на националния бизнес в превозите в страната и света.

16. Използуване на националния научен и учебен потенциал за развитие на транспорта.

17. Икономическа и социална ефективност на транспортната стратегия.

РАЗВИТИЕТО НА СЪВРЕМЕННАТА ЛОГИСТИКА В БЪЛГАРИЯ КАТО УСЛОВИЕ ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ

***Лилия Чанкова*[1]**

В съвременните условия логистиката в стопанската сфера бележи динамично развитие, което при нарастващата глобализация на производството, пазара и конкуренцията намира все по-широко проявление както в географски, така и в секторен аспект. В основата на тази тенденция е възприемането на интегралния подход и прилагането на съответния инструментариум при управлението на материалните потоци и съпровождащата ги информация от мястото на тяхното възникване, през всички фази на движение (снабдяване, производство, дистрибуция), до крайния потребител.

Чрез постигането на по-висока степен на интеграция в управлението на логистичните дейности и функции на фирмено и междуфирмено равнище се осигуряват възможности за по-добра координация в действията на отделните участници във веригата на доставки, по-точна оптимизация на логистичните решения и рационализация при използването на ресурсите. Това намира израз в намаляване на общите логистични разходи при осигуряване на изискваното от клиентите ниво на обслужване. На съвременния етап постигането на оптимално съчетание на тези две направления за формиране на конкурентни предимства при логистиката е възможно чрез използването на информационно-комуникационни системи и технологии.

В условията на динамично променящата се и силно конкурентна среда съвременната логистика намира своя еквивалентен израз - интегрирана логистика. През последните петнадесет години тя играе ключова роля при решаването на комплексните проблеми на бизнеса. Използваните в нея съвременни управленски подходи, модели, методи и многофункционални информационни системи позволяват фирмите бързо и адекватно да реагират на честите промени в пазарната ситуация, които от своя страна се обуславят от тенденциите в развитието на световната икономика. Те се изразяват в динамичното развитие на процеса на либерализация на стокообмена и на глобализация, постоянно засилващата се конкуренция на пазара и повишените изисквания на клиентите към нивото на тяхното обслужване, обогатяването на

[1] *Ст.н.с. д-р Лилия Чанкова е научен секретар в Икономическия институт на Българската академия на науките.*

асортимента и скъсяването на жизнения цикъл на произвежданите продукти, повишаването на степента на специализация и на ролята на малките и средните предприятия в стопанския живот.

Тези тенденции обуславят необходимостта от по-гъвкаво управление на междуфирмените отношения в областта на логистиката, съответно от по-добра координация при осъществяване на доставките по отношение на време и разходи, което влияе за повишаване на конкурентоспособността на обвързаните в една снабдителна верига фирми. В резултат от това развитието на логистиката, което се проявява като еволюционен процес,[2] постепенно набира скорост и през 90-те години на миналия век намира своя съвременен израз в концепцията „Управление на снабдителна верига", широко разпространена и позната в света като „Supply Chain Management" (SCM).

Световната бизнес-практика познава и използва възможностите на съвременната логистика за конкурентоспособно развитие на фирмите. Създаването на условия за тяхното реализиране в нашата страна има важно значение за успешната й интеграция в Европейския съюз чрез постигането на адекватна за неговия общ пазар конкурентоспособност на българските фирми.

Целта на това изследване е да се разкрият условията и да се определят насоките на действие на фирмите и държавата, които могат да допринесат за реализиране на потенциала на съвременната логистика за конкурентоспособно развитие и устойчив икономически растеж на страната. Основните задачи, свързани с нейното изпълнение се изразяват в:

- определяне на необходимите условия и представяне на основните управленски действия за реализиране на доказаните в световната практика възможности на съвременната логистика за конкурентоспособно развитие на българските фирми;

- разкриване на предимствата, факторите и подхода при изграждане на логистичната инфраструктура на страната като условие за икономически растеж;

- обосноваване на необходимостта от държавна политика, очертаване на насоките и конкретните действия, в които тя може да се прояви на сегашния етап.

1. Необходими условия и действия за реализиране потенциала на съвременната логистика за конкурентоспособно развитие на фирмите

Проведени изследвания у нас показват, че възможностите на съвременната логистика за формиране на конкурентни предимства в преобладаващия брой

[2] Вж. Чанкова, Л. Логистика и конкурентоспособно развитие на фирмите. - Икономическа мисъл, 2005, N 1.

български фирми все още не се използват.[3] В подкрепа на това твърдение са оценките за България по показателя за равнището на управление на дейностите на фирмите и качеството на техните стратегии, представени в Годишния доклад на Световния икономически форум за 2004 и 2005 г.[4] Причините за това са комплексни. Свързани са основно с наследените и придобити през преходния период на страната проблеми, оказващи негативно влияние върху качеството на общия и логистичен мениджмънт на фирмите. Тези проблеми произтичат от продължилата дълго време неопределеност по отношение на собствеността на българските фирми, последващата тяхна декапитализация, влошаване на финансовото им състояние и съответно ограничаване на инвестиционните възможности за въвеждане на нови управленски подходи и модели, от нестабилността на макроикономическата среда и развилата се корупция.

Наред с това неадекватната все още за новите условия подготовка на управленските кадри на българските фирми, ниското ниво на тяхната маркетингова дейност, недостатъчните финансови ресурси и опит за реализиране на перспективни стратегии за развитие, неумението да се работи в динамично променяща се силно конкурентна среда са причини с определящо значение за формиралото се равнище на осъществяваните фирмени дейности, в т.ч. и логистичните. За разлика от българските фирми международните компании и техните структури у нас, главно в областта на индустрията и услугите, прилагат съвременни подходи и методи при управлението, вкл. и на логистичните операции, за което инвестират в компютърни програмни продукти, комуникационни мрежи, човешки ресурси, транспортни и складови системи.

Затова решаването на тези проблеми и усъвършенстването на управленските процеси на българските фирми имат голямо значение за тяхната конкурентоспособност на единния пазар на Европейския съюз. Разкриването на необходимите най-важни условия, които да допринесат за реализиране потенциала на логистиката за конкурентоспособното развитие на фирмите в България, съдейства на усилията в това отношение. В обобщен вид тези условия се изразяват в:

- стабилност на макроикономическата рамка на страната, от която се определят възможностите и интересите на фирмите да взимат стратегически инвестиционни решения, в т.ч. свързани с въвеждането на нови управленски подходи, модели и използването на съвременни информационни и комуникационни технологии в областта на логистиката, да провеждат съответна иновационна политика с по-висока или по-ниска степен на предвидимост на техните очаквания и съответно по-малък или по-голям риск;

- благоприятна микроикономическата среда, която да улеснява реализирането на възможностите за осъществяване на съвременен бизнес, главно чрез

[3]Димитров, П. Развитие на логистиката в индустриални фирми в България; Чанкова, Л. Логистичният подход и възможностите за неговото прилагане при управлението на фирмите в България. - В: Логистиката в България (теория и практика). С., 2003.
[4] World Economic Forum. Global Competitiveness Report 2004, 2005 (http://www.weforum.org)

ограничаване на корупционните практики, на бариерите от административен и финансов характер, чрез по-ефективна защита на конкуренцията и въвеждане на ясни регулативни правила;

- изградена организационна култура с определен тип междуфирмени отношения за установяване на надеждни и коректни връзки с основните бизнес-партньори на фирмите (доставчици, посредници, клиенти), която да им помага в борбата срещу несигурността в условията на силно конкурентния пазар;

- добро качество на висшето специализирано образование и на квалификацията на управленския персонал на фирмите;

- висока мотивация на мениджърския екип на фирмите за прилагане на ефективни стратегии, съвременни управленски подходи, модели и методи със съответен тип организационни структури и информационно-комуникационни технологии;[5]

- изградена транспортна инфраструктура на страната, отговаряща на съвременните изисквания движението на товарните потоци да се осъществява с използването на интермодални терминали, обвързани в регионална и европейска мрежа, което позволява на превозвачите да взимат оптимизационни решения от гледна точка на условия на доставки и разходи;

- хармонизирана транспортна политика на страната със съответните национални, регионални и интеграционни измерения, която да осигурява възможности на фирмите за оптимален избор при реализиране на комбинирани решения за превоз на техните товари;

- изградена мрежа от логистични центрове на подходящи географски точки в страната за обслужване на клиенти, нуждаещи се от получаването на комплексни услуги за оптимизиране на процеса на управление на материалните потоци в различни направления, на близки и далечни разстояния, от гледна точка на време и разходи.

Натрупаният опит в света по отношение на прилагането на съвременната логистика[6] показва, че за реализирането на нейния потенциал за формиране на конкурентни предимства се изискват определени управленски решения и действия в следните основни насоки:

---

[5] В голяма степен тя се определя от изградения модел на корпоративно управление у нас и факторите, които влияят за неговото усъвършенстване (вж. Чанкова, Л. Поведението на фирмите в процеса на формиране модела на корпоративно управление в България. – В: Предизвикателствата на корпоративното управление в България. С., 2003.)

[6] Ballou, R. H. Basic of Business Logistics. Prentice Hall Inc., 1993; Coyle, J. J., E. J. Bardi and C. J. Langley. The Management of Business Logistics. West Publishing Co.,1996; Bowersox, D., D. Closs. Logistical Management. The Integrated Supply Chain Process. The McGraw-Hill Companies, Inc., 1996; Гаторна, Дж. (ред.). Основи на логистиката и дистрибуцията. Делфин прес, 1996.

- разработване на логистична стратегия на фирмата, свързана с определената ѝ мисия и основана на концепцията за интегрирано управление в съответния, съобразно характера на нейните цели, аспект (функционален, процесен, междуорганизационен);

- изграждане на адекватна на избраната стратегия управленска структура на фирмата и разработване на свързаните с нея организационни аспекти на логистиката;

- избор на подходяща за формулираната стратегия логистична инфраструктура съобразно характера на потоците от продукти, възможностите и изискванията на целевите пазари;

- поддържане на сътрудничество и развитие на дългосрочни партньорски взаимоотношения с доставчиците за осигуряване на срочност, ритмичност и комплектност на доставките, на която основа се формират стратегически съюзи, мрежи на добавена стойност, снабдителни вериги;

- прилагане на съвременна концепция за управление на взаимоотношенията на фирмата с нейните клиенти;

- осъществяване на ефективен мениджмънт на персонала, ангажиран с управлението на логистичните дейности и функции във фирмата, и постоянно инвестиране в неговото квалификационно израстване;

- използване на съвместими информационни системи между фирмите за електронен обмен на данни и бизнес-документи в стандартен формат, познати като Electronic Data/Document Interchange (EDI);

- въвеждане на международните стандарти за системи за управление на качеството (ISO 9000) за усъвършенстване на оперативното управление и на логистичните процеси, с подчертано внимание към взаимодействието с доставчици и клиенти;

- използване на електронни системи за автоматична идентификация на товари, на модерни складови технологии, на съвременни средства (спътникови системи за връзки) за следене на транспортни потоци и за получаване на точна информация в реално време;

- прилагане на съвременни подходи, модели и методи на управление с доказани възможности за оптимизационни решения в областта на логистиката, съответно за получаване на конкурентни предимства;

- използване на комплексни информационни системи за управление на бизнес-процеси с програмни модули за ефективно управление на логистични функции и операции.

Осъществяването на тези направления за реализиране потенциала на съвременната логистика за конкурентоспособно развитие на фирмите е свързано с развитието на стратегическите аспекти на тяхното управление, с наличието и рационалното използване на определени инвестиционни, човешки, технологични и организационни ресурси.

2. Изграждане на съвременна логистична инфраструктура в България: предимства, фактори, възможности

За реализиране потенциала на съвременната логистика за конкурентоспособно развитие на фирмите важно значение има създаването и рационалното използване на съответна логистична инфраструктура с нейните микроикономически, национални и международни аспекти. В специализираната литература доминира становището, че съвременната логистична инфраструктура включва транспортни, комуникационни, складови и обслужващи елементи, свързани с допълнителна обработка на товари, с оказване на търговски, битови, административни услуги, осигурени с необходимите ресурси – природни, материално-технически, информационни, човешки, институционални, финансови.[7]

Обектите на логистичната инфраструктура в микроикономически план, наричани най-често логистични паркове, осигуряват условия за по-добро управление на материалните потоци и съпътстващата ги информация на фирмено и междуфирмено равнище. Те се открояват като обекти с местно значение, осъществяващи комплексни услуги, изградени в близост до по-големи градове, около които са съсредоточени инфраструктурни съоръжения на различни видове товарен транспорт.

Логистичната инфраструктура обаче има и други два аспекта – национален и международен, със съответни обекти с регионално, европейско и междуконтинентално значение. В развитите страни нейните обекти най-често се обозначават като логистични центрове, макар че в предишни години се ползват и наименования като центрове за обработка на товари, за разпределение на стоки (дистрибуционни центрове), логистични платформи, терминали и др. С тяхното изграждане се създават условия за по-добро обслужване в дадена страна, регион и интеграционна общност на потоците от стоки, които в зависимост от аспекта на разглеждане биват вътрешни, входящи, изходящи и транзитни. Това дава съответните предимства за тяхната икономика, за увеличаване на заетостта на населението и за хармоничното им развитие.

Посочените три аспекта на логистичната инфраструктура изразяват различията

[7]Този въпрос е предмет на разглеждане в редица литературни източници: Lambert, D., J. Stock, L. Ellram. Fundaments of Logistics Management. McGraw-Hill, 1998; K. O`Laughlin, J. Cooper, E. Cabocel. Reconfiguring European Logistics Systems. CLM.; Логистиката в големия град. Федерация на НТС по транспорта, Българска асоциация по логистика, С., 1994; Карагьозов, К., Т. Размов, Д. Купенов, А. Борисов. Концепция за изграждане на логистична инфраструктура на мултимодални транспортни системи на Балканите. - В: Логистиката в променящия се свят (под ред. на П. Димитров). С.,1999; Тодорова, Д. Логистична инфраструктура – опит за дефиниране. - Икономическа мисъл, 2004, N 5.

в предназначението на отделните й обекти, съответно мащаба и структурата на осъществяваните в тях дейности по обслужване движението на материалните потоци и задоволяване изискванията на клиентите. Те изразяват също начина на проявление на влиянието й върху икономическия растеж. Логистичната инфраструктура в нейните два аспекта (фирмен и национален) влияе върху икономическия растеж на страната в по-голяма степен непряко. Това влияние се осъществява по линия на осигуряване на условия за реализиране потенциала на съвременната логистика за формиране на конкурентни предимства на фирмите в България, което от своя страна създава възможности за по-висок икономически растеж.

Логистичната инфраструктура в нейния международен аспект (обекти със съответно регионално, европейско и трансконтинентално значение) оказва в по-голяма степен непосредствено влияние за нарастване на брутния вътрешен продукт на страната. Това се осъществява по линия на привличането и обслужването на по-голям обем товари, свързани с международния транзитен трафик, оказване на разнородни услуги, извършване на богат комплекс от дейности, създаващи по-голяма добавена стойност, което е съпроводено с нарастване на стопанската активност и увеличаване заетостта на населението.

България изостава в развитието на логистичната си инфраструктура в съответствие със съвременните световни стандарти, което се отнася преди всичко за нейните международни аспекти със съответни обекти (логистични центрове), имащи регионално, европейско и междуконтинентално значение. Логистичните центрове представляват комплексни инфраструктурни съоръжения, изградени на подходящи географски точки, в близост до големи населени места и обекти на транспортната инфраструктура (пристанища, летища, железопътни възли, интермодални терминали). В тях се осъществява сложен комплекс от транспортни, информационни, комуникационни, складови, обслужващи дейности, свързани с допълнителна обработка на товари, с оказване на търговски, битови, административни и други услуги.

Това изоставане е свързано, на първо място, с недоброто състояние на транспортната инфраструктура на страната, което е обусловено от дългогодишното отсъствие на инвестиции за модернизация на пристанищата, пътищата, летищата, интермодалните, в т.ч. контейнерните, терминали. От него до голяма степен се определят конкурентните позиции на България в сравнение със съседните страни (главно Гърция и Румъния) по отношение привличането на международните стокови потоци, особено по линия на равнището на инфраструктурата на речния и морския транспорт. Нейното изграждане на интермодална основа е важна стъпка за превръщането на тези обекти в международни логистични центрове, което ще улесни стокообмена, ще облекчи и съответно ускори движението на големи потоци от продукти в и извън границите на дадена страна, регион, интеграционна общност. Това би допринесло за задоволяване на изискванията на български и чуждестранни фирми у нас по отношение обслужването на техните продуктови потоци, а също и за привличането на международния товарен трафик.

Опитът на големите западноевропейски пристанища като Ротердам, Хамбург, Бремен, Марсилия и др. показва, че в тяхната дейност през последните двадесет години първостепенно значение има оказването на логистични услуги. На тази основа се създават интегрирани логистични мрежи, действащи на територията на Западна Европа, а през последните години и на Източна Европа, чрез които се постига ефективно взаимодействие между различните видове транспорт при осъществяване движението на стоковите потоци на по-големи разстояния.[8]

Обектите на логистичната инфраструктура с местно значение (около големите градове и прилежащите им региони) бележат определен ръст, което е свързано със засиления инвеститорски интерес у нас към изграждане на по-големи складове и дистрибуционни центрове за обслужване на увеличения поток от разнообразни продукти на международни и български фирми, на развити снабдителни вериги. Проблемът тук е, че процесът на изграждането на този тип логистични центрове в нашата страна не се регулира.[9] Не се прилага комплексен подход при избора на тяхното подходящо място и взаимно разположение от гледна точка на определени изисквания и критерии, каквато е практиката в страните от Западна Европа-членки на ЕС.[10] Прилагането на този подход се обуславя от необходимостта за съвместяване на изпълняваните от логистичните центрове основни функции и дейности - съобразно тяхното предназначение и количеството обслужвани обеми продукти, с възможностите на транспортната инфраструктура, със състоянието и перспективите за развитие на отделните региони и населени места.

Всичко това показва, че изграждането на логистичната инфраструктура на нашата страна в съответствие със съвременните световни стандарти има съществени предимства за развитието на нейната икономика, още повече като се отчита влиянието на редица важни фактори:

- Кръстопътното географско положение на България, което определя потенциално големия обем на международния трафик и съответно усилията за неговото привличане и обслужване на територията на страната.

- Преминаващите през страната пет общоевропейски транспортни коридора, с което са свързани по-големите възможности за увеличаване на транзитните международни товарни превози и очакванията България да се превърне в логистичен център на Югоизточна Европа, които сега, след присъединяването й към Европейския съюз са в по-голяма степен възможни.

---

[8] От края на XX век в логистичните мрежи на големите западноевропейски пристанища, например Хамбург, се обхващат и пристанища от региона на Балтийско море, от страни в северната част на Европа - Русия, Полша, Швеция (вж. Пристанищата стават логистични центрове. - Логистика, 2006, N 1).

[9] Логистиката ще се „спъне" по нашите пътища... - Логистика, 2005, N 3.

[10] Тодоров, Ф. Един подход за географско планиране на мрежа от логистични центрове в България. - В: Логистиката в националното стопанство и фирмата (под ред. на П. Димитров). С., 2004.

- Промените в международното разделение на труда и увеличаването на дела на участващите в международни логистични мрежи (вериги на доставки) български фирми, което обуславя голямата заинтересуваност на транснационалните компании нашата страна да се развива като бъдещ логистичен център на Балканския регион.[11]

- Високият темп на растеж на сектора за логистични услуги в развитите страни. За разрастването на този сектор в Европа говори фактът, че общият оборот на извършваните логистични услуги на нейния пазар през 2004 г. представлява повече от 600 млрд. EUR.[12] През 2001 г. оборотът на пазара на логистични услуги в Европа се оценява на 500 млрд. EUR, като една четвърт се пада на Германия.[13] Динамиката в развитието на този сектор се обуславя от промените в световния бизнес и в международното разделение на труда, които се изразяват в:

  - преминаване към гъвкава специализация, т.е. ориентиране на фирмите към производството на по-широк асортимент продукти в малки серии, с използване на универсален тип машини, което е породено от стремежа им по-пълно да бъдат задоволени разнообразните нужди на потребителите, по-бързо и с по-малки загуби да се реагира на промените в тях, по-гъвкаво да се приспособяват към новите изисквания на пазара;

  - нарастване броя на малките и средните фирми и тяхната роля в бизнеса, което обуславя необходимостта от по-доброто им взаимосвързано управление;

  - насочване вниманието на мениджмънта към управление на логистичните процеси, свързани с условията на доставка, в които участват няколко фирми, като стремежът е да се постигне по-добра междуфирмена координация, съответно реализиране на синергични ефекти, ускоряване процесите на движение на материалните потоци, по-висока степен на удовлетворяване изискванията на клиентите, относително намаляване на размера на ресурсите и на общите разходи;

  - динамично развитие на процеса на постепенно прехвърляне на определени логистични операции и функции за изпълнение от специализирани фирми в националните граници и в други страни;[14]

  - интензивно развитие на сектора за софтуерни услуги, който обслужва фирмите при изпълнението на техни производствени и логистични

[11] При посещението на българския министър-председател в Германия през пролетта на 2006 г. германски инвеститори са изразили виждане, че България ще е бъдещият регионален логистичен център. Коментарът на това изявление, публикувано във в. Стандарт от 10.IV. 2006 г., е, че става дума за превръщане на България в логистичен център на германските компании.

[12] (www.sitmag.ru/article/logistics/2005_04).

[13] Вж. Разходите за логистика в Германия ще достигнат 200 млрд. евро годишно. - Пари, 6.11.2001.

[14] Около 30% от логистичните операции във всички отрасли на европейската икономика се предоставят на специализирани фирми за логистични услуги (http://www.sitmag.ru/article/logistics/2005_04).

функции със създаването на съответни компютърни програмни продукти.

- Промените в сектора за логистични услуги, които се характеризират с тенденция към постепенно превръщане на участниците в него от партньори на производствени и търговски фирми при осъществяване на логистични операции и функции, познати като трета страна в логистичното осигуряване „3PLPrs" (Party Logistics Providers), в т.нар. интегратори, т.е. „4PLPrs", които координират взаимодействието между всички участници в една логистична система.

- Развитието на пазара за логистични услуги в България. Очертава се тенденция към постепенно преминаване от оказване на отделни традиционни услуги (транспортиране, складиране, спедиция) към предлагане на комплексни логистични услуги (contract logistics) от специализирани за това фирми – международни и национални.[15] Според изследване на Германската асоциация по логистика (BVL) пазарът на логистични услуги в Централна и Източна Европа формира оборот в размер на 3.5 млрд. EUR (за 2005 г.), като се очаква той да нараства с 9% годишно. Това се обуславя от пренасочването на производствени дейности на западноевропейски компании към Източна Европа и съответно на свързаните с тях логистични дейности и операции. Според експерти от тази асоциация се очаква развитието на логистиката и на нейната инфраструктура да се осъществява в посока България, като се отчита предимството на нейното стратегическо положение, което я поставя в първата петица на страните, представляващи интерес като логистичен център.[16]

- Перспективите за развитие на транспортната инфраструктура на страната, свързани с оказване на финансова помощ при приемането ѝ в ЕС.[17] Ролята на България за развитие и обслужване на транзитните превози се оценява от институциите на ЕС и затова изграждането на инфраструктурата се вписва в плановете за развитие на Европейската транспортна система. В Европа през последните две десетилетия се акцентира върху нарастване значението на комбинирания транспорт, подпомагащ реализирането на оптимални логистични решения. Развитието на комбинираните превози е посочено като приоритет на националната транспортна политика, включен в Стратегията за развитие на морския и речен транспорт на Р България до 2015 г.[18]

---

[15] Димитров, П. Изследване пазара на логистични услуги в България. - В: Преструктуриране на транспорта в България и интегрирането му в Европейската транспортна система. С., 2000, http://www.schenker.bg, http://www.discordia.bg, http://www.kilogistics.com, http://www.transkapital.com, http://www.alog-bg.com, http://www.kn-portal.com/ и др.

[16] Вж. Който не реагира навреме, пропуска шансовете си. - Логистика, 2005, N 3.

[17] Предвижда се над 2 млрд. EUR от Кохезионния фонд на ЕС да бъдат инвестирани в транспортната инфраструктура. За определяне и осъществяване на приоритетите в тази област МС на България създаде Съвет за координация, контрол и изпълнение на инфраструктурни проекти с национално значение, който да разработи график и оценка на проектната готовност на инвестиционни проекти, стартиращи през 2007/2008 г. (http://www.government.bg).

[18] (http://www.mtc.government). Изграждането на инфраструктура за комбинирани превози е заложено в стратегическата част на НПР на България за периода 2007-2013 г. Вж. Национален план за

В съвременните условия на постепенно увеличаване на обема, обогатяване и разширяване на обхвата на логистичните услуги, както и на ускоряване процеса на тяхното предоставяне за изпълнение и управление на специализирани за това фирми (т.нар. outsourcing), в развитите страни вече се говори за формирането на логистична индустрия. Поради това все повече нараства тяхната заинтересуваност от създаването на съвременна логистична инфраструктура с характерните за нея обекти (логистични центрове). В условията на интернационализация на бизнеса, на либерализация и нарастване на стокообмена между отделните страни тези обекти трябва да бъдат обвързани в мрежа, в т.ч. и извън националните граници. Това позволява да се осъществи по-добро взаимодействие между тях, подпомагащо управлението на стоковите потоци на основата на взимането на оптимални решения и рационалното използване на отделните видове ресурси.

Логистичните центрове трябва да се изграждат на подходящи места от гледна точка на транспортни връзки, в които са съсредоточени мощности за осъществяване на транспортни, информационни, комуникационни, складови и други обслужващи дейности (за допълнителна обработка на стоки, за търговски, битови и административни услуги и др.). С подобен сложен комплекс от дейности, осъществявани в такива компактни обекти на логистичната инфраструктура, се създават възможности за интегрирано управление на стоковите потоци и оптимизация на превозите, за намаляване на разходите, главно по линия на икономия от мащаба, за скъсяване на времето и удовлетворяване изискванията на клиентите.

Този комплекс дейности е по-пълен при международните логистични центрове, които имат предназначението да обслужват материалните потоци, преминаващи по-дълги разстояния и различни граници. В тях се изпълнява сложен комплекс от дейности като: използване на различни схеми товарен транспорт, предимно комбиниран, с цел оптимизиране на превозите от гледна точка на намаляване на разходите и съкращаване на времето; осъществяване на различен вид комуникации; е-търговия, складово, митническо, административно, търговско и битово обслужване; оказване на услуги за допълнителни операции върху продуктите, за консултации, банкови операции и др.

Международните логистични центрове се разполагат на места с развити интермодални транспортни системи със съответни летищни, пристанищни и железопътни съоръжения. Осигурени са със съвременни комуникационни средства и с необходимото оборудване за изпълнение на богатия комплекс от логистични дейности за обслужване движението на потоците от стоки, тяхното съхранение и дообработване.[19] С изграждането на такива логистични центрове се цели улесняване на стокообмена в и извън границите на дадена страна, регион, интеграционна общност, което води до привличането на транзитния

развитие на Р България за периода 2007/2013 г. (работен вариант). Агенция за икономически анализи и прогнози, декември, 2005.

[19] Пример за такива логистични центрове, обслужващи международния трафик в Европа, са: Ротердам (Холандия), който е най-голямото пристанище в света; Дуисбург (Германия) - най-голямото речно пристанище в Европа; Амстердам (Холандия) – голямо международно летище за товари.

поток от стоки. Това се осъществява на основата на динамичното развитие на логистичните услуги, чието качество в съответствие със съвременните изисквания може да се реализира от специализирани за тяхното изпълнение фирми. Западна Европа е покрита с мрежа от логистични центрове, които облекчават нейния вътрешен и международен икономически обмен. Насърчава се нейното разширяване, какъвто е случаят с региона на Балтийско море.[20]

В България такива международни логистични центрове могат да се създадат край София, Варна, Бургас, Русе. Те са транспортни възли на страната с по-голяма интензивност на международни товарни потоци, за качественото обслужване на които и съответно привличане през страната е необходимо изграждане на интермодални терминали.[21] Насърчаването на развитието на комбинираните превози е важно условие за създаването на международни логистични центрове, което може да се осъществи също и край Пловдив и Димитровград. Регионът около тях е пресечна точка на два важни трансевропейски транспортни коридора (№9 и №4), преминаващи през нашата страна.

При изграждането на този вид логистични центрове основно участие трябва да има държавата, тъй като става дума за по-големи обекти на транспортната инфраструктура със стратегическо значение. Това нейно участие трябва да е свързано не само с осигуряването на бюджетни средства, но и с разработването на големи инвестиционни проекти за развитие на транспортната инфраструктура от мултимодален тип, привличане на големи инвеститори на основата на публично-частното партньорство, на ресурси от международни финансови организации.

Другите видове логистични центрове са локални, т.е. с местно значение. Изграждат се край големите градове, където има сравнително добре развита транспортна инфраструктура. Те имат своята специфика, свързана с тяхното предназначение да обслужват главно движението на продуктовите потоци на отделни фирми или верига от фирми, което намира израз в обема и структурата на извършвания от тях комплекс услуги. Световният опит показва, че този вид логистични центрове най-често се изграждат като акционерни дружества, в които участват частни и общински фирми, браншови организации, търговски банки, стопански камари и др.

При избора на мястото за тяхното изграждане съображенията на инвеститорите

[20]Разработва се международен проект „Networking Logistics Centres in Baltic Sea Region" с участието на Финландия, Дания, Германия, Литва и Полша и финансовата подкрепа от Европейския фонд за регионално развитие (Interreg IIIB), програма „Phare" и национални комитети за научни изследвания (на Полша). (http://www.nelog.net/partners.html). Русия планира в максимално кратки срокове (до 2010 г.) да изгради мрежа от 15 ключови логистични центъра, основани на транспортна инфраструктура за мултимодални превози за привличане на транзитни товари от Европа за Азия (http://www.jptactis.com/jpt1105/petrov.htm-7k).

[21] В Стратегията за развитие на морския и речен транспорт и пристанищата на Република България до 2015 г. като приоритетно дългосрочно инфраструктурно транспортно направление е отбелязано изграждането на интермодални терминали (http:// www.mtc.government.bg)

обикновено са свързани с наличието на добри транспортни връзки на интермодална основа, необходима комуникационна инфраструктура, сравнително ниски цени на недвижимите имоти и на строителните дейности, привлекателен пазар на работна сила, интензивност на потоците от стоки, възможностите за включване в интеграционна мрежа. В нашата страна поради очакваното търсене на логистични услуги във връзка с присъединяването ни към Европейския съюз бизнесът проявява засилен интерес към изграждането на такъв вид логистични центрове. Това става основно около София, с преобладаващото участие на чуждестранни инвеститори, които осъзнават нуждата от наличието на съвременни логистични центрове за оказване на пълен спектър логистични услуги на международните компании, проявяващи интерес към България.

3. Насоки на действие на държавата за развитие на съвременната логистика в България

Разкриването на предимствата, необходимите условия и действия за развитие на съвременната логистика у нас обуславя необходимостта от провеждането на съответна политика от страна на държавата. От гледна точка на разгледаните аспекти на влиянието на съвременната логистика върху икономическия растеж на страната се открояват двете насоки, в които може да се прояви политиката на държавата в тази област.

Първата насока се отнася до създаване на условия за повишаване равнището на управление на фирмите и качеството на техните стратегии, което да помогне за реализиране на потенциала на логистиката за конкурентоспособното им развитие. Това може да се осъществи главно по линия на:

- подобряване на бизнес-средата чрез по-добра защита на конкуренцията, ограничаване на корупцията, опростяване на административните процедури и облекчаване на финансовите режими за осъществяване на стопанска дейност;

- въвеждане на по-високи стандарти в областта на образованието за подготовката на качествени управленски кадри, в т.ч. в областта на логистиката, чрез по-тясно взаимодействие с различни браншови и бизнес-организации;

- насърчаване на фирмите чрез осъществяване на законодателни промени и въвеждане на подходящи механизми (главно данъчни преференции) да провеждат активна политика за повишаване квалификацията на управленския и изпълнителския персонал;

- стимулиране на фирмите чрез освобождаване от данъчно облагане на печалбата, инвестирана в прилагането на съвременни управленски технологии с модерен компютърни софтуер и комуникационни системи, за усъвършенстване на производствените и логистичните процеси;

- насърчаване на сътрудничеството на държавни институции с браншови организации чрез прилагане на административни и икономически механизми за създаване и разпространяване на информация за добри практики в областта на интегрираното управление на логистични функции и дейности на фирмено равнище и на вериги на доставки.

Втората насока, в която трябва да се прояви политиката на държавата в тази област, е свързана със създаването на съвременна логистична инфраструктура на страната, която да осигурява благоприятни условия както за реализиране на потенциала на логистиката за формиране на конкурентни предимства на функциониращите у нас български и чуждестранни фирми, така и за привличането на международния транзитен поток от стоки през територията на България. В това отношение държавата все още няма концепция и съответно ясна политика за изграждане на логистична инфраструктура и съответно за развитието на този сектор в страната. За тази цел е необходимо държавата да предприеме изпълнението на определени действия:

- Разработване на стратегия за развитие на съвременен модел на логистична инфраструктура на България, която да стане част от тази на Европейския съюз. В нея трябва да се очертаят основните приоритети при изграждането на логистичната и свързаната с нея транспортна инфраструктура на страната съобразно изискванията и стандартите на ЕС в тази област. Разработването на стратегията трябва да се осъществи основно от Министерството на транспорта и съобщенията и Министерството на регионалното развитие и благоустройството, в сътрудничество с други държавни институции (агенции) и неправителствени организации. Съвместяването на техните усилия е свързано с многоаспектния характер на проблема и произтича от необходимостта за намиране на балансирани решения.

- Осъществяване на комплексни изследвания на основата на проектно финансиране (бюджетно или от фондове на ЕС) за определяне на подходящите места и взаимното разположение на отделните обекти на логистичната инфраструктура на България. Основният критерий при този избор трябва да бъде изграждането на такава мрежа от различни видове логистични центрове, която да взаимодейства с европейската на базата на възприетите стандарти и да осигурява възможности за облекчаване движението на входящите, изходящите и вътрешните товарни потоци. Нещо повече, да дава възможност на фирмите, които я използват, за избор на оптимални варианти на решения по отношение движението и разполагането на стоките от гледна точка на време и разходи. Така може да се постигне по-добра координация при управлението на тези потоци, рационализация в използването на съответните ресурси, намаляване на разходите, което предполага привличане на транзитния трафик от стоки през територията на Бъпгария. Едновременно с това обаче решенията в тази област трябва да се съвместяват с регионалните и градоустройствените аспекти в развитието на страната, с насоките за усъвършенстване на нейната транспортна инфраструктура.

- Създаване на логистични центрове в техния комплексен вид край големите и стратегически важните за Бългрария инфраструктурни обекти (речни, морски пристанища, летища, магистрали). Целта е осигуряване на възможности за оказване на по-богата гама качествени логистични услуги и по този начин привличане интереса на клиенти, участващи в осъществяването на разрастващия се международен стокообмен и на транзитния товарен трафик през страната. Изграждането на такива логистични центрове може да се осъществи на основата на публично-частното партньорство, в което да вземат участие заинтересувани транснационални компании, банки, търговски вериги, превозвачи, спедитори, фирми за комплексни логистични услуги и др.

- Провеждане на политика във връзка с преминаващите през Бългрария пет трансевропейски транспортни коридора, която да съдейства и участва в изграждането на мрежа от логистични центрове с цел намиране на оптимални транспортни схеми и оказването на подходящи комплексни услуги при движението на материалните потоци през тях. По този начин се допринася за развитие на интеграционния процес както на общоевропейско, така и на регионално равнище. Такъв е примерът с Черноморския регион по отношение на транспортния коридор ТРАСЕКА.[22]

- Осъществяване на активна политика за реализиране на инвестиционни проекти за комплексно развитие на транспортната инфраструктура на страната, което да допринесе за по-безпроблемното и съответно по-бързото движение на стоковите потоци. Това се изразява в подобряване на пътищата и подходите към граничните пунктове, увеличаване на тяхната пропускателна способност за всички видове транспорт – шосеен, железопътен, воден. В този контекст важно значение има провеждането на политика за приоритетно развитие на комбинирания транспорт в различните му форми. Той е в основата на създаването на съвременен модел на логистична инфраструктура и важен фактор за привличане на транзитния поток от стоки през територията на България.

- Подпомагане изграждането на локални логистични центрове чрез осигуряване на подходящи терени с изградена инфраструктура (пътища, водоснабдяване, газо- и електрификация), които качествено да обслужват движението на материалните потоци на фирмите на местно и национално равнище. Целесъобразно е това да става в близост до интермодални транспортни терминали (главно комбинация между воден, железопътен, въздушен и контейнерен транспорт), където интензивността на стоковите потоци е по-голяма.

[22] В това отношение вече се правят първи стъпки. Междуправителствената комисия ТРАСЕКА взе решение да инвестира през 2006 г. 5.5 млн. EUR за изграждане на логистични центрове във всяка една от страните на този транснационален транспортен коридор, свързващ Азия през Кавказ с Европа. Това стана на заключителното заседание на Петата среща на транспортните министри на страните, участващи в ТРАСЕКА, на 3.05.2006 г. Важна част от този коридор е България - пристанище Варна (http://www.comfort.bg/bg/public/news_1729_253.html-28k).

- Създаване на необходимата законова и нормативна основа за регулиране процеса на изграждане и ефективно функциониране на различните видове логистични центрове у нас. За тази цел е необходимо хармонизирането на съответното законодателство от гледна точка на логистиката във взаимодействие с браншови организации (спедиторски, логистични и др.), като се отчита развитието на сектора за логистични услуги и необходимостта от неговото инфраструктурно осигуряване.

За изпълнението на посочените действия е целесъобразно да се създаде държавна междуведомствена институция (съвет, комисия), която да осъществява координиращи функции между отделните заинтересувани министерства (Министерство на транспорта и съобщенията, Министерство на регионалното развитие и благоустройството, Министерството на финансите) и в сътрудничество с отделни неправителствени (браншови) организации да работи за усъвършенстване на законово-нормативната база за изграждане и ефективното функциониране на съответните обекти на логистичната инфраструктура на страната.

РЕГИОНАЛНО РАЗВИТИЕ И РЕГИОНАЛНА ПОЛИТИКА

***Борис Колев*[1]**
***Атанас Атанасов*[2]**

1. **Интеграционните процеси и регионалните различия. Изоставащи региони в България. Изоставащи гранични райони**

През последните 10 години стартира наново процесът на планиране и на тази основа разработване на основите на регионалната политика и регионалното развитие в страната като неотменим фактор за ускорено социално-икономическо развитие, подобряване на жизненото равнище и качеството на живот на населението. Процесът започна с разработването и приемането на първия Закон за регионално развитие (ЗРР), публикуван в ДВ, бр.26 от 1999 г. На основата на ЗРР в изключително кратки срокове бяха разработени:

- Национален план за регионално развитие;
- областни планове за развитие;
- общински стратегии за развитие.

Успоредно с тези документи, без да е регламентирано в ЗРР, беше разработен Национален план за икономическо развитие и Регионална оперативна програма за регионарно развитие.

При работата по тези документи се разбра от изпълнителната и законодателната власт, както и от органите за местно самоуправление, че има редица обективни и субективни трудности:

- липса на достоверна информация за това, какво е станало и става в българската икономика, в т.ч. и в териториален разрез;
- много високи нива на безработица и интензивни процеси на емиграция;

[1] Ст.н.с. д-р Борис Колев работи в Института по география на Българската академия на науките.
[2] Ст.н.с. д-р Атанас Атанасов работи в Института по география на Българската академия на науките.

- липса на заинтересуваност в частния бизнес за въвеждане на относителен ред в икономиката;

- съперничество между отделните ведомства "кой да води бащина дружина" в областта на регионалната политика и регионалното развитие (Министерството на финансите, Министерството на регионалното развитие и благоустройството, Министерството на икономиката, Министерството на транспорта, Министерството на земеделието и горите, Министерството на околната среда и водите и т.н.).

- неизясненост относно предмета на Националния план за икономическо развитие и Националния план за регионално развитие;

- схващането в общините, че проблемите на икономиката не са на дневен ред в тях.

Разработването на посочените програмни документи се осъществяваше без съответните методически указания, вследствие на което обобщаването на по-високото териториално равнище ставаше невъзможно.

Големите несъответствия между ЗРР и нормативните документи на ЕС в областта на регионалната политика и регионалното развитие наложиха разработването на нов Закон за регионално развитие. Той беше приет от Народното събрание през февруари 2004 г. С новият закон се направи сериозна стъпка към унифициране на българските документи с тези на ЕС с оглед на приемането на България в ЕС. В същото време повечето от посочените проблеми в стария ЗРР остават и в новия, а част от тях дори са допълнително задълбочени.

Стратегическото планиране на регионалното развитие, както и планирането и програмирането на регионалното развитие в новия ЗРР са в пълно съответствие с Директивите на ЕС, което е изключително важно във връзка с интеграцията ни в областта на регионалната политика и развитие.

Големият проблем е отново в управлението на регионалното развитие. Като най-слабо звено се очертават предвидените в закона дирекции за техническо съдействие, координация и управление на регионалните програми и планове, които и до този момент не са изградени. Текста на чл. 24, ал.2 за устройството и дейността на дирекциите, както и процедурите за назначаване на сътрудници в тях, е изключително усложнен. Липсата на тези дирекции е много сериозна пречка за нормалното функциониране на цялостния процес на развитие на регионалната политика, планиране, програмиране и реализация на регионалното развитие. Забавянето на изграждането и попълването на тези дирекции с качествени експерти ще доведе до сериозни трудности в диалога с ЕС както по отношение на обосновките за необходимите финансови средства, така и във връзка с усвояването им.

Допълнителни проблеми създават неяснотите на взаимоотношенията и взаимодействията между Министерството на регионалното развитие и благоустройството (МРРБ), областните управители и общините. Без да е записано в закона, методическото ръководство на регионалното развитие за областите е на МРРБ, а оперативно те са подчинени на министъра на държавната администрация. Още по-сложни са взаимоотношенията с общините. Независимо че в закона никъде не се споменава, методическото ръководство при разработването на общинските планове за развитие е на МРРБ, а изпълнението им, както и неговите срокове е доброволно. В същото време законът не внася яснота за това на кого се представя общинският план за развитие, след като се приеме, как се процедира и в крайна сметка - какъв е смисълът от тези разработки за общините..

2. **Регионалната политика на България за периода 2007 – 2013 г.**

В изпълнение на ЗРР през 2004 и 2005 г. от МРРБ стартираха предвидените от закона стратегии и планове, но по различни причини настъпи срив в технологията и сроковете на разработване. Регионалните планове за развитие са изготвени без отчитането на областните стратегии и общинските планове за развитие, което е много сериозна индикация във връзка с присъединяването на България към ЕС и успешното планиране и усвояване на средствата от Съюза през периода 2007-2013 г. Опитът показва, че без сериозни координиращи действия от страна на законодателя и изпълнителната власт, без регламентиране на ясни правила във взаимоотношенията между участниците в процеса на разработване на стратегиите, плановете и програмирането на различните териториални равнища в България няма да има успешно регионално развитие. Този управленски проблем, едновременно с липсата на административен капацитет, който геометрично нараства по посока на по-ниските териториални равнища – областите и особено средните и малките общини, ще бъде "тясното" място на регионалното развитие за периода. Очертаните основни проблеми, заедно с още редица по-маловажни очевидно налагат подобряване на действащия ЗРР, основно в неговите части за управление и координация.

3. **Регионалните различия и политиката за тяхното преодоляване**

Проблемът с регионалните различия е стандартен за страните от ЕС и философията на структурния фонд "Регионално развитие" е подпомагане на изостаналите и слаборазвитите региони (Европа на регионите). За България този проблем също не е нов. Преди 1989 г. бяха правени специални разработки за Северозападна България (сегашния Северозападен район за планиране), Странджа – Сакар, планинските райони и др. Формирането на подобни райони както в другите страни, така и в България е продължителен процес. За неговото преодоляване се изисква политическа воля, финансови ресурси и качествена работна ръка. Докато в Европа обаче подходът е да се толерират изостаналите и слаборазвити региони за сметка на богатите високоразвити региони, то в България копирането на този подход е неприложимо, защото всички райони за планиране са еднакво зле, с незначителни различия помежду им. Изключение прави София, която е част от Югозападния район за планиране. Ето защо

стратегията за бъдещото ускорено развитие на регионите в България на този етап все още не е ясна. Дилемата е дали да се подпомагат сравнително по-развитите райони с оглед постигане на динамично развитие и чрез тях - изостаналите райони, или да се подпомагат изостаналите райони, както е в ЕС. В края на краищата всички български региони, цялата страна, съгласно критериите на ЕС са изостанали. Целесъобразен е вариантът през периода 2007 – 2013 г. приоритет да имат регионите, в които инвестициите ще доведат до най-бърз растеж.

4. Териториалните различия вътре в районите за планиране и в областите

Проблемът "център – периферия" също е стандартен за всички държави. Той е стандартен и за нашата страна. Лошото в случая за България е, че с изключение на София всички останали центрове – големите градове като Пловдив, Варна, Бургас, Русе и др., също изпитват сериозни затруднения в своето развитие и са "свили" значително полетата си на организиращо въздействие върху прилежащата територия (ежедневни трудови и културно-битови пътувания), а в някои случаи тези полета на практика са изчезнали. Тук отново възниква проблемът за приоритетите – къде предимно да се инвестира на този етап – в центъра или в периферията. Регламентираните в ЗРР райони за целенасочено въздействие на практика имат за задача да решават точно този кръг от проблеми.`В чл. 7, ал. 2 се декларира, че те са териториалната основа за провеждането на държавната политика за регионално развитие, но никъде директно не е посочено как точно ще става това, след като районите за целенасочено въздействие са 6 на брой и обхващат цялата гама от центъра до периферията. Никъде директно не е указано как точно да се провежда държавната политика, когато на територията на един район за планиране, на една област има различни видове райони за целенасочено въздействие, а има и територии, които не попадат в тези райони. По какво и как държавната политика се различава от общинската, когато например една община е в даден район за целенасочено въздействие. Този проблем е изключително важен и той трябва да намери своето решение в съответни изменения и допълнения на ЗРР. Може би ще бъде по-целесъобразно на този етап да се откажем от районите за целенасочено въздействие, а да насочим вниманието си към проблема "център – периферия" и да акцентираме върху разработването на комплексни планове за устройство и развитие на т.нар. неформални региони – Черноморско крайбрежие, Дунавско крайбрежие, планински и полупланински райони, селски райони и гранични райони. Това ще даде възможност за формиране на национална политика за устройство и развитие, на основата на която да се реализира ускореното социално-икономическо развитие през следващия планов период и до 2020 г.

5. Регионално и трансгранично сътрудничество

Този тип сътрудничество отваря нашето географско пространство и икономика към външния свят. Ограниченият вътрешен пазар също налага интензифициране и оптимизиране на такова сътрудничество. С оглед на това е необходимо да се предприемат следните стъпки:

- Създаване на Национална стратегия за развитие и подържане на националния инфраструктурен потенциал, която да включва всички виждания, проекти и планове за ново строителство и модернизация на съществуващите основни линейни инфраструктурни системи (пътища, ж.п.линии, тръбопроводи, електропреносна мрежа, пристанища и летища) с оглед тяхното безпроблемно свързване със съответни-те инфраструктурни системи на страните от ЕС, както и с тези на съседните на България държави-нечленки на Съюза.

- Продължаване на усилията, свързани с модернизацията на съществуващите и договаряне на нови ГКПП.

- По-ефикасно развитие на съществуващите и формиране на нови "еврорегиони" за трансгранично сътрудничество. Тук основно бариерно препятствие е обстоятелството, че в такива форми в доста случаи се обединяват териториални единици от двете страни на границите с почти еднакво неразвит стопански и инфраструктурен потенциал. В това отношение трябва да се стимулират приоритетно само такива административно-териториални единици, които разполагат с по-значителен демографски, икономически и инфраструктурен потенциал.

- Създаване на необходимата правна и друга уредба с оглед приемането от ЕС на нормативното регламентиране на свободно движение на хора през граница в районите до 30 км. С приемането на България в ЕС тя става външна граница и трябва да бъде подготвена за такова движение на граждани от страни-нечленки на Съюза.

- ускоряване на подготовката за извършване на всички видове граничен контрол само от едната страна на държавните граници.

6. Оси на икономическо развитие

Като се има предвид географската конфигурация на територията на България и се отчете наличието на развити в стопанско и инфраструктурно отношение ядра (общини), върху нея биха могли да се очертаят няколко оси на икономическо развитие, които те формират. Обективно такива развити почти по паралела основни оси на икономическо развитие са:

- Дунавска, съставена от ядрата Видин, Лом, Оряхово-Козлодуй, Никопол, Свищов, Русе и Силистра. Очевидно в нея ще се включи и Белене, ако се построи новата АЕЦ;

- Севернобългарска, включваща Монтана, Враца - Мездра, Червен бряг, Плевен, Севлиево - Габрово, Велико Търново, Търговище, Шумен и Варна;

- Подбалканска, започваща от София и обхващаща Челопеч, Пирдоп, Сопот, Казанлък, Сливен, Карнобат и Бургас;

- Южнобългарска, също с начало Перник със следните съставящи я основни ядра: София, Елин Пелин, Ихтиман, Костенец, Септември, Пазарджик, Пловдив, Чирпан, Стара Загора, Раднево, Нова Загора, Ямбол и Бургас. При Пловдив от нея може да се определи нейно разклонение, включващо Първомай, Димитровград, Хасково и Свиленград.

Поради нейното разположение и като ядро с най-висок стопански, инфраструктурен и т.н. потенциал на страната някои от посочените оси логично започват от София, поради което тя се повтаря като техен структурен елемент.

Освен тези основни, почти успоредно простиращи се една спрямо друга оси, инфраструктурно и териториално са оформени и други, свързващи посочените основни (главни) оси на икономическо развитие, които могат да се определят като вторични, или оси от втори ранг по отношение на потенциала на съставящите ги ядра. Като такива вторични оси, простиращи се меридионално, могат да се посочат:

- Струмска , започваща от София и обхващаща Перник, Кюстендил, Бобов дол, Дупница, Благовград, Сандански, Петрич;

- Местенска, съставена от Разлог, Банско, Гоце Делчев, Хаджи Димово;

- Среднородопска, съставена от Асеновград, Лъки, Чепеларе и Смолян;

- Дунавско-Добруджанска, започваща от Русе и съставена от Разград, Каолиново, Добрич и Балчик.

7. Трансевропейски транспортни коридори. Трудности при осъществяването на съвместните инфраструктурни промени

С най-голямо значение за страната са коридори № 8 и № 4. Първият от тях ще окаже стимулиращо въздействие върху икономиките на трите страни (България, Македония и Албания), през които преминава, тъй като ги свързва с богатите на енергоресурси Каспийски и Средноазиатски региони. България трябва да положи допълнителни усилия за ускоряване на дейностите по проектиране и осигуряване на финансиране, вкл. относно реализацията на наблюдавания от Европейската комисия проект ”Транзитни пътища IV”. Коридор № 4 пресича меридионално нашата страна и осигурява връзка на север с Румъния, Централна и Северна Европа и на юг с Гърция. Във връзка с това е важно да се ускорят работите по проектирането и строителството на моста при Видин-Калафат. Сред основните проблеми могат да се посочат:

- все още няма сключени договори по проекта ”Транзитни пътища IV”, обхващащ 10 лота, от които с най-голямо значение е лот № 3 (София-Калотина);

- ускоряване на рехабилитацията, както и осъществяване на ново

строителство на основни трасета от националната пътна мрежа и усъвършенстване на ж.п., пристанищна и летищна инфраструктура;

- предприемане на действия, недопускащи изолиране на страната в транспортно отношение.

Вече са налице такива тенденции чрез магистралата "Виа Егнатия" в Гърция; подписването на съвместен документ между Италия, Словения, Хърватия и Унгария относно коридор № 5, свързващ Венеция, Триест, Любляна и Будапеща с Украйна; подготовката за още едно северно трасе - Констанца-Букурещ-Белград-Любляна-Триест. По същия начин стои и въпросът с диагоналния път от Централна Европа през Белград и София за Истанбул. Вероятността основната част от трафика по него да се пренасочи на юг към Скопие и Солун и оттам да се влее във "Виа Егнатия" е много голяма. Ако се допусне пълното реализиране на споменатите трасета, България ще бъде в значителна степен изолирана, което естествено ще се отрази отрицателно на националната ни икономика. Независимо от протичащите интеграционни процеси всяка страна, вкл. и нашата, е длъжна да отстоява интересите си по отношение на проектирането и реализацията на трансевропейските транспортни коридори.

8. Регионалната политика и проблемите в устройството на територията

Регионалното развитие и устройството на територията са двете страни на един и същи процес. Докато регионалното развитие лансира целите, приоритетите и мерките в развитието на различните териториални нива в страната, то устройството съгласно Закона за устройство на територията трябва да регламентира къде и как точно да става това развитие.

Черноморско крайбрежие. То е една от най-динамично развиващите се структури на националното пространство. От гледна точка на ускореното развитие на страната това е изключително важен стратегически район. Обхваща 12% от територията и 12% от населението на България. Черноморието участва с 13.5% от промишлените, 4.9% от селскостопанските и 80% от туристическите активи на България. Икономическата плътност на територията е висока. Размерът на показателя приходи в материалното производство на 1 км^2 е 1.5 пъти по-висок от средния за страната, а за промишлеността 1.7 пъти. Постепенното застрояване на бреговата ивица, превръщането на големите курортни комплекси на практика в градове, унищожаване на курортно-туристическия потенциал, острият недостиг от допълнителна инфраструктура вследствие на новото строителство, влошаването на качествата на природната среда, която е основният мотив на чужденците за летуване в България, са процесите, протичащи по морето. Съществува реална опасност въпреки големите инвестиции в един момент да започне отлив на туристи от нашето Черноморие, което ще доведе до негативни последици както за района, така и за страната. Успоредно с посочените, съществуват и редица други проблеми, свързани с крайбрежието, което налага час по-скоро да се разработи специална стратегия за управление на процесите на развитие и устройство на Черноморието. Част от тях са във връзка с кризисните ситуации в природната

среда – свлачища, абразия, наводнения, поледици, организиране на добив на полезни изкопаеми, разширения на съществуващи пристанища, строителство на нови, особено на яхтени. Съществуват проблеми и по отношение на някои дейности, пряко свързани с морето и брега, като курортното строителство – хотели, заведения, развлекателни центрове, спортни бази, строителство на производствени сгради, складови бази и редица други, свързани с функциите на територията край морето. От 1990 г. стартира разработването на Закон за Черноморското крайбрежие, който след вече 6 редакции през годините по същество се опитва да върви след събитията и вероятно ще се приеме, когато вече няма какво да регулира.

Дунавско крайбрежие. Районът обхваща 14% от територията и 14% от населението на България. Реализираните приходи от дейности в материалното производство са 8.3% от общите за страната, а за промишлеността 10.2%. Икономическата плътност на 1 км^2 и на човек от населението са съответно 62.2 и 63.9%. В отраслов разрез се наблюдава развитие на всички подотрасли на промишлеността. Структуроопределящи производства са електроенергия и топлоенергия, машиностроене, химическа и нефтопреработваща промишленост. По програмата за трансгранично сътрудничество "България и Румъния" са набелязани мероприятия за развитие, но те не са свързани в достатъчна степен с големия потенциал на района за ускорено развитие и привличане на чуждестранни капитали в областта на транспорта, енергетиката, индустрията и селското стопанство. Не са осъществени никакви устройствени разработки. Периодично дунавското крайбрежие привлича вниманието с активизирани свлачища, опасност от наводнения и дилемата ще се строи или не АЕЦ „Белене". Този стратегически ресурс на България е просто изоставен на произвола на съдбата.

Планински райони. Обхващат 60% от националната територия и 41% от населението. На тези райони се падат 10.1% от приходите в материалното производство и 5.5% от промишлеността за страната. Поради своята специфика територията се характеризира с ниска степен на икономическа плътност. Съсредоточените фондове в материалното производство на 1 км^2 са три пъти по-ниски от средното за страната и под 50% от средния размер на човек от населението. Преобладаващата част от планинските райони са формирани като изостанали, слаборазвити, с висока степен на депопулация. Повечето от тях са с липсваща или недоразвита инфраструктура, с изоставени селскостопански земи, обезлюдени населени места и ниско качество на живота.

Равнинни райони. Обхващат около 40% от територията и 59% от населението на България. Тези райони се характеризират с по-висока икономическа плътност от средното за страната. Концентрацията на фондове на 1 км^2 и на човек от населението е 1.3 по висока от средната за материалното производство и 1.1 пъти за промишлеността. Приблизително така стоят нещата и с реализираните приходи на 1 км^2. В тези райони се осъществяват три основни функции: селскостопанска, урбанизираща (разрастване на населените места) и инфраструктурна (разрастване на транспортната, енергийната, ВиК и съобщителната системи). Те се очертават като един от центровете на България

за ускорено развитие.

Гранични райони. Обхващат 4% от националната територия. На тях се падат 4.8% от приходите на материалното производство, реализирани у нас, и 5.5% от тези на промишлеността. Делът на изградените дълготрайни материални активи е около 5% от тези за страната. Икономическата плътност е изключително ниска. Приходите в материалното производство на 1 км^2 са едва 21.3% от средното за страната, а на човек от населението – 40.2%. Ефективността на производството в тези райони е над 2 пъти по-ниска от средното за страната. В преобладаващата част на граничните райони вече се чувства процесът на промяна в политико-географското положение (строителство на нови ГКПП), но това далеч не е достатъчно за ускорено развитие.

Посочените проблеми недвусмислено показват, че българският законодател, изпълнителната централна власт, областното и общинските нива работят на парче, без така необходимата координация по време и място, нещото, което е в основата на регионалната политика и устройството на територията и на ускореното социално-икономическо развитие. В правителството регионалното развитие и устройството на територията се възприемат като секторна дейност на МРРБ, а не като интегрална дейност с почти всички министерства, участващи в нея. Докато отделните министерства не излязат с ясни нормативни документи от своя тясно ведомствен подход и не се легитимира интегралният подход в регионалното развитие, не можем да очакваме ускорено развитие, повишаване на жизнения стандарт и на качеството на живота на населението, преодоляване на проблема “център – периферия”, опазване на природната среда и ландшафтите на страната.

РЕГИОНАЛНА СТРАТЕГИЯ ЗА ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

***Стоян Тотев*[1]**

Въведение

Кое регионално развитие може да се нарече балансирано

Стремежът на всяка регионална политика (регионална стратегия за икономическо развитие) е в търсенето на балансирано регионално развитие, при което, от една страна, регионалните икономически различия могат да играят положителна роля, доколкото различията винаги са стимул за развитие, а от друга, не пораждат остри социално-икономически проблеми в регионален аспект. Поддържането на този баланс на определено регионално равнище е възможно единствено при съобразяване на националната икономическата политика с регионалната специфика.

Необходимо ли е да има регионална икономическа стратегия, да се провежда регионална политика?

Много често се поставя въпросът необходимо ли е да има регионална стратегия, да се провежда целенасочена регионална политика след като неокласическата теория предполага постигането на регионална ”саморегулация” като резултат от действието на пазарните механизми. Регионалният анализ показва обаче, че основното заключение, което може да се направи, е, че либералният (Шумпетеров) път на развитие, при който се приема, че ще се постигне регионално реструктуриране посредством "съзидателна деструкция", т.е. само посредством освобождаването на силите на конкуренцията и интернационализацията на икономическите взаимоотношения, поне в краткосрочна и средносрочна перспектива води до сериозни негативни резултати и неблагоприятно регионално развитие. Това извежда необходимостта от регионален подход при провеждането на всяка икономическа политика.

Интеграционните процеси и промените в регионалните различия в България

Наблюдаваните интеграционните процеси ще допринесат за значителното нарастване на регионалните различия в краткосрочна и средносрочна

[1] *Ст.н.с. д-р Стоян Тотев работи в Икономическия институт на Българската академия на науките.*

перспектива. Районите, които са с по-висока степен на урбанизация, ще подобряват своето равнище спрямо средното за страната, докато периферните слабо населени региони ще влошават своя статус. Очакванията са, че в България икономическото развитие и процесът на преструктуриране ще доведат до такова нарастване на регионалните различия, че от една страна, те ще бъдат относително високи за стандартите на ЕС, а от друга, имайки предвид общото икономическо развитие на страната, ще формират значителни социално-икономически проблеми в регионален аспект.

Регионалната политика като част от икономическата политика на ЕС

Необходимостта от диференцирана регионална политика отдавна е "идентифицирана" в рамките на ЕС и това е причината за изискването за ясно изразен регионален подход при използването на Структурните и Кохезионния фондове за регионално развитие. Присъединяването на България ЕС ще бъде свързано и с извеждането на водещата роля на регионалната политика и нейното реализиране в прилагането на структурните политики, тъй като тя задава методологията за въздействие върху пространственото развитие в рамките на Съюза.

Какво е разбирането за допустими различия между регионите според регионалната политика на ЕС

Основно изискване на ЕС по отношение на районите за планиране (NUTS II) както за страните-членки, така и за тези в процес на присъединяване е различията в рамките на една държава да не създават социално-икономически проблеми. Това са проблемите, свързани преди всичко с пазара на труда и по-специално с безработицата и външната емиграция, породена от регионалните неравенства в доходите.

Работещи и ефективни ли са Регионалният план и регионалните програми за икономическо развитие на България

В сега съществуващите програмни документи – „Национална стратегия за регионално развитие на Реплика България за периода 2005-2015 г.", „Оперативна програма 'регионално развитие' 2007 – 2013", както и в различните регионални програмни документи, липсват ясно изведени регионални показатели (индикатори) и равнища, които да показват към какво са насочени те. Наред с това в тези програмни документи не е посочена необходимата ресурсна осигуреност за постигането на поставените в тях задачи, липсва връзка с националния бюджет и насочването на инвестиции, както и мониторинг за изпълнението на тези планове в краткосрочен и средносрочен период. Липсва и конкретното дефиниране на равнището, на което ще се осъществява процесът на регионално програмиране, институциите и законовата регламентация на дейността им. Няма изяснена ангажираност на другите секторни политики с проблемите на регионалното развитие, особено за подкрепа и стимулиране на изостаналите райони, както и за икономическо регионално преструктуриране. Стратегическият въпрос за формирането на адекватна отраслова структура в

регионален аспект на практика не се поставя.[2]

Ако може да се говори за провеждането на някаква реална регионална политика в България, то тя се свежда предимно до това да се тушират различията по отношение на безработицата, за да не възникват социални проблеми. Ефективна регионална политика обаче би била тази, която не е насочена преди всичко да смекчава последствията от дадено негативно икономическо развитие, а която отстранява причините, предизвикващи това развитие.

Фактът, че в България се наблюдава нежелано увеличаване на различията в регионалните характеристики говори, че поне засега пазарните сили са по-силни от резултатите, постигани при провеждането на досегашната национална регионална политика.[3]

Какви би трябвало да са първите стъпки, за да може да се стигне до работеща регионална политика с необходимата обоснованост и конкретизация

Основен принцип на регионалната политика е тя да е изцяло съобразена със спецификата на развитие на съответния регион. Регионалната политика би трябвало да си поставя постижими цели, с конкретен хоризонт във времето. Необходимо е да се подчертае, че желаното невинаги означава и възможно, с други думи, при изграждането на регионална стратегия няма място за прокарване на популистки идеи, несъобразени с икономическия потенциал на регионите.

Основна цел в краткосрочна перспектива би трябвало да бъде смекчаване или поне задържане на сегашното равнище на сравнително големите регионални различия, а оттук и намаляване на нежеланата емиграция от изоставащите региони. Това изисква ясна и целенасочена политика, съобразена с действителния потенциал и сравнителните предимства на отделните райони, която визира начините на постигане на така поставените цели. Регионалната стратегия предполага и съобразяването с възможностите за финансово осигуряване на едно или друго развитие, което се поставя като цел, както и познаване на въздействието на интеграционните процеси върху регионалните промени (в т.ч. и тези в по-далечна перспектива).

В отговор на допълнителните изисквания на ЕС към регионалната политика на

[2] В програмите за икономическо развитите се посочва необходимостта от разработване на секторни стратегии в определени области на народното стопанство, без обаче за това да има ясна мотивировка за това. Същевременно регионалният подход при определянето на секторните стратегии на практика не се базира на сравнителните предимства, спецификата и потенциала на конкретния регион, а отговаря на едно общо виждане за насоките на развитие въобще.

[3] Разбирането за регионална политика в администрацията (въобще не може да се говори за стратегия) се свързва с това да се изпълнят, ако трябва и напълно формално, изискванията на Европейската комисия, за да не се изпуснат европейските фондове за регионалното развитие. При тези обстоятелства България получава само част от възможния обем фондове, предвидени за подпомагане на регионалното развитие, но и това, което се получава, не се използва целесъобразно.

България е необходимо разработването на алтернативни мерки. Това обуславя нуждата от подготовка на съответните органи за специфични дейности като:

- определяне влиянието на трансевропейските мрежи върху развитието на националните регионални потенциали с оглед поставянето на допълнителни изисквания при формулирането на регионалната политика;

- анализи за чувствителността на отделните райони по отношение прилагането на политиките на ЕС;

- търсене на възможности за засилване на ендогенните потенциали на растеж в периферните райони, които са повлияни в най-голяма степен от присъединяването към ЕС.

Анализ на регионалните макропоказатели

Взаимосвързаност на показателите, определящи равнището на регионално икономическо развитие

Развитата инфраструктура, голямата гъстота на населението, съществуването на урбанизирани центрове, икономическата активност и брутният вътрешен продукт (БВП) на човек от населението са показатели, които са положително взаимосвързани. Това важи особено за страните от Югоизточна Европа. Столиците и силно урбанизираните региони (като правило тези, които не са периферни) привличат по-голямата част от икономическата активност и това е в съответствие с новата икономико-географска теория.

Регионалният анализ за България потвърждава тези закономерности от типа ”център-периферия”, като извежда като основен фактор, определящ различията в регионалните социално-икономическите характеристики степента на урбанизираност на регионите. Наблюдава се ниско равнище на БВП на човек от населението и на преките чуждестранни инвестиции като абсолютен обем към регионите с ниска гъстота на населението и като следствие от това - отрицателен механичен прираст и засилване на остаряването на населението в тях. Тези процеси водят като правило и до по-ниска гъстота на малките и средните предприятия и особено на тези с висока ефективност, от което произтичат трудности при развитие на икономиката, по-нататъшен спад и нарастващи регионални различия. Така се стига до “порочния кръг” ниска БВП и преки чуждестранни инвестиции като абсолютен обем към областите с ниска гъстота на населението, а оттук и характерния за тях отрицателен механичен прираст и засилване на остаряването на населението. В светлината на казаното успехът на регионалната стратегия може да се оценява по това до каква степен тя въздейства на нежеланите миграционни процеси.

Изоставащи региони

Някои региони ще успеят да се адаптират към новите икономически условия по-

добре - това ще са преди всичко централните райони с по-висока степен на урбанизация, а други няма да имат такъв успех - такива ще са предимно граничните периферни райони. Ето защо се очаква ролята и значението на трансграничните отношения в България да нараснат с течение на времето в сравнение с ролята, които тези отношения ще играят при страните от Централна Европа.

Изоставащи гранични региони

Сухоземните граничните райони на България са тези, които в една или друга степен предполагат целенасочена икономическа политика за преодоляване на регионалните различия. От особена важност за тях е степента на икономическо развитие на съседния граничен регион на другата държава. Регион, който е периферен по отношение на метрополията, но граничи със силно развит икономически регион на друга държава, може да придобие някои характеристики, типични за централните региони. В това отношение може да се очаква граничните региони с Гърция да продължат да преодоляват изоставането си, като критични региони ще останат тези, граничещи с бившата Югославска република Македония (БЮРМ) и Република Сърбия.

Районите за планиране като обект на регионалната стратегия

Цялостното негативно социално-икономическо развитие на Северозападния район за планиране извежда необходимостта от взимането на неотложни регионални мерки като резултат от целенасочена регионална политика за неговото подпомагане. Без провеждането на такава политика може да се очаква критично задълбочаване на различията.

При останалите райони за планиране необходимостта от осъществяването на регионална стратегия за развитие е обусловена в по-голяма или по-малка степен от преодоляването на различията между областите и общините в региона.

Необходимост от провеждане на диференцирана регионална икономическа политика има преди всичко при Южен централен район, където се наблюдават големи различия по области и общини по отношение на социално-икономическите характеристики. Североизточен и Югоизточен район също предполагат провеждането на подобна вътрешнорайонна диференцирана политика, но тя не е така остро обусловена, както например при Южния централен район. Северен централен и Югозападен район в най-малка степен предполагат подобна диференцирана политика.

Регионална секторна специализация

“Правилната” специализация е голямо предимство в случай, че търсенето, което не е конюнктурно, нараства в съответната област, но е и “капан” за регионалната икономика, когато развитието по отношение на конкурентоспособността и външните пазари не е в полза на избраната

специализация. Пример за това е Гърция – отварянето на икономиката й към съседните страни беше стимулиращо за нея, но специализацията на граничните й региони в трудоемките отрасли (например шивашката промишленост) доведе до неконкурентоспособността им пред условията, които предоставят България, БЮРМ и Албания, респ. до сериозни проблеми с пазара на труда в тези региони.

Специализирането на граничните региони в трудоемки отрасли на леката промишленост е едно решение за момента при тези изостанали райони, но в близкото бъдеще неминуемо ще създаде проблеми, сходни на тези в Гърция.

Регионалната стратегия трябва да е насочена към постигането на възможно по-висока диверсификация на икономическите дейности в тези райони. Диверсификацията на икономическата активност представлява и застраховане към променящата се икономическа среда, което дава възможност на регионите с по-разнообразна активност по-бързо да се адаптират към променящите се условия. Това позволява и бърза бъдеща специализация, тъй като е трудно да се стартира развитие, ако в дадена област липсва съответната икономическа база. С други думи, по-голямата диверсификация дава по-голяма гъвкавост и адаптивност на регионите да отговорят на предизвикателствата на пазара.

Същевременно трябва да се подчертае, че специализацията в отрасли, в които не се очаква промяна на сравнителните предимства, може да има дългосрочен положителен икономически ефект. Към тях обаче не могат да се причислят повечето от трудоемките отрасли на леката промишленост, при които в последно време се наблюдава силна специализация в някои региони. Развитието на хранително-вкусовата промишленост е една възможна специализация, която със сигурност избягва рисковете, криещи специализациите в текстилна, шивашка и обувна промишленост Тука трябва да се отбележи, че именно в областта на хранително-вкусовата промишленост лесно могат да се стартират различни форми на развитие на трансграничното сътрудничество.

Регионално и трансгранично сътрудничество

Ролята на регионалното и трансграничното сътрудничество

Анализът показва, че поради географското си разположение (отдалеченост от икономически център на Европа) България и съседните й страни трябва да отдават по-голямо внимание на вътрешнобалканските (югоизточноевропейските) регионални икономически отношения, които могат да генерират условия за благоприятно икономическо развитие на страните в региона.

Трансграничното икономическо сътрудничество може да смекчи като цяло негативните тенденции в изменението на икономическите показатели за граничните райони и да доведе до положителни процеси, но в краткосрочна и средносрочна перспектива икономически "чудеса" не бива да се очакват. Полагането на основите и развитието на това сътрудничество обаче в по-далечна перспектива ще се окаже пътят към решаване на икономическите

проблеми на тези райони - това е икономическа политика, която е прието да се смята за оптимална по отношение на изоставащите гранични региони. Затова може да се твърди, че развитието на трансграничното сътрудничество е ключът за бъдещия икономически успех на страните от Югоизточна Европа, които са малки и ситуирани в периферията на континента.

Състояние на икономическите взаимоотношения между страните от Югоизточна Европа

Съществуващата необвързаност на инфраструктурите между граничните райони на България с останалите съседни страни представлява реална бариера за икономическата активност. Границите не позволяват на икономическите оси на развитие свободно да се свързват отвъд граничните линии.

Липсата на инфраструктура и на нормални икономически взаимоотношения между страните от Югоизточна Европа е довела и до допълнителен ефект за изолиране на граничните райони, изразяващ се в липсата на зони с висока гъстота на населението от двете страни на границата, нещо, което не е характерно за страните от ЕС.

Изграждане на съвместни инфраструктури в контекста на трансевропейските транспортни мрежи

От изложеното произтича и основното изискване като предпоставка за развитие на трансграничните връзки - провеждане на регионална политика, насочена, на първо място, към изграждането на инфраструктура, позволяваща свързването на осите на развитието на страните от Югоизточна Европа.

Бъдещите междурегионални отношения (между страните от Югоизточна Европа) и свързването на осите на икономическо развитие зависят до голяма степен от желанието на тези страни да подпомагат регионалното кооперирание и интегриране, както и от намаляването и премахването на бариерите за трансгранични взаимоотношения.

Желателно е икономическата политика, която трябва да се провежда по отношение на трансграничното сътрудничество, да се осъществява на три равнища – национално, регионално и международно. Националните правителства са до по-голяма степен отговорни за условията в техните страни. В същото време държавите от Югоизточна Европа имат общи проблеми, които могат по-лесно да се решат с общи усилия. Накрая, от съществено значение за успешното насърчаване на регионалното сътрудничество и трансграничните отношения е подкрепата на международните организации.

Оси на икономическо развитие

Съществуващите оси на развитие за България като развита транспортна и комуникационна инфраструктура са София - Варна, Русе и Бургас - оси на развитие, които са се формирали в резултат от установените по-рано

икономически отношения със страните от бившия Съветски съюз. Новите икономически дадености и развитието на взаимоотношенията ни със страните от ЕС предполагат образуване и на други оси на развитие в посока към Западна Европа като очертаващ се основен търговски партньор на България.

Такива оси на развитие за нашата страна се очаква да се формират по линията София-Солун -- с посока по нататък към Атина, и най-вече София-Ниш-Белград и по нататък Будапеща на север и Загреб на запад. Продължение на тази ос на развитие в обратната посока е София-Истанбул по посока към Близкия изток.

Друга икономическа ос с особено позитивна перспектива и потенциал за развитие може да се открие с изграждането на втори мост при Видин, което ще има важен многостранен положителен ефект. Тук трябва да се отбележи, че новооформящата се ос за икономическо развитие Солун – София ще намери продължение през Видин за Румъния към Будапеща и Централна Европа.

Необходимите икономически предпоставки за бързото развитие на тези нови оси са налице, но тяхното осъществяване ще зависи не само от икономическото, а и от политическото сътрудничество на страните от Югоизточна Европа.

Изграждането на посочените нови икономически оси на развитие предполага подобряването и разширяването на инфраструктурата на трансевропейските транспортни коридори.

Трансевропейски транспортни коридори

През страната ни минават трансевропейски транспортни коридори, по които се осъществяват връзките на България със съседните държави и тези в рамките на Европа, както и със страните извън Европа по линията на трансконтиненталните транспортни коридори (доколкото през България като периферна европейска държава минават и такива транспортни коридори). Комуникациите по тези коридори са затруднени от недобрата инфраструктура – това важи не само за частта им в рамките на България, но и за частта им в граничните области – от двете страни на границата.

През България преминават четири от десетте основни паневропейски транспортни коридора. **Това са**:

Коридор № 4 - Будапеща – Видин – София – Солун (Атина) и Истанбул, където тясно място се оказват връзката на България с Румъния през гр. Видин и връзката на България с Гърция при Кулата. Развитието на този коридор (заедно с коридор № 10) е от изключителна важност за нашата страна по две причини: На първо място, това ще подпомогне новосформиращата се ос на икономическо развитие на България Атина, Солун – София с продължение през Видин за Румъния към Будапеща и Централна Европа. От друга страна, подобряването на инфраструктурата на този транспортен коридор е от ключово значение за Северозападния район и западните гранични региони на България, които са икономически най-изостаналите региони в страната.

Изграждането на този коридор предполага изграждане на нова инфраструктура в България и Румъния, вкл. и моста на р. Дунав при Видин. С други думи, посочените инициативи могат да се осъществят единствено съвместно с Румъния при необходимост и от помощта на европейските институции.

Коридор № 10- Белград – София, продължаващ в коридор № 4 през Пловдив – Истанбул, където шосейната връзка Калотина - Ниш е може би най-тясното място на трансконтиненталната магистрала Северозапад - Югоизток (Лондон – Калкута). Казаното за коридор № 4 се отнася изцяло и за коридор № 10. Изграждането на инфраструктура на този коридор, близка до европейските стандарти, ще улесни изключително свързването на икономическите оси на развитие на България с най-прекият път към Западна Европа – Белград Виена/Загреб. Изграждането на инфраструктурите на коридорите № 4 и № 10 е важна предпоставка за развитие на трансграничното сътрудничество и преодоляване изоставането на западните гранични региони в България.

Коридор № 8 – Дуръс, Скопие, София Бургас/Варна, свързващ Адриатическо море (Южна Европа) с Черно море (Русия и страните от Централна Азия), като икономическа инфраструктура ще има реализация в средносрочна перспектива. Този коридор е замислен като развитие не само на транспортна инфраструктура, но и като възможност за изграждане на петролопровод. Той може да добие особена важност в случай на стабилизиране на политическата и икономическата среда в страните от Централна Азия, което предполага благоприятно развитие на търговските отношения на тези държави със Западна Европа, САЩ, Канада и др., респ. осъществяването на тези търговски отношения по линията на Коридор № 8. Реализирането на петролопровод в рамките на този коридор е една алтернатива в търсенето на по-голяма енергийна независимост не само на България, но и на други страни от ЕС.

На този етап регионалното и трансгранично сътрудничество на България със страните от региона е утежнено от липсата на железопътна транспортна инфраструктура между София и Скопие – липса, която е констатирана отдавна, но за преодоляването й е необходимо действеното кооперирание между двете страни.

Коридор № 9 - Хелзинки - Киев/Москва Русе – Габрово – Димитровград - Кърджали - прохода Маказа - граница с Гърция – Александруполис, не е действащ в частта си Кърджали – Комотини. Този коридор в момента свързва Северна и Североизточна Европа с Истанбул и Азия, но неговият пълен потенциал може да бъде разгърнат, когато се изгради добра инфраструктура в рамките на България и Гърция, като по този начин се осъществи връзката на Северна и Североизточна Европа не само с Азия, но и със Средиземноморието, респ. Северна Африка. Този клон на коридор № 9 към Гърция, в частта му Димитровград – Кърджали – Гърция (Александруполис), ще се отрази особено благоприятно на икономическото развитие на околните гранични региони.

Коридор № 7 - вътрешен европейски воден коридор, свързващ р. Рейн с р. Дунав, се нуждае от подобрение на пътната инфраструктура в Северна

България – по-конкретно транспортната връзка на българските пристанища по Дунав с вътрешността на страната.

Трудности при осъществяването на съвместните инфраструктурни проекти

Осъществяването на регионално и трансгранично сътрудничество е добър индикатор за готовността и способността за адаптиране на регионите и страните към новите интеграционни и глобализационни процеси. Фактът, че страните от региона все още не могат да излязат извън рамките само на декларирането на пожелания и реално да се ангажират развитието на това сътрудничество, показва липсата на готовност и добра воля.

Успешното прилагане и ефективността на регионалната интеграция и трансграничното сътрудничество зависи до голяма степен от това доколко институциите в Югоизточна Европа имат ясна и точна представа за важността на тези дейности. Балканските страни трябва да използват предимствата на трансграничното сътрудничество по по-адекватен начин, т.е. балансирайки националните и регионалните интереси.

Усилията трябва да се насочат към възприемането на разбирането, че политиката на регионално и трансгранично сътрудничество е печеливша за всяка държава (win-win). С други думи, регионалните интереси (интересите на страните от Югоизточна Европа) съвпадат с националните. Всяка друга политика, която се опитва да постави "националните интереси" пред регионалните, в действителност ще означава, че не се защитават националните интереси.

Друга основна трудност, която спъва развитието на регионалното и трансгранично сътрудничество при двустранните отношения, се свързва с нежеланието и липсата на готовност за провеждане на подобни действия от страна на институциите. Равнището на квалификация и обученост на местната администрация от двете страни на границата е от особено важност, тъй като при наличието й може значително да се улесни установяването на регионални и трансгранични икономически отношения. От значение са също и отсъствието на доверие в институциите, неадекватните финансови ресурси, липсата на подходящи структури за развитие на трансгранично сътрудничество, наличието на ограничителни условия по отношение на законодателство и др.

Опитът показва, че преодоляването на подобен род проблеми предполага институционални реформи – нещо, което отнема време. В областта на трансграничните отношения може би това е най-сериозната пречка, която трябва да бъде преодоляна.

Регионална стратегия за интегрирането на граничните райони – по пътя на нова консенсусна политика

Бариерите пред развитието на вътрешнорегионалната търговия в Югоизточна

Европа могат да бъдат преодолени единствено при провеждане на нова политика на консенсус между страните от региона. Взимайки под внимание благоприятните и неблагоприятни предпоставки за развитие на трансграничното сътрудничество, трябва да се има предвид нещо много важно, а именно обстоятелството, че балканските страни за първи път имат една обща цел, добре дефинирана и преследвана – да станат пълноправни членки на ЕС. Тази цел би трябвало да ги обединява в развитието на регионално и трансгранично сътрудничество, както и да убеди администрациите на отделните държави, че трябва да намерят общ език. Фактът, че България е пълноправен член на ЕС, определя и водещата роля, която страната ни трябва да играе в постигането на тези цели, отстоявайки същевременно максимално и националните си интереси, които са в съответствие с изискванията на ЕС. България също така може да поеме координирането на редица регионални програми в редица области спрямо съседните страни БЮРМ, Сърбия и Турция.

Различия между районите за планиране – възможности за тяхното преодоляване

Европейските регионални фондове

Предвижда се Европейските структурни фондове да бъдат използвани целево за провеждането на регионална политика в конкретни райони за планиране – NUTS II. Същевременно и други фондове, които могат да се използват за регионално развитие, предполагат тяхното конкретно целево използване. Това извежда необходимостта от определянето на приоритети при използване на въпросните регионални фондове по отделни райони.

В Националния план за развитие 2007–2013, регионалните планове за развитие, регионалните програмни документи и др. като правило очакваните структурни промени и възможните приоритетни сектори за развитие на отделните райони до голяма степен се покриват с разбирането на националните приоритети,[4] липсва диференциран подход, които да определи с какво регионалната политика в даден район за планиране ще се различава тази от друг район. Най-общо казано, всички региони за планиране подлежат на провеждане на една и съща регионална политика, т.е. фактически регионалната политика се оказва национална на равнище NUTS II.

Това определя необходимостта от извеждане на характерните приоритети и области, които даден район би имал възможност да развива, като по този начин се търси спецификата за всеки район.

Северозападен район - потенциал за развитие

За Северозападния район натрупването на негативните характеристики е от такъв характер, че всяка инициатива за подпомагането му, стига да е

[4] Друг е въпросът до каква степен националните приоритети по отношение на развитие на секторната и структурната политика са обосновани.

перспективна, дори и без да води до непосредствен резултат в момента, с течение на времето ще има определено благоприятен ефект за региона и за страната в бъдеще. Затова районът се нуждае от провеждането на регионална политика, която да се извършва с ясната представа, че не може да се търси висока ефективност, но подпомагането на икономическото развитие е необходимо, за да се спре или поне смекчи процесът на нарастване на регионалните различия.

Северозападният район граничи с две държави, но това е и районът който има най-силна ориентация към вътрешния пазар. Именно поради тази причина развитието на трансграничното икономическо кооперирание като перспектива би могло да бъде особено ефективно при него. Моноструктурното развитие на индустрията в този район обаче показва, че възможностите за развитие на трансгранични връзки са относително малки в краткосрочна и даже в средносрочна перспектива. Възможностите в краткосрочна перспектива трябва да се търсят преди всичко в развитието на първичния сектор.

Позитивна перспектива в средносрочен план за този район се открива с изграждането на втори мост при Видин, което ще има важен многостранен положителен ефект. Това ще улесни връзката с Румъния за развитие на икономически отношения, в т.ч. и на трансграничното икономическо кооперирание, ще създаде предпоставки за развитие на модерна инфраструктура и накрая, ще създаде и необходимите условия гр. Видин да се развие и да се превърне в гравитационен център за Северозападния район. Важността на тази инфраструктура нараства значително с влизането на България и Румъния в ЕС, тя ще има предимство пред коридор № 10 - избягването на преминаване на границите със Сърбия и Хърватска.

Каква може да бъде регионалната стратегия за Северозападния район

На първо място, усилията и средствата трябва да се насочат към съществено подобряване на транспортната инфраструктура на района и особено към по-бързото изграждане на моста при Видин.

Подобряването на инфраструктурата ще открие възможности за развитие на трансгранично сътрудничество със Сърбия и преди всичко с Румъния, което може да бъде подпомогнато от съгласуваните действия на институциите от трите страни.

Важен фактор за трансграничното сътрудничество е развитието на първичния сектор, доколкото като правило развитието на икономическите отношения от двете страни на границата обикновено стартират с търговия на хранителни стоки. Ако трябва да се прави избор за подпомагане на селското стопанство или промишлеността в региона, то по-доброто решение би било да се подпомогне развитието на селското стопанство, за което в този район има потенциал.

Северен централен район - потенциал за развитие

Северният централен район е най-хармонично развит, различията между икономическите характеристики не са високи не само на равнище области, но и по отделни общини, което е предпоставка, благоприятстваща социално-икономическото развитие. Типично за него е добре развитата индустрия, която не е моноструктурна и това определя нейната адаптивност; тук няма и големи неефективни предприятия. Районът има и добре развито селско стопанство, с добри традиции. Друго предимство на този район е липсата на икономически проблеми по отношение на малцинствата – наличието на големи малцинствени групи на Балканите винаги се свързва с големи икономически различия.

Със сигурност може да се твърди, че на равнище области при Северния централен район социално-икономическите различия няма да са големи. Той ще продължава да бъде най-хомогенен и нито една област няма да има критични равнища по отношение на основните икономически показатели.

На този етап Северният централен район не се нуждае от провеждането на специфична регионална стратегия

Възможност която не е обект на регионална политика, но ще стимулира икономиката, е да се търси повишаването на експортната ориентираност на производството, което ще спомогне за развитието на трансграничното сътрудничество с Румъния.

Североизточен район - потенциал за развитие

Североизточният район има добра инфраструктура - една от причините за това е релефът на района, който не е планински. Налице са добре развити телекомуникации, вкл. и добре развитата ос на икономическо развитие София - Варна, която ще продължи да играе важна роля за развитието на района.

Морската и сухоземната граница разкриват възможности за туризма и услугите, свързани с него. Варна като оформил се урбанизиран център на района има добри специфични възможности за развитие - голямата гъстота на населението и значителният брой на активните субекти в промишлеността са добра предпоставка за това. Като цяло възможностите за адаптиране към пазара са сравнително големи за района, вкл. и по отношение на външнотърговската ориентираност, но те варират значително по отделни области, което предполага нарастване на различията с течение на времето. Развитието в краткосрочна перспектива не предполага достигането на критични равнища на регионални различия, както при Северозападния район.

Каква може да е регионалната стратегия за Североизточния район

Североизточният район не се нуждае от някаква специфична, целенасочена стратегия. Регионалната политика в рамките на района може да се сведе до

подобряване на транспортната инфраструктура, което е фактор, противодействащ на увеличаването на вътрешнорегионалните различия.

В краткосрочна перспектива развитието на първичния сектор и хранително-вкусовата промишленост за изоставащите икономически области Разград, Шумен и Търговище би могло да смекчи процеса на нарастване на регионалните различия. Потенциалът им в това отношение обаче не е висок и затова по-сериозни регионални проблеми в тези области могат да се очакват в средносрочна и дългосрочна перспектива. Решение за преодоляването им като регионална политика трудно може да се предложи на този етап.

Югоизточен район- потенциал за развитие

Развитието на Югоизточния район ще се определя и в бъдеще от развитието на центъра Бургас и по-специално от развитието на промишлеността. Морската граница е предпоставка за развитието на външнотърговските отношения. Районът като цяло има потенциал за развитие на трансгранично сътрудничество. Сериозно ограничение в това отношение могат да се окажат липсата на критична маса от население и недобре развитата инфраструктура.

По отношение на изменението на регионалните различия очакванията са те да нарастват. В Югоизточния район областта, която може да срещне най-сериозни икономически проблеми в бъдеще, е Сливен. Възможностите за развитие на селското стопанство са малки, няма реален потенциал за трансгранично сътрудничество, а и сериозните позиции в промишлеността са загубени. Утежняващи положението са ниската квалификация на работната сила заедно с наличието на малцинства.

При Югоизточния район сухопътната граница с Турция дава възможност за развитие на трансгранично сътрудничество, но това ще зависи до голяма степен от развитието на инфраструктурните коридори, които свързват Североизточна Европа с Истанбул и Турция. Трудностите са свързани със спецификата на граничните турски райони - те са периферни, един път, като резултат от класическите процеси "център - периферия", обусловени от голямата агломерация Истанбул, и от друга страна, те са засегнати от характерните проблеми на граничните области.

Каква може да е регионалната стратегия за Югоизточния район за планиране

Основната възможна регионална стратегия за Югоизточния район е по отношение на развитието на трансграничното сътрудничество. В региона на Южното Черноморие има възможност да се открие сериозна ниша в установяване на взаимоотношения по линията на услугите, свързани предимно с развитието на туризма.

Потенциал в средносрочна и дългосрочна перспектива е развитието на икономическо сътрудничество, определено от близостта на мегаполиса

Истанбул.

Подобряване на инфраструктурата на региона ще позволи част от икономическата активност, свързана с Бургаска област, да бъде поемана и от двете съседни области на региона, предпоставка за което е и ниската гъстота на населението в Бургаска област. По този начин ще се тушира процесът на нарастване на регионалните различия между областите на този район за планиране.

Южен централен район - потенциал за развитие

Южният централен район има много добри възможности за развитие и може да се очаква, че той ще подобри своя статус по отношение на другите райони. Бъдещото му развитие предполага съобразяване с различните природни дадености на отделните области, но това може да се търси единствено след решаването на високите различия в инфраструктурата.

Районът има сериозни възможности за развитие на трансграничното сътрудничество. Той може да се оформи като център за регионално сътрудничество не само за трите страни (България, Гърция и Турция), но и за цяла Югоизточна Европа. Развитието на областта може да бъде силно облагоприятствано и от големия урбанизиран център Истанбул – нещо, което засега на практика се използва само от куфарните търговци. Важна роля ще играят и осите на развитие, преминаващи през региона.

Може да се обобщи, че заедно с Югозападния район перспективите и възможностите, които има районът за развитие на трансгранично сътрудничество, са най-големи и очакванията са тепърва те да се развиват. Тези взаимоотношения са от особена важност за периферните гранични райони, които наред с областите от Северозападния район са едни от най-изостаналите.

Както и при Югоизточния район, възможности в средносрочна и дългосрочна перспектива за развитие на трансгранично икономическо кооперирание трябва да се търсят в близостта на мегаполиса Истанбул, като сравнителните предимства на Южния централен район по отношение на тази перспектива са значително по-големи поради стратегическото място на района и по-високата гъстота и степен на урбанизация.

Каква може да е регионалната стратегия за Южния централен район

Икономическото развитие може сериозно да се подобри при подобряване на инфраструктурата на региона.

Подпомагането на развитието на трансграничното сътрудничество в региона ще оказва определен положителен ефект върху икономиката, като трансграничното сътрудничество с Турция има сериозен потенциал, особено след като страната ни стана пълноправен член на ЕС

Югозападен район- потенциал за развитие

Развитието на района изцяло се определя от развитието на столицата, която икономически рязко се отличава от средното равнище на страната и в това отношение определя и високите показатели. Независимо че област София-град е изпреварила значително в икономическото си развитие останалите области, очакванията са тези различия да продължат да се увеличават. Това е процес, който се наблюдава и в останалите централно- и източноевропейски страни. Този процес е неизбежен и затова не може да се приеме като негативен.

Икономическото развитие на София създава среда, която по един или друг начин благоприятства развитието на района като цяло. Югозападният район граничи с три държави, което е предпоставка за развитие на трансгранично коопериране, като районът има най-висок потенциал за това. Основна предпоставка за това е град София, ситуиран в близост и до трите граници, поради което възможностите за развитие по линията на трансграничното сътрудничество са особено благоприятни Положителна роля за това ще изиграе очакваното развитието на осите на икономическо развитие - например тези по посока Солун-София-Белград и Солун-София-Видин-Будапеща.

Проблемите, с които може да се сблъска развитието на трансграничното сътрудничество, са свързани с недобрата инфраструктура, особено що се отнася до свързването на осите на развитието на България с останалите три държави. Друг фактор е липсата на необходимата критична маса от население в граничните райони, която да благоприятства развитието на трансграничните отношения.

Каква може да е регионалната стратегия по отношение на Югозападния район

Районът не се нуждае от специфична, целенасочена регионална стратегия.

По-бързото подобряването на инфраструктурата със съседните страни по линията на коридор № 8 и коридор № 10 ще благоприятства развитието на трансграничното сътрудничество.

Необходимост от воденето на адекватна регионална политика

Регионалната политика и стратегия трябва да се формира на базата на добро познаване на регионалните процеси. Фактът, че у нас ”подобни знания” като правило се формират от клишета, крие опасност от взимането на решения и воденето на политика, която не само няма да доведе до положителни резултати, но ще има негативно отражение върху бъдещето регионално и национално икономическо развитие. Добрата новина е, че институциите, натоварени с изграждането на регионална политика, наистина произвеждат клишета, но не ги материализират в действена регионална политика. Така че, ако няма позитивни резултати от регионалната политика, трябва да се радваме, че няма и негативни такива.

В тази разработка е направен опит насоките, които се дават като възможности за изграждане на регионална стратегия и регионална политика, да са съобразени с действителни познания както за процесите в страната така и за влиянието на интеграционните процеси. Ето защо по-широко се третират възможностите за водене на регионална политика по отношение на трансграничното сътрудничество, сфера, която е достатъчно добре изяснена, за да може да се препоръчва регионална стратегия, докато важният въпрос за секторната специализация се ограничава само до визиране каква може да бъде нежеланата специализация.

Регионалната секторната политика е изключително важна за страната, но рисковете от прилагането на не напълно обоснована такава политика могат да бъдат с изключително неблагоприятни последици, за това тя остава като едно предизвикателство за разработването ѝ, което ще позволи действителното изграждане на цялостна Регионална политика и стратегия на България.

ПРЕСТРУКТУРИРАНЕ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА В БЪЛГАРИЯ

***Митко Димитров*[1]**

1. Преструктурирането на предприятията в България - сравнителен анализ

През последните 15 години реформирането на българската икономика протичаше доста противоречиво. След сравнително добрия старт през 1991 – 1992 г. мерките, насочени предимно към макроикономиката, не бяха последвани от прогрес в преструктурирането на предприятията, а дори по отделни показатели се наблюдаваше връщане назад. В резултат от това през 1996 г. икономиката на България беше най-нереформираната сред 10-те страни от източноевропейското присъединяване към ЕС (вж. Фигура 1).

Фигура 1

Прогрес на реформите в страните, присъединяващите се към ЕС

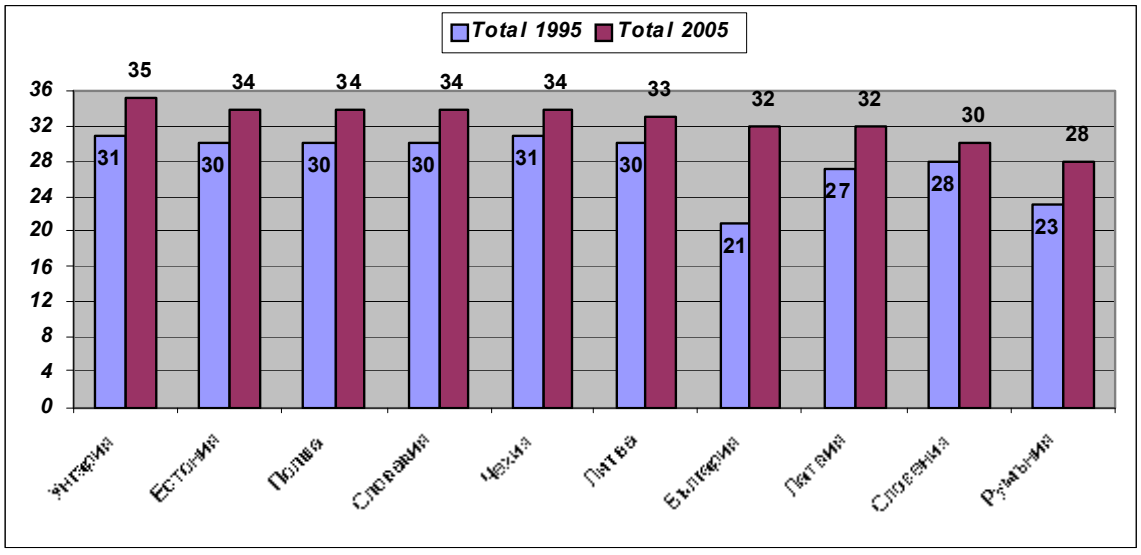

Правителствата след 1997 г. акцентираха в по-голяма степен върху необходимите реформи за осъществяване на прехода към пазарна икономика и

[1] *Ст.н с. д-р Митко Димитров е директор на Икономическия институт на Българската академия на науките.*

за създаване на условия за присъединяване към ЕС. В края на 2005 г. България е страната с най-бърз прогрес и успя да компенсира голяма част от изоставането от предишните години. Сега българската икономика е по-реформирана от тези на Словения и Румъния, на едно равнище е с Литва и се приближава до показателите на най-напредналите държави – Унгария, Чехия, Естония, Полша и Словакия.

Напредъкът е осъществен преди всичко в следните области (вж. Фигура 2): *увеличаване дела на частния сектор, ускоряване на приватизацията, либерализация на външната търговия, намаляване на контрола върху цените и банкова реформа.* Те са важни за промяната на икономическата система като цяло и за приближаване на макроикономическите условия до пазарните, но икономическата система губи от своята ефективност и динамика, когато тези промени са съчетани със забавяне на реформите в сектора на предприятията.

Колкото и условни да се смятат количествените оценки за измерване на прогреса в прехода към пазарна икономика, не трябва да се забравя, че те отразяват качествени различия в икономическата система, отнасящи се до преструктурирането на предприятията, политиката на конкуренцията, преструктурирането на банките и на другите финансови институции.

Фигура 2

Области на напредък на процеса на преход в България (1995-2005 г.)

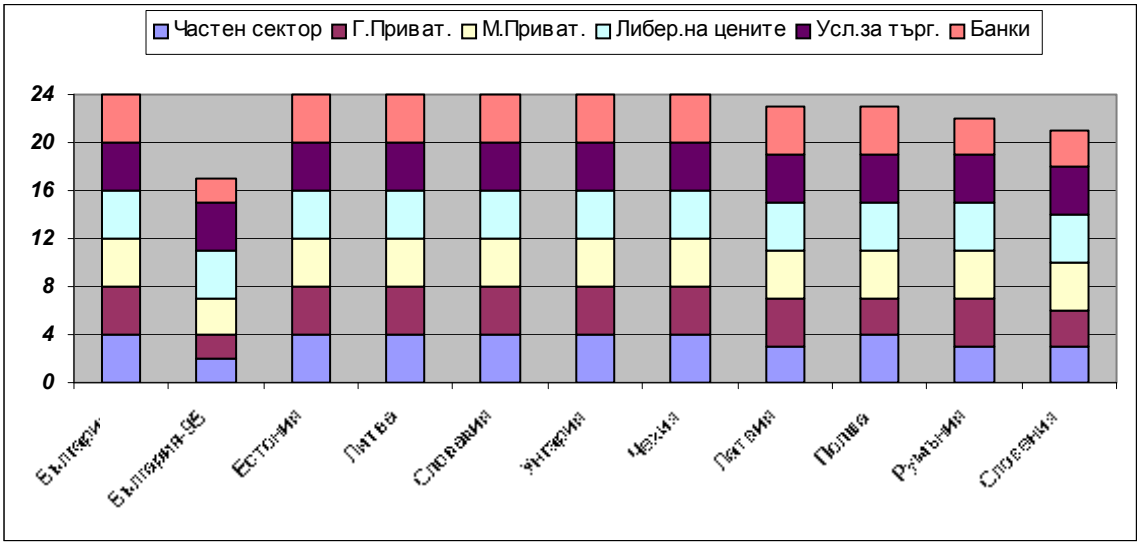

Един от основните проблеми, свързан с реформирането на българската икономика, е, че изоставането е в области, които са пряко свързани с преструктурирането на предприятията - *Управление и преструктуриране на предприятията, Политика за защита на конкуренцията и Пазари за ценни книжа и развитие на небанковите финансови институции.* Изоставането на реформите в тези три области не само че е най-голямо по отношение на

постигнатото от другите страни от ЦИЕ и стандартите на ЕС, но през разглеждания период в тях не е постигнат никакъв напредък (вж. Фигура 3).

Фигура 3

Области на изоставане на процеса на преход в България (1995-2005 г.)

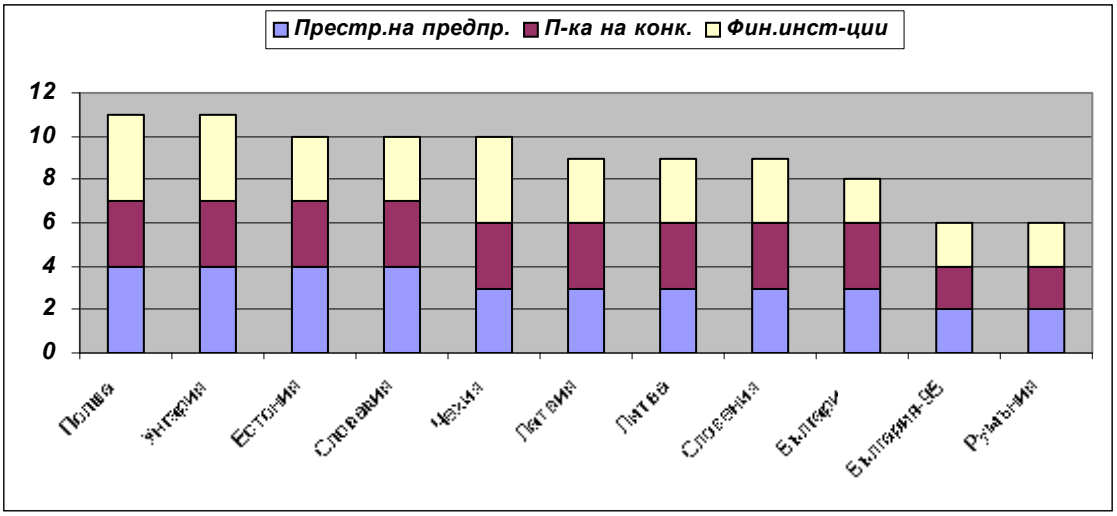

Управление и преструктуриране на предприятията. Положението в България се характеризира все още с наличието на умерена политика на субсидиране на някои предприятия, недостатъчно добро законодателство и най-вече на практика, свързана с фалитите, особено на държавни предприятия, недостатъчно усилия за подобряване на конкуренцията и на корпоративното управление. Необходимо е да бъдат предприети съществени и ефективни действия за преодоляване на постигнатите недостатъци и преди всичко за подобряване на корпоративното управление на оставащите държавни предприятия, на тези, които предстои да бъдат приватизирани и на вече приватизираните. Съществена част от активите на предприятията бяха приватизирани чрез масова и работническо-мениджърска приватизация. Това поставя много остро например проблема за защита на миноритарните собственици. Фондовата борса не се използва като средство за подобряване на корпоративното управление. Практически не съществува ефективен пазар за корпоративен контрол. Институционалните инвеститори все още не играят активна роля в корпоративното управление.

Политика за защита на конкуренцията. Създадени са институциите и е прието законодателството за провеждане на политика за защита на конкуренцията. Наблюдава се известно намаление на ограниченията за влизане на някои пазари и се предприемат действия срещу доминиращи форми. Това, което е необходимо да се постигне, е засилване на действията срещу прояви на пазарна власт, съществено намаление на ограниченията за влизане на повечето от пазарите и поддържане на конкурентна среда за дейността на фирмите. Съществен проблем за България е гарантиране на правата на селскостопанските производители от посреднически организации, особено в случаите, когато се използват неикономически форми на

въздействия.

Пазари за ценни книжа и развитие на небанковите финансови институции. Създадена е законова и институционална рамка за търговия с ценни книжа и е поставено началото на търговията, особено с някои държавни ценни книжа. Необходимо е да се засили съществено оборотът на фондовата борса, да се разнообразят инструментите, борсата да заеме мястото си на източник за инвестиции, особено за частните предприятия, инвестиционните, застрахователните и пенсионните фондове трайно да заемат място като важни участници в търговията с ценни книжа и като инвеститори чрез фондовата борса.

Това са области, чиято нереформираност пречи на нормалното развитие на предприятията като пазарни субекти, защото са свързани с ефективността на управлението им, със съществуването на повече и по-разнообразни източници за инвестиране, със създаването на условия за подкрепа на усилията на фирмите да подобрят своята конкурентоспособност.

2. Преструктуриране на управлението и контрола на държавните предприятия

Преструктурирането на собствеността и на управлението на предприятията в България изостава в сравнение с това, което е направено в страните от Централна Европа. Изминалият 15 годишен период, обаче не е еднороден. Той може да бъде разделен на три части – до 1995г., 1996-2000г. и след 2001г., което може да ни помогне по-правилно да разберем протичащите процеси.

Първата част на периода се характеризираше със забавяне на приватизацията и декапитализация на държавните предприятия. През първата част от периода бяха приватизирани по-малко от 5% от активите на държавните предприятия, предвидени за приватизация. В същото време беше наложен модел на управление на държавните предприятия, който допринесе до тяхната декапитализация.

Основната характеристика на този модел на функциониране на икономиката е широкото заместване на получаването на доход от икономическа дейност с получаването на рента на основата на политически и икономически власт, позиции в бюрократичната система, насилие, страх, измама и други не икономически фактори. Този вид рента се извлича основно от предприятията, държавната собственост и води до тяхната бърза декапитализация. Но веднъж възникнала, системата се насочва към новосъздадения частен сектор, с което затруднява допълнително неговото възпроизводство и развитие.

Налагането на този модел стана възможно поради специфичния начин на оттегляне на държавата от прякото управление на предприятията в България, съществен чрез:

- широкообхватна децентрализация на съществуващите обединения, съчетана със задържане на приватизацията;
- формални мениджърски договори, съчетани с неефективен контрол от държавата чрез

представители в УС, НС, СД;

- поддържане на нестабилна полупазарна макроикономическа среда.

Децентрализацията на големите държавни обединения и комбинати беше извършено в България в основни линии през 1991г. Освен тях се разкрупниха и други държавни и общински фирми с повече от едно предприятие, които дотогава не са били самостоятелни юридически лица. В резултат се получи рязко увеличаване на броя на самостоятелните държавни предприятия и разнообразяване на организационните им форми.

Анализът на процеса на децентрализация на държавните предприятия в страните от Централна и Югоизточна Европа показа съществуването на два модела. Първият от тях (България, Чешката република), който може да бъде наречен пълна децентрализация, се характеризира с цялостно разделяне на предишните обединения на съставните им предприятия в почти всички отрасли. Като изключения, предмет на специални правителствени решения, се смятат обикновено военното производство и някои вертикални обединения от много важно национално значение. Количествено този подход се измерва с 6-8 пъти увеличение на броя на държавните предприятия.

Прилагането на втория модел (Румъния), който може да бъде определен като частична децентрализация, довежда до 2-3 пъти увеличение на броя на предприятията в резултат на разделянето на очебийните случаи на производствено и икономически несвързани предприятия

Предимствата на "частичната децентрализация" са по-лесното управление и запазването на съществуващите производствено технологични връзки. Основният недостатък е затрудняване на приватизацията и поставянето на прегради пред преструктурирането им, т.е. създават се условия за запазване и възпроизвеждане на съществуващата структура на икономиката.

Предимствата на първия модел са в предоставянето на максимални възможности за включване на предприятията в нов тип разделение на труда, съответно на нов тип интеграция на национално и международно равнище, в създаването на по - добри условия за конкуренция и за премахване на монополизма. Недостатъците, които най-пълно се проявиха в българския случай се свеждат до трудностите за управление на многократно увеличения брой предприятия, в условия когато полупазарната среда не маже да бъде използвана като дисциплиниращ фактор.

Вероятно с цел да се предпазят от подобни слабости, "пълната децентрализация" беше осъществена в Чешката република на два етапа. Първият етап беше съществен в началото на реформата, а втория - като част от приватизационния процес. При това нямаше ограничения дали да бъдат приватизирани цели обединения, отделни предприятия или техни обособени части. Решенията бяха взимани от съответните държавни институции избирайки между няколко конкуриращи се проекти. По такъв начин се запазват възможностите за управление, държавата може да не допусне ясните случаи на недобросъвестна приватизация, осъществяването на "пълна децентрализация" съвпада с намирането на нови частни собственици.

Положението на българските предприятия се усложни допълнително от забавянето на приватизацията, съчетано с незаинтересованост от страна на държавата, която можеше поне да се опита да замести пазара изисквайки от предприятията да спазват строга финансова дисциплина.

Държавата може да участва в управлението и контрола на децентрализираните държавни предприятия чрез мениджърски договори и чрез свои представители в колективните ръководни органи и предприятията.

Осъществяването на този процес има две страни – нормативна и практическа. Управлението и контролът в предприятията е тясно свързан и произтича от точното определяне на имуществените права. В тази насока още през 1991г. беше направена съществена промяна – беше прекратено неясното съчетание между работническо самоуправление, технократизъм и държавна намеса. Министерският съвет беше определен като органа, който отговаря за функционирането на държавната собственост. Беше приета Наредба за управление на Едноличните търговски дружества с държавно участие и бяха определени основните правила за провеждане на мениджърски конкурси.

В критериите за оценка на участниците в конкурсите, освен личните и професионалните качества на кандидатите се включваха и предложения за подобряване на функционирането на предприятието, съдържащи оценка на сегашното състояние и програма за развитие.

На практика целите, които си поставяше организирането на мениджърските конкурси, не бяха осъществени.

В много случаи те се провеждаха формално, без предварително кандидатите да са извършили огромната работа по анализ на състоянието на предприятието, оценка на възможностите му, избор на стратегия и определяне на пътищата за нейното осъществяване. Обикновено за оптимални срокове на действие на договорите се смятат 10 и повече години. В България сроковете са много по малки, но и те не се спазват.

Контролът чрез участието на представители на държавата също не е ефективен поради отсъствието на индустриална политика и големия брой предприятия. В отрасловите и икономическите министерства има добре подготвени специалисти, които познават условията в предприятията. Те биха могли да провеждат успешно държавната политика, когато такава съществува. Но когато не съществува? Освен това, броят на тези специалисти не е повече от няколко десетки души, докато потребностите са от няколко хиляди представители. Това създава условия за избор на некомпетентни участници за превръщането на участието в колективни ръководни органи на предприятията само във форма на допълнителен доход.

И накрая, всички тези претенции към управлението и контрола на държавните предприятия можеха да имат основание и да се очаква, че тяхното изпълнение ще доведе до ефективно управление само ако предприятията функционираха в нормална пазарна среда Когато тя е полупазарна и нестабилна това само задълбочава

противоречията - липсват условия за оценка на добре или лошо представящи те се предприятия, не се стимулират или дисциплинират мениджърите и т.н.

Съвкупността от действието на посочените фактори доведе до отслабване на прекия държавен контрол върху предприятията без да са налице други механизми за неговото осъществяване.

В подобни случаи според теорията и според познатата практика в страните с пазарна икономика се засилва ролята на мениджърите и/или на работниците, чиито цели надделяват над тези на слабия собственик /държавата/. Този модел не може да обясни положението в България. Специфично за условията у нас е възникването на групи по интереси на неикономическа онова, които са външни за предприятието и осъществяват контрол върху него с цел получаването на рента. Съчетанието от липса на реформи, слаба държава, наличието на групи, които реализират икономическите си интереси чрез неикономически средства представлява спецификата на българския модел на преход през този период. Общата картина се усложнява от това, че в заместваното на дохода от икономическата дейност с рента бяха включени или се присъединиха, възползвайки се от ситуацията и известните ни фигури от традиционния модел - част от държавните чиновници и част от мениджърите и работниците, което разширява базата на защитниците на модела и затруднява неговото премахване.

Въздействието на този модел не се измерва само с неефективния контрол и управление на държавните предприятия и оттук само с лошото им функциониране. Част от него е и присвояването на необосновано високите разлики между цени на производител и на потребител, присвояването на голям дял от т.нар. лоши кредити, засилването на корупцията в държавния апарат, подкупването на заетите в някои предприятия чрез необосновано високи заплати и т.н.

Решаването на проблема, колкото и тривиално да звучи, можеше да бъде осъществено само чрез прехода към нормалния модел за функциониране на икономиката. Едно от първите условия за това е да бъде осъществена приватизация с цел да се появят нови собственици, които да заместят държавата. Това беше осъществено основно през втората част от периода, когато бяха приватизирани 73% от подлежащите за приватизация държавни активи*(вж. Фиг. 4)*. Тогава проблемът за това как една порочна система да бъде заметена с нормална се трансформира в друг - кой от създадените модели на управление и контрол е по-малко ефективен и възможно ли е техните недостатъци да бъдат преодолени?

Стремежът към бърза приватизация както и други пропуски и грешки при осъществяването ѝ доведоха до широкото разпространение на такива модели на постприватизационно управление на предприятията, които се смятат от теорията за неефективни.

От фиг.4 и фиг.5 се вижда, че голяма част от сделките са осъществени чрез масовата приватизация и от работническо-мениджърски дружества(РМД), докато приватизационните сделки, осъществени от чуждестранни инвеститори са едва

162 бр. Необходимо е да уточним, че броя на сделките не отразява точно относителния дял на отделните видове собственици, а различните модели на управление не трябва априорно да се оценяват като повече или по-малко ефективни. Необходимо е да бъдат осъществени задълбочени изследвания, които да покажат предимствата и недостатъците на всеки един от тях.

Фигура 4

Приватизация на активите на държавните предприятия към 30.06.2006г. като % от балансовата им стойност към 31.12.1995г.

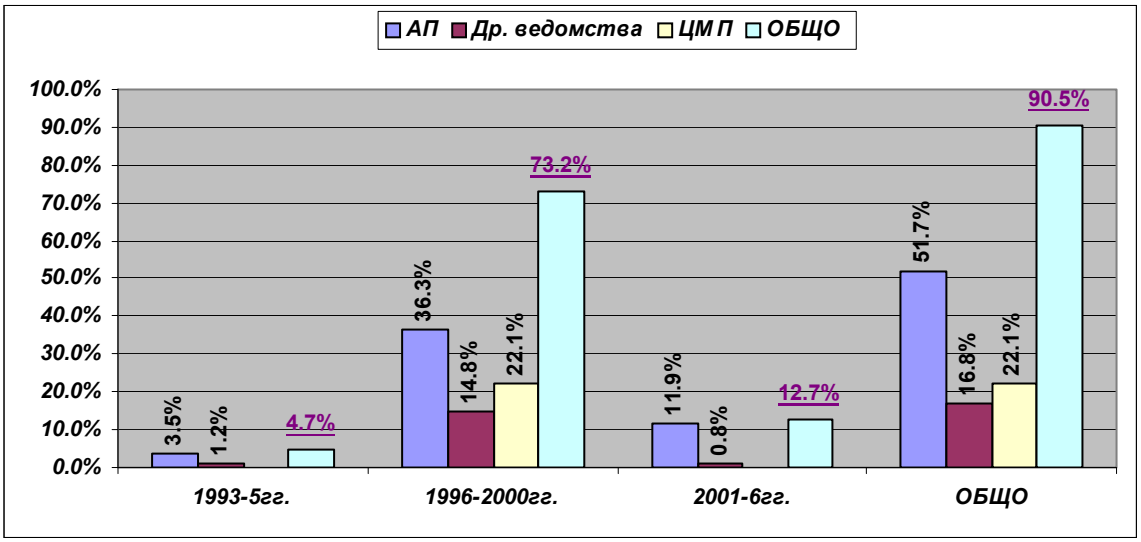

Източник: Фигурата е направена от автора на основата на данни от Агенцията за приватизация.

Реалните или мними различия между ефективността на различните постприватизационни модели нямаше да бъде толкова голям проблем, колкото е сега, ако при приватизацията и чрез нея в икономическата система не бяха останали част от пороците на предишния етап на прехода. Типичните примери са за използването чрез подставени лица на предимствата, които дават РМД и последваща декапитализация или неефективно управление на приватизираните предприятия, нарушенията, съпътстващи издаването и използването на компенсаторните инструменти и др. Към това трябва да се добавят случаите на недобросъвестни или некомпетентни в т.ч. чуждестранни приватизатори. Тези проблеми ще продължават да влошават ефективността на икономическата система дълго време след като приватизационните сделки са били осъществени.

Успоредно с това е необходимо да се осъществява ефективен държавен контрол върху предприятията, оставащи държавна собственост, но не чрез директно, оперативно управление, а чрез твърди бюджетни ограничения и предоставяне на управлението на ефективни мениджърски екипи.

Преструктурирането на управлението и контрола на предприятията е само един аспект от тяхното цялостно преструктуриране. Необходимо е освен това да се преструктурира

системата от предприятия в икономиката като цяло както и да бъде осъществено организационно, продуктово и технологично преструктуриране на отделните предприятия.

Фигура 5

Брой сделки според методите на приватизация към 30.06.2006г.

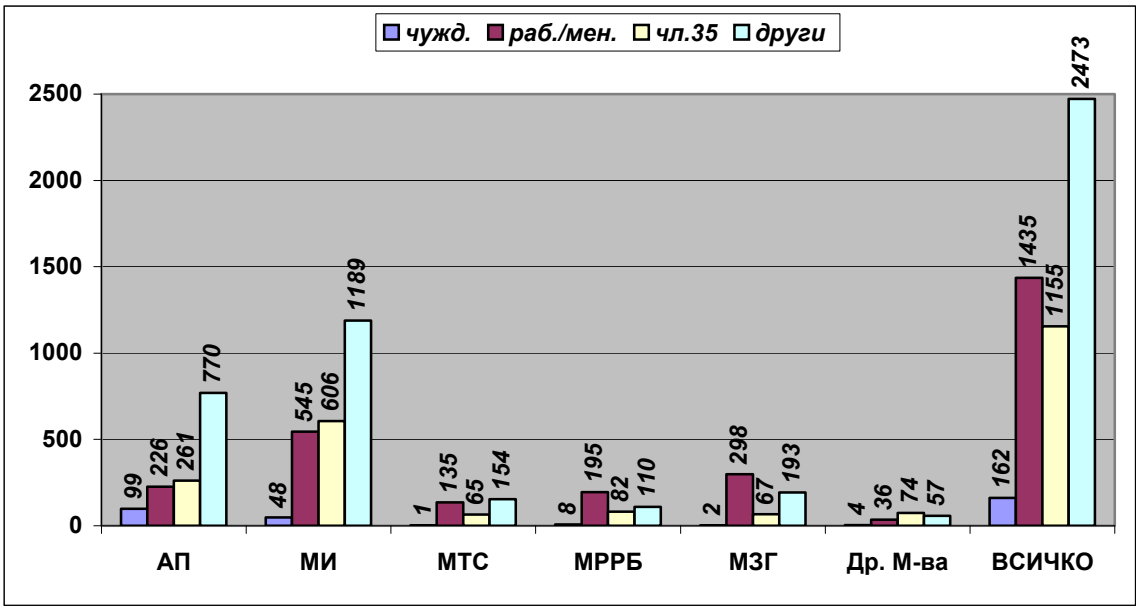

Източник: Фигурата е направена от автора на основата на данни от Агенцията за приватизация.

Приоритетни в тази област са онези програми, които могат да дадат нужния ефект с по-малко материални средства или биха имали допълнително влияние върху икономиката като цяло. В средносрочен план е необходимо осъществяването на следните програми:

Програма за подобряване на качеството на стоките. Съществуват редица производители, които със сравнително малко капиталовложения, а с подобряване на организацията и въвеждането на системи за контрол върху качеството на продуктите биха могли да достигнат международните стандарти за качество. Необходимо е да бъде създадена система за активно търсене и подпомагане на подобни производители.

Програми за рязко намаляване на изразходването на енергия и материали за производството на единица продукт. България употребява повече електроенергия на глава от населението от такива страни като Испания и Италия, а произвежда с нея многократно по-малък БВП. Подобно е положението на използването на метлите. Затова в близките години средствата, които бъдат влагани за ресурсоспестяване ще бъдат много по-ефективни отколкото ако се влагат за разширяване на мощностите, поради допълнителния ефект, който ще имат за подобряване на качествените характеристики на икономическата система.

3. Създаване на МСП и нормализация на размерната структура на предприятията в България

Развитието на сектора на малките и средните предприятия (МСП) в българската икономика е един от основните фактори за промяна и нормализация на размерната структура на предприятията в България. Основните резултати от осъществяването на този процес са следните:

- Размерната структура на българската икономика се приближава до тази в ЕС, в резултат от трайно наблюдаващата се тенденция към увеличаването дела на микро- и малките предприятия и намаляване дела на големите предприятия в броя на заетите и приходите от продажбите на предприятията. Все още обаче делът на големите предприятия в България е доста по-висок, а делът на микропредприятията - доста по-малък от този в ЕС.

- МСП показват по-добра приспособимост и по-бързо се възползват от подобряването и стабилизирането на макроикономическите показатели на българската икономика.

- Частните микропредприятия са с най-голям принос за нарастването на брутната добавена стойност през последната година.

- Положителен, но не толкова висок е растежът на брутната добавена стойност в групите на МСП и тези със 101 - 250 заети лица. Резервите за по-нататъшно увеличаване на брутната добавена стойност могат да се очакват именно от ускоряване на растежа на тези предприятия - още повече, че като цяло те дават 3 пъти повече брутна добавена стойност от микропредприятията.

- Потвърждава се закономерността, че при стабилизиране на макроикономическите условия в една страна малките предприятия са тези, които първи се възползват от нея, реагират най-бързо и първи отбелязват растеж.

- Ръстът на приходите от продажби за периода след 1997 г. спада при по-големите размерни групи. Той е най-висок при микропредприятията – 88.8% и най-нисък при големите предприятия – 3%. Тези данни са доказателство за по–голямата гъвкавост и приспособимост на МСП като цяло към условията на пазарно стопанство и силна конкуренция .

- Делът на МСП в общата заетост се увеличава през последните години и надхвърля 50%, което показва, че се очертава тенденция към увеличаване тежестта и приноса на МСП в общата заетост.

- Частните предприятия имат по-висок дял на постъпленията от износ в общите им приходи в сравнение с държавните. Тази тенденция показва по-голямата предприемчивост и активност на частните предприятия.

4. Преструктуриране на аграрните предприятия

Стратегията за промяна на поземлените отношения в България в средносрочна перспектива би могла да бъде насочена към създаването на модерни кооперативни и частни земеделски стопанства.

Собствениците на земя в България са няколко милиона, като мнозинството от тях притежават по-малко от 25-30 дка. На основата на този факт често се прави изводът, че земеделските стопанства са обречени да бъдат с малки размери, което налага земята да се обработва с примитивни технологии и връща земеделието няколко десетки години назад в неговото развитие.

В действителност поради интензивната вътрешна миграция през последните 40-50 години и неблагоприятната възрастова структура на живеещите в селата повечето от собствениците няма да обработват земята сами, а ще са принудени да я дадат под наем или да я продадат.

В момента в страната почти не съществува пазар на земята. Причината е твърде голямата разлика между очакваната цена на потенциалните продавачи и възможностите на купувачите. Ножицата е голяма и не се очаква да бъде затворена в близките години. При тези условия може да се предполага, че арендните отношения ще заемат твърде важно място сред поземлените отношения в България през следващите години. Освен кооперирането вземането на земя под наем ще бъде основният начин за увеличаването на размера на стопанствата до онзи размер, който позволява използването на модерни технологии в земеделието.

Съществува не само необходимост от увеличаване на размера на стопанствата до оптималния, но и принуда за това поради факта, че 2/3 от собствениците не живеят на село и не могат да обработват сами земята си. Тази необходимост и принуда ще се задълбочават още повече през следващите години поради възрастовата структура на работещите в селското стопанство.

Собствениците, които ще обработват земята си, могат да бъдат разделени на следните три групи:

Първо, индивидуални собственици (фермери). Те са сравнително малка част от селяните, но би могло да се очаква известно увеличение на техния брой при подобряване на общоикономическите условия (намаляване на инфлацията и лихвения процент, повишаване на изкупните цени и др.).

Второ, кооперирани собственици, които са основната част от селяните. След ликвидацията на стария тип кооперативи на тяхно място започнаха да се създават множество нови кооперации по фамилен, териториален, а понякога и политически признак. Кооперациите в България имат дългогодишна традиция и вероятно и в бъдеще ще играят важна роля в селското стопанство.

Третата група е специфична за българските условия и обхваща собствениците

на малки участъци земя (до 10 дка), които имат постоянен доход извън селското стопанство и живеят близо до земята си, която обработват в свободното си време, за да задоволяват преди всичко нуждите на семейството си. Тази форма на земеделие е много устойчива в България и няма основание да се смята, че ще изчезне в близките години.

На този етап може да се каже, че посочените групи собственици започват да се формират, че може да се очаква да останат да съществуват през следващите години и че съотношението между тях и особено между първите две групи, може да се променя не само в резултат от естествените процеси в земеделието, но и под влияние на аграрната политика на различните правителства.

Би могло да се твърди, че общо трите групи на работещи собственици на земя обхващат по-малко от 1/3 от общия брой на собствениците на земя в България. Приблизително такъв е делът на собствената земя, която те обработват. Останалите 2/3 са делът на земята на собственици, които не работят в селското стопанство.

При сегашните условия по-голямата част от тази земя се обработва чрез включването на неработещите собственици в кооперативи или е взета под наем. Функционирането на кооперациите в сегашния им вид създава редица проблеми. Основният проблем е за контрола на собствениците над ръководството на кооперацията. Големият брой кооператори (в повечето случаи няколкостотин и дори над хиляда човека), както и териториалната им отдалеченост прави ръководството на кооперацията практически независимо. На практика не могат да бъдат контролирани нито ефективността на техните решения, нито преследването на собствени цели, различни от интересите на съкооператорите.

Вследствие от този проблем възниква възможността от загубване на част или на цялата собственост на кооператорите в резултат от неефективно или недобросъвестно управление.

Подобни опасения не могат да се отхвърлят, като се дават за пример предишните ТКЗС, които не пропаднаха въпреки липсата на контрол от страна на кооператорите. Първо, контрол съществуваше, но отгоре, защото ТКЗС бяха включени в общата партийна и административна йерархична система. Второ, лошите резултати, получени вследствие на неефективно управление или на общите условия, в които се развиваше отрасълът, бяха поемани от държавата. Сега и двете условия не съществуват и лошите резултати трябва да бъдат поети от членовете на кооператива.

Едно от решенията на проблемите е стимулиране създаването на кооперации с по-малки размери от фамилен тип. По-малките размери и родовите връзки биха могли да неутрализират част от посочените недостатъци.

България се нуждае от създаването на 50-60 хил. модерни частни фермерски стопанства с нормални размери на обработваемата земя. Разпокъсаността на

собствеността върху земята няма да спомогне за осъществяването на този процес, тъй като преобладаващата част от собствениците няма да обработват сами земята си. Тъй като не е логично да се очаква, че частните фермери в близко време ще могат да купят необходимата им земя, очевидно е, че наемните отношения все още играят много по-голяма роля, отколкото покупко-продажбата на земя. Необходимо е законодателно да бъдат създадени улеснения за отдаването на земя под наем, каквито сега съществуват само за създаването на кооперации.

5. Проблеми на индустриалната политика

Съществуват редица изследвания на опита на страните от OECD, в които се анализират проблемите на структурното приспособяване или се прави годишен преглед на индустриалната политика на страните член.[2] На основата на тези изследвания е направена класификация на мерките, които като част от индустриалната политика биха могли лесно да се адаптират и да се използват от страните от Централна и Източна Европа.[3] Те могат да бъдат структурирани в следните области:

Мерки за осигуряване на инвестициите в индустриалния сектор. Включват се инвестициите в материални активи в следните области: индустрията като цяло с акцент върху малките и средни предприятия; в инфраструктурата, включително инвестициите за подобряване на качеството на работната сила; НИРД и иновации. Като примери за подобни мерки могат да се разглеждат кредитите за определен вид инвестиции, данъчни привилегии за поощряване на инвестициите като цяло (вкл. по отношение на данъчното третиране на амортизациите) или привилегии за определени категории инвеститори (напр. чужди инвеститори).

Политика за развитие на индустрията. Като цяло страните не се съветват да прилагат специфична секторна политика. Въпреки това всички страни-членки на OECD в действителност осъществяват подобна политика доколкото винаги съществуват отрасли, които са в криза или изискват специално отношение. Това важи в още по-голяма степен за преходните икономики, защото много повече отрасли особено от тежката промишленост са в криза, съществуват редица фирми с проблеми в инвестирането, финансовия мениджмънт, пазарите, и затова се нуждаят от преструктуриране, приспособяване или дори закриване.

Мерки за поддръжка на малките и средни предприятия (МСП). Всички промишлено развити страни признават, че МСП се нуждаят от специални кредити, улеснен достъп до бизнес инфраструктура, консултантски центрове и др.

Политика за защита на конкуренцията. Адаптацията на този род мерки се изразява засега преди всичко в приемането на съответни закони и създаването

[2] Вж. OECD, *Structural Adjustment and Economic Performance,* Paris: OECD, 1989.
[3] Вж. Hare, P., *Industrial Policy in Eastern Europe: The Hungarian Example,* in: Мост - Most 5, 71-99, 1995.

на институции, които да могат да ги прилагат.

Политика за регионално развитие. В преходните икономики могат да възникнат специфични проблеми, свързани с промяната на географската насоченост на икономическите връзки и по-голямото отваряне на тези страни към западните страни.

Енергийни и екологични аспекти на индустриалната политика. Политиката, насочена към енергоспестяване е една от най-важните за страните от Централна и Източна Европа поради неколкократно по-високите енергийни разходи в тях за производството на единица БВП. При екологичната политика е необходимо да се възприемат и постепенно да се достигат стандарти на ЕС.

Мерки, свързани с международната търговия и чуждите инвестиции. На макро равнище тези мерки са свързани с политиката по отношение на валутния курс и общото равнище на тарифите. На микроравнище те имат отношение към структурата на тарифите, политиката за поощряване на експорта (схема за гарантиране на кредити за износ, кредити за експортно ориентирани инвестиции и др.). В тази област силно влияние оказва асоциирането и впоследствие пълноправното членство на тези страни в ЕС, тъй като в съответните споразумения тези въпроси се третират детайлно за един средносрочен период с икономическа общност, която е основен партньор за повечето страни от Централна и Източна Европа.

Възможните насоки на индустриалната политика в Източна Европа бяха своевременно дискутирани в икономическата литература. Някои икономисти[4] разглеждат индустриалната политика като аспект на по-широкия процес на икономическо преструктуриране. Според него преструктурирането на централно и източноевропейските икономики трябва да се осъществява едновременно на три фронта - затваряне на държавни фирми или части от тях, които не могат да се адаптират към новите условия, трансформация на онези фирми, които могат да се приспособят сами или с помощта на нови инвеститори и растеж на новосъздадени частни фирми. Политиката на правителствата в подкрепа на този процес би трябвало да бъде насочена към намаляване на субсидиите и установяването на пазарни цени, втвърдяване на бюджетните ограничения и създаване на нови структури на собственост и контрол.

Би могло да се каже, че на сегашния етап съществува сравнително пълна представа за комплекса от възможни мерки, които да се предприемат, в рамките на индустриалната политика на източноевропейските правителства.[5] Тези мерки се отнасят основно за трансформирането на икономическата система, но все още не са загубили актуалността си. Оценката на несвършената работа по всяка от тях може да се използва като много точен критерий за проблемите, които трябва да се решат за окончателната трансформация на икономическата система в България.

[4] Вж. Blanchard, O., *Restructuring in Central Europe: The Case of Poland,* WIDER report, 1992.
[5] Hare, P., *Industrial Policy in Eastern Europe: The Hungarian Example,* in: Мост - Most 5, 71-99, 1995.

Изясняване и защита на правото на частна собственост, с цел да се гарантира на индивидите, че те могат да притежават активите, които им са необходими за осъществяване на икономическа дейност.

Регулиране и защита на търговските договори. Това е важно доколкото в миналото повечето договори бяха субект на административното законодателство. Засегнатите фирми нямаха много други възможности, освен държавната арбитражна система. За ефективно функциониране на частния бизнес, частните икономически агенти трябва да имат възможност да сключват договори, които са субект на търговското законодателство и да съществуват съответните съдилища, към които да се обърнат в случай на спор, които да работят ефективно и да решават спорните въпроси в кратки срокове.

Процедури за създаване и закриване на частни и държавни стопански организации. Целта е да се прекрати практиката откриването и особено закриването на държавните предприятията да става с правителствено (министерско) разрешение или решение. Важно в тази област е приемането на специален закон за фалитите.

Изисквания за нормални правила за счетоводство и публичност на резултатите.

Контролиране на измамното, корумпираното и нечестното икономическо поведение.

Регулиране на въпросите, засягащи териториалното разположение на икономическите дейности. Пазарът сам по себе си не дава надеждно решение на използването на земята в интерес на обществото. Един от проблемите е в това, че без регулиране държавни и общински чиновници могат да бъдат подкупени да поддържат определени проекти. Това е много труден въпрос, но законовото му регулиране дава възможност поне за частичното му разрешаване.

Контролиране на техническите стандарти, безопасността и безвредността на продуктите, влиянието върху околната среда, качеството и др. Контролът в посочените области е необходим, защото пазара не може да реши задоволително проблемите.

Осъществяване на фискална реформа, за да се елиминират данъците и субсидиите, създаващи диспропорционалност, да се въведат рационални и единни по същността си данъци (ДДС, данъци върху личните и корпоративните доходи). В добавка съществуването на неголеми и намаляващи тарифи ще осигури доход за правителството и ще осигури протекция на производителите през преходния период от конкуренция от внос.

Провеждане на политика срещу монополите и в защита на конкуренцията. В Източна Европа се признава, че подобно на западните страни е необходима известна регулация на пазара, за да се ограничи злоупотребата с

монополната власт, както и да се контролира сключването на споразумения, ограничаващи конкуренцията. Ако се приватизират компаниите за обществени услуги това ще наложи съществуването на известни форми на държавно регулиране на цените и/или инвестициите.

Създаване на институции, обслужващи пазара на труда с цел събиране на информация, помощ при намирането на работа, преквалификация на безработните.

Приспособяване на системите за социално осигуряване към новите условия. Това се отнася за източниците, продължителността на плащане и получаване, критериите за включване във системата и редица други проблеми.

Необходимо е индустриалната политика да се осъществява на различни равнища - макро, отраслово и на равнище на предприятието. Установяването и поддържането на общата среда, в която функционира икономиката като цяло обикновено не се счита като част от самата индустриална политика, но тук включихме подобни мерки, тъй като те оказват силно въздействие върху функционирането и резултатността на фирмите и отраслите.

ПРЕСТРУКТУРИРАНЕ НА ПУБЛИЧНИТЕ ДРУЖЕСТВА И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД РАЗВИТИЕТО НА КАПИТАЛОВИЯ ПАЗАР В БЪЛГАРИЯ

***Веселин Минчев*[1]**
***Милена Ангелова*[2]**

1. Преструктуриране на публичните дружества

Две основни групи фактори влияят върху промените в българския корпоративен сектор. Условно те могат да бъдат определени като вътрешни и външни.

Вътрешните фактори се „рамкират" от процесите на концентрация на собствеността, от състава и представителността на управителните органи и т.н., а външните – от инвестиционната среда и възможности, от корпоративните практики и действия.

Констатациите и препоръките, които се правят в този раздел, се основават на резултати от представително анкетно проучване сред публичните дружества в страната, проведено през март-април 2006 г. от екип на Икономическия и Социологическия институт на Българската академия на науките. Изследването е подкрепено от Асоциацията на индустриалния капитал в България.

Резултатите показват, че в общи линии процесите на разпределение на собствеността в корпоративния сектор завършват. В 57% от случаите се сочи, че е достигнат оптимумът и по-нататъшна концентрация на собствеността не е необходима. Все пак в 1/5 от анкетираните дружества се изтъква, че равнището на концентрация би могло да се повиши. Едва 6% от респондентите смятат, че концентрацията на собствеността в техните дружества трябва да се повиши значително.

По отношение на основните стейкхолдери - заинтересувани лица, личи сравнително балансираният характер на българския корпоративен модел. Собственици на над 24% от собствеността са български предприятия и

[1] Ст.н.с. д-р Веселин Минчев е зам.-директор на Икономическия институт на Българската академия на науките.
[2] Н.с. д-р Милена Ангелова работи в Икономическия институт на Българската академия на науките.

холдинги; почти толкова са акциите, притежавани от мениджърите; близо 20% от собствеността се „държи" от чуждестранни инвеститори. Физическите лица, в т.ч. бивши и настоящи работници в съответните дружества, и държавата притежават по около 13-14% от капитала. Очевидно дилемата „аутсайдерски – инсайдерски" модел се изживява. Налице са предпоставки за стимулиране на корпоративния сектор, в т.ч. от гледна точка на по-ясното разграничаване на собственост от мениджмънт.

Що се отнася до състава, структурата и т.н. на управителните органи, резултатите потвърждават направените вече в литературата констатации за преобладаването на 3-членните съвети на директорите и надзорни съвети. Такива са управителните органи в повече от половината от анкетираните дружества. В тях преобладават представители на мениджмънта, едрите акционери, чуждестранните инвеститори (в надзорните съвети). Представителите на персонала и държавата, общо взето, тук са под равнището на притежаваната от тях собственост. В малко на брой случаи се наблюдава подмяната на състава на управителните органи. В близо половината от дружествата съставът им не е променян през последните три години. Позитивно е обвързването в над 1/3 от анкетираните предприятия на възнаграждението на мениджмънта с постигнатите резултати. Ролята на независимите директори се възприема благоприятно в повече от 1/4 от дружествата. Констатацията за стабилизирането на корпоративния модел в страната се налага от само себе си. Немалко детайли обаче в корпоративното законодателство се нуждаят от по-нататъшно прецизиране с оглед повишаване атрактивността на статута „публично дружество".

Що се отнася до втората група фактори, условно определени като външни – инвестиционна и корпоративна среда и практики, налагат се следните няколко констатации и произтичащите от тях препоръки.

Наблюдава се активизиране на инвестициите в корпоративния сектор – в повече от половината дружества те са значителни през последните 2 до 3 години. В близо 40% от случаите също се сочи, че са направени инвестиции, макар и в по-малък размер. При това в повече от половината от анкетираните предприятия инвестициите са за ново оборудване и технологии. Съществен резерв са недостатъчните все още инвестиционни ангажименти в преквалификация на персонала и за опазване на околната среда. Що се отнася до самите източници на финансиране, продължават да доминират банковите кредити и собствените средства. Твърде ограничено все още се използват възможностите за набиране на капитал чрез нови емисии. Ограничена остава ролята и на институционалните инвеститори. Без да навлизаме в дискусията относно причините за това, бихме искали да подчертаем все пак сравнително кратката корпоративна история и практика на съвременна България, както и изкуствено поддържания статут на „публичност" на предприятия без реален потенциал да бъдат такива. Очевидно възможните решения могат да се търсят както по линия на облекчаване условията и процедурите за делистване, така и чрез допълнителна диверсификация на сегментите на капиталовия пазар.

Сред корпоративните действия, ангажирали публичните компании през последните три години, се открояват изкупуването на акции от миноритарни акционери – в над 1/3 от случаите; извънредни събрания – в над 24% от анкетираните дружества; реорганизации (в т.ч. създаване на дъщерни фирми и обособяване; значително по-редки са случаите на сливане и консолидация) и увеличаване на капитала. Едва във всяко 10-то дружество е възниквал корпоративен спор през разглеждания период – основно между водещи акционери, от една страна, и мениджъри или миноритарни акционери, от друга. В над 60% от случаите се смята, че преговорите и намирането на взаимно приемливи решения са за предпочитане. Анкетираните идентифицират ограниченията пред корпоративния сектор по посока към бюрократизирани процедури, високи санкции, а също и високи изисквания по отношение разкриването на информация. Същевременно немалка част от отписалите се вече компании сочат, че при подходящи законодателни промени и облекчаване на процедурите биха били заинтересувани от публичен статут.

Положително може да се оцени нарасналият времеви хоризонт за дейността на дружествата – в 1/3 от случаите фирменото планиране обхваща 1 година; а в над 40% от анкетираните фирми достига до 3 години. Това несъмнено е в унисон с повишената инвестиционна активност на корпоративния сектор.

В резултат от всичко това над 60% от анкетираните дружества сочат по-високи обороти през периода; за 47% от отговорилите последиците за конкретното предприятие от встъпването ни в Европейския съюз се определят по-скоро като положителни. Все пак оптимизмът е по-голям по-отношение на очаквания благоприятен ефект върху страната като цяло, отколкото по отношение на отделните индустрии. Без съмнение това разминаване подсказва наличието на определени резерви от гледна точка на допълнителна информация; нови източници на финансиране и т.н. с оглед подготовката на корпоративния бизнес и индустрии за членството на Р България в ЕС.

Очертаващото се сравнително равномерно разпределение на собствеността между основните стейкхолдери – местни предприятия и холдинги, чуждестранни инвеститори и др., подсказва, че са налице предпоставки за стимулиране на корпоративния сектор най-вече от гледна точка на по-ясното разграничаване на „собственост" от „мениджмънт".

Немалко детайли в корпоративното законодателство се нуждаят от по-нататъшно прецизиране с оглед повишаване атрактивността на статута „публично дружество" – процедури за разкриване на информация, регламент на отношенията между свързани лица и др., основно от гледна точка по-добрата координация относно конкретните срокове за удовлетворяване на законовите изисквания. На дневен ред е и обмислянето на процедури за облекчаване на делистването на нетъргувани дружества, както и за диверсификация на пода на борсата.

Съществен резерв в инвестиционната активност на публичните дружества са все още недостатъчните инвестиционни ангажименти в преквалификация на персонала и за опазване на околната среда.

Разминаването в оценките за последствията от встъпването в ЕС за страната като цяло в сравнение с оценките за отделните индустрии (по-оптимистични са общите очаквания за страната и икономиката като цяло) подсказва наличието на резерви от гледна точка необходимостта от допълнителна информация; нови източници на финансиране и др. с оглед подготовката на корпоративния бизнес и индустрии за членството на Р България в ЕС.

2. Предизвикателства пред развитието на капиталовия пазар в България

Законът за публично предлагане на ценни книжа е в сила от 31. 01. 2000 г., като в него бяха направени съществени изменения и допълнения през 2002 г. и през 2005 г. и бяха учредени редица нови институти като: директори за връзки с инвеститорите, независими директори, търгово предложение, изисквания за разкриване на информация и т.н., които отразяват най-добрите световни и европейски практики в областта на корпоративното управление. През 2003 г. беше учреден и нов орган, надзиращ дейността на публичните дружества в България – Комисия за финансов надзор.

Инвестиционната общност в страната оценява изградената инфраструктура и законодателна рамка като съвременни, позволяващи достигането на приемливо равнище на българския капиталов пазар.

Оживлението през последните три години е очевидно (Фигура 1), но според анализаторите постигнатите резултати не са достатъчно обнадеждаващи, тъй като в голяма степен се дължат на конюнктурни фактори, а не на реално и устойчиво развитие на капиталовия пазар.

Фигура 1

Развитие на капиталовия пазар в България, 2003 – 2005 г.

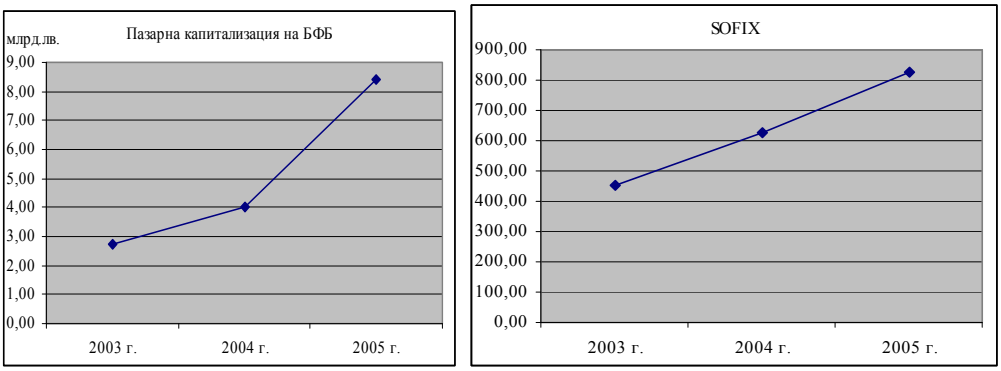

По данни на БФБ.

Голяма част от ръста се дължи на приватизацията на малко на брой държавни дружества на пода на борсата, на продължаващото структуриране на собствеността посредством консолидация на пакети акции, както и на търгови предложения за отписване от режим на публичност и на създаването на нови

форми на капиталови дружества (Фигура 2).

Фигура 2

Развитие по елементи на капиталовия пазар в България, 2003 – 2005 г.

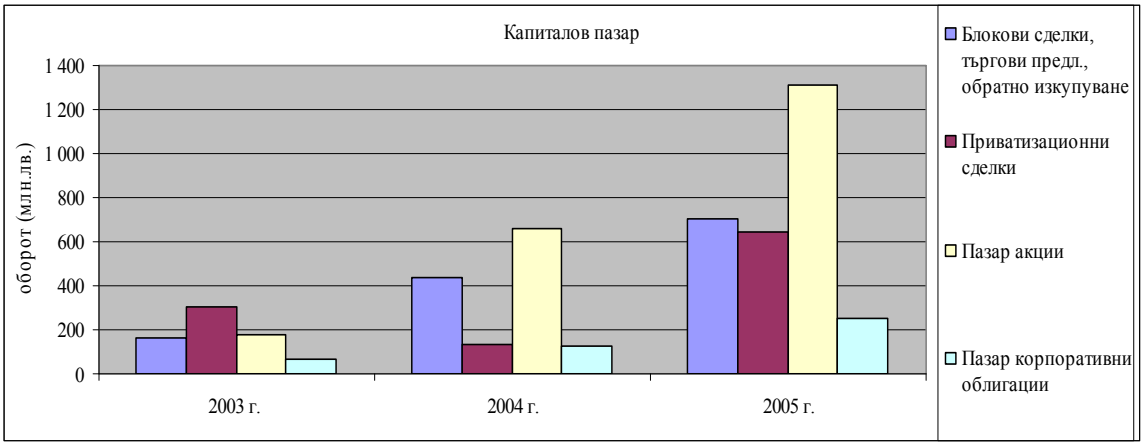

По данни на БФБ.

За периода 2003 – 2005 г. са създадени 16 дружества със специална инвестиционна цел; емисии на акции и облигации са предложили 14 търговски банки и общини; 27 дружества или части от тях са били приватизирани чрез борсата. Осъществено е едно-единствено първично предлагане. За същия период са делиствани 40 компании.

Предизвикателство пред капиталовия пазар в България е утвърждаването му като алтернативен източник на финансиране. В сравнение с банковото кредитиране финансирането посредством публични емисии предлага редица предимства – гъвкавост, възможност да се решава относно степента и размера на обратното изплащане посредством дивидентната политика; по-ниска цена на финансирането. Този пазар предполага наличието на атрактивни форми за набиране на капитал. По данни на представително анкетно проучване сред публичните дружества в страната, проведено през март – април 2006 г., едва 6% от тях разчитат на емисии на акции и облигации. Голямата част - 76% от дружествата, определят вероятността в бъдеще да се финансират по този начин като много малка. За сравнение, над 50% от компаниите понастоящем ползват банков кредит. Нещо повече, 71% от дружествата ще разчитат на банков кредит през следващите години.

Немалка част от анкетираните публични дружества изтъкват, че посоченото се дължи най-вече на излишно (по-тяхно мнение) усложнени и бюрократизирани процедури; високи глоби и санкции; завишени изисквания за разкриване на информация и в крайна сметка – неоправдано високи разходи за поддържане на публичния статут. В резултат 42% от анкетираните дружества биха предприели стъпки по отписването си от регистъра, а 16% вече са направили това.

По мнението на основните стейкхолдери на капиталовия пазар публичният статут на около 150 дружества се поддържа изкуствено – резултат от нормативната уредба на процесите на масовата приватизация. Това са дружества, чиито ценни книжа не са търгувани през последните 5 - 7 години. Някои от тях са в ликвидация – няма обаче процедура, по която да бъдат отписани от публичния регистър. Това не влияе благоприятно на капиталовия пазар в страната. Наличието на търгуеми и нетъргуеми дружества на пода на борсата дезориентира потенциалните инвеститори и ограничава възможностите за интервенция на регулиращите органи.

Привличането на борсата на нови емитенти и активизирането на съществуващите може да бъде реализирано чрез повишаване привлекателността на публичния статут, както и чрез облекчаване на административните бариери и промоцията на допълнителни предимства за публичните дружества. Предлаганите промени в ЗППЦК целят реализацията именно на тези мерки. Българска фондова борса работи активно в тази насока, вкл. и при разработването на нов правилник за нейната дейност. Борсата предприема поредица от срещи с публични дружества, на които активно „промотира" предлагането на нови емисии ценни книжа.

Очевидна е необходимостта поне от две групи мерки:

- отстраняване несъвършенствата в регулацията на капиталовия пазар, проявили се при прилагането на последните законови промени, чрез търсене на възможности за повишаване атрактивността на публичния статут за компаниите;

- действия за активизиране на съществуващите емитенти и привличане на нови.

Възможното подобряване на законовата рамка може да бъде търсено в следните няколко насоки:

- по-прецизен регламент при разкриването на информация, като се държи сметка основно за нуждата от координация на законово определените срокове, от една страна, и ограниченията, произтичащи от работата на различните ведомства, от друга;

- допълнително прецизиране на ограниченията по сделки между публични дружества и свързани лица, така че да не бъде възпрепятствано осъществяването на стопанската им дейност;

- прецизиране на задълженията, респ. санкциите по отношение на директорите за връзки с инвеститорите;

- подготовка на процедури за отписване на нетъргувани публични дружества; или на такива – в процес на ликвидация.

ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО И ДРЕБЕН БИЗНЕС В БЪЛГАРИЯ: ПРОБЛЕМИ И ВЪЗМОЖНИ РЕШЕНИЯ

Кирил Тодоров[1]

Вместо увод: Защо нарастват значението и ролята на предприемачеството, представено от сектора на дребния бизнес (малки и средни предприятия - МСП) във всички страни, вкл. и България? Отговорът на този фундаментален въпрос трябва да се търси преди всичко в задачите, които се решават с помощта на МСП.

Като цяло тези задачи в развитите страни с утвърдени пазарни икономики са:

- динамизация (растеж) и диверсификация (задоволяване на нарастващите потребности на икономиката и обществото);
- повишаване нивото на заетост (решаване на проблемите с безработицата);
- регионално развитие (използване на регионалните и местните дадености, местоположение, наличие на евтини и достъпни суровини и материали);
- технологично развитие (макар че по принцип повечето МСП не са технологично **ориентирани,** дори една малка част от тях – **технологично базираните**, би могла сериозно да повиши иновационния потенциал на страната **поради техния брой и връзки**);
- интернационализация на бизнеса (като страна с отворена икономика и изключителна доминация на МСП, може да се направи извод за важната роля на МСП в това направление). На фона на присъединяването към ЕС, глобализацията и икономиката, основана на знания, тази задача за **нашите слаби** МСП става все по-трудна.

За периода на преход към пазарна икономика са характерни и допълнителни специфични задачи, решавани от МСП, като:

[1] *Проф. д.ик.н. Кирил Тодоров е директор на Института по предприемачество към Университета за национално и световно стопанство.*

- промяна и рационализиране на икономическата и фирмената (размерна) структура (рационално съотношение между МСП и ГП);

- формиране и развитие на нова (предприемачески ориентирана) бизнес-култура (поемане на повече риск с повишена индивидуална и социална отговорност);

- изграждане на силна средна класа (с ядро **съ/** собствениците на МСП).

I. Основни проблеми на предприемачеството и МСП в България и причините за тяхното възникване

Анализът на предприемаческата дейност у нас и българските МСП, направен в контекста на задачите, решавани от тях, позволява открояването и групирането на основните проблеми и причините за тяхното възникване.

Почти изцяло във фокуса на всички правителства от началото на прехода досега беше „задачата за решаване на проблемите с високата безработица". Това абсолютизиране доведе (както ще видим по-нататък) до много негативни характеристики на сектора на МСП днес.

Същевременно дори самото „покачване на заетостта" беше твърде палиативно, за да изиграе някаква съществена роля поради:

- насочването на огромната част от новосъздадените МСП към традиционни отрасли с ниска добавена стойност;

- създаването на нови МСП с много малки размери и потенциал (силна ресурсна недостатъчност), чиято „стратегия" още на старта е „оцеляването";

- откриването на работни места с ниско качество и слаби възможности и мотивация на заетите в тях за развитие поради ниското качество на самите МСП.

Въпреки че от редица години „действат" Национална стратегия за подпомагане на МСП и Закон за МСП, те не изиграха отредената им роля досега поради:

- непрофесионалния подход при формирането на Националната стратегия (неспазени принципи и правила на стратегическото управление, много слаба ресурсна осигуреност, немотивираност на прилагащите я);

- отсъствието (невключването) в Стратегията на механизми за превръщането ѝ в конкретни параметри за изпълнение, които да са ясни (разбираеми) и да са добре координирани. Досегашният подход за нейната реализация е основан на формални отчети, които само засилват действието на закона на Паркинсон в държавната администрация.

За съжаление всички посочени слабости са валидни и за Новата стратегия. Най-положителното в нея е издигането във водещ приоритет на предприемаческото образование и обучение. Но и тук, ако се проследят предложените индикатори за достигане на заложените цели, може да се види, че:

- **липсва ориентация към качеството (заложени са изключително формални, количествени индикатори за достигане на целите);**

- **не е ясно кой резултат се постига под влияние на Стратегията и кой е продукт на други процеси.**

Законът за подкрепа на МСП съдържаше значими слабости (тълкуването на понятието „независимост", несъотнасянето към съответния сектор (отрасъл) на МСП), които бяха отстранени в известна степен едва през есента на 2004 г.

Липсва внимание **към** малките и средните растящи **предприятия** от новите отрасли, формиращи висока добавена стойност, с възможности за интернационализация на бизнеса (вместо досега подкрепяните експортни МСП, които всъщност са импортоемки – много се внася, малко се прибавя и много се изнася). Най-често тези МСП са в групи като иновативни, академични, динамични, които не са предмет на държавната политика. През 2000 г. те бяха включени за пръв път в Годишния доклад на Агенцията за малки и средни предприятия (АМСП),[2] но в следващите доклади отпаднаха.

Отсъства политика и конкретни механизми за реализация на връзката „университети – бизнес" (да си спомним само добрия пример на дружество „Икар" и ролята му в технологичния трансфер от науката към практиката по време на плановата икономика). Като изключим палиативите на Фонда за научни изследвания към МОН и Иновационния фонд (към т.нар. Иновационна стратегия), администриран от АМСП, на практика няма реална подкрепа за създаването на иновативни инкубатори, технологични центрове, центрове за развитие на предприемачеството и в крайна сметка на "spin-off" (рискови фирми) между университетите (институциите на БАН) и бизнеса. Тук можем да напомним пропадането поради „управленска недостатъчност" на проекта за шест иновативни инкубатора в размер на 10.5 млн. EUR, финансиран по линия на ЕС.

Наблюдават се синдроми на „изолираните острови", „откриването на топлата вода" и „избиването на комплекси" от **управляващите**, **които резултират** и върху развитието на предприемачеството и МСП**, най-вече поради назначаването на неподготвени "policy makers"**.

***Накратко*:** в България са налице определени резултати в редица направления, които на практика са изолирани острови, неможещи да се съединят поради

[2] Подготвен от екип под ръководството на автора на този материал (заедно с М. Димитров).

липсата на съответна необходима държавна подкрепа (поради незнание и **незаинтересуваност** от страна на администрацията). Само няколко примера: развитието на компютърните технологии в Русенския университет, центровете за развитие на предприемачеството и бизнеса в УНСС и ТУ – Пловдив (които имат 11-годишна история). Вместо да се ползва от техния опит, Министерството на икономиката **и енергетиката** прави козметични опити, **днес – началото на 2007 г.,** да създава „отгоре" такива центрове в техническите университети, които са обречени и защото не се ползва вече наличният опит. Същото министерство поръчва на Агенция за проучвания да установи дали в средното образование има предприемачески дух и как той да се създаде по нейна препоръка?!! Тук коментарът е излишен. Излишно е да говорим и за останалите два синдрома.

Особено порочно влияние върху МСП и предприемачите оказва начинът на „даване" на проекти по различни програми на приятели и симпатизанти, най-вече по международни програми. Това важи дори за възлагането на годишните доклади за МСП на АМСП, при които донорът диктува кой и как да прави доклада. Ако прибавим и високите бюрократични изисквания по подготовката и написването на проекти, както и по техния отчет, става ясно защо **преобладаващата** част от МСП не кандидатства и не участва в **програмите на ЕС**. Техният „изход" е да платят предварително хиляди левове на посредници-**консултанти** да им подготвят проектите, но без гаранция за успех.

Изключително голям проблем е липсата на целеви координирани изследвания в областта на предприемачеството и МСП. Досегашните такива се правят тогава, когато може да се „спечели определен грант" и след приключването му **обикновено** не остава нищо...

Липсата на подобни изследвания, например при средните растящи фирми – **генератори на растежа**, особено технологично базираните, води до разхищение на ресурси и фалит на някои от тях (няма целево консултантско ноу-хау). Става дума за това, че тези стихийно разрастващи се фирми се нуждаят от подкрепа под формата на специфични **управленски** методи и инструменти – **и** в крайна сметка преминаването им към професионален мениджмънт.

Оттук произтичат и слабостите в преподаването по предприемачество в средното и висшето образование, в което малко преподаватели се позовават на собствени изследвания.

Липсата на подобни изследвания се отразява и на държавната политика, която сега се прави от чиновници, **често "откриващи топлата вода"**, и затова се „прелива от пусто в празно", т.е. резултатите са нулеви или най-често се копира механично чужд опит.

Слабостите на поддържащите предприемачеството и МСП институции са известни на всички. Да вземем за пример АМСП. От агенция към МС в началото на създаването си, сега тя е Изпълнителна агенция към **МИЕ** с малък състав и **почти** никакъв ресурс. Тук не говорим за мотивацията на служителите й (огромната част от които са **напуснали** през годините). БСК и БТПП имат свои

интереси и политика. БАРДА и Националното сдружение на общините лавират и търсят своето място. Външната среда е пълна с безброй асоциации, фондации и други организации, готови да харчат чужди пари без постигане на значими и устойчиви резултати. С една дума: **налице е** брауново движение сред наличните институции **за „подкрепа"**.

Въпреки постоянните обяви за мерки срещу сивата икономика нейният дял и в момента е твърде висок и за много граждани тя вече се приема като нормално съществуващо зло (дори отчасти положително, защото спомага за постигането на по-ниски цени). Съществуването на тази икономика (с множество нерегламентирани, работещи на тъмно МСП), както е известно, обаче подбива, деморализира и често убива функциониращите на светло и спазващи законите МСП. За съжаление дори правителствени институции пречат за подобряване на положението в това направление. Например политиката на „Лукойл" да продава на едро горива на средните и дребните (вериги) бензиностанции по-скъпо, отколкото продава на дребно в своите, е удар срещу средната класа (с краен резултат купуване на веригите бензиностанции от „Лукойл"), а и срещу банките, предоставили кредити за изграждането на обекти. И това официално се подкрепя от министъра на икономиката **и енергетиката**.

II. Насоки на решения за подобряване на състоянието и развитието на предприемачеството и мениджмънта в България

По-нататък се представят основните насоки на решения, базирани на политиката на ЕС, трансфера и адаптацията на чужда добра практика, наши налични изследвания, анализи и оценки и, разбира се, с отчитането на диагностицираните по-горе основни проблеми.

1. На **първо** място (независимо какво правителство е на власт), трябва да се промени из основи досегашната политика "на парче" и с козметична насоченост. Предприемачеството, иновациите и МСП да бъдат обявени за водещ национален приоритет (конкретно за младите хора с образование), като за това бъдат осигурени значими средства – минимум 50 млн. EUR през първата година, 80 млн. през втората и 150 млн. през третата (успоредно с нарастването на капацитета за успешна и устойчива усвояемост – по наши експертни оценки). *За реализацията на този приоритет трябва да отговаря лично министър-председателят. Но този приоритет може да се реализира на практика само ако се създаде отделно министерство на предприемачеството и високите технологии (иновациите)*, което ще осигури в институционален план (статут, координация и ресурси) практическата реализация на приоритета. Досегашният опит да се постигнат резултати с помощта на различни агенции не даде резултат, а и няма да даде. Българският манталитет очаква и изисква решаването на която и да е важна задача да стане „най-отгоре", **съчетано с очакванията на работещите „долу".**

2. На **второ** място е необходимо да се направи идентификация (инвентаризация) на „изолираните острови" и техните достижения в направления: подкрепа, изследване, обучение. Анализът и оценката на тези

достижения по направления ще даде добра основа за установяването на "state of the art" и изходен момент за следващите стъпки (вж. т. 3). Чрез тази инвентаризация ще се установи ясно кои организации (институции) работят реално по проблемите на предприемачеството и МСП и кои са „еднодневки", създадени да ползват чужди ресурси (грантове). Ще се идентифицират и водещите екипи и техните лидери, които да бъдат използвани по най-добър начин впоследствие (вж. т. 7).

Цялата тази работа най-добре ще бъде извършена от новото министерство на предприемачеството и високите технологии, което ще започне да създава свои бази данни и персонални контакти, така необходими за успех в българската неформална среда.

3. *На основата на идентифицираните достижения, организации, екипи и ръководители (лидери)* трябва да се създаде *национална експертна група*, която да подготви нова реална, ресурсно и институционално осигурена (от новото министерство) *Стратегия за развитие на предприемачеството и иновациите в Република България, **като се отрази и положителният досегашен опит.***.

Основните акценти в нея трябва да включват:

- предписанията и изискванията на ЕС (харти, програми, декларации и т.н.);
- трансфер и адаптация на добра практика отвън (чужбина);
- наличните български достижения – с отчитане на българската специфика в бизнеса;
- създаване на Национална система за иновации, вкл. бизнес- (иновативни) инкубатори, технологични центрове, технологични паркове, базирани в университетите;[3]
- система за допълнителна мотивация на изпълнителите (участващи в реализацията на отделните мрежи).

4. Създаване на стратегия и целеви фонд за изследвания в областта на предприемачеството и иновациите (към новосъздаденото министерство), чрез които:

- ще се очертава реалистична и динамична картина у нас, в чужбина и в ЕС на състоянието, тенденциите и необходимостта от намеса/подкрепа в конкретни области;

[3] Чудесен пример за напредък в тази област би било изграждането на иновативен инкубатор с участието на техническите университети и УНСС в свободната площ между ТУ и УНСС в Дървеница.

- ще се формира основата за навременни и реални решения в областта;

- ще се формира ядро от изследователи (критична маса), като резултатите ще се почувстват в много свързани области (обучение по предприемачество, консултиране на растящи предприятия и т.н.);

- ще се създадат условия за **по-**добро вписване на България в съвременното изследователско пространство - участие в мрежи, рамковите програми на ЕС, конференции, семинари и др. (Опитът на **Института за развитие на предприемачеството** (ИРП) при УНСС може да служи като добра изходна база.)

5. Формиране на стратегия и целеви фонд за развитие на обучението по предприемачество, включващи взаимосвързани и допълващи се дейности и инициативи в:

- началното образование;

- средното образование;

- висшето образование.

Тук за старт могат да се използват резултатите, получени в някои професионални гимназии, включени в инициативата на организацията „Джуниър ачийвмънт" и инициативата на Австрийското министерство на културата. Използваеми са и резултатите от обучението в някои колежи като Българо-холандския колеж в Албена и Българо-датския колеж в София.

В областта на висшето образование на първо място може да се използва **шестнадесетгодишният опит** на УНСС и отчасти на **ТУ – Пловдив**, С. А. „Д. Ценов" - Свищов и ИУ - Варна. Особено полезен ще бъде опитът на УНСС по отношение на съчетаването на „изследвания – обучение" и връзката катедра по „Предприемачество" (в процес на създаване) като научно звено, ИРП като разработващо и консултиращо звено **от 1997 г. и новоразкритата специалност в бакалавърска степен „Предприемачество".**

Крайната цел на формирането на система за обучение по предприемачество е *производството на интелектуално подготвени предприемачи, способни да работят успешно в динамична конкурентна среда, вкл. в интернационална, мултикултурна среда* ***не само в ЕС*****.**

Т. 4 и 5 изискват много тясна координация и затова биха могли да се обединят и в едно цяло с две подструктури.

6. Целеви решения трябва да се приложат по осигуряването на селективна подкрепа на класове (групи) МСП, които растат (имат потенциал за растеж) и действат в секторите на новата икономика. Конкретно за тях трябва да се

осигури:

- консултантска подкрепа при планирането и осигуряването на растежа;
- обучение по „управление на растящи фирми";
- помощ при интернационализирането на бизнеса **на тези фирми**;
- участие в бизнес-мрежи и подходящи международни проекти; (безплатна/ субсидирана) подкрепа за изработването на проектни предложения;
- достъп до необходимото им ноу-хау (от университетите и институциите на БАН);
- успешно осъществяване на прехода от предприемачески управлявани към професионално управлявани фирми – **тук вече съществува известно ноу-хау в УНСС.**

7. Създаване на система от стимули и възможности за бизнес-взаимоотношения между българските МСП и български и чужди **големи предприятия** (в системата на субконтракторните – подизпълнителски, взаимоотношения). Наивно е да се мисли, че със създаването на повече МСП автоматично ще се решат проблемите на икономиката и обществото, ако липсват големи, структуроопределящи фирми, с които те да си сътрудничат на взаимоизгодна база. Тук акцентите трябва да се поставят върху:

- създаването на среда за подобно сътрудничество (необходимост и възможности), като се поощряват и двете страни;
- навлизане на повече чуждестранни големи фирми – потенциални клиенти (пазари) на нашите МСП, особено в области като софтуер, хардуер, комуникациите, прецизното машиностроене, битовата електроника, биотехнологиите;
- поощряване на българските МСП с потенциал за установяване на директни и междинни субконтракторни взаимоотношения със стратегически характер, най-вече с водещи транснационални компании.

Тук трябва да се отнесе и създаването на система от стимули за формирането и развитието на предприемачески мрежи, основани на неформални взаимоотношения между самите МСП (подкрепа на съвместното им участие в панаири, изложби, проекти). По този начин с малко ресурси ще се постигнат значими резултати, вкл. развитието на култура на сътрудничество между българските МСП, респ. предприемачи, която сега **е ниска**.

Необходимо е да се формират целеви екипи с доказани успехи и лидери, на които да се възлага изпълнението на конкретни задачи вместо

бюрократизирането им чрез възлагането им на институции. Идентифицираните екипи и лидери, поемайки собствена отговорност и осигурени ресурсно, трябва да могат да привличат свободно екипи и изпълнители за най-добро изпълнение на конкретната задача (възложена от чужбина).

Частен случай на решенията по тази точка ще бъде (на основата на конкурентното начало) елиминирането на олигополната позиция на няколко организации, изхранващи се от чужди донори и недаващи възможности на други организации, екипи и изпълнители да участват в съответните дейности на равноправна (конкурентна) основа.

8. Особено важен момент тук е ***прозрачността*** на заданията и критериите за печеленето на проекти, както и ясната обратна връзка към неспечелилите. До момента те получават стандартни писма, в които пише, че проектът е добър, но не достигат средствата – „опитайте следващия път", или „за съжаление имаме по-добри проекти".

Реализацията на решенията по изброените точки под егидата на едно новосъздадено Министерство на предприемачеството и иновациите **(без това да се смята за панацея)** ще позволи най-малкото да се:

- обхванат предприемачеството и МСП в дълбочина и перспектива, **т.е. стратегически**, от което ще следват ясни тактически и оперативни задачи за съответните институции, организации и екипи;

- подобри структурата на МСП и да се повиши относителният дял на МСП с потенциал за растеж и експорт. Оттук и подобряване на качеството на работните места и мотивацията на заетите;

- осигурят по-добри възможности за растящите, академични, иновативни МСП да интернационализират своя бизнес (особено в контекста на присъединяването към ЕС). Това направление е без алтернатива при положение, че 99% от фирмите са малки, а страната е с отворена икономика;

- открият възможности за **изграждането** и развитието на високообразовани и подготвени предприемачи – най-вече сред завършващите университетите, които да бъдат конкурентоспособни в динамизиращата се бизнес-среда (вкл. интернационална и мултикултурна). Най-големият резултат от всичко това е оставането на тези младежи с потенциал в България, работейки за нея;

- създадат в крайна сметка възможности за ускорен и устойчив икономически растеж, развитие на нова, предприемачески ориентирана бизнес-култура в обществото и силна средна класа. Всичко това ще позволи на България да заеме много по-добри позиции в глобалното разделение на труда и икономиката, основана на знания.

КЛЪСТЕРЕН ПОДХОД ЗА ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

Младен Велев[1]

1. Същност на индустриалните клъстери

Теорията за клъстерите започва своето истинско развитие след началото на 90-те години на миналия век, като в основата на засиления интерес към нея са разработките на М. Портър. Тя обаче има и своята предистория. За пръв път за значението на локалните концентрации на специализирани индустрии за развитието на държавната икономика говори А. Маршал [41] през 1890 г. Анализирайки развитието на основните промишлени райони във Великобритания, той стига до извода, че главните причини за индустриалната специализация на даден район са наличието на необходимите природни ресурси и материали, близостта до пазарите или просто историческа случайност. Веднъж обаче формирала се, тази географска специализация функционира като самозасилваща развитието си система. Основните причини за това са:

- тя започва да привлича различни междинни и допълващи се индустрии, осигуряващи доставки за географски локализираните фирми;
- постепенно създава и развива пул от квалифицирана и специализирана работна ръка;
- осигурява разработването и използването от локализираните фирми на специализирана техника;
- между фирмите от района се разпространяват знания и технологии;
- постепенно създава специфична "индустриална атмосфера" (традиции, навици и практики), която подпомага развитието на специализираните индустрии.

През 50-те години на миналия век се развива тезата за ролята на индустриите – двигатели на икономическото развитие [40]. Според нея това са индустрии (а в някои случаи и отделни фирми), които доминират над другите индустрии поради

[1] *Проф. д-р Младен Велев е преподавател в Техническия университет – София.*

големия си размер, значителната си пазарна мощ и/или водещата си роля в иновациите. Те се превръщат в полюс, привличащ и направляващ другите стопански ресурси – доставчици, работна сила и др., и по този начин водят до ускоряване на регионалното и държавното развитие. На основата на тези виждания през средата на века голяма популярност в редица страни получава изграждането на т.нар. центрове за растеж като водеща стратегия за регионално развитие.

Редица други автори със своите разработки формират теоретичните предпоставки за развитието на теорията за клъстерите. Такива например са представителите на класическата теория за локализацията [29, 39, 67], които подчертават значението на транспортните разходи при избора на местоположение на стопанските дейности, както и представителите на неокласическата теория за локализацията [34, 16], които освен транспортните фактори подчертават голямото значение на пазарите и на локализационната взаимовръзка между фирмите като фактори за избор на местоположението им. Принос в тази насока имат и представителите на модерната локализационна теория [53, 36, 37].

В своя известен труд “The Competitive Advantage of Nations, [52] търсейки отговор на въпросите “Защо някои страни имат успех, а други не в международната конкуренция?” и “Защо фирмите, базирани в дадена страна, могат да създават и подържат конкурентно предимство пред най-добрите си световни конкуренти в определената област?”, М. Портър анализира конкурентоспособността на редица страни и в резултат развива своята теория за индустриалните клъстери. Той обосновава тезата си, че водещите експортни фирми в различните страни не са отделни изолирани случаи на успех, а принадлежат към успешно функциониращи групи от конкуренти и свързани индустрии. Държавите имат конкурентен успех не в отделни индустрии, а в клъстери от индустрии, свързани с вертикални и хоризонтални взаимоотношения. Портър определя тези клъстери като географска концентрация на взаимно свързани компании, специализирани доставчици, доставчици на услуги, фирми от свързаните индустрии и асоциирани институции.

М. Портър предлага модел, обясняващ националните и регионалните фактори, които, действайки едновременно, определят конкурентните предимства на предприятията. Той обхваща тези фактори в т. нар. диамант на детерминантите на националните предимства. Разглеждайки детерминантите на националните предимства, авторът изрично подчертава, че те действат едновременно. Освен това те са свързани помежду си и взаимно си въздействат и по тази причина трябва да се анализират не изолирано, а като система. Същевременно факторите са свързани с определена територия – държавна или регионална, и подчертават значението на географската близост. Действието им като единна система и тяхното развитие водят до създаване на клъстери от взаимно свързани компании. Ето защо именно географската близост между фирмите е основна характеристика на клъстерите. Макар отначало Портър да прилага клъстерния принцип към националните и международните клъстери, скоро той разбира, че е по-подходящ за регионалните клъстери. Географският обхват на

клъстерите се определя от възможностите за ефективно взаимодействие и обмен на информация, ресурси и знания. Резултатите от изследване на 705 клъстера от различни страни на света, проведено съвместно от Institute for Strategy and Competitiveness, Harvard Business School и Research Institute for International Management, University of St.Gallen, [65] показват, че 41.8% от тях са разположени в рамките на отделни градове, 18.9% са в районите на столиците, 19.9% - в отделен район на страната и само 19.4% са с национален обхват.

Значението на отделните фактори от диаманта на детерминантите на националните предимства за формирането на индустриални клъстери е различно за развитите и за развиващите се страни. Факторните условия имат много по-голяма роля за формиране на клъстери в развиващите се страни. Относителното значение на факторите съгласно резултатите от цитираното изследване [65] е показано на Фигура 1.

Фигура 1

Относително значение на факторите за формиране на индустриални клъстери

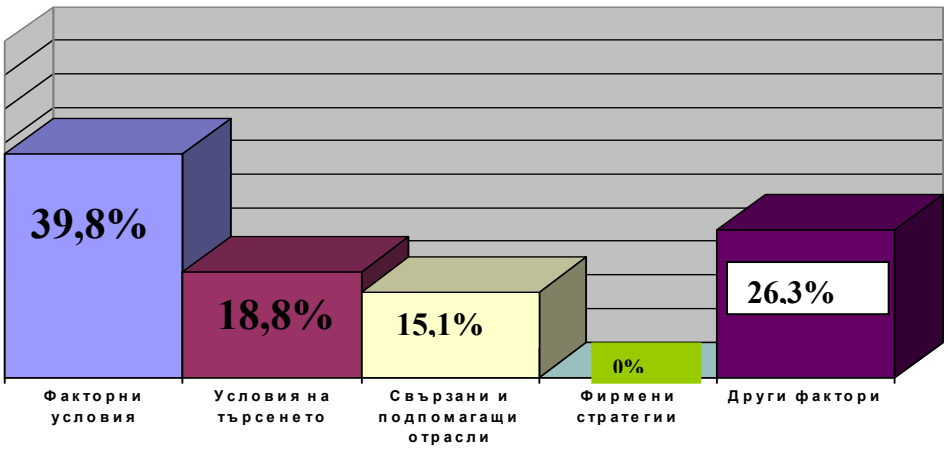

Изследванията показват, че в съответствие с действието на факторите от модела на М. Портър клъстерите обикновено се формират в даден район:

- около фирми, произвеждащи сходни продукти;
- поради наличието на квалифицирана работна ръка;
- на основата на ключова технология;
- на основата на наличието на определени природни ресурси;
- на основата на сходни потребители и пазари.

Освен географска клъстерите имат и институционална характеристика (Фигура

2). В основата им са т. нар. водещи или ключови фирми, произвеждащи крайни продукти или услуги, голямата част от които са предназначени за износ извън територията на района или страната. Клъстерите включват и мрежи от предприятия – доставчици, осигуряващи специализирани материали, части и услуги както на водещите фирми, така и помежду си. Те включват и производители на свързани и съпътстващи продукти и услуги. Между фирмите в клъстерите протича и конкуренция и коопериране, които благоприятстват повишаването на конкурентоспособността им. Развитието на клъстерите се основава на наличието на необходимата икономическа инфраструктура (човешки ресурси, капитали и финансови институции, бизнес-климат, технологии и изследователска дейност) и физическа инфраструктура. В процеса на развитието си клъстерите създават и свои колективни органи (асоциации, камари и др.), които да ги представляват и да защитават общите им интереси.

Съвместното действие на всички елементи на клъстерите, географската им близост и връзките между тях водят до поява на синергиен ефект. Към ефектите от усилията на отделните фирми се добавят и тези от действието на външни за тях, но вътрешни за клъстерите процеси като: осигуряване на достъп до специализирани доставки; бърз обмен и разпространяване на знания и новости; формиране на пазар на специализирана работна ръка; осигуряване на специализирани бизнес-услуги; насърчаване на предприемачеството и улесняване на стартирането на нов бизнес и др. Но значението на индустриалните клъстери може да се търси в две основни насоки. От една страна, те водят до повишаване на конкурентоспособността на отделните предприятия, а в резултат от това, на второ място, влияят благоприятно и върху конкурентоспособността и развитието на регионите и страната.

Въпреки географските си характеристики клъстерите трябва да се различават от икономическите агломерации. Например градовете представляват агломерации на стопански дейности, но невинаги там е налице и индустриален клъстер. Това е така, защото участниците в тези дейности невинаги имат достатъчно силни връзки на конкуриране и взаимодействие помежду си, докато клъстерите се характеризират с много по-богати връзки (търговски и нетърговски) между участниците в тях. Следователно изискването за географска близост на елементите му прави клъстера агломерация, но не всяка агломерация е клъстер.

От изложеното дотук става ясно, че клъстерите се различават от т. нар. вериги на стойностите, т.е. от веригите от фирми, формирани на основата на отношенията доставчик – клиент. Макар да включват и такива вериги, клъстерите се отличават по своята географска ограниченост и най-вече по по-богатия си състав. Те действат като един цялостен организъм, включващ и елементи, с които отношенията не са търговски и не се формират на основата на договори.

Фигура 2

Състав на индустриалните клъстери

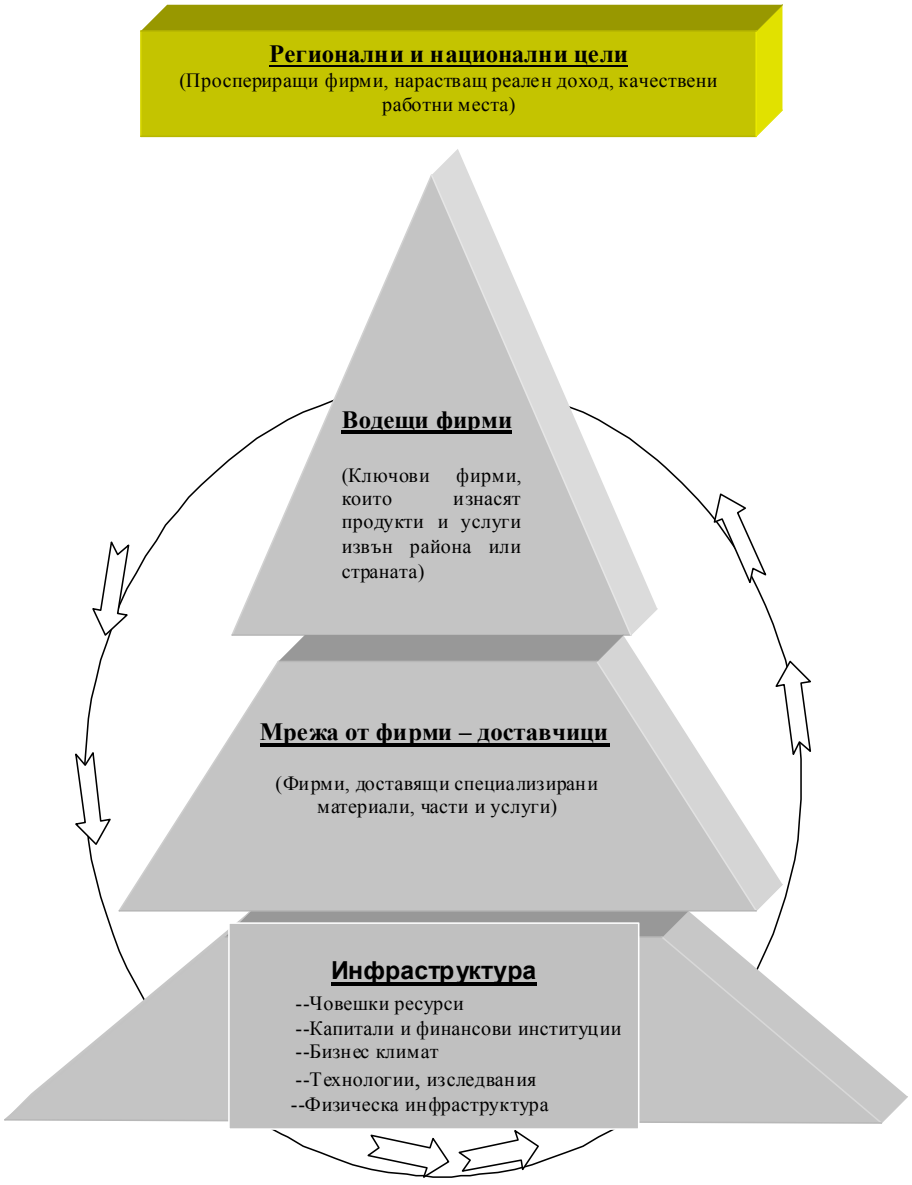

Идеите на Портър [52] се превръщат в катализатор на дискусията за клъстерите и клъстерния подход за икономическо развитие. Появяват се множество изследвания и анализи, подчертаващи значението на клъстерите и на географската им локализация за постигане на висока конкурентоспособност от

предприятията. Изказват се множество нови определения за същността на индустриалните клъстери, които, макар и да не се различават особено от определението на Портър, все пак го доразвиват и добавят други гледни точки по този проблем. Например Доерингер [22] ги определят, като географски концентрации на индустрии, които постигат предимства в дейността си в резултат от общото си местоположение. Бреска [12] допълват това определение, като добавя в него, че тези индустрии имат общи потребности в доставките и взаимоотношения с доставчици и купувачи. Розенфелд [56] добавя и връзките с компаниите, доставящи съпътстващи услуги като консултанти, организации, осигуряващи обучение и повишаване на квалификацията, финансови институции, професионални асоциации и правителствени агенции. Внимание заслужава определението на Енрайт [25], според което "клъстерът е група от бизнес-предприятия и небизнес-организации, за които членуването в тази група е важен елемент на индивидуалната им конкурентоспособност. Фирмите са свързани помежду си чрез връзките на купувачи и доставчици или общи технологии, общи купувачи или дистрибуторски канали или общ пул от работна сила".

Някои автори определят клъстерите твърде тясно, свързвайки ги главно с веригите на доставки и връзките между купувачи и доставчици. Например Роеланд [55] ги идентифицира като "производствени мрежи от строго взаимосвързани фирми (включващи специализирани доставчици), свързани помежду си в производствена верига на добавените стойности. В някои случаи клъстерите също могат да включват и стратегически алианси с университети, изследователски институти, бизнес-услуги за съвременни знания, свързващи институции (брокери, консултанти) и потребител". Подобно е определението и на Кзамански [20], според което клъстерът е "подсистема от отрасли на икономиката, свързани помежду си чрез потоци от продукти и услуги по-здраво, отколкото с другите отрасли на националната икономика". Тези определения не изчерпват всички особености на клъстерите и не могат да характеризират сложната им същност.

Други автори определят твърде общо клъстерите и така отново изпускат важни аспекти от тяхната същност. Това създава проблеми при практическото идентифициране и оценяване на клъстерите, както и при формулиране на стратегии за развитие на едни или други техни съставящи ги елементи. Такова е определението на Р.Смит, [61] според което клъстерите са географски групировки от подобни индустрии, притежаващи конкурентни предимства. Подобно е мнението, определящо индустриалния клъстер като свободен, географски ограничен сбор от подобни и/или свързани фирми, които заедно създават конкурентни предимства за себе си и за регионалната икономика.[7] Сходно е и определението, според което клъстерът е концентрация от фирми, които могат да произвеждат синергия поради своята географска близост и взаимозависимост. [57]

Става ясно, че клъстерите се отличават от отделните индустрии (отрасли). Докато индустрията включва само фирми, които произвеждат сходни продукти или осигуряват сходни услуги, [13] то клъстерите включват взаимно свързани

фирми от редица индустрии. Клъстерите се отличават и от основните отрасли на икономиката (индустриалните сектори – промишленост, строителство, услуги и т.н.), които обхващат фирми с общност в предназначението на произвежданата продукция, в използваните суровини и материали, в техническата си база, в професионалния състав на кадрите си. [8] Освен че са географски концентрирани, клъстерите имат много по-богати и силни връзки и взаимоотношения между съставящите ги организации. Те могат да се обобщят в три основни категории: [61]

- взаимоотношения между купувачи и доставчици. Това са вертикални взаимоотношения в рамките на клъстера, съсредоточени по веригата на доставките и разпространението и продажбата на продукти и услуги;

- взаимоотношения на конкуриране и взаимодействие. Компаниите, съставящи клъстера се, конкурират помежду си, но едновременно с това обменят информация и знания и си сътрудничат в редица области;

- взаимоотношения, свързани със споделянето на ресурси. Това са хоризонтални взаимоотношения между участниците в клъстера във връзка със споделянето на технологии, работна сила или информация, в т. ч. дори и между фирмите, които произвеждат несвързани продукти или услуги.

Индустриалните клъстери се различават от индустриалните райони (industrial districts), предлагани от А. Маршал и неговите последователи. Според Ф. Сторци [64] индустриалните райони са концентрации от фирми, участващи във взаимно свързани производствени процеси често от една и съща индустрия или индустриален сегмент, които са закрепени в рамките на отделна община и са ограничени от максималното разстояние за ежедневното пътуване до работното място. Индустриалните райони обикновено са съставени от малки и средни по размер местни фирми, насочили вниманието си към обслужване на локални пазари. Търгуват предимно помежду си, обединени в рамките на отделна верига на доставките, но имат взаимоотношения и с доставчиците на специализирани услуги, с пазара на труда и с изградените от тях общи институции. Връзките и взаимоотношенията с външни за района фирми са минимални. Индустриалните райони могат да се разглеждат като разновидност на индустриалните клъстери, но между тях има редица различия. Докато клъстерите включват няколко свързани индустрии, то индустриалните райони включват фирми от само една индустрия и дори от отделен индустриален сегмент. Клъстерите са насочени главно към производство на продукти и услуги, предназначени за външните за районите пазари (в т. ч. и международните), а индустриалните райони са доста затворени образувания, обслужващи главно собствените си нужди, но не и външните за района пазари. Индустриалните райони са съставени от малки и средни по размер местни фирми, което е само частен случай за клъстерите. С други думи, индустриалният район може да се разглежда като недоразвита форма на клъстер.

Изхождайки от характеристиките на индустриалните райони, някои автори определят клъстерите като съставени от само една индустрия (т.нар.

хоризонтално интегрирани клъстери). Сочи се [15] например, че те са "Концентрации от допълващи се и конкуриращи се бизнеси, които създават богатство в района чрез експорт. Географската концентрация води до развитието на специализирани знания и опит, институции и алианси." Посочва се, че клъстерите са експортно ориентирани, т.е. продават своите продукти и услуги извън района; специализирани, т.е. имат по-висока концентрация на работна ръка, отколкото средно за страната; имат значителен размер и/или растеж. Явно е, че така дефинираните клъстери са само частен случай на развитата форма на индустриален клъстер и съвсем не изчерпват съдържанието й.

По-богатият състав и взаимоотношения между участниците в него отличават клъстера и от индустриалния комплекс, който е "група от индустрии, свързани от съществени потоци от продукти и услуги и в допълнение, имащи голямо сходство в локализацията си". [20] Явно е, че клъстерите са индустриални комплекси, но не всеки такъв комплекс е индустриален клъстер.

Клъстерите се различават и от бизнес-мрежите (business networks). По определението на Розенфелд [56] бизнес-мрежите са "групировки от фирми с ограничено членство и специфични, често поставени на договорна основа бизнес-цели, свързани с постигането на взаимни финансови изгоди. Членовете на мрежата се избират взаимно по различни причини; те изрично се съгласяват да се кооперират по някакъв начин и да зависят в известна степен един от друг. Бизнес-мрежи се изграждат рядко в рамките на клъстерите, особено когато многообразието от бизнес-транзакции е създало взаимно познаване и доверие." Основните различия между клъстерите и бизнес-мрежите са: [56]

- клъстерите имат "отворено" членство и към тях могат свободно да се присъединяват нови членове, докато членството в бизнес-веригите е ограничено. Само отделни фирми, отговарящи на определени изисквания и предварително одобрени от сегашните членове, могат да се присъединят към мрежата;

- бизнес-веригите се изграждат на основата на договорни споразумения. Това не е необходимо за формирането на клъстерите. Те се изграждат върху социални ценности, постепенно формираното доверие и взаимодействие;

- бизнес-веригите имат свои цели, а клъстерите - колективна визия;

- бизнес-веригите осигуряват достъп на фирмите до специализирани услуги на по-ниски цени. Клъстерите привличат необходимите специализирани услуги в региона;

- бизнес-веригите улесняват фирмите да се включват в комплексния бизнес. Клъстерите генерират търсене за повече фирми със сходни или свързани способности;

- бизнес-веригите се основават на кооперирането, докато клъстерите включват едновременно кооперирането и конкурирането между фирмите.

Вследствие на дискусията за клъстерите и на резултатите от редица емпирични изследвания в края на 90-те години на миналия век М. Портър доразвива своята теория за индустриалните клъстери в редица трудове. През 1998 г. той доуточнява определението си за тях по следния начин: "Географска концентрация на взаимно свързани компании, специализирани доставчици, доставчици на услуги, фирми от свързаните индустрии и асоциирани институции (например университети, агенции за стандартизация и търговски асоциации) в определена област, които се конкурират, но и се кооперират". [50] По такъв начин той не само определя основните съставни елементи на клъстерите, но и изрично подчертава ролята на географската им локализация, конкуренцията и кооперирането между тях като важни фактори за постигане на синергиен ефект и висока конкурентоспособност. През 2000 г. Портър отново допълва определението си: "Клъстерът е географски близка група от взаимно свързани компании и асоциирани институции в определена област, свързани от общност и взаимно допълване. Географският обхват на клъстера може да е регион, страна или дори отделен град, около който да е разположен или съседни държави... Повече от отделна индустрия, клъстерите обхващат поредица от свързани индустрии и други организации, важни за конкуренцията. Те обхващат например доставчици на специализирани доставки като компоненти, машини и услуги, както и специализирана инфраструктура. Клъстерите често разширяват своя обхват, включвайки канали за реализация или потребители и производители на спомагателни продукти, или компании, свързани чрез опита, технологиите или общи доставки. Много клъстери включват правителствени и други институции ..., които осигуряват специфична подготовка, обучение, информация, изследвания и техническо подпомагане. Много клъстери включват и търговски асоциации и други колективни организации на членовете си." [51]

С други думи, един добре развит индустриален клъстер трябва да включва:

- фирми, производители на крайни продукти или услуги;
- фирми, доставчици на специализирани компоненти, машини, финансови средства, услуги;
- фирми от свързаните и подпомагащите отрасли (канали за реализация или потребители и др.);
- производители на спомагателни продукти;
- организации, осигуряващи специализирана инфраструктура;
- правителствени и други институции, осигуряващи специализирана подготовка, обучение, информация, изследвания и техническо подпомагане (професионални училища, програми за повишаване на квалификацията,

университети, организации за изследване и развитие, технологични центрове, информационни центрове и др.);

- агенции за стандартизация и други правителствени агенции, въздействащи върху бизнеса;

- търговски асоциации и други колективни организации на членовете си.

Става ясно, че клъстерите имат не само силни връзки и взаимоотношения между съставящите ги фирми – вертикални взаимоотношения между купувачи и доставчици; хоризонтални взаимоотношения на сътрудничество (например в рамките на формираните индустриални асоциации) и конкуренция; взаимоотношения между фирмите във връзка с пазарноориентирани дейности (например по отношение на местния пазар на труда). В рамките на клъстерите са налице и взаимоотношения с нетърговските организации - университети, организации за изследване и развитие, технологични центрове и др., както и държавните органи и агенции. Освен това клъстерите имат взаимоотношения и с различни други, външни за тях фирми и организации, намиращи се извън района или страната, в т. ч. и с фирми от други клъстери.

В зависимост от състава си клъстерите се характеризират със своята дълбочина, ширина и дължина. Дълбочината на клъстерите се определя от броя на включените в него нива от индустрии (фирми), вертикално следващи едно след друго и свързани от веригата на доставките на материали, компоненти, машини, услуги и др. Ширината на клъстерите зависи от броя на включените в тях индустрии (фирми) на всяко ниво, т.е. от броя на индустриите в хоризонтален разрез. Тези индустрии са свързани с общи продукти, технологии, канали за реализация и потребители. Ширината може да се определи за всяко от нивата на клъстерите, но обикновено това се прави на нивото на водещата индустрия. Дължината на клъстерите се определя от общия брой на включените в тях индустрии (фирми).

Клъстерите достигат зрялост постепенно, като продукт на еволюция, през времето на която те постепенно добавят необходимите им компоненти и развиват взаимоотношенията между тях. Съществуват клъстери, действащи повече от столетие (в някои традиционни отрасли), а има и такива, които достигат зрялост за по-малко от десетилетие (главно в областта на високите технологии). Проучванията показват, [65] че 14.6% от клъстерите в света са възникнали преди 1750 г.; 4.9% - през периода между 1750 и 1800 г.; 9.8% - между 1800 и 1850 г.; 11.7% - между 1850 и 1900 г.; 21.5% - между 1900 и 1950 г. и 37.6 % - през периода между 1950 и 2000 г.

Отначало клъстерите възникват поради добро състояние в района на част или на всички фактори от диаманта на Портър - наличие на определени природни ресурси; удобно географско положение; добре развита инфраструктура; наличие на университети и други организации, провеждащи научни изследвания с приложен характер; наличие на квалифицирана работна ръка; повишено търсене на определени продукти; наличие на фирми-доставчици, както и на

фирми, произвеждащи сходни или свързани продукти. Често клъстерите възникват около една или две новаторски фирми, които играят ролята на център на растеж. Такъв катализатор за развитие може да бъде и филиал на голяма чужда компания. Понякога клъстерите възникват и около държавни обекти, формиращи интензивно търсене на определени продукти и услуги – военни бази, големи строителни обекти и т.н. Те могат да възникнат и около университети или научноизследователски центрове, търсещи възможности за бърза комерсиализация на научните си продукти. Не са редки случаите, в които те възникват и като резултат от обособяване в нов клъстер на фирми, появили се и развили се като чат от друг клъстер. Клъстерите могат да възникнат и в резултат от случайни събития. По нататъшното им развитие обаче е продукт не само на усъвършенстването на условията, в които функционират (в резултат на разумна държавна или регионална политика), но най-вече на механизмите на собственото им саморазвитие.

Според [25] клъстерите могат да се разделят на няколко категории в зависимост от степента им на развитие:

1. Работещи или свръхактивни клъстери. Това са [57] агломерации от свързани компании, които напълно осъзнават своята взаимосвързаност, използват я и заедно работят като система, която произвежда повече, отколкото е сумата от резултатите на отделните й части. Тази група от фирми разполага със социална инфраструктура, която поддържа непрекъснатия обмен на информация, генерирането на нови идеи, образуването на мрежи и стимулира появата и развитието на нови бизнеси. Тя разполага и с широка и високоразвита система за подпомагане. Най-голямото предимство на работещите клъстери обаче е способността на членовете им да се учат бързо един от друг и бързо да изоставят остарелите практики, които биха могли да забавят иновациите.

2. Латентни или недоразвити клъстери. Това са клъстери, [57] при които е налице необходимият размер и концентрация, но потенциалът им не е напълно реализиран. Последното се дължи главно на факта, че социалната им основа, която подпомага развитието на взаимоотношенията между работодатели и работници, е недоразвита. Освен това участниците в тях нямат обща визия за бъдещето и не се възприемат като членове на клъстери. Взаимоотношенията помежду им са недоразвити, малко са или напълно липсват съвместни асоциации и организации, а всичко това им пречи да се възползват от общите възможности.

3. Потенциални или бледи клъстери. При тях са налице някои от необходимите условия да бъдат клъстери (например технологична база, политическа подкрепа и др.), но им липсват критична маса и/или доставки, както и редица ключови условия. Тези клъстери обикновено имат добър потенциал за развитие в бъдеще. В своя по-късна разработка [24] разделя тази категория на три отделни вида: 3а) потенциални, които притежават някои от елементите за успех; 3б) политически стимулирани – правителството ги стимулира, но те

все още нямат необходимата критична маса; 3в) желани – не притежават някакви възможности.

Други автори [14,11] определят стадиите от жизнения цикъл на клъстерите в зависимост от потенциала им за бъдещ растеж. Според стадия, на който се намират, клъстерите са:

- ембрионални- те са в началния стадий на своето развитие и имат значителен потенциал за бъдещо развитие;

- установени - те са вече изградени клъстери, пред които все още има потенциал за по-нататъшно развитие;

- зрели - това са напълно развити клъстери, за които обаче няма потенциал за по-нататъшно развитие.

По аналогия с жизнените цикли на продуктите [58] определя основния стадий на жизнения цикъл на клъстерите като: ембрионален, растеж, зрялост и спад. Според Х. Майер [42] в зависимост от стадия си на развитие клъстерите могат да се разграничат на: а) съществуващи или установени – те са добре развити, между фирмите в тях има ясно изградени формални и неформални връзки, имат способностите да създават нови знания и да произвеждат международно конкурентни продукти; б) възникващи – те показват някои от характеристиките на клъстерите като връзки между фирмите и създаване на нови знания, но все още им липсват важни условия, за да са истински развити. Интересно мнение за стадиите за развитие на клъстерите е развито в [59]. В зависимост от стадиите, на развитие клъстерите се делят на: а) възникващи – включват малко на брой фирми с ограничени връзки помежду си, но имат бърз растеж; б) развиващи се – непрекъснато се привличат външни фирми и се създават нови, взаимоотношенията са развити, налице са специализирани доставчици; в) трансформиращи се – поради своето развитие растежът им е свързан с излизане извън сегашните граници на района, започва се формиране на нова генерация клъстер, включващ фирми и от други райони.

Липсата на съгласие по въпроса за стадиите в развитието на клъстерите рефлектира върху определянето на подходящите за всеки конкретен случай стратегии за подпомагането им. То е свързано и с неяснота по отношение на очакваните резултати от стимулиращите въздействия, в т. ч. и за отражението на тези резултати върху развитието на регионалните и националните икономики.

Друг съществен недостатък на концепцията за клъстерите е, че определяйки географската локализация и близост на съставящите ги елементи като един от най-важните характеристики на клъстерите, не посочва как точно трябва да се разбира и определя тя. Логиката, по която се развиват клъстерите, не съвпада с тази на формиране на административните териториални единици, поради което те обикновено не съвпадат географски. Териториалният обсег на клъстерите може да е отделна община, административен район, повече от един административен район или части от тях, цели държави или региони,

обхващащи повече от една държави. Всичко това води до сериозни проблеми при анализа на клъстерите (най-вече във връзка с намирането на необходимите статистически данни), при разпределението на задълженията на регионалните органи във връзка провеждането на клъстерната политика за икономическо развитие и разработването на конкретни стратегии за това.

2. Характеристика на клъстерния подход за икономическо развитие

Интересът към теорията за клъстерите сред изследователи, политици и бизнесмени непрекъснато нараства и тя постепенно се превръща в основа за обосноваването на нов подход за стопанско развитие. Той е фокусиран върху повишаването на фирмената, регионалната и държавната конкурентоспособност чрез развитието на индустриални клъстери.

Приема се, че три основни сили поставят нови предизвикателства пред стопанското управление и изискват промяната чрез въвеждане на клъстерния подход: [66]

- **Глобализацията**, водеща до нарастваща взаимосвързаност по целия свят. Излизането на месните предприятия на световните пазари и едновременно с това навлизането на чужди предприятия на вътрешните пазари засилва конкуренцията между тях. Конкурентната борба вече е не толкова между държавите, а преди всичко пряко между отделните фирми, продукти и хора. Освен това все по-малко значение за международния успех започват да имат сравнителните предимства на държавите, основаващи се на наличие на природни ресурси и евтина работна ръка. Всичко това изисква промяна на досегашните стратегии за управление на предприятията и въвеждане на нов подход, който да създава подходящи условия за осигуряване на необходимите конкурентни предимства, а оттам и за развитие.

- **Технологичното развитие**, което води до ускорено създаване на нови продукти, нови методи и средства за производството им, нови работни места. Възникват нови отрасли, а старите се трансформират или отмират. Непрекъснатите иновации и усъвършенстване стават главното условие за повишаване на конкурентоспособността на предприятията и за техния пазарен успех. Ето защо стремежът към създаването на максимално добри условия за иновация е една от основните движещи сили в управлението и структурните реформи. Само чрез осигуряването на необходимите условия за ускорена иновация посредством организирането на съвременна научно-изследователска дейност, осигуряване на висококвалифицирана работна ръка и подходяща бизнес-инфраструктура може да се разчита на висока конкурентоспособност и бързо развитие. Именно клъстерният подход дава възможност за осигуряване на тези условия.

- **Промените в стандарта на живот**. Изискванията за повишаване на стандарта на живот непрекъснато нарастват. В същото време през последните години в много страни се забелязва намаляване на ръста на доходите и едновременно с това увеличаване на разликата между богатите и

бедните хора. Част от причините за това се коренят в проблемите на предприятията-работодатели и в тенденцията, борейки се с безработицата, държавите да стимулират създаването на нископлатени работни места. Новият подход за развитие, стимулиращ развитието на частния сектор чрез обединяване в клъстери и осигуряващ необходимото образование и специализирана подготовка на хората, е в основата на създаването на по-високоплатени работни места и повишаване на стандарта на живот.

Клъстерният подход идва да замени (или поне да обогати) традиционните подходи за развитие, при които държавата стимулира бизнеса с различни средства (финансови, данъчни или други), подпомага съществуващите и главно новосъздаващите се предприятия, подпомага отделни отрасли или сектори и т.н. Той изисква изместване на фокуса на усилията от опитите за създаване на условия за ускорено развитие на отделните отрасли и предприятия към стимулирането на развитието на индустриалните клъстери като комплекси от взаимно свързани предприятия от различни отрасли.

В основата на новия подход е разбирането, че именно клъстерите, които представляват географски локализирани вериги от независими организации и имат интензивни вертикални (по линията на веригата на доставките) и хоризонтални (по линията на конкурирането, координирането и кооперирането) връзки помежду си, са носители на конкурентоспособност и растеж.

Клъстерите осигуряват стопанско развитие главно чрез:

- повишаване на производителността на съставящите ги предприятия чрез гарантиране на изгоден достъп до навременни, специализирани доставки, специализирана работна ръка, чрез увеличаване на достъпа до информация, до различни институции и публични услуги и чрез засилване на конкуренцията между тях;

- повишаване на иновационния капацитет на предприятията чрез ускоряване и улесняване на дифузията на технологични знания и иновации. Освен това конкуренцията вътре в клъстерите засилва стремежа на предприятията към иновации и обновяване;

- стимулиране на предприемачеството и улесняване на започването на нов бизнес. Развитието на клъстерите води до осигуряване на база от специализирани работници. Разчитайки на високата си квалификация и знаейки потребностите на клъстера, те сравнително лесно започват свой бизнес за производство на компоненти по веригата на доставките или за осигуряване на необходимите специализирани услуги.

Клъстерният подход помага по-добре да се разбере как работи регионалното и националното стопанство, да се разбере взаимната връзка между отраслите. Той помага да се оцени, че макар не всички отрасли да имат еднакъв принос за стопанския просперитет на страната или региона, то тези с по-висок принос и потенциал за успех не могат да се развиват изолирано, без да се осигури

развитие и на свързаните с тях отрасли (Фиг.3).

Фигура 3

Йерархия на стопанското развитие (Адаптирана по [66])

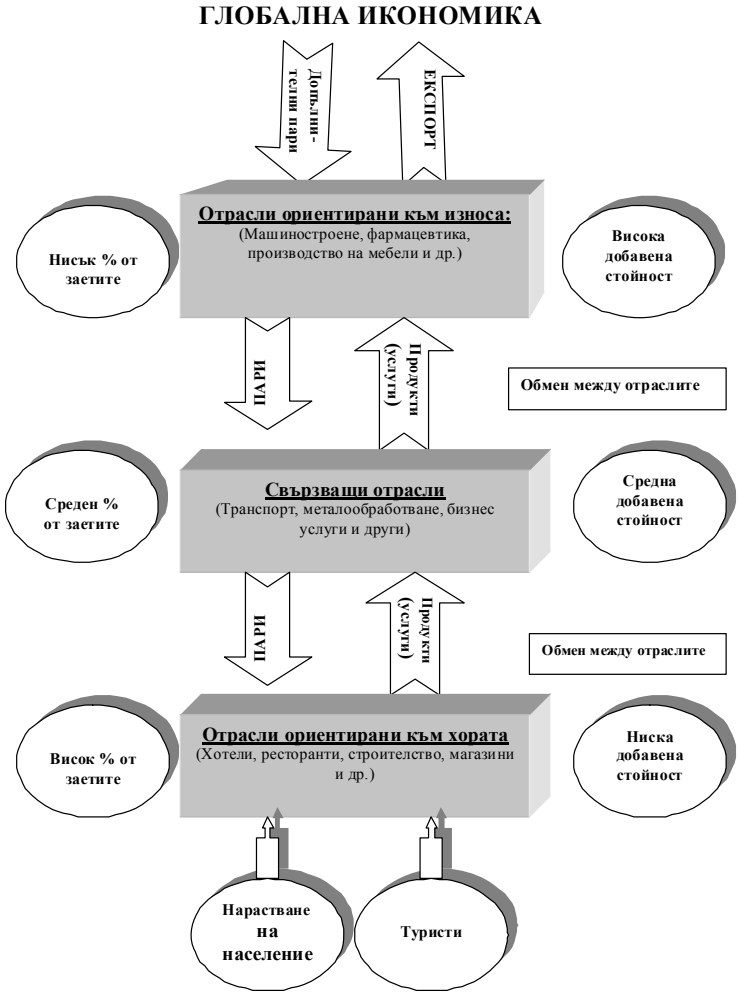

Клъстерният подход за развитие се основава и на разбирането, че в основата на националната и регионалната конкурентоспособност са местните условия. Клъстерите са географски локализирани вериги от предприятия, които черпят своя потенциал от близостта помежду си и от ресурсите на географската област, в която са разположени. Този подход води до успехи на държавата чрез развитие на регионалните стопанства (градски, общински, областни) и е средство за съчетаване на държавните и регионалните усилия в индустриалното развитие. По такъв начин той помага да се разреши един от парадоксите на съвременното развитие, а именно, че едновременно с глобализацията се повишава и значението на географско локализиране. От една страна,

глобализацията води до нарастване на "отвореността" и взаимосвързаността на стопанствата по целия свет, фирмите "прекрачват" националните граници и се конкурират глобално, появяват се мултинационални компании. Необходимо е стратегическите решения да се вземат с отчитане на международните условия. От друга страна, географската близост остава една от ключовите характеристики на съвременното развитие. Наличието на необходимите местни условия за бизнес, разположените в близост специализирани доставчици, предприятия за услуги, образователни и други организации, наличието на традиции и специализирана работна ръка водят не само до намаляване на редица производствени и търговски разходи, но и до координиране на усилията, сътрудничество и до "здравословна" конкуренция. На тази основа се засилва потребността от иновации и непрекъснато обновяване, ускорява се обменът на знания и опит. Крайният резултат е повишаването на конкурентоспособността на предприятията

Прилагането на клъстерния подход за развитие изисква отначало да се извърши анализ с цел да се идентифицира наличието на клъстери и да се определят тези местни фактори, които осигуряват конкурентните им предимства. Този анализ трябва да подпомогне избора на клъстерите, които имат най-голям потенциал за развитие и конкурентен успех с оглед насочване на усилията към тяхното подпомагане. Необходимо е също да се определят слабостите на инфраструктурата и какво трябва да се направи, за да бъде тя подобрена.

Този подход изключва пряката намеса на държавните органи в работата на клъстерите и предприятията в тях. Той се основава на непрекъснат диалог за потребностите на клъстера и разчита на координирането на действията с неговите представители. По думите на Антони Събира, министър на индустрията на Каталония, [59] той променя диалога между компаниите и публичната администрация от отношения, базирани на конфронтация и неизпълними искания, до отношения, основани на кооперирание и съвместни действия за повишаване на конкурентоспособността. При тези условия държавната намеса се ограничава до осигуряване на клъстерите със стратегическа информация; привличане на инвестиции за запълване на липсващите звена във веригата на доставки и услуги; инвестиране в образование, в инфраструктура и технологии от полза за клъстерите; организиране на бизнес-инкубатори; организиране и провеждане на програми за повишаване на квалификацията; организиране на изследователски центрове и стимулиране на научноизследователската дейност; подпомагане на формирането на асоциации и други сдружения и др.

В обобщение на изложеното дотук и изхождайки от мненията на редица автори, [54,24] могат да се систематизират следните основни характеристики на клъстерния подход за повишаване на конкурентоспособността:

1. Клъстерният подход концентрира усилията върху подпомагането на клъстерите, а не на отделните предприятия. Основните обекти на държавно внимание и планомерни усилия за стимулиране са клъстерите. Целта е да се подпомага развитието на вериги от фирми, а не на отделни участници в тях.

2. Клъстерният подход концентрира усилията върху подпомагането на избрани клъстери. Ограничеността на ресурсите винаги изисква да се подберат тези обекти на подпомагане, които имат най-голям потенциал и изгледи за успех, а следователно и ползите от подпомагането им ще са най-големи. Бързото развитие на избраните клъстери след това действа като механизъм за ускоряване на развитието и на останалите.

3. Клъстерният подход е насочен към премахването на пречките пред нарастването на производителността на труда и конкурентоспособността чрез преместване на традиционния фокус на усилията от елементите на макросредата към елементите на микрообкръжаващата среда.

4. Клъстерният подход концентрира усилията върху ускоряването на иновациите и развитието и обмена на знания вътре в клъстерите.

5. Клъстерният подход за повишаване на конкурентоспособността може да се осъществява на регионално и държавно равнище (в определени случаи и на международно). Особено успешно е неговото прилагане на регионално ниво, защото осигурява ясна и полезна концепция за насочване и разработване на стратегии за развитие на регионите. Съгласуването на действията и на двете нива води до най-добри резултати.

Традиционната индустриална политика, която изпълнява решения на национално равнище чрез осигуряване на протекции, субсидии и стимули за отделни избрани отрасли, влияе негативно върху конкуренцията. Освен това тя е фокусирана в подпомагането само на местните предприятия. За разлика от нея клъстерният подход създава благоприятни условия за развитието едновременно на всички участници в клъстерите – местни и чуждестранни. Много важно обаче е, че той не създава пречки пред конкуренцията, а я използва като движеща сила на непрекъснатия стремеж към усъвършенстване и прогрес. Ето защо клъстерният подход е насочен едновременно към стимулирането и на конкуренцията и на сътрудничеството между предприятията.

3. Влияние на индустриалните клъстери върху конкурентоспособността на съставящите ги предприятия

Вече беше подчертано, че стопанското значение на индустриалните клъстери може да се търси в две основни насоки. От една страна, те водят до повишаване на конкурентоспособността на отделните фирми. В резултат от това, на второ място, те влияят благоприятно и върху конкурентоспособността и развитието на регионите и страната.

Индустриалните клъстери ускоряват развитието на участващите в тях предприятия, формирайки благоприятни външни условия за това. Те оказват положително влияние и върху вътрешните за фирмите фактори, от които зависят техните стопански резултати. По този начин подпомагат предприятията да формират устойчиви конкурентни предимства и ги правят конкурентоспособни не само на вътрешния, но и на международните пазари.

В специализираната литература се разглеждат различни аспекти на положителното влияние на клъстерите върху развитието и конкурентоспособността на предприятията. Акцентира се на ефектите от географската близост между предприятията в клъстерите, [28, 57, 20, 36, 37] но най-голямо внимание се отделя на протичащите процеси на обмен и разпространение на знания и на ускоряването на иновациите [52, 50, 19, 27, 40, 33]. В най-обобщен вид според М. Портър ползите от формирането на клъстери са: [50] увеличаване на производителността на съставящите ги предприятия; повишаване на иновационния капацитет на предприятията; стимулиране на предприемачеството и улесняване на започването на нов бизнес. Налице е съгласие между авторите, че клъстерите осигуряват синергиен ефект, т.е.постигат по-високи резултати от сумата от резултатите на съставящите ги предприятия. Участващите в тях предприятия постигат по-висока конкурентоспособност, отколкото ако работят.

За да бъде анализирано влиянието на клъстерите върху конкурентоспособността на съставящите ги предприятия, тук ще бъде разгледано въздействието им върху основните критерии за фирмените конкурентни възможности, а именно: конкурентоспособност на предлаганата продукция; производителност; финансови резултати; растеж; иновативност; производствена и маркетингова гъвкавост; адаптивност към пазара.

1. *Влияние на клъстерите върху конкурентоспособността на предлаганата продукция*

Участието в клъстер влияе много положително върху конкурентоспособността на продукцията на фирмите. Това влияние е и в двете основни насоки за формиране на конкурентни предимства – намаляване на разходите, а оттам и на продажната цена, и повишаване на качеството и по-добро диференциране на продуктите. [52] Понижението на разходите, а оттам и на продажната цена на продуктите на фирмите, работещи в клъстер, са резултат от реализацията на значими икономии, присъщи на дейността в географска близост. Те са резултат и от повишаването на производителността на труда в рамките на клъстерите, което води до съкращаване на разходите за единица продукция. Освен това те са следствие от кооперирането на фирмите и съвместното осъществяване на редица дейности. Фирмите в клъстера реализират значителни икономии и в резултат от евтиния достъп до полезна информация, активната дифузия на знания, ускорената научноизследователска работа и иновации.

Подобряването на качеството и степента на диференциране на продуктите на участващите в клъстери фирми е резултат основно от:

- поддържане на тесни контакти с потребителите на продукцията по веригата на доставките в рамките на клъстера; добро познаване на техните изисквания и специализация за максималното им удовлетворяване;

- осигуряване на достъп до специализирани ресурси и услуги с високо качество. Интеграцията по линия на веригите на доставките на

специализирани машини и оборудване, материали, части, услуги и др. е свързана и с гарантирането на високото им качество;

- използване в рамките на клъстерите на специализирана и висококвалифицирана работна сила, която е условие за постигане и поддържане на високо качество и ускоряване на иновационните процеси;

- осигуряване на достъп до полезна информация и челен опит, активен обмен на знания, дифузия на технологии и иновации. Тези процеси имат най-силно влияние върху непрекъснатото повишаване на качеството и обновяването на продуктите;

- наличие на конкуренция между фирмите в клъстерите, която е стимул за непрекъснато обновяване и подобряване на качеството на продукцията;

- съвместна работа и кооперране с клиенти от веригата на доставките, както и с конкуренти, по разработването на нови продукти; кооперране и за съвместно производство.

2. Влияние на клъстерите върху производителността на труда

Клъстерите водят до повишаване на производителността на съставящите ги предприятия посредством: [50]

- осигуряване на достъп до специализирани фактори на производството. Клъстерите включват мрежи от предприятия-доставчици, които осигуряват на фирмите необходимите им специализирани машини и оборудване, материали, части и други доставки. Те включват и доставчици на специализирани услуги – банки и счетоводни къщи, които знаят особеностите на дейността на фирмите; надеждни консултанти, които могат да решават специфичните им проблеми; маркетингови компании и рекламни агенции, познаващи продуктите и потребителите им, и др. Освен това близостта и дългосрочното тясно сътрудничество с доставчиците осигурява по-лесен, по-бърз и по-евтин достъп до необходимите ресурси и услуги. Достъпността до местни ресурси минимизира необходимостта от поддържане на запаси от тях. Интеграцията по линия на веригите на доставките подпомага не само специализацията на доставяните ресурси, но и осигуряването на високото им качество. Освен че подобряват сътрудничеството между продавачите и купувачите, клъстерите осигуряват и възможности за кооперране между отделните фирми за съвместни покупки. Например фирмите понякога съвместно купуват скъпи машини и съоръжения, които поотделно трудно биха могли да закупят, извършват съвместни покупки на големи количества ресурси от доставчици извън клъстерите с цел постигане на ценови отстъпки и т.н.

От особено голяма полза за предприятията е наличието в рамките на клъстерите на висококвалифицирана и специализирана работна сила.

Клъстерите не само привличат специалисти, но и полагат усилия за тяхното изграждане и за повишаване на квалификацията им. За целта те разчитат на специализирани техникуми и висши училища, както и на финансирани съвместно с местните власти програми за обучение;

- осигуряване на достъп до информация и обмен на опит. Близостта на фирмите, връзките между тях по линията на доставките, сходните технологии, както и наличието на лични контакти между техните представители, облекчават движението на информацията и обмяната на полезен опит в рамките на клъстерите. Обменят се информация и опит по отношение на пазарите, промяната на потребителските изисквания, за новите продукти, за нови технологии и маркетингови техники и т.н. Този обмен, който в клъстерите е значително по-евтин, подпомага дифузията на знания, възприемането на новостите и челните практики, което се отразява благотворно върху производителността на труда;

- осигуряване на взаимодействие и сътрудничество между фирмите. Клъстерите осигуряват ползотворно взаимодействие и с наличните в тях фирми, производители на свързани и съпътстващи продукти и услуги. В резултат от него по-пълно се задоволяват комплексните и разнородните потребности и изисквания на потребителите и се улесняват продажбите. Съвместните усилия водят до повишаване на качеството и ефективността на работата. В рамките на клъстерите се постига благотворно сътрудничество между фирмите по веригата на доставките, а също и във връзка със съвместните покупки. Активно се използват предимствата на аутсорсинга. Фирмите в клъстерите си взаимодействат и по линия на маркетинга. Обикновено те осъществяват съвместна реклама на продуктите от клъстера в други райони и страни, съвместно участват в търговски панаири и изложби, издават специализирани брошури, вестници и т.н. Всички тези усилия увеличават положителните резултати и производителността на труда;

- осигуряване на достъп до различни обществени организации и блага. В рамките на клъстерите се формират различни организации, които обслужват интересите на всички членове. Такива са различните търговски асоциации, лаборатории, центрове по качеството, издателства, центрове за повишаване на квалификацията и др., организирани и финансирани съвместно от всички фирми. Освен това клъстерите предоставят достъп и до различни институции и публични услуги, осигурени от местните и държавните органи с цел тяхното подпомагане. Такива са създадената физическа и икономическа инфраструктура, учебни заведения, центрове за повишаване на квалификацията, научноизследователски организации, лаборатории, консултантски бюра, центрове за стандартизация и др. Не са редки случаите, в които клъстерите съвместно с органите на властта финансират такива организации и осигуряват достъп до обществени блага и услуги за своите членове, до които фирмите извън тях нямат достъп или той не е толкова лесен и евтин;

- стимулиране на повишаването на производителността и осигуряване на сравнимост на резултатите Основният стимул за повишаването на производителността на труда е конкуренцията между фирмите в клъстерите. Тази конкуренция е "здравословна", защото ги принуждава да се стремят към непрекъснато подобряване на дейността си. Освен това всяка фирма се стреми непрекъснато да се усъвършенства, за да може да отговори на повишаващите се колективни изисквания в клъстера и да защити общия му положителен имидж. Положително е влиянието на възможността всяка фирма в клъстера да сравнява резултатите си с тези на другите фирми. Такива сравнения са особено полезни, предвид факта, че фирмите, спрямо които се извършват, работят при същите условия.

3. Влияние на клъстерите върху финансовите резултати

Клъстерите подобряват съществено финансовите резултати на съставящите ги фирми, като им влияят по следния начин:

- повишаването на производителността на труда в рамките на клъстерите води до съществено увеличаване и на положителните финансови резултати на фирмите;

- участието в клъстер дава възможност на фирмите (дори и на малките) да получат икономии от мащаба и обхвата;

- близостта и дългосрочното тясно сътрудничество с доставчиците в рамките на клъстера осигуряват на фирмите не само по-лесен и по-бърз, но и по-евтин достъп до необходимите ресурси и услуги;

- географската близост на доставчиците води до намаляване на транспортните разходи за доставки;

- достъпността до местни ресурси минимизира необходимостта от поддържане на запаси от тях, което също се отразява благоприятно върху финансовите резултати на фирмите;

- клъстерите осигуряват и възможности за коопериране между отделните фирми за съвместни покупки - например на големи количества ресурси от доставчици извън тях с цел постигане на ценови отстъпки. Така се намаляват разходите на всяка отделна фирма;

- близостта на купувачите води до намаляване на транспортните разходи до пазарите. Тези разходи се намаляват и в резултат от често извършваното съвместно транспортиране на продукти от няколко фирми до външни за клъстера пазари;

- близостта, доброто взаимно познаване и дългосрочното тясно сътрудничество по веригата на доставките води до намаляване на разходите

по намирането на потребители и за извършване на транзакции. Сътрудничеството в областта на маркетинга води до понижаване на тези разходи, дори и по отношения на потребители извън клъстера. Формира се потребителска лоялност;

- фирмите в клъстерите правят икономии и чрез взаимодействието си по линия на маркетинга. Те споделят разходите си във връзка със съвместното осъществяване на реклама на продуктите от клъстера в други райони и страни, съвместното участие в търговски панаири и изложби, издаване на специализирани брошури, вестници и т.н;

- фирмите в клъстерите правят икономии и относно споделянето на разходите за различни програми за обучение и повишаване на квалификацията на работната ръка в района;

- фирмите в клъстера реализират значителни увеличения на положителните си финансови резултати в резултат от повишения достъп до полезна информация, активната дифузия на знания, ускорената научноизследователска работа и иновации;

- фирмите в клъстерите правят икономии и реализират значителни приходи и печалби във връзка със споразуменията помежду си за съвместна научно-изследователска дейност, конструиране на нови продукти и за съвместно производство;

- фирмите в клъстерите се възползват и от изградената специализирана инфраструктура, от дейността на съвместните организации и от редица други обществени блага;

- близостта, доброто взаимно познаване и дългосрочното тясно сътрудничество с финансовите институции в клъстерите, както и ползването от общия имидж на клъстера, води до намаляване на стойността на привлечения от фирмите капитал.

4. Влияние на клъстерите върху растежа на предприятията

Участието на предприятията в индустриални клъстери улеснява нарастването им, определено чрез размера на увеличаването на реализираната продукция, пазарния дял, както и на ресурсите им. Това е следствие от:

- повишената конкурентоспособност на продукцията, водеща до увеличаване на продажбите и пазарните дялове на предприятията от клъстерите, вкл. и на международните пазари;

- по-добрите финансови резултати на предприятията, в резултат от повишената производителност на труда, увеличените продажби, икономиите на разходи и всички останали положителни въздействия на участието в

клъстери. В резултат от това се повишават възможностите им за инвестиране в активи и в разкриване на нови работни места;

- ускорената иновационна дейност и стремежът за бързо обновяване активизира инвестиционната дейност на предприятията;

- улесненият и по-евтин достъп до капитали и финансови организации също подпомага инвестиционната дейност на предприятията, а следователно и техния растеж.

5. Влияние на клъстерите върху иновативността на предприятията

Най-силно и най-благотворно е влиянието на клъстерите върху иновативността на предприятията. Голям брой емпирични проучвания потвърждават, че фирмите в клъстерите генерират повече иновации, отколкото несвързаните в клъстер. [33] Чрез улесняване и ускоряване на фирмените процеси на непрекъснато обновяване и усъвършенстване те влияят положително и върху всички останали характеристики на фирмите, от които зависи конкурентоспособността им.

Клъстерите повишават иновативността на предприятията в резултат от:

- географската близост между фирмите в рамките на клъстерите. Тя подпомага разработването и улеснява трансфера на знания между участниците в тях и в резултат от това те генерират повече иновации. [33] Освен формалните отношения между фирмите по линията на сътрудничеството между доставчици и купувачи определящо в това отношение е значението на неформалните контакти – по линията на човешките взаимоотношения и контакти лице в лице;

- доброто познаване на потребностите по веригата на доставките. То води до увеличаване на процента на успешните иновации и скъсяване на времето до комерсиализирането на новите продукти;

- наличието на специализирани научноизследователски организации и университети, както и на връзките на фирмите с тях. Те ускоряват генерирането и обмена на знания и новости в рамките на клъстерите;

- наличието на необходимата инфраструктура, специализирани организации и услуги, подпомагащи научноизследователска работа за създаване на новости; наличие на финансиращи институции и рискови капитали;

- високото ниво на развитие в клъстерите на социалния капитал (отнасящ се до взаимоотношенията между доставчици, купувачи, партньори и колеги във фирмите и градящ се на взаимното доверие и консенсус). Той улеснява и ускорява трансфера на знания, технологии и иновации между фирмите и е един от факторите за стопанския им успех; [63]

- развитието на културния капитал в клъстерите, основаващ се на наличието на специализирана и висококвалифицирана работна ръка и личните контакти между специалистите. Той се отнася до възможностите на хората да подбират, съчетават и интерпретират получаваната информация и на тази основа да генерират нови идеи, да разработват и внедряват новости. Така клъстерите се превръщат в центрове за ускорено научно и стопанско развитие;

- възможностите за кооперииране в научноизследователската дейност и при разработване на иновации, което увеличава шансовете за успех и редуцира разходите;

- наличието на силна конкуренция между фирмите. Тя ги принуждава непрекъснато да търсят пътища за подобряване на резултатите си чрез ускорена иновация;

- увеличаването на иновационните възможности на малките фирми. [1,4] В резултат от протичащия обмен те се възползват от създадените в рамките на клъстерите полезен опит, нови знания, технологии и иновации, които извън клъстера не могат да си позволят. Те се възползват и от създадената изследователска инфраструктура.

6. Влияние на клъстерите върху производствената и маркетинговата гъвкавост на предприятията

Участието в клъстери се отразява положително и върху производствената и маркетинговата гъвкавост на предприятията. Това влияние е свързано с:

- протичащия активен обмен на знания и челен опит, дифузия на технологии и иновации. Те водят до подобряване на техническите, технологичните и организационните възможности на предприятието за осигуряване на високо ниво на гъвкавост на производството както и до подобряване на търговската гъвкавост, свързана с възможностите на собствените търговски структури на предприятията лесно да преминат към реализацията на нови продукти или различни количества. Отразяват се и върху подобряването на маркетинговите възможности на предприятията бързо да разработва рекламни кампании и програми за насърчаване на продажбите с цел налагане на новите продукти и обеми на пазарите и стимулиране на тяхното търсене и продажби;

- улеснения достъп до финансиране за фирмите от клъстерите. Той е свързан с по-добрите възможности за инвестиране в модерна техника, гъвкави технологични процеси, съвременни форми на организация;

- координирането на дейността на фирмите в областта на производството и развитието на аутсорсинга. В резултат се подобряват възможностите им за лесно преминаване към производството на нови продукти, както и за

- наличието на тесни контакти с потребителите на продукцията по веригата на доставките в рамките на клъстера и доброто познаване на техните изисквания. Те правят търсенето на фирмените продукти значително по-лесно предсказуемо. Това улеснява вземането на инвестиционни решения за необходимите нива на гъвкавост на дейността, които трябва да се осигурят, и то при максимална специализация за удовлетворяване на това търсене;

- достъп до специализирани ресурси и услуги с високо качество. Възможността бързо да се осигурят необходимите специализирани ресурси и услуги улеснява преминаването от едно производство към друго, както и евентуалната промяна на произвежданите обеми;

- наличие в рамките на клъстерите на специализирана и висококвалифицирана работна сила. Тя е условие за постигане и поддържане на голяма гъвкавост на дейността на фирмите;

- наличие и поддържане в рамките на клъстерите на добри взаимоотношения с търговските посредници и дистрибуторите, с рекламните агенции, с медиите и т. н. Те улесняват реализацията на новите продукти или новите количества. Отразяват се и върху подобряването на маркетинговите възможности на предприятията бързо да разработват рекламни кампании и програми за насърчаване на продажбите на новите продукти и обеми;

- взаимодействие между фирмите в клъстерите и по линия на маркетинга. Обикновено те осъществяват съвместна реклама на продуктите от клъстера в други райони и страни, съвместно участват в търговски панаири и изложби, издават специализирани брошури, вестници и т.н. Всичко това засилва гъвкавостта на отделните фирми;

- наличие на конкуренция между фирмите в клъстерите. Тя е важен стимул за непрекъснато търсене на нови пътища за пазарен успех, в т. ч. и чрез повишаване на гъвкавостта на дейността им. Нарастването на значението в конкурентната борба на фактора време при изпълнението на поръчките също е важен стимул.

7. Влияние на клъстерите върху адаптивността на предприятията към пазара

Клъстерите водят до подобряване на адаптивността на съставящите ги предприятия към пазара посредством:

- протичащия активен обмен на знания; челен опит и новости. Те водят до подобряване на маркетинговите знания на предприятията, в т.ч. и за най-съвременните маркетингови стратегии и техники. Засипва се стремежът на

предприятията към непрекъснато обновяване на пазарите и към търсене на нови пазарни възможности. Отразяват се и върху бързото и точно насочване на пазарните усилия, т.е. на вземането на правилни решения към задоволяването на кои нови пазарни потребности и изисквания да се насочат предприятията;

- наличието на специализирани организации за маркетингови консултации и пазарни изследвания. Това са различните консултантски агенции, изследователски центрове, университети, търговски асоциации и други общоклъстерни организации. Те улесняват разработването и възприемането на подходящи маркетингови стратегии за атакуване на новите пазарни сегменти. Подпомагат събирането, анализа, разпространяването и използването на информация за потенциалните пазари, за промените в потребностите и изискванията на купувачите, за промяната в модата, за появата на неочаквани пазарни тенденции и т.н.. Така те значително повишават възможностите на предприятията своевременно (или изпреварващо) да долавят и бързо да реагират на новостите в пазарното търсене;

- близостта и тесните контактите с потребителите по веригата на доставките и доброто познаване на техните изисквания. Те правят промените в търсенето значително по-лесно предсказуеми и предприятията по-бързо и лесно се адаптират към тях. Намалява се времето, необходимо на предприятията да отреагират на появилите се нови пазарни възможности. Улеснява се въвеждането на пазара на търсените нови или модифицирани продукти. Не са редки случаите, в които предприятия-доставчици и потребители в рамките на клъстерите си сътрудничат тясно при разработването на нови продукти;

- наличието на висококвалифициран и мотивиран управленски, в т.ч. и маркетингов, персонал. Клъстерите осигуряват (чрез подготовка или привличане) управленски специалисти със солидни маркетингови познания и висока мотивация. Те познават както особеностите на специфичната дейност на предприятията, така съвременните методи за управление и за работа с променящите се пазари. Всичко това е необходимо условие за постигане на висока степен на адаптивност към пазара.

Явно е, че клъстерите оказват многоаспектно положително влияние върху участващите в тях фирми, което води до повишаване на конкурентоспособността им. В същото време повишената конкурентоспособност на фирмите въздейства положително върху развитието и клъстерите. [50] Така индустриалните клъстери се превръщат в образувания, осигуряващи непрекъснато засилващ се синергиен ефект. В крайна сметка повишаването на конкурентоспособността на клъстерите и фирмите в тях влияе благоприятно и върху конкурентоспособността на отделните региони и на страната и става движеща сила за тяхното цялостно развитие.

Според Портър [50] развитието на добре функциониращи клъстери е една от най-съществените стъпки по пътя на развитието на стопанството. Те подпомагат

икономическия растеж на държавата чрез развитие на регионите (градове, общини, области) и са средство за съчетаване на държавните и регионалните усилия в индустриалното развитие.

Положителното въздействие на клъстерите върху развитието на районите и страната е многостранно. Основните му насоки са:

- Клъстерите водят до съществено повишаване на конкурентоспособността на местните фирми, а оттам и на районите и на страната като цяло. В резултат от това се увеличава износът в други райони и страни и така се генерира приток на парични средства, необходим за по-нататъшното развитие.

- Клъстерите са в основата на усъвършенстването на местните условия за бизнес. Подпомагат подобряването на инфраструктурата, организират бизнес-инкубатори, организират и провеждат програми за повишаване на квалификацията, организират изследователски центрове, стимулират научноизследователската дейност, формират асоциации и други сдружения, защитаващи интересите на бизнеса, и др. Всичко това ускорява по-нататъшното развитие на клъстерите и районите и привлича бизнесмени от други райони.

- Повишената конкурентоспособност на клъстерите и районите улеснява привличането на външни инвестиции, в т. ч. и от чужбина, което ускорява по-нататъшното стопанско развитие.

- Клъстерите формират база от висококвалифицирана и специализирана работна ръка и полагат непрекъснати усилия за по-нататъшното й усъвършенстване. Това е в основата на трайното развитие на районите.

- Клъстерите стимулират предприемачеството и улесняват започването на нов бизнес. Разчитайки на високата си квалификация и знаейки потребностите на клъстера, специалистите от района сравнително лесно започват свой бизнес за производство на компоненти по веригата на доставките или за осигуряване на необходимите специализирани услуги.

- Клъстерите, основавайки своето развитие на знанията и ускорените иновации и повишаващи значително производителността на труда, създават по-високоплатени работни места. Чрез стимулиране на търсенето на специалисти и стартирането на нов бизнес те намаляват безработицата. Резултатите са повишаване на доходите и стандарта на живот в района и страната.

- Клъстерите променят диалога между компаниите и публичната администрация от отношения, базирани на конфронтация и неизпълними искания, до отношения, основани на кооперирание и съвместни действия за повишаване на конкурентоспособността. [17] При тези условия държавната намеса се ограничава до усъвършенстване на условията за развитие на

клъстерите. Спестяват се средства и се осигурява ясна и полезна концепция за разработване на стратегии за развитие на регионите

В заключение може да се направи обобщението, че голямото значение на клъстерите за повишаването на конкурентоспособността на съставящите ги предприятия и за икономическия и социален просперитет на страната и отделните райони е важен аргумент за необходимостта от прилагане на клъстерния подход за развитие. Той трябва да концентрира усилията върху подпомагането на клъстерите, а не на отделните фирми или отрасли. Основните обекти на държавно внимание и планомерни усилия за стимулиране трябва да са веригите от фирми/отрасли, а не отделните участници в тях.

4. Промените в съвременния свят и формирането на индустриални клъстери

Световният опит показва, че формирането на индустриални клъстери е преди всичко резултат от поведението на съставящите ги фирми, а не е продукт на политическо решение на държавата. Както отбелязва Портър, [50] фирмите имат склонност да формират клъстери. Причината за това е стремежът им да получат изгоди за себе си и да подобрят стопанските си резултати. Следователно очакваните от фирмите изгоди (наричани още клъстерни детерминанти) от включването им в географски локализирани индустриални клъстери са основните фактори за възникването на тези образувания.

В специализираната литература съществуват различни мнения за състава и относителната значимост на клъстерните детерминанти. Една част от авторите ги свързват с географската близост между фирмите, а други - с предимствата на взаимодействието и обмена на знания и новости. Обобщавайки становищата на редица специалисти в областта на клъстерите, [52,36] А. Хоен [30] свежда основните фактори за възникването на клъстерите до следните очаквани ползи:

- икономии от мащаба и обхвата;
- намаляване на транспортните разходи до пазарите;
- намаляване на транспортните разходи за доставки;
- намаляване на разходите по намирането на потребители и за извършване на транзакции;
- наличие в съответния географски район на необходимите производствени фактори или на необходимите междинни доставки;
- разпространяване на знания, информация и технологии;
- разработване и ползване на иновации;

- коопериране между фирмите;

- намаляване на неопределеността.

Тази система от очаквани ползи няма претенции за пълна изчерпателност. Тя може да се допълва и уточнява в зависимост от конкретните условия. Значението на факторите е различно за всеки конкретен клъстер и за всяка отделна фирма.

Особено голямо влияние върху относителната значимост на факторите за формиране на клъстери обаче имат бързите промени в съвременния свят. Промените, свързани с икономическата глобализация и най-вече с научно-техническото развитие, са от такъв характер, че логично поставят въпроса дали географската близост между фирмите все още има някакво значение. Този въпрос внася съмнение в ползите от формиране на индустриални клъстери и загатва за това, че научно-техническото развитие ги прави ненужни. За да разсеем тези съмнения, ще направим кратък анализ на влиянието на глобализацията и най-вече на технологичното развитие върху клъстерните детерминанти, а оттам и върху ползите от формирането на клъстери.

Глобализацията води до нарастваща взаимосвързаност на икономиките по целия свет. Фирмите "прекрачват" държавните граници и излизат на световните пазари. Едновременно с това чужди фирми навлизат на вътрешните пазари. Конкуренцията за суровини, материали, работна ръка и потребители се осъществява в международен мащаб и се засилва драматично. Факторите за производство стават по-мобилни. Все по-малко значение за международния успех започват да имат сравнителните предимства на държавите, основаващи се на наличие на природни ресурси и евтина работна ръка. Но всичко това не премахва ползите от географската близост, а само ги променя. Както отбелязва [21] местоположението все още играе фундаментална роля в стопанската дейност, макар и само затова, че всяка такава дейност трябва да се разположи някъде. Но по-важен е фактът, че глобализацията променя самия характер на стопанската дейност на фирмите и изисква от тях да използват нови стратегии за водене на конкурентната борба. Те вече не могат да разчитат само на по-ниските цени на продуктите си. За успеха им все по-голямо значение играят иновациите – продуктови, технологични и организационно-управленски. Това се подчертава категорично от редица изследователи, [52, 50, 19, 27, 40] според които дългосрочната конкурентоспособност на фирмите се определя от тяхната способност да извършват иновации и да се учат непрекъснато. За да подобрят способностите си да осъществяват иновации, фирмите все повече се стремят към специализация, залагайки успеха си на основното, в което са компетентни и добри. По този начин те редуцират риска от неуспех и намаляват времето за разработване на новостите до излизането на пазара. В същото време поради комплексността на иновациите и в резултат от специализирането си фирмите все повече разбират, че сами не могат да успеят да разработят бързо и успешно всички необходими им новости. За да решат този проблем, те се нуждаят от достъп до знанията, опита, технологичните възможности и разработките на други фирми и институции. Ето защо те търсят близостта на тези организации и

се опитват да се кооперират и да си взаимодействат с тях. Всичко това обективно води до постепенното формиране на клъстери. В същото време наличието на необходимите местни условия за бизнес, разположените в близост специализирани доставчици, предприятия за услуги, образователни и други организации, наличието на традиции и специализирана работна ръка водят не само до ускорен обмен на знания и опит и успешни иновации, но и до намаляване на редица производствени и търговски разходи на фирмите. В рамките на клъстерите протичат едновременно конкуренция и кооперииране, които са условия за повишаването на конкурентоспособността на предприятията

Глобализацията и технологичното развитие си влияят и взаимно засилват развитието си. Но само по себе си технологичното развитие води до промени в клъстерните детерминанти и дава съществено отражение върху мотивите на фирмите да търсят географска близост помежду си и да формират клъстери. То недвусмислено извежда непрекъснатите иновации и усъвършенстване като главно условие за повишаване на конкурентоспособността на предприятията и за техния пазарен успех.

Съвременната икономика е икономика на знанията. В основата на динамичното й развитие е създаването, разпространяването и използването на нови знания. Именно използването на нови знания е същността на иновационните процеси. [26] На тази основа се създават и новите технологии. Следователно, дискутирайки съвременното значение на индустриалните клъстери, трябва да отговорим на въпроса доколко те са важни за създаването и използването на новите знания като основен двигател на човешкото развитие.

По-голямата част от авторите [50] стигат до категоричния извод, че географската близост в рамките на клъстерите подпомага разработването и трансфера на знания между участниците в тях, а отдалечеността им поставя редица бариери за това. [31] В рамките на клъстерите обменът на знания протича по два допълващи се пътя: формален – по линията на сътрудничеството между доставчици и купувачи, [32, 33,40] между фирмите, университетите и научноизследователските организации; неформален – по линията на човешките взаимоотношения и контакти лице в лице. Редица емпирични изследвания доказват, че обменът на знания е много по-силен между фирми, които са географски локализирани и че в резултат от това клъстерите генерират повече иновации. [33]

Процесите на активен обмен на знания са свързани и с нарастващото значение за стопанското развитие на социалния и културния капитал при относително намаляване на значението на икономическия. Социалният капитал се отнася до взаимоотношенията между доставчици, купувачи, партньори и колеги във фирмите. [38] В него доверието и консенсусът са критични елементи. [40] Социалният капитал улеснява и ускорява трансфера на знания, технологии и иновации между фирмите и е един от факторите за стопанския им успех. [63, 40] Именно в клъстерите този капитал има високо ниво на развитие, което още веднъж показва нарастващото им значение за иновациите и стопанското развитие. Културният капитал се отнася до възможностите на хората да

подбират, съчетават и интерпретират получаваната информация и на тази основа да генерират нови идеи. Той е от голямо значение за иновационните процеси и за стопанското развитие, което се подчертава от редица автори. [43] Основавайки се на традициите в съответните райони, формирайки база от висококвалифицирана работна ръка и в резултат от личните контакти между специалистите, клъстерите развиват културния си капитал и така се превръщат в центрове за ускорено научно и стопанско развитие

Изложеното дотук за значението на клъстерите се потвърждава и от емпиричните проучвания на редица специалисти. Например резултатите от изследванията на [33] доказват, че фирмите в клъстерите генерират повече иновации, отколкото несвързаните в клъстер фирми. Други проучвания показват, че клъстерите са особено полезни при извършването на радикални технологични промени [46] и при разработването на напълно нови продукти. [3] Те не са толкова необходими в късните етапи на жизнените цикли на продуктите и при минимални усъвършенствания на съществуващите технологии. Достига се и до извода, че позитивната връзка между клъстерите и иновациите е от много по-голямо значение за малките фирми. [1, 4]

В специализираната литература обаче се изказват и мнения, че развитието на някои нови технологии води до "скъсяване на дистанциите" и премахване на значението на географската близост. [21] Така се поставя под съмнение и значението на клъстерите. В основата на тези твърдения е най-вече развитието на информационните и комуникационните технологии (ИКТ). И действително от всички съвременни технологични промени бързото развитие на ИКТ влияе най-силно върху клъстерните детерминанти. Според [34] ИКТ включват всички технологии, използвани за събиране, съхраняване, излъчване, визуализиране и пренасяне на данни. Нейното бурно развитие е резултат от комплекс последователни иновации и следователно също е свързано с реализацията на посочените тенденции на специализация и стремеж към сътрудничество с цел обмен на знания. В същото време ИКТ водят до намаляване на транспортните разходи на стоки и услуги, на хора и информация и по този начин понижават значимостта на географската близост.

Смята се, че ИКТ имат две основни роли в съвременния бизнес: [46] Първата е свързана с подобряване на възможностите за координиране на различни стопански дейности – конструирането на нови продукти, производствени процеси и др., в резултат от което се повишава ефективността и производителността на труда. ИКТ например стимулират развитието на аутсорсинга и, от една страна, подпомагат специализирането на фирмите, а от друга, фокусирайки усилията им върху извършването само на тези части от процесите по създаване на продуктите/услугите, в които са най-компетентни и които са най-изгодни за тях, повишават стопанските им резултати. В тази си роля ИКТ стимулират взаимодействието и кооперирането на фирмите, [45] което води до формиране на клъстери. Втората основна роля на ИКТ е свързана с бързото и своевременно набиране на нова информация (чрез Интернет, факсове, електронни медии и др.), водеща до увеличаване и усъвършенстване на знанията във фирмите. В тази си роля те действат за намаляване на значението

на географската близост между различните организации.

За да се разбере обаче истинската роля на ИКТ за клъстерните детерминанти, трябва да се разграничат две категории знания – кодируеми и некодируеми. [2, 48] Кодируемите знания (Codified knowledge) могат да се запишат и да се съхраняват - в папки, файлове, бази данни и др. Отнасят се за тези аспекти на знанието, които отговарят на въпросите "какво?" и "защо?", т.е. те са знания за факти, правила, физични закони и др. Според [10] революцията в ИКТ е важна главно за тези знания, защото новите технологии улесняват тяхното пренасяне. Некодируемите знания (Tacit knowledge) са свързани с аспектите на знанието, отговарящи на въпросите "как?" (например как да се извърши даден процес) и "кой?" (например към кой специалист да се обърнем за съдействие по определен въпрос). Те трудно могат да бъдат записани, систематизирани, съхранявани и пренасяни със средствата на ИКТ. Те са персонални знания. Голяма част от тях се предават само при личен контакт между хората, защото зависят от опита и знанията им. Ето защо личните контакти и физическата близост в рамките на клъстера са много важни за усвояването им. В същото време именно некодируемите знания са по-важни за иновационните процеси. [60]

С развитието на ИКТ се улеснява и ускорява трансферът на големи количества кодируема информация на значими дистанции. В същото време се съкращават и разходите за този трансфер. [10] Това води до намаляване на значението на географската близост между фирмите и на клъстерите за пренасянето на този вид информация. Не така стои въпросът с некодируемата информация, която има много по-голямо значение за иновациите. Нейният обмен изисква персонални контакти и близко разположение на фирмите. Разходите за осъществяването му нарастват значително с увеличаване на разстоянията. [10]

Развитието на ИКТ и другите технологични промени водят до понижаване на транспортните разходи, както и на разходите по намирането на потребители и за извършване на транзакции. Всичко това води до намаляване на относителната значимост на тези клъстерни детерминанти като мотиви за формиране на клъстери. Но на тази тенденция отново противодейства нарастващата значимост на некодируемата информация, изискваща географска близост и чести контакти.

Технологичното развитие води до промени и по отношение на необходимостта в съответния географски район да са налице необходимите производствени фактори. Осигурявайки техническите възможности и намалявайки транспортните разходи, то прави производствените фактори по-мобилни, а изискването да са в близост – в по-слаб мотив за формиране на клъстери. В същото време обаче то предявява претенцията за осигуряване на строго специализирани доставки, което от своя страна изисква по-тясно сътрудничество между фирмите и близост на разположението им. Технологичното развитие повишава мобилността на работната сила и намалява нейната обвързаност с конкретен географки район. От друга страна, то повишава значението на човешкия фактор, най-вече във връзка с разпространението и използването на некодируемите знания. Това

рефлектира в повишаване на изискването за високата му квалификация и тясна специализация, каквито се осигуряват най-добре в рамките на клъстерите.

Съвременното технологично развитие постепенно води до намаляване и на значението на големината на фирмата за постигане на икономии от мащаба и обхвата. То прави така, че малките и средните фирми получават тези икономии в рамките на индустриалните клъстери чрез специализиране, координиране на усилията, развитие на аутсорсинга и кооперирание Едновременно с това поради своята гъвкавост и отвореност към сътрудничество те по-лесно се възползват от непрекъснато нарастващата роля на социалния и културния капитал, както и от обмена на некодируема информация.

В резултат на казаното дотук, може да се направи обобщението, че промените в съвременния свят, доминирани най-вече от процесите на глобализация и ускорено научно-техническо развитие, не водят до намаляване на значението на индустриалните клъстери, а напротив, определят ги като един от основните механизми за стопанско и социално развитие. Макар тези процеси да отслабват действието на някои от традиционните мотиви за формиране на клъстери, те засилват други. Водещ мотив става възможността за обмен на некодируема информация и за ускорена иновация. Нараства значението на социалния и културния капитал. Тези промени отреждат на клъстерите ролята на основен генератор на знания и иновации.

5. Фактори за растеж на индустриалните клъстери

Веднъж възникнали, повечето клъстери започват да се развиват и да растат. Така тяхното благотворно влияние върху икономическото развитие на отделните региони и на страната нараства. Ето защо от повишаването на конкурентоспособността им са заинтересувани, както участващите в тях предприятия, така и местните и държавните ръководства.

Преминавайки през последователните стадии на своето развитие, клъстерите постепенно увеличават размерите си и достигат критичната си маса. Критичната маса е този обхват от организации и хора, при който започват напълно да се проявяват достойнствата на клъстера като единен икономически механизъм, осигуряващ синергиен ефект и самогенериращ развитието си. Тази маса е различна за всички клъстери и зависи от редица условия. Анализът на световния опит показва, [68] че средният за света размер на клъстерите (при проучени 457 клъстера) е 150 предприятия, като 41.6% обхващат по-малко от 100 предприятия, а само 25.4% - над 600. По брой работници средният размер на клъстерите е 10 000, като 38.1% обхващат по-малко от 5000 работници и 26.9% - над 30 000.

Въпреки че критичната маса на клъстерите се определя от конкретните условия за развитието им, резултатите от цитираното проучване сочат, че е налице статистическа зависимост между размера на клъстерите по брой на работниците и тяхната конкурентоспособност. Например определено е, че клъстерите, обхващащи по-малко от 15 хил. човека персонал са с по-ниска

конкурентоспособност от тези с персонал над 15 хил. човека. Не е разкрита обаче ясна зависимост между конкурентоспособността на клъстерите и възрастта им в години. Известни са и стари и нови клъстери с висока международна конкурентоспособност.

Няма никаква гаранция обаче, че всички клъстери ще се развиват успешно. Не са редки случаите, в които някои от тях не се развиват, намаляват своята конкурентоспособност, отслабват и постепенно губят притегателната си сила и функциите на клъстер. В други случаи клъстери от един район не се развиват толкова добре, колкото тези от друг район. Възниква въпросът кои са факторите, от които зависи растежът на индустриалните клъстери. Отговорът му е много важен, защото би посочил стратегическите насоки, в които трябва да действат местните и държавните ръководства, както и общоклъстерните организации.

Разбира се, в основата на развитието на клъстерите са местните условия, представа за които дава диамантът на детерминантите на националните предимства. Както отбелязва [50], този процес зависи много от ефективността на действащите в диаманта прави и обратни връзки, но най-силно е влиянието на:

- интензивността на конкуренцията в местните мащаби като движеща сила на бързото усъвършенстване и развитие на предприемачеството;

- общата среда за формиране на нов бизнес. Климатът за развитие на предприемачеството е много важен, защото създаването на нови фирми и институции е неотменна част от развитието на клъстерите;

- ефективността на действие на формалните и неформалните механизми за връзка между участниците в клъстерите. Те също са от голямо значение, предвид това, че предимствата на клъстерите зависят много от връзките и взаимодействията между участниците в тях.

Отначало клъстерите възникват поради благоприятните местни условия, които обикновено са резултат от природни дадености, историческо развитие, действие на органите на местното или държавно управление или са продукт на случайни обстоятелства. След това обаче в процеса на своето развитие те самите усъвършенстват тези условия. Те усъвършенстват факторите за производство, като в съответствие с изискванията на новите икономически и технологически тенденции развиват съвременните специализирани фактори – работна сила, инфраструктура, база от знания и т.н. Развиват система от свързани и подпомагащи отрасли (индустрии). Повишават размера и подобряват качеството на местното търсене, които са от голямо значение за конкурентоспособността. Водят до повишаване на конкурентоспособността на фирмите и до интензифициране на конкуренцията между тях. По такъв начин клъстерите се превръщат в механизъм, който непрекъснато увеличава и усъвършенства факторите за собствения си растеж. Те се превръщат в образувания, осигуряващи непрекъснато засилващ се синергиен ефект.

Възниква обаче въпросът кои са факторите, които определят силата на

клъстерите да създават синергиен ефект. Какво прави клъстерите по-конкурентоспособни от другите? Кои вътрешни за тях условия определят по-високата им способност да се саморазвиват?

Давайки отговор на тези въпроси, [35] посочва следните три групи фактори:

1. Концепции (Concepts).

Иновациите, имитациите и предприемачеството движат напред конкурентоспособността на клъстерите. Докато успехът на отделната фирма зависи от способността й да опази своите технологични предимства, нови продукти и конструкции, то успехът на клъстера, в който тя работи, зависи от широкоразпространената дифузия и достъп до иновации и информация, от установяването на нови предприятия. Това принуждава конкурентите в клъстера непрекъснато да се усъвършенстват и обновяват, за да поддържат своите предимства пред имитаторите си.

- Иновация (Innovation). Иновациите генерират нови идеи, създават и комерсиализират нови продукти, водят до разработване на по-ефективни производствени процеси, усъвършенстват организацията и управлението на фирмите, създават нови пазари. Те са основен фактор за успех на фирмите в конкурентната борба.

- Имитация и конкуренция (Imitation and Competition). Иновациите са в основата на изграждането на силни фирми, но имитацията и конкуренцията, които ги следват, създават силни клъстери. Имитациите на новостите са толкова важни за клъстерите, колкото и самите иновации. Чрез тях новите концепции и практики циркулират между фирмите и стимулират нови иновации. Много имитатори усъвършенстват новите разработки и така се превръщат в иноватори. Налице е цикъл иновации, имитации и отново иновации, който движи развитието на клъстерите.

- Предприемаческа енергия (Entrepreneurial Energy). Предприемаческият капацитет е горивото, което движи растежа на клъстерите. Той се основава на местните условия и на наличието на висококвалифицирани специалисти, които, знаейки потребностите на клъстера и разчитайки на наличните пазарни ниши, сравнително лесно започват свой бизнес.

2. Връзки (Connections).

Успешно действащите клъстери изграждат механизми, които ускоряват разпространяването на идеи, иновации и информация между фирмите. Тези механизми и организациите за събиране и разпространяване на знания създават социален капитал, чието значение за повишаването на конкурентоспособността на клъстерите нараства непрекъснато.

- Формиране на мрежи (Networking and Networks). Най-важният принцип на конкурентните клъстери е формирането на мрежи от фирми. Клъстерите включват вериги от предприятия – доставчици, осигуряващи специализирани материали, части и услуги. Те включват и производители на свързани и съпътстващи продукти и услуги. Между тях се изграждат отношения на доверие и сътрудничество. Формирането на вериги е процес, който движи разпространението на идеи, информация и челен опит в рамките на клъстерите и ги осигурява от другите клъстери.

- Връзки и посредници (Connections and Intermediaries). Сериозен ограничител на успеха на клъстерите е липсата на достатъчни връзки между хората в тях, т.е. недостатъчният социален капитал. Развитието на социалния капитал в клъстерите в голяма степен е резултат от дейността на различни граждански и професионални асоциации, които подпомагат връзките между хората и активизират обмена на информация, идеи и знания между тях. Такива организации са също технологичните центрове, съветите за повишаване на квалификацията, неправителствени организации и др.

3. Компетентности (Competencies).

Въпреки, че факторите, които въздействат върху конкурентоспособността на клъстерите са много, нито един от тях не е толкова важен, колкото притежаваните от тях компетентности. Обучението и трансферът на знания са кръвта, а квалифицираната работна ръка – генетичният фонд на клъстерите.

- Специализирана работна сила (Specialized Workforce). Знаещата и опитна работна сила е на челно място сред потребностите на бизнеса. Едновременно с технологичното развитие на стопанската дейност нараства и необходимостта от висококвалифицирана и талантлива работна ръка. Докато останалите производствени фактори стават по-мобилни и част от тях могат да се добият и от източници извън клъстера, работната сила (особено тази от средното ниво, съставляваща основната част от потребностите) си остава местен ресурс.

- Индустриални лидери (Industry Leaders). В основата на всеки успешно функциониращ клъстер стои група от иновативни фирми, начело с хора, чиито способности да се учат и усъвършенстват са признати от общността и които са склонни да работят за колективната полза на тяхната индустрия и клъстер. Тези водещи компании обикновено имат пазарна ниша или бързо растящ пазар или имат такава силна глобална конкуренция, че ползите от взаимоизгодното сътрудничество и усъвършенстване в рамките на клъстера за тях са големи и обезсмислят стремежа към конфиденциалност. С тяхна помощ се изграждат и утвърждават общите за клъстерите организации.

- Талантливи хора (Talent). Клъстерите и особено тези, които се основават на новите знания и технологии, се нуждаят от талантливи млади хора. Затова те използват различни стимули за привличане на таланти – високи заплати, възможности за професионално развитие, шанс за контакти с колеги от

тяхната сфера, членство в професионални асоциации, добри условия за живот и др.

- Некодируеми знания (Tacit knowledge). Успешно развиващите се клъстери и райони разполагат с институции, организации и индивиди, които натрупват и разпространяват значителни количества недокументируеми знания. Тези знания са резултат от работата на изследователските и технологичните центрове, университетите, изследователските звена на фирмите и на специалистите, заети в тях.

Сравнително по-пълна и по-изчерпателна класификация на вътрешните за клъстерите ключови фактори за растеж и повишаване на конкурентоспособността им посочва [57]. Според него те са:

- висок научноизследователски капацитет на клъстера. Научноизследователските възможности на клъстера се определят от наличието в него на специализирани обществени или частни изследователски центрове, университети, както и отделни изследователи и експерти. Те осигуряват на клъстера най-съвременни изследвания и знания, както и навременно решаване на възникнали проблеми;

- високо ниво на знанията и опита. Растежът на клъстера зависи от това доколко разполага с работна сила, имаща специализирани знания и опит, които съответстват на потребностите му. На основата на тези знания се генерират и разпространяват недокументируеми знания, имащи определящо значение за иновационните процеси. Както посочва [9], за да бъде печеливша една локална система от развита индустриална страна, местната работна сила трябва да е високо специализирана в използването на технологиите и в разбирането на пазарните и на клиентите си потребности. За развитието на клъстера обаче е необходимо работната сила да има не само специализирани технически знания, но и общи познания за индустрията, както и предприемачески знания и умения, които да стимулират стартирането на нов бизнес;

- осигуряване развитието на човешките ресурси. Важно е не само наличието на работна сила с необходимите за момента знания и опит. От голямо значение е възможността за цялостно развитие на човешките ресурси в района, така че средното им образователно и културно ниво да е високо. Важно е също да се осигури възможност за непрекъснато повишаване на квалификацията на работната сила в съответствие с новите изисквания. Ето защо растежът на клъстера зависи от това доколко в неговото географско разположение съществуват възможности за получаване на формално образование, както и от това доколко той осигурява допълнително обучение и подготовка за посрещане на технологичните и организационните промени;

- близост до доставчиците. Потенциалът на клъстера за растеж зависи от това дали източниците на суровини и доставчиците на материали и други компоненти се намират в близост и доколко те разполагат с търговски персонал, който да разпространява информация сред фирмите-клиенти.

Зависи и от това доколко фирмите от клъстера си взаимодействат и работят с местните доставчици;

- наличие на капитали. Наличието на необходимите капитали подпомага развитието на клъстера. Важно е и доколко местните банки разбират спецификата на индустриите в клъстера, познават ключовите "играчи" в тях, могат и са склонни да посрещнат потребностите на фирмите от оборотен и инвестиционен капитал, доколко биха финансирали малките и стартиращите в бизнеса фирми. Наличието на фондове за рисков капитал подпомага развитието на клъстера;

- достъп до специализирани услуги. Специализираните услуги са важни за успеха на клъстерите. Ето защо от особено значение е наличието на обществени структури за такива услуги като: центрове за технически услуги, центрове за окачествяване и стандартизация, бизнес-паркове и инкубатори за малки предприятия, организации за подпомагане на експорта и др. Необходими са и частни организации за услуги – дизайнерски бюра, проектантски фирми, консултанти фирми, правни кантори, счетоводни фирми, рекламни агенции и др.;

- наличие на производители на машини и инструменти. Близостта на производителите на машини, инструменти и софтуер, използвани от членовете на клъстера, е от голямо значение за развитието му. Особено полезни са тесните взаимоотношения между тези производители и фирмите, използващи продуктите им, свързани с тяхното усъвършенстване и разработването на идеи за нови продукти;

- интензивност на взаимоотношенията. Развитието на клъстерите зависи от степента, в която фирмите в тях обменят информация помежду си и се кооперират, както и от това колко често и в каква степен си сътрудничат за съвместно производство, за решаване на маркетингови или други проблеми;

- наличие на развита социална инфраструктура. Добре развиващите се клъстери разполагат с механизми за асоцииране на бизнесмените и сътрудниците им. Професионалните асоциации подпомагат развитието на социалния капитал на районите, като способстват хората да работят заедно за постигане на общи цели. Ето защо наличието, видът, големината и активността на бизнес-асоциациите и обществените асоциации в клъстерите са показатели за конкурентния им потенциал. От значение са и всички други неформални или персонални взаимоотношения и контакти;

- висока предприемаческата енергия. Тя има голяма роля за развитието на клъстерите и зависи от условията, които те създават за това. Определя се от процента на новите предприятия, стартирани от работници и мениджъри от клъстера, както и от това доколко той успява да привлича отвън нови, необходими му фирми и доставчици;

- ускорени иновации. Способността да се осъществява ускорена иновация и усъвършенстване е в основата на високата конкурентоспособност не само на отделната фирма, но и на клъстерите като цяло. От голямо значение в това отношение е колко бързо се разработват, приемат и адаптират новите или усъвършенствани продукти, технологии и процеси, колко бързо и успешно се комерсиализират иновациите, колко бързо се появяват фирми, които произвеждат новите технологии и продукти;

- наличие на обща визия и лидерство. Фирмите в успешно развиващите се клъстери мислят за себе си като за участници в една система и имат обща визия за бъдещето. Обикновено споделят общи цели и разработват планове за тяхното постигане. Често тези клъстери имат лидери, които поддържат системата цяла и способстват за повишаването на конкурентоспособността й.

6. Концептуален модел на клъстерния подход за повишаване на конкурентоспособността

Както вече беше посочено, все още липсва единно становище за съдържанието на клъстерния подход за повишаване на конкурентоспособността. Не са разработени цялостни модели за прилагането му, които да изясняват етапите на неговото осъществяване, участниците и разпределението на ролите по реализацията му. Предлаганите в специализираната литература модели са непълни и засягат стимулирането на точно определени клъстери в конкретни страни. Те са съобразени със специфичните местни условия и приложението им другаде е невъзможно или изисква съществено адаптиране. У нас не е разработен модел за реализация на клъстерния подход.

Това дава основание тук да бъде предложен модел на клъстерния подход за повишаване на конкурентоспособността, отчитащ условията в нашата страна. Той показва основните етапи в процеса на разработването и реализацията на клъстерния подход и ролите на основните участници в него. Моделът характеризира голям брой дейности, изпълними в средносрочен период – обикновено от 3 до 5 години, и е насочен към повишаване на конкурентоспособността посредством активиране на дейността на клъстерите.

Ръководен принцип при разработването на модела е, че предприятията не са пасивен наблюдател, а активен участник във формирането на условията на средата, които определят конкурентоспособността му. Той се основава и на изискването държавата да стимулира развитието на вече съществуващите клъстери и да създава условия за възникване на нови, но не и да се опитва да ги създава изкуствено. Освен това трябва да се има предвид, че макар за стопанското развитие да са важни всички клъстери, трябва да се стимулира развитието главно на тези от тях, които са с най-голямо значение и висок потенциал за развитие Това се налага от ограничеността на ресурсите.

Разработеният тук модел се основава на изискването за активно взаимодействие на представителите на предприятията с държавните (местните) органи. Той е приложим както при централизирано (на ниво държава), така и при

децентрализирано (на ниво район) и смесено прилагане на клъстерния подход. На държавно ниво неговата роля е да подпомогне реализацията на стопанската и социалната политика на държавата. Използва се, за да стимулира развитието и повишаването на конкурентоспособността на национално представените клъстери. Особено успешно е прилагането на модела на клъстерния подход на регионално равнище, защото осигурява ясна и полезна концепция за насочване и разработване на стратегиите за стопанско развитие на региона. Използва се, за да подпомогне развитието и повишаването на конкурентоспособността на клъстерите с локално значение. Моделът може да се прилага едновременно на национално и на регионално ниво, което изисква съгласуване на действията на централните и местните органи на държавната власт. При този подход резултатите са най-добри.

Основните етапи в процеса на разработването и реализацията на клъстерния подход са два: определяне на приоритетните насоки за въздействие и разработване и реализация на стратегии за повишаване конкурентоспособността на индустриалните предприятия.

За **определянето на приоритетните насоки за въздействие** се извършва следното:

1. Идентифициране на индустриалните клъстери. Целта е да се идентифицират съществуващите в страната (района) клъстери и да се определи географското им разположение и обхват.

2. Анализ на индустриалните клъстери. Целта е да се определи стопанското значение на всички идентифицирани индустриални клъстери, да се оцени сегашното им състояние, да се определят силните и слабите им страни, благоприятните им възможности и потенциала им за бъдещо развитие и нарастване на конкурентоспособността.

3. Определяне на приоритетите. На този етап се определя развитието на кои от идентифицираните индустриални клъстери да бъде подпомагано приоритетно. Това се налага от ограничеността на ресурсите, с които разполагат държавните органи, и от различния потенциал за развитие на клъстерите.

При **разработване и реализация на стратегии за повишаване на конкурентоспособността на индустриалните предприятия** вниманието се фокусира върху вече избраните като приоритетни клъстери. Следват се следните основни стъпки:

1. Определяне на целите на управлението на развитието на клъстерите. За всеки отделен клъстер се определят специфични цели за стимулирането му и за повишаване на конкурентоспособността на съставящите го предприятия. Те се формулират в зависимост от силните и слабите страни на клъстера, благоприятните възможности и заплахите пред него и предприятията, уточнени в резултат от вече извършените анализи.

2. Разработване и избор на стратегии за повишаване на конкурентоспособността. Разработват се конкретни стратегии и се прави избор на най-подходящата за конкретния клъстер с оглед на поставените цели пред стимулирането му.

3. Разработване на план за действие. За да бъдат изпълнени вече избраните стратегии, те трябва да се сведат до конкретни планирани действия за всяка последователна година от периода. За целта се разработват подробни годишни планове за действие.

4. Реализация на клъстерния подход за повишаване на конкурентоспособността. На този етап се осъществява изпълнението на набелязаните в плановете за действие задачи и мероприятия и така се реализират разработените стратегии за стимулиране на развитието на клъстерите и повишаване на конкурентоспособността на предприятията. За целта се извършва голям обем организационна работа и текущо се ръководят ежедневните усилия. Набират се и се разпределят необходимите ресурси.

5. Контрол на изпълнението и резултатите. Контролира се плановият процес, правилното реализиране на набелязаните действия и се оценяват постигнатите резултати.

Както нееднократно беше подчертавано, клъстерният подход се характеризира със сътрудничеството на много организации. И планирането на дейностите, и тяхното изпълнение са процеси, изискващи консенсус и тясно сътрудничество между всички участници в реализацията на този подход – отделните предприятия в състава на клъстерите, общоклъстерните организации, правителствени органи, органите на местната власт, университетите и другите образователни институции, научноизследователските организации и т.н.. Всеки от тях има своята роля, допълваща и подпомагаща реализацията на задълженията и правата на другите участници. Ето защо е необходимо да бъдат изяснени, макар и в най-общ вид, специфичните **роли на основните участници** в реализацията на клъстерния подход за управление на конкурентоспособността и да се характеризира начинът, по който съвместните усилия могат да се организират.

Повишаването на конкурентоспособността е ежедневна грижа на предприятията, но то е грижа и на държавата. Ето защо **държавните органи**, ангажирани с планирането и провеждането на стопанската политика на страната или съответните райони, обикновено са инициатори на цялостния процес на стимулиране на конкурентоспособността в индустриалните клъстери. Когато се разработват и провеждат стратегии за развитие на националните клъстери, отговорни за това са правителствените органи, а когато се разработват стратегии за отделен район, отговорността лежи върху местните органи на властта.

Органите на властта поемат инициативата за стартирането на планирането и реализацията на клъстерния подход, като отначало финансират проекти за идентифициране и подробен анализ на състоянието и възможностите на

индустриалните клъстери на съответната територия. След това те определят приоритетните клъстери, които да формират клъстерното портфолио, чието развитие ще бъде стимулирано. Всички следващи действия на тези органи се осъществяват в тясно сътрудничество и при пълно съгласие от страна на представителите на заинтересуваните – на самите клъстери и предприятията. Именно с помощта на общоклъстерните организации и отделни ръководители на предприятията се определят и приоритизират целите, разработват се и се избират стратегиите, набелязват се конкретните дейности.

Органите на властта поемат и редица задължения по самото изпълнение на стратегиите за стимулиране на развитието на клъстерите и повишаване на конкурентоспособността. Такива задължения могат да бъдат:

1. Подобряване на макрообкръжаващата среда за развитие на клъстерите.

Това е обичайна част от функциите на държавата и в значителна степен съвпада с нейните стратегически действия за подобряване на условията за осъществяване на бизнес. Свързано е с подобряването и осигуряване на стабилност на цялостната бизнес-среда в страната и отделните й райони. Чрез него се създават благоприятни условия за развитие на бизнеса, а на тази основа - и за формирането и развитието на индустриалните клъстери. Включва действия като:

- осигуряване на стабилна и предсказуема макроикономическа, политическа и законодателна среда;
- осигуряване и подобряване качеството на необходимите на страната ресурси, инфраструктура и институции;
- установяване на правила и стимули за развитие на конкуренцията, осигуряваща стопанско развитие;
- провеждане на съвременна технологична политика, осигуряваща висока иновативност и конкурентоспособност на бизнеса;
- провеждане на дългосрочни програми за стопанско развитие, основаващи се на съвместното участие на държавата и бизнеса;
- стимулиране на развитието на клъстерите и др.

2. Подобряване на микрообкръжаващата среда за развитие на клъстерите.

Микрообкръжаващата среда, в която функционират клъстерите и предприятията, в значителна степен предопределя тяхната конкурентоспособност. Ето защо държавните усилия за нейното подобряване са важна насока за стимулиране развитието на клъстерите и повишаване на конкурентоспособността на предприятията. Трудно могат да бъдат изчерпателно изброени конкретните

действия, които трябва да предприеме държавата (централните или местните й органи) в това направление. Но основните от тях, директно насочени към стимулиране развитието на клъстерите и групирани по елементите от диаманта на детерминантите на националните предимства, върху които влияят, са:

А. Действия, свързани с подобряването на факторните условия. Те са насочени към подобряване на наличието и качеството на производствените фактори, необходими за развитието на съответните предприятия и клъстери. Такива примерни действия са: [62, 50]

- подпомагане развитието на образователната система и стимулиране създаването на специализирани образователни програми за нуждите на клъстерите и предприятията в тях;

- стимулиране на университетските научни изследвания и разработки във важни за клъстерите направления;

- стимулиране на връзките между университетите и предприятията в състава на клъстерите;

- подпомагане на набирането, обработването и разпространяването на информация, необходима за развитието на клъстерите;

- усъвършенстване на специализираната, транспортната, комуникационната, научноизследователската, социалната и друга инфраструктура, необходима за развитието на клъстерите;

- подпомагане на привличането на външни инвестиции;

- подпомагане на набирането на капитали (вкл. и чрез стимулиране на осигуряването на кредити) и др.

Б. Действия, свързани с подобряването на търсенето. Размерът и качеството на местното търсене е от голямо значение за развитието и конкурентоспособността на предприятията и клъстерите. Именно търсенето оказва натиск върху предприятията да обновяват дейността си непрекъснато и така те изграждат конкурентни предимства пред останалите фирми. Примерни действия на държавата за съдействие в това направления са:

- да осигурява големи поръчки за продукти и услуги, произвеждани от предприятията в клъстера. Като голям купувач и платец държавата не само увеличава търсенето в подходящи направления и засилва конкуренцията, но и поради размерите на поръчките стимулира сътрудничеството между предприятията за съвместно участие в търговете;

- да въвежда нормативна уредба и стандарти и да създава климат, благоприятстващи иновационните процеси в предприятията. Да осигурява

стабилност и предсказуемост на нормативната уредба, насочена към стимулиране на ускореното разработване, въвеждане и комерсиализиране на новости;

- да подпомага финансово тестването, сертифицирането и окачествяването на услугите и продуктите, произвеждани в клъстера;

- да стимулира експортната дейност и др.

В. Действия, свързани със стимулиране на свързаните и подпомагащите организации. За да се развиват добре и да постигнат конкурентни предимства в международен план, предприятията и клъстерите трябва да имат необходимите доставчици на ресурси с висока конкурентоспособност, както и база от конкурентоспособни предприятия от свързаните и подпомагащите отрасли. Ето защо държавата има своята роля и в тази насока. Тя трябва да стимулира развитието на свързаните и подпомагащите организации (отрасли) и контактите им с предприятията от клъстера. За целта тя би могла:

- да създава условия и да стимулира съвместната работа на участниците в клъстерите;

- да полага усилия за привличане на доставчици на продукти и услуги от други райони;

- да стимулира предприемачеството и започването на нов бизнес;

- да подпомага формирането в клъстерите на свободни търговски зони, индустриални паркове и т.н.

Г. Действия, свързани с фирмените стратегии, структура и с конкуренцията. В тази насока държавните органи могат да предприемат действия като

- премахване на бариерите пред местната конкуренция;

- полагане на усилия за привличане на външни инвестиции;

- полагане на усилия за организиране на общоклъстерни организации, подпомагащи управлението на предприятията;

- полагане на усилия за развитие на социалните контакти и улесняване на трансфера на информация;

- организиране на държавни агенции и отдели за оказване на административни услуги и помощ на клъстерите;

- насърчаване на експорта от клъстерите и др.

Разбира се, най-висок ефект се постига, когато посочените и другите възможни действия за стимулиране на развитието на клъстерите и повишаването на конкурентоспособността се използват едновременно, а не поотделно. Но в зависимост от ресурсите, с които разполага държавата, и предвид очакваните резултати, може да се прилага приоритетно една или друга част от тях.

Основните бенефициенти на реализацията на клъстерния подход за повишаването на конкурентоспособността – **клъстерите и предприятията** в техния състав, не само участват в съгласуването на различните стратегии и мероприятия, но и работейки в свой интерес, оказват силно влияние върху процеса на повишаване на конкурентоспособността и нарастване на клъстерите. Освен това те са и активни участници в осъществяването на голям набор от дейности, стимулиращи развитието на клъстерите като цяло. Такива например са:

А. Действия, свързани с подобряването на факторните условия. Предприятията и общоклъстерните организации подпомагат развитието на факторите за производство с действия като:

- спонсорират учебните заведения, активно участват в определянето на стандартите за обучение и в разработването на специализирани образователни програми;

- организират курсове за повишаване на квалификацията на мениджърите;

- спонсорират и организират курсове за повишаване на квалификацията на работниците;

- спонсорират специализираната научноизследователска работа на университети и изследователски центрове;

- събират, обработват и разпространяват информация;

- подържат тесни контакти с отговорните органи, обират и поставят своите искания за усъвършенстване на инфраструктурата и за задоволяване на специфичните потребности на клъстера.

Б. Действия, свързани с подобряването на търсенето. Такива действия могат да бъдат:

- работа с държавните органи за осигуряване на големи поръчки за продукти и услуги, произвеждани от предприятията в клъстера; организиране на сътрудничеството между предприятията за съвместно участие в търговете;

- работа с държавните органи за въвеждане на нормативна уредба и стандарти, благоприятстващи иновационните процеси в клъстерите;

- работа с държавните органи за установяване на клъстерни организации за тестване, сертифициране и окачествяването на услугите и продуктите, произвеждани в клъстера;

- действия за стимулиране на експортната дейност и др.

В. Действия, свързани със стимулиране на свързаните и подпомагащите организации. Предприятията и клъстерните организации могат да полагат усилия за:

- организиране на съвместни покупки и доставки;

- стимулиране на съвместната работа на участниците в клъстерите;

- привличане на доставчици на продукти и услуги от други райони;

- подпомагане на предприемачеството и започването на нов бизнес;

- подпомагане на формирането в клъстерите на свободни търговски зони, индустриални паркове и т.н.

Г. Действия, свързани с фирмените стратегии, структура и с конкуренцията. В тази насока предприятията и клъстерните организации могат да предприемат действия като:

- разработване на обща мисия и изграждане на идентичност на клъстера;

- полагане на усилия за привличане на външни инвестиции;

- подпомагане на управлението на предприятията;

- полагане на усилия за развитие на социалните контакти и улесняване на трансфера на информация;

- работа с държавните органи за организиране на специализирани агенции и отдели за оказване на административни услуги и помощ на предприятията от клъстерите;

- съвместно маркетиране на клъстерите, съвместно участие в търговски панаири и изложения, съвместно поддържане на търговски персонал и задгранични представителства и др.;

- работа с държавните органи за насърчаване на експорта от клъстерите;

- разработване на общоклъстерни правилници и указания и др.

За да бъде осъществен на практика клъстерният подход за повишаване на конкурентоспособността, е необходима специална организация на всички дейности. В различните страни се използват различни организационни структури за реализация на подхода, съответстващи на традициите, опита и законодателството им. В някои от тях водеща е ролята на държавните органи, в други на частните организации и инициатива, но във всички случаи основополагащ е принципът за тясното сътрудничество между двете групи участници в процеса.

Предвид опита на другите страни и в съответствие с националните ни особености, за нуждите на България трябва да се разработи специфична **организационна структура** за реализация на клъстерния подход за управление на конкурентоспособността на предприятията. Тя може да включва следните основни участници:

1. **Държавна агенция, отдел или друга административна единица**, осигуряваща провеждането на клъстерната политика на държавата. Тя трябва да инициира, подпомага и координира реализацията на клъстерния подход. Условно може да се нарече "**Инициатор**". За стимулиране на развитието на локалните клъстери подобно звено се обособява и към местните органи на властта (области, общини). Основните функции на Инициатора могат да са:

- инициране и организиране на проекти за идентифициране на индустриалните клъстери в страната или в района;
- инициране и организиране на проекти за анализ на състоянието и потенциала за развитие на всички идентифицирани клъстери;
- осъществяване на избор на клъстерите, чието развитие ще се стимулира приоритетно;
- подпомагане на формирането на клъстерни координатори - организационни единици, отговорни за планиране и реализиране на мероприятия за отделните избрани клъстери;
- участие във формирането на целите, определянето на стратегиите и разработването на плановете за действие за всеки отделен клъстер;
- участие в набирането и в разпределянето на необходимите ресурси;
- координиране и контролиране на изпълнението на набелязаните стратегии.

2. **Клъстерни координатори**. Те се формират за всеки отделен клъстер и в значителна степен представляват интересите на участниците (предприятията) в него. Имат задължението да са водещи в планирането и провеждането на дейностите за стимулиране на развитието и повишаването на конкурентоспособността на клъстера.

Клъстерните координатори са групи от 7-9 човека. В състава им влизат представители на предприятията от клъстера (желателно е да са на високи ръководни постове), показали своята активна позиция при защитаването на общоклъстерните интереси и ползващи се с авторитет на лидери. Конкретните кандидатури обикновено се излъчват от съответната общоклъстерна организация, но е желателно представителите на ключовия отрасъл на клъстера да имат превес. Участие взема и представител на държавата, а в някои случаи и на университет или друга образователна и научноизследователска организация. Клъстерни координатори избират свой председател.

Основните функции на клъстерните координатори са:

- представят становищата на клъстера и на предприятията от неговия състав и защитават техните интереси;

- подпомагат извършването на анализа на състоянието и потенциала за развитие и повишаване на конкурентоспособността на клъстера;

- участват в определянето на целите в развитието на клъстера и на целите на неговото стимулиране;

- участват в разработването на стратегии за стимулиране на развитието и повишаване на конкурентоспособността на клъстера и съставните му предприятия;

- участват в разработването на плановете за действие за изпълнение на стратегиите;

- участват в мобилизирането на вътрешноклъстерни ресурси и в тяхното разпределение;

- извършват информационна и разяснителна дейност сред участниците в клъстера с оглед формирането на консенсус и постигането на съдействие за реализация на набелязаните дейности;

- организират изпълнението на плановете за действие; организират групи за изпълнение на отделните проекти;

- ръководят и контролират изпълнението на набелязаните дейности.

3. **Проектни групи**. Това са групи, участващи в планирането и отговарящи за изпълнението и контрола на отделни проекти. Формират се в състав от 3 човека, като обикновено се ръководят от представител на клъстерния координатор.

Литература

1. Acs Z., Audretsch D., Feldman M, 1993, Innovation and R&D Spillover, CEPR Discussion Paper, No865;
2. Audretsch D., 1999, Agglomeration and the Location of innovative, Oxford Review of Economic Polisy, pp.18-29.
3. Audretsch D., Feldman M., 1994, Knowledge Spillover and the geography of Innovation and Production, CEPR Discussion Paper, No953.
4. Audretsch D., Vivarelli M, 1994, Smal Firms and R&D Spillover: Evidence from Italy, CEPR Discussion Paper, No927;
5. Audretsch D., Vivarelli M., 1994, Smal Firms and R&D Spillover: Evidence from Italy, CEPR Discussion Paper, No927.
6. Baptista and Swann, 1998,Do Firms in Clusters Innovate More?Research Policy, 27, pp.525-540.
7. Barkley D.L., Henry M.S., 2001, Advantages and Disadvantages of Targeting Industry Clusters, Clemson University Public Service Activities, REDRL Research Report, 09.2001.01;
8. Bergman E.M., Feser E.J., Sweeney S.,1996, Targeting North Carolina manufacturing: Understanding the state's economy through industrial cluster analysis, Institute for Economic development, University of North Carolina at Chapel Hill;
9. Bertini S., 1994, SME Systems and Territorial Development in Italy, Working Paper No 6, Bologna: Nomisma, Labouratorio di Politica Industriale, October;
10. Beugelsdijk S., Boekema F., Hospers G., 1999, Kennis als vestigingsplaatsfactor, ESB, 4195, pp.214-215.
11. Boiland A., 2002, Industrial Clusters: Rationale, Identification and Public Policy, www.geog.susx.ac.uk/research/economic/pdf/workpaper9.pdf;
12. Breska, J., 1994, "The American Customer Satisfaction Index" Quality Progress, Vol., No 10, pp. 41-44;
13. Bureau of Labor Statistics, April 1 , 2003, Glossary, Retrieved on April 1 , 2003 from http://www.bls.gov/bls/alossary.htm.;.
14. Business Clusters in the UK - A First Assessment, A Report for the Department of Trade and Industry by a Consortium led by Trends Business Research, February 2001;
15. CE, 1995, San Diego Economic Opportunities Overview, Collaborative Economics, San Jose;
16. Christaller W., 1933, Die zentralen Orte in Deutchland, Jena: Gustav Fischer;
17. Cluster-based policies, 2.04.2002, The Cluster Competitiveness Group, S.A., Barcelona;
18. Cooke Ph., 2001, Knowledge Economies: Clusters, Learning & Co-Operative Advantage, London: Routledge;
19. Cooke Ph., 2001, Knowledge Economies: Clusters, Learning & Co-Operative Advantage, London: Routledge;.
20. Czamanski S., L.A. de Ablas, 1979, Identification of industrial clusters and complexes: a comparison of methods and findings, Urban Studies 16,pp.61-80;
21. Dicken P., 1998, Global Shift. Transforming the World Economy, 3rd Edition, London: Chapman Publishing;
22. Doeringer P.B., Terkla D.G.,1995, Business strategy and cross-industry clusters, Economic Development Quarterly, 9, pp. 225-37;
23. Droucopoulus, V., Lianos T., 1993, Persistence of profits in the Greek manufacturing industry, International Review of Applied Economics, 7(2),pp.l63-176;
24. Enright M, 2000, The globalization of competition and the localization of competitive advantage:

policies toward regional clustering, in Hood N. and Young S. (ed.), Globalization of Multinational Enterprise Activity and Economic Development, Macmillan, London;

25. Enright, M.J., 1996, Regional clusters and economic development: A research agenda. In Business Networcs: Prospects for Regional Development, edited by U.H.Staber et al., Berlin, Water de Gruy;
26. Feldman M., 1994, The Geography of Innovation, London: Kluwer.
27. Florida R., 1995, Toward the learning region, Futures, 27(5), pp. 527-36;.
28. Gibbs R.M., Bernat Jr.G.A., 1997, Rural industry clusters raise local earnings, Rural Development Perspectives, 12(3), pp. 18-25;
29. Hanink D.M., 1997, Principles and Applications of Economic Geography, New York: Wiley;
30. Hoen A., 2001, Clusters: Determinants and Effects, SPB Memorandum, SPB Netherlands Bureau fir Economic Policy Analysis.
31. Hotelling H, 1929, Stability in Competition, Economic Journal, pp.41-57;
32. Howells J., 2002, Tacit knowledge, innovation and economic geography, Urban Studies, 29(5-6), pp. 871-84;
33. Jaffe A., Trajtenberg M., Henderson R., 1993, Georgaphical Localization of Knowledge Spillovers as Evidenced by Patent Citations, Quarterly Journal of Economics 63, pp577-598;
34. Jorna R., 1992, Filosofische achtergrongen, In:Kennis in orgnisaties, 29-49, Dick Coutinho, Muiderberg.
35. Kantor R., 1995, World class, New York: Simon&Schuster;
36. Krugman P.R., 1991, Georaphy and Trade, Cambridge, MA: MIT Pres;
37. Krugman P.R., 1995, Development, Geography and Economic Theory, Cambridge, MA: MIT Pres;
38. Laan Van der, 1995, Knowledge economies and transitional labour markets: new regional growth engine, Erasmus Centre for Labour Market Analysis, Rotterdam;
39. Lambooy J.G., E.Wever, O.A.Atzema, 1997, Ruimtelijke economische dynamiek, Bussum: coutinh;
40. Malmberg A., Maskell P., 2002, The elusive concept of localization economies - Toward a knowledge-based theory spatial clustering, Environment and Planning A., 34(3);
41. Marshall A, 1962, Principles of Economics: An Introductory Volume. Ninht (Variorum) Edition (1st Edition 1890), London: Macmillan
42. Mayer H.,2003, A Guide for Analyzing Industry Clusters in the Portland-Vancouver Metropolitan Region, New Economy Observatory Institute of Portland Metropolitan Studies, College of Urban and Public Affairs, Portland State University, July 2003;
43. McCloskey D., Klamer A., 1995, one Quarter of GDP is Persuasion, American Economic Review, Vol.85, No2, pp.106-107.
44. Muizer A and Hospers G., 2000,SME's in Regional Industry Clusters. The Impact of ICT and the Knowledge Economy, EIM, Zoetermeer.
45. Muizer, 1999, Technologische Samenwerking in de Industrie en Dienstverlening, Zoetermeer, EIM.
46. Nooteboom B., 1998, Innovatie, Lacatie en bedrijfsgroote, in: J.Van Dijk and F.Boekema (reds.), Innovatie in Bedrijf en regio, Van Gorcum&Comp.B.V., Assen.
47. Nooteboom B., Klos T., 1998, Maatschappij en Electronische Snelweg: Programmerigsstudie bedrijvigheid, Faulteit Bedrijfskunde, Rijksunivrsiteit Groningen.
48. OECD, 1996, The Knowledge-Based Economy, Paris: OECD.
49. Perroux F., 1950, Economic Space: Theory and Applications. Quarterly Journals of Economics

64: pp.89- 104;

50. Porter M., 1998, On Competition, Boston, Harvard Business Review Books;
51. Porter M., 2000, Location, Competition, and economic development: local clusters in a global economy, Economic Development Quarterly, 14(l),PP.15-34;.
52. Porter M.,1990, The Competitive Advantage of Nations, London, Macmillan;
53. Pred A.R., 1967, Behaviour and Lacation. Fondations for a Geographic and Dynamic Location Theory, Lund: Lund Studies in Geography;
54. Raines Ph., 2001, Local or National Competitive Advantage? The Tensions in Cluster Development Policy, Regional and Industrial Policy Paper, Number 43, February 2001, European Policies Research Centre, University of Strathclyde, Glasgow, UK;.
55. Roelandt T.J.A., P.denHertog, 1999, Cluster analysis and cluster-based policy making in OECD countries: Introduction to the theme. In Cluster analysis and cluster-based policy: New perspectives and Rationale in Innovation Policy, edited by Roelandt T.J.A. and P.denHertog, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development, April 1999;.
56. Rosenfeld S.A., 1995, Industrial Strength Strategies: Regional Business Clusters and Public Policy, Washington, DC: Aspen Institute;.
57. Rosenfeld S.A., 1997, Bringing business clusters into mainstream of economic development, European Planning Studies, 5(1), pp.3-23;.
58. Rosenfeld S.A.,2002, Creating smart systems, A guide to cluster strategies in less favoured regions, Regional Technology Strategies Inc.;
59. Sadik R., 2002, Accelerating Innovation Regions: A Cluster Based 3-D Approach, Innovation Saskatchewan, The ICF Consulting Team, October 2002; ;;200.
60. Senker J., 1993, The contribution of tacit knowledge to innovation, AI & Society, pp.208-224
61. Smith R.V., 2003, Industry Cluster Analysis: Inspiring a Common Strategy for Community Development, The Attraction and Retention of Young Adults in the heartland, Central Pennsylvania Workforce Development Corporation, Lewisburg, PA;
62. Solvell O., Lindqvist G., Ketels, Ch., 2003, The Cluster Initiative Greenbook, Stockholm;
63. Storper M., 1997, The Regional World - territorial Development in a global economy, New York: Guilford Press; Malmberg A., Maskell P., 2002;
64. Storzi F., 1992, The quantitative importance of Marshal lian industrial districts in the Italian economy, in Pyke et al.(1992), pp. 75- 107;
65. Van der Linde, Claas,2003, "The Demography of Clusters - Finding from the Cluster Meta-Study", In: Brocker,J., D., Dohse and R. Soltwedel (eds.) Innovation Clusters and Interregional Competition. Berlin, Heidelberg, New York: Springer, verlag, Berlin, Heidelberg, New York 2003,pp. 130-149;
66. Waits M., 2000, "The Added Value of the Industry Cluster Approach to Economic Analysis, Strategy Development, and Service Delivery", Arizona State University, Economic Development Quarterly, Vol.14, No. 1, February, 2000, pp.35-50
67. Weber A., 1909, A Theory of the Location of Industries, Chicago: Chicago University Press;
68. Zaitz, G., Johannesson, R., and Ritchie, J.E.Jr., 1997, "An Employee Survey Measuring Total Quality Management Practices and Culture", Group and Organization Management, Vol.22, No 4, pp. 414-444.

ИНВЕСТИЦИИ И ИНВЕСТИЦИОННИ НАМЕРЕНИЯ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА В БЪЛГАРИЯ

***Райна Цанева*[1]**

1. Инвестиционна среда

1.1. Инвестиционна среда – инвестиционни намерения и източници на финансиране.

Настоящият раздел[2] представя динамиката на инвестициите и външните източници на финансиране сред българските акционерни дружества (АД) и акционерни дружества с публичен статут (ПАД). Емпиричното изследване обхваща 100 български предприятия, сред които преобладават тези от преработващата промишленост, в т.ч машиностроене и лека промишленост. Сравнително висок е делът (13.3%) на предприятията от сектора *Строителство, търговия и ремонт*, самоопределили се като работещи в сферата на услугите. Ето защо изведените обобщения и характерни особености, засягащи инвестиционните намерения и външните източници на финансиране, се отнасят най-вече за индустриалните компании в страната.

Фирмите имат достъп до различни източници на финансиране. Като най-популярни външни източници се възприемат финансирането от капиталовите пазари чрез емисия на ценни книжа и банковото финансиране. Изборът между тези два външни източника на финансиране зависи от размера и големината на фирмата. Малките и средните фирми заемат необходимите средства от финансовите посредници, докато големите компании насочват своя интерес към капиталовите пазари. Високите изисквания за капиталова адекватност на банковите институции задържат допълнително процеса на финансиране от финансовите посредници, което насочва към възможности и схеми за финансиране от пазарите. Това е актуален за страната ни казус, доколкото високите изисквания от Базел засягат в голяма степен капиталовата адекватност

[1] *Н.с. д-р Райна Цанева е научен работник н Икономически институт на Българската академия на науките.*

[2] Представеният раздел е част от по-мащабното изследване Факторите за корпоративно управление в българските публични дружества, осъществяван в рамките на колективен изследователски проект към Икономическия институт на БАН, www.iki.bas.bg. Емпиричното изследване е финансирано със съдействието на Асоциацията на индустриалния капитал в България.

на българските търговски банки и тяхната кредитна експанзия.

Сред обхванатите в емпиричното изследване фирми се наблюдава активизиране на инвестициите – през последните 3 години те се определят като значителни в повечето от анкетираните предприятия (Фигура 1). В 36.7% от случаите се посочва, че са направени инвестиции, макар и в по-малък размер.

Фигура 1

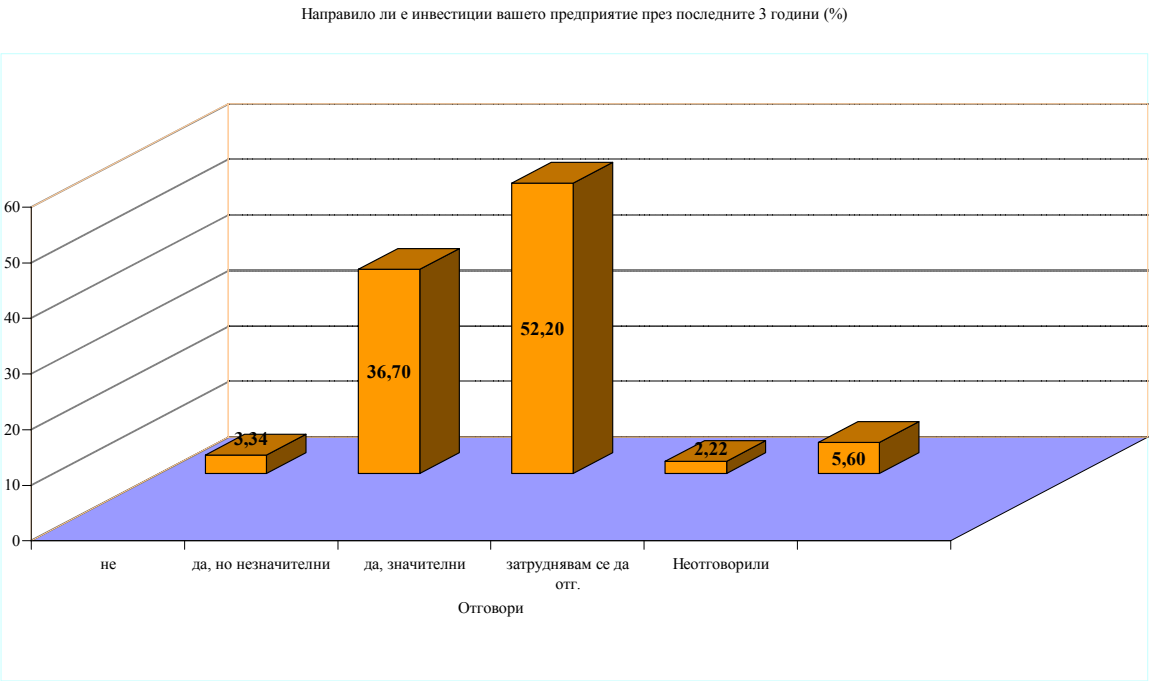

Представа за инвестиционните нагласи и намерения сред предприятията дава и *оценката на значимостта на инвестициите по видове* (Фигура 2). Като най-значими се открояват инвестициите за закупуване на оборудване (64.4%), както и за ремонт и модернизация (18.9%). Прави впечатление малкият ресурс, по мнението на самите респонденти, който се отделя за професионално обучение на персонала. Възможно обяснение за това са очакванията за финансов ресурс от структурните фондове на ЕС. В този смисъл може да се очаква активизиране на компаниите и в тази насока след 1 януари 2007 г.

Предприятията посочват като основен източник за направените инвестиции собствения капитал – 86.7% от отговорилите, на второ място са поставени банковите кредити – 56.7%. Това е показателно за все още неустановените практики за ползване на други външни, в т.ч. и специфични източници на финансиране. Причините се коренят както в състоянието на финансовата система в България и капацитета на финансовия сектор, така и в предприемаческата култура и амбицията за осъществяване на дългосрочни инвестиционни проекти.

Фигура 2

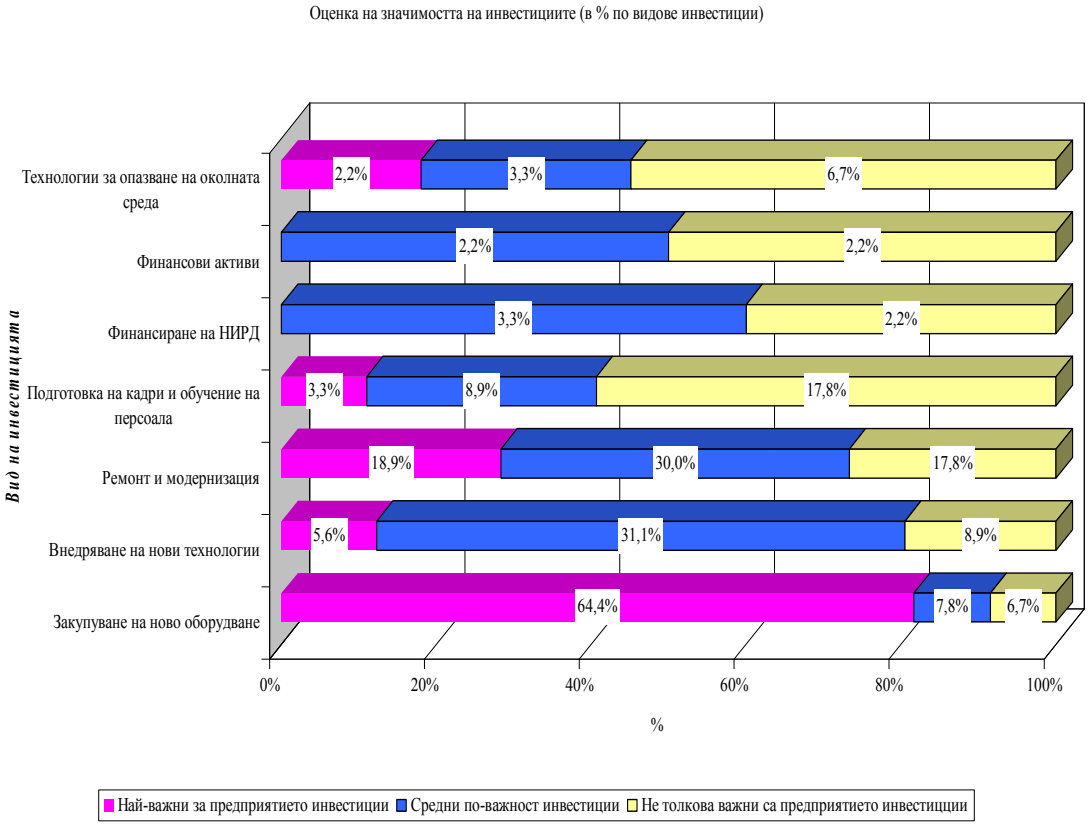

Интерес представлява корелацията между направените от предприятията в извадката инвестиции и отрасловата им принадлежност[3] (Таблица 1). Разпределението е показателно за преобладаваща инвестиционна активност в преработваща промишленост (68.8%), но също и в хранително-вкусовата промишленост (66.7%), строителството , търговията и ремонт (54.5%).

Необходимо е да се отбележи също, че съществува правопропорционална зависимост между направените инвестиции и увеличаването на оборота сред предприятията от извадката. При 63.5% от респондентите инвестициите са нараснали значително при увеличаване на оборота. Паралелно с това в 38.5% от случаите са направени инвестиции независимо от негативните резултати за оборота на предприятията. Изчислените средни стойности на разглежданите величини за всички представени случаи показват, че най-голяма тежест

[3] Зависимостите са изведени по групи отрасли, съобразно възприетата Национална класификация на икономическите дейности Версия 2003 (НКИД-2003). С., НСИ.

притежават оценките *„направени значителни инвестиции"* (48.6%) и *„направени инвестиции, но незначителни"* (45.5%), което би могло да се възприеме като поредно доказателство за повишената инвестиционна активност на предприятията от извадката.

Таблица1

Зависимост между отраслова принадлежност и направени инвестиции (%)

Отрасъл	Не	Да, но незначителни	Да, значителни	Затруднявам се да отговоря	Общо
Машиностроене	0.0	50.0	43.8	6.3	100.0
Добивна промишленост	0.0	60.0	40.0	0.0	100.0
Преработваща промишленост	6.3	25.0	68.8	0.0	100.0
Хранително-вкусова промишленост	16.7	16.7	66.7	0.0	100.0
Лека промишленост	0.0	46.7	53.3	0.0	100.0
Строителство, търговия и ремонт	0.0	45.5	54.5	0.0	100.0
Туризъм	0.0	0.0	100.0	0.0	100.0
Производство на ел. енергия, газ и вода	0.0	0.0	100.0	0.0	100.0
Транспорт	0.0	0.0	100.0	0.0	100.0
Бизнес-услуги и недвижими имоти	33.3	66.7	0.0	0.0	100.0

Допълнителна информация за инвестиционната активност предоставя и отчетената зависимост между *направените инвестиции* и *организационно-правния статут* на предприятията от извадката. Значителни инвестиции са осъществени в 56.8% от ПАД и 52.3% от АД. Въпреки доминиращото присъствие на ПАД в посочените аспекти не бихме могли категорично да направим заключението, че причината за това разпределение е в достъпа и участието им на капиталовите пазари. Предвид обстоятелство, че основен източник за финансиране е собственият капитал, инвестиционната активност би трябвало да се търси в определени вътрешнофирмени стимули и решения на управителните органи за разпределение на капитала.

По отношение на източниците на финансиране (в анкетната карта са представени както външни, така и вътрешни източници на набавяне на капитал) традиционно доминират банковите кредити. Предприятията от извадката оценяват като най-значимо финансирането на дейността с банкови кредити (41.1%), следват вътрешните източници на финансиране и по-специално – собственият капитал на дружествата (37.8%). Твърде ограничено все още се използват възможностите за набиране на капитал чрез нови емисии и посредством капиталовия пазар. Продажбата на акции като един от най-важните външни източници на финансиране в развитите икономики се определя като малка по значимост възможност за набавяне на капитал – 4.4% (Таблица 2). Причините за това би трябвало да се търсят повсеместно - както в степента на развитост /неразвитост

на капиталовия пазар в страната, така и в корпоративната нагласа и избора на стратегия за инвестиционните дейности в предприятията.

Таблица 2

Оценка на възможностите за финансиране за следващите 5 години по видове източници (%)

	Близка до нулева	Малка	Средна	Голяма	Не мога да преценя	Неотговорили
Банкови кредити	12.2	11.1	30	41.1	4.44	1.1
Продажба на акции	43.3	18.9	4.44	6.67	8.9	17.8
Собствени средства	0	18.9	37.8	37.8	1.11	4.44
Средства на холдинга	31.1	10	12.2	10	11.1	25.6
Други източници	21.1	16.7	8.9	3.3	23.3	26.7

При по-детайлното представяне на показателя за *оценка на източниците на финансиране* се вижда, че банковите кредити са оценени като най-значим външен източник сред предприятията от преработващата, леката промишленост и машиностроенето. По-подобен начин, но в значително по-малка степен е оценена и продажбата на акции – най-значима е за предприятията от леката промишленост и машиностроенето (Таблици 3 и 4).

Таблица 3

Оценка на възможностите за финансиране с банкови кредити според отрасловата принадлежност на предприятията от извадката (%)

	Близка до нулева	Малка	Средна	Голяма	Не мога да преценя	Общо
Машиностроене	25.0	12.5	18.8	43.6	0.0	100.0
Добивна промишленост	0.0	0.0	20.0	60.0	20.0	100.0
Преработваща промишленост	0.0	0.0	37.5	62.5	0.0	100.0
Хранително-вкусова промишленост	0.0	16.7	16.7	50.0	16.7	100.0
Лека промишленост	11.8	17.6	29.4	41.2	0.0	100.0
Строителство, търговия и ремонт	8.3	16.7	66.7	8.3	0.0	100.0
Туризъм	50.0	0.0	0.0	50.0	0.0	100.0
Производство на ел. енергия, газ и вода	0.0	50.0	50.0	0.0	0.0	100.0
Транспорт	0.0	0.0	0.0	100.0	0.0	100.0
Бизнес-услуги и недвижими имоти	50.0	0.0	25.0	25.0	0.0	100.0
Общо	12.2	11.0	31.7	42.7	2.4	100.0

Таблица 4

Оценка на възможностите за финансиране от продажба на акции според отрасловата принадлежност на предприятията от извадката (%)

	Близка до нулева	Малка	Средна	Голяма	Не мога да преценя	Общо
Машиностроене	61.5	15.4	7.7	15.4	0.0	100.0
Добивна промишленост	40.0	40.0	0.0	0.0	20.0	100.0
Преработваща промишленост	35.7	28.6	7.1	14.3	14.3	100.0
Хранително-вкусова промишленост	40.0	20.0	0.0	0.0	40.0	100.0
Лека промишленост	50.0	21.4	7.1	7.1	14.3	100.0
Строителство, търговия и ремонт	77.8	11.1	11.1	0.0	0.0	100.0
Туризъм	50.0	50.0	0.0	0.0	0.0	100.0
Производство на ел. енергия, газ и вода	0.0	100.0	0.0	0.0	0.0	100.0
Транспорт	100.0	0.0	0.0	0.0	0.0	100.0
Бизнес-услуги и недвижими имоти	50.0	25.0	0.0	25.0	0.0	100.0
ОБЩО	52.2	23.2	5.8	8.7	10.1	100.0

Представените зависимости са показателни за „нагласата" на предприятията (в случая, по отрасли) при финансиране на инвестиционните дейности. Прави впечатление, че 52.2% (Таблица 4) от анкетираните предприятия оценяват като *близка до нулева* възможността за финансиране чрез продажба на акции, в което се проявява и тяхната възприемчивост към възможностите, които предлага капиталовият пазар в България. Причините би трябвало да се търсят не само в състоянието на капиталовия пазар в страната, но и в нагласата на предприемачите към по-голяма активност и гъвкавост при управлението на активите и оптимизирането на капиталовата структура на фирмите.

1.2. Изплащане на дивиденти

Предприятията от извадката оценяват най-високо мотивите, свързани с формирането на позитивен имидж на компанията сред инвеститорите – 28.3% (Таблица 6). На второ място се нарежда необходимостта от повишаване капитализацията на дружествата на фондовия пазар (12.1%), осигуряване на добри отношения с трудовия колектив (11.1%) и избягване на конфликти с някои от влиятелните акционери (12.1%). Това контрастира с високия относителен дял на предприятия, в които не се изплащат дивиденти – 57.8% (Таблица 5), което се дължи включително и на неустановени все още традиции при провеждането на дивидентна политика. Друго възможно обяснение е и самият избор на корпоративна стратегия, свързана с реинвестиране на печалбата с оглед формирането на стабилни вътрешни източници за финансиране на инвестиционните дейности.

Таблица 5

Изплащане на дивиденти през последните 3 години

	Брой	%
нито веднъж	52	57.8
Само през 1 година	6	6.7
В течение на 2 години	12	13.3
в течение на 3 години	12	13.3
Неотговорили	8	8.9
Общо:	**90**	**100.0**

Таблица 6

Основни цели при изплащане на дивиденти

	Брой посочвания	% от посоч-ванията	% от отго-ворилите
Повишаване на капитализацията на компанията на фондовия пазар	12	12.1	18.8
Формиране на позитивен имидж на компанията пред инвеститорите	28	28.3	43.8
Избягване на конфликт с някои влиятелни акционери (държавата, чуждестранни акционери)	12	12.1	18.8
Осигуряване на добри отношения с трудовия колектив (дребните акционери)	11	11.1	17.2
Друго (моля, добавете)	2	2.0	3.1
Затруднявам се да отговоря	1	1.0	1.6
Не сме изплащали дивиденти	33	33.3	51.6
ОБЩО:	**99**	**100.0**	**–**

При изследване на зависимостта между изплатените дивиденти и отрасловата принадлежност (Таблица 7) най-голяма активност се установява сред дружествата от хранително-вкусовата промишленост (33.3% само за 1 година), добивната промишленост (40% в течение на 2 години), преработваща промишленост (30.8% в течение на три години) и строителството, ремонта и търговията (27.3% в продължение на две години). Въпреки наблюдаваната активност в посочените отрасли данните допълват основния извод за **установената практика на неизплащане на дивиденти в страната.** Експерти от Българската фондова бора и Комисията за финансов надзор открояват като основна причина, респ. като основен проблем за неизплащането на дивиденти решенията на мажоритарния собственик и по-конкретно решенията на собственика за разкриване на информация и за изплащането на дивиденти

Таблица 7

Зависимост между изплатените дивиденти и отрасловата принадлежност на анкетираните предприятия

	Нито веднъж	Само през 1 г.	В течение на 2 г.	В течение на 3 г.	Общо
Машиностроене	76.5	5.9	5.9	11.8	100.0
Добивна промишленост	60.0	0.0	40.0	0.0	100.0
Преработваща промишленост	61.5	0.0	7.7	30.8	100.0
Хранително-вкусова промишленост	50.0	33.3	0.0	16.7	100.0
Лека промишленост	71.4	7.1	21.4	0.0	100.0
Строителство, търговия и ремонт	54.5	0.0	27.3	18.2	100.0
Туризъм	100.0	0.0	0.0	0.0	100.0
Производство на ел. енергия, газ и вода	50.0	0.0	50.0	0.0	100.0
Транспорт	50.0	50.0	0.0	0.0	100.0
Бизнес-услуги и недвижими имоти	50.0	0.0	25.0	25.0	100.0
Общо	**64.5**	**6.6**	**15.8**	**13.2**	**100.0**

На сегашния етап на изследване не могат да се изведат зависимости между изплащането на дивиденти и финансовото състояние на предприятията, съответно и за съотношението с направените инвестиции. Ограничаването на обхвата не ограничава самото изследване, нещо повече, ясно очертаните граници на възможните зависимости сами по себе си са категоричен извод за българската практика – *за все още несъществуваща корелация между тези няколко променливи величини.* Причините би трябвало да се търсят както в предприятията, така и в държавата – преди всичко по отношение на регламентирането на амортизационната политика и реинвестирането на печалбата при корпоративното подоходно облагане.

ЛОГИЧНАТА (НЕОБХОДИМАТА) ИНДУСТРИАЛНА ПОЛИТИКА

Благо Благоев[1]

Съществен е приносът на провежданата от институциите индустриална политика през последните години за институционалния и икономическия напредък на Република България и потвърди изградената в страната функционираща пазарна икономика. Към 31.12.2005 г. са приватизирани 89.25% от активите държавна собственост, в страната е установена икономическа стабилност и предвидимост, непрекъснато се развива и усъвършенства законодателната база на икономическото развитие, бизнес-средата се подобрява, разработват се и в основни линии се реализират редица национални и секторни стратегии и програми.

Независимо от това в икономическото и индустриалното развитие на България продължават да съществуват редица тежки проблеми и регионални, секторни и продуктови диспропорции, които не могат да бъдат решени бързо и ефективно без принципно нова индустриална политика. Същевременно обявеното през март 2005 г. "Ново начало за Лисабонската стратегия" и равноправното членство на Република България в ЕС от 1.01.2007 г. качествено променят средата и изискванията за социално-икономическото развитие на страната, респ. към съдържанието и ефективността на индустриалната политика на България. Акцентът в националната индустриална политика трябва да е върху подобряване координацията на законодателния процес между институциите, опростяване и намаляване на законодателството и законовите разпоредби, постигане на практически резултати чрез фокусиране върху националните приоритети, качествено нови национални програми за действие и по-добро управление за изпълнение на главните задачи:

- на базата на макроикономическата стабилност провеждане на икономическа реформа и структурни промени, осигуряващи развитие на конкурентоспособна икономика, основана на знанието и иновациите;
- осигуряване на устойчиво висок, качествен и траен икономически растеж;
- създаване на повече и по-добри работни места за пълна заетост и социална сплотеност.

[1] *Доц. д-р Благо Благоев е зам.-ректор на Икономическия университет – Варна.*

Република България ще трябва да изпълнява критериите за конкурентоспособност на Лисабонската стратегия, тъй като заложените в нея основни реформи се осъществяват на национално равнище. Наложително е във възможно най-къси срокове решително да се намали и ликвидира изоставането от страните на ЕС по производителност, конкурентоспособност, доходи, потребление, технологично обновяване, инфраструктура, образование, наука, регионално развитие. Редица нелеки задачи трябва да бъдат решени от нацията във възможно най-кратки срокове, защото:

- независимо от стабилния икономически растеж през последните години БВП на човек от населението на Република България в паритетна покупателна способност е едва 30% от този в ЕС-25;

- постигнатият темп на икономически растеж е резултат от изпреварващото нарастване на вноса, вследствие на което трайно се установи отрицателен външнотърговски баланс и дефицит по текущата сметка. Едновременно с това външната търговия не е носител на технически прогрес, тъй като преобладава вносът на суровини и материали, а се изнасят силно капиталоемки, енергоемки, материалоемки, слабо преработени и с ниска добавена стойност стоки;

- независимо от приетата през 2004 г. Иновационна стратегия на Република България делът на разходите за научноизследователска и развойна дейност (НИРД) в БВП (0.5% за 2004 г.) е 4 пъти по-малък от средния за ЕС и 6 пъти - от заложеното в Лисабонската стратегия. Значителното нараснаха инвестиционните разходи в индустрията (до 10108.7 млн. лв. за 2005 г.), но разходите на бизнеса за НИРД са 2 пъти по-малко от средното за ЕС-25, а едва 6.7% от изследователския потенциал на страната са заети в предприятията. Делът на иновативните предприятия в България е около 1/4 от този в ЕС. В същото време според индекса на УНКТАД за иновативна способност страната е на 38-мо място от 117 държави;

- бавно и със закъснение навлизат ИКТ, не се използват пълните възможности на електронното правителство и електронния подпис за избягване на бюрократичните пречки пред бизнеса. Изключително ниска е степента на компютризация на учебния процес в средното и висшето образование;

- по потенциал за конкурентоспособен растеж България трайно се настани в средата на списъка на изследваните държави (59-мо място за 2004 г.), като заедно с това основните търговски партньори и инвеститори на страната са с близък индекс в тази класация;

- производителността на труда в България продължава да е най-ниската в сравнение с ЕС-25 и страните-кандидатки;

- въпреки напредъка през последните години все още е високо равнището на безработица, като делът на дългосрочно безработните лица е два пъти по-висок от средния за ЕС-25;

- равнището на заетост в България е с 9 пункта по-ниско от средното за ЕС-25 и далеч под поставената с Лисабонската стратегия цел за достигане на 70% заетост до 2010 г.;

- като недостатъчен трябва да се оцени темпът на нарастване на доходите, съответстващ в основни линии на изменението на индекса на потребителските цени. С присъединяването на Република България към ЕС през 2007 г. потребителските цени ще нараснат в опита си да достигнат ценовите равнища в Общността, независимо че по индекс на сравнителното равнище на цените на крайно потребление страната се приближава до новоприсъединените към Съюза държави;

- влошава се демографската ситуация у нас и качеството на работната сила – силно застаряване на населението, късно навлизане на пазара на труда, голямо разминаване между търсената и предлаганата работна сила, ниска мобилност на висококвалифицираните трудови ресурси. Немалък принос в това отношение има липсата на положителни промени в системата на образованието.

Множеството нерешени и задълбочаващи се проблеми са взаимно обвързани. Наложително е незабавно възприемане на основната препоръка в доклада на групата на г-н Вим Кок – да се планират, организират и поетапно да се провеждат обвързани помежду си инициативи и мерки. Комплексна задача на новата индустриална политика на Република България, изискваща преразглеждане и на Националната стратегическа референтна рамка, е обединяване и пряко обвързване на икономическите, социалните и политическите цели за бърза и ефективна реализация на главните средносрочни приоритети:

- изграждане на динамична икономика на знанието, даваща възможности на всеки;

- осигуряване на ускорен и устойчив икономически растеж, по-висок от средния за обединена Европа;

- постигането на пълна заетост постепенно да се изведе като ключова цел на икономическата и социална политика;

- възприемане на европейския социален модел и изграждане на модерна ефективна система за социална защита.

Реализацията им трябва да се осъществява в бизнес-среда, по-добра от тази на европейските държави, с цел създаване на условия за ускорен икономически растеж и привличане на инвестиции. Това определя полагащото се място в индустриалната политика на незабавни мерки по: *активизиране на диалога между институциите, както и между тях и социалните партньори при разработването на позиции за стратегическите приоритети в развитието*

на българската индустрия; съгласуване между държавата и бизнеса на действията по насърчаване и подпомагане на инвестициите, научноизследователската и развойната дейност; усъвършенстване и опростяване на нормативната рамка за свободно развитие на бизнеса и насърчаване стартирането на бизнес-дейности; подобряване на конкурентната среда, повишаване конкурентоспособността на българската индустрия и насърчаване на експорта; разработване и прилагане на оптимален данъчно-осигурителен режим за намаляване на данъчната тежест и на фискалния натиск върху труда; съхраняване на околната среда и подобряване на екологичните параметри на страната.

В тази стратегия могат да бъдат очертани само най-неотложните и средносрочни конкретни действия за реализация на главните приоритети и незабавните мерки:

- Постигане на национално съгласие по дългосрочните стратегически приоритети в развитието на българската индустрия и тяхното ресурсно обезпечаване.

- Разработване на планове за действие за осигуряване изпълнението на стратегическите приоритети.

- Разработване и приемане на Национална програма за действие по Лисабонската стратегия на Европейския съюз, с конкретни цели, срокове и финансиране. Сред основните цели на тази програма да се включи поддържане на годишен растеж, по-висок от средния за новоприетите държави в ЕС, което да се постига чрез подобряване на бизнес-средата, повишаване на производителността на труда, качествен скок в технологичното развитие и иновациите, стимулиране на малките и средните предприятия, насърчаване на инвестициите и износа.

- Разработване и поддържане на програмни документи и становища за задълженията на България към Световната търговска организация и Европейския съюз, ЕФТА, ЦЕФТА и по двустранните договори с оглед постигане в максимална степен на националните интереси при отчитане на противоречията между глобалната и регионалната либерализация на международната търговия.

- Активен диалог и съвместна работа с работодателските организации и социалните партньори при разработването на позиции, свързани с многостранните преговори в рамките на Световната търговска организация и ЕС.

- Активизиране на диалога бизнес - институции в рамките на създадените структури за постигането на ефективна държавна администрация.

- Повишаване ефективността на работата на електронното правителство и системите “на едно гише” за пестене на време на бизнеса, повишаване на качеството на държавните услуги и ограничаване на корупционния потенциал.

- Разширяване на прилагането на приетото по закон правило срещу мълчаливия отказ и възможността на администрацията да създава допълнителни пречки пред бизнеса.

- Редуциране на лицензионните режими и възприемането на най-добрите практики в ЕС и трансформиране на разрешителните в регистрационен режим.

- Приемане на закон за браншовите организации, регламентиращ ролята им в икономическия живот, вкл. и възможностите за прехвърляне на регулативни режими на браншовите организации, за участието им при оценка и класиране на офертите в процедурата за обществени поръчки.

- Изграждане на съдебен, имотен и други регистри, кадастър и др. с цел освобождаване на физическите и юридическите лица от задължението да доказват пред администрацията данни от тези системи.

- Служебно извършване от страна на администрацията на данъчна, статистическа и друга регистрация въз основа на фирмената регистрация.

- Интегриране на данъчната, митническата, банковата и статистическата информационни системи.

- Разработването на единна информационна система на създадените органи за противопоставяне срещу нелоялната конкуренция, вкл. и срещу паралелния внос и вноса по занижени цени (Комисия за защита на конкуренцията, агенция „Митници", Патентно ведомство, Комисия за защита на потребителя, МВР) и съгласуване на действията на тези органи.

- Извеждане на Търговския регистър от съда.

- Подобряване на достъпа до информация. Публично достояние трябва да са информацията за тръжни процедури с обществени средства, както и резултатите от изпълнението на обществени поръчки.

- Усъвършенстване на законодателството по несъстоятелността и неговото прилагане.

- Разделяне в два отделни закона на Закона за контрола на външнотърговската дейност с оръжие и със стоки и технологии с възможна двойна употреба – за оръжията и за стоките и технологиите. В бъдещия закон за търговската дейност със стоките и технологиите с възможна двойна

употреба да се предвиди процедура, аналогична или близка до тази между страните от ЕС и НАТО.

- Навременно предварително обсъждане и съгласуване на нормативните актове, засягащи стопанската дейност, с национално представителните работодателски организации в сътрудничество с другите предприемачески организации.

- Изграждане и ефективно прилагане на мерки за ограничаване на контрабандния внос в различните му форми - нелегален внос, фалшиви фактури, начисляване и плащане на мита и данъци по занижени стойности.

- Изпълнение на широка програма за информираност на бизнеса (по браншове и региони) за договорените ангажименти към ЕС и сроковете за тяхното изпълнение - максимално конкретна, обвързана със срокове и финанси, вкл. идентифициране на заплахи, произтичащи от договорените условия, и възможности за тяхното смекчаване.

- Изготвяне на информационни материали, съдържащи европейските норми и стандарти, в съответните сектори на българската икономика и услугите.

- Стимулиране на вътрешноотрасловото и междуотрасловото производствено кооперииране на българските предприемачи, в т.ч. и с чуждестранни партньори.

- Разработване и прилагане на системи и процедури, идентични на практиката на ЕС, при възлагането на обществени поръчки, предоставящи по-широк достъп на българските производители.

- Разработване и прилагане на квалификационни критерии при проекти, финансирани по международни програми.

- Подходяща трансформация при въвеждането на общи европейски политики, вкл. и данъчна хармонизация в рамките на Европейския съюз, които лишават икономиката на страната от конкурентни предимства.

- Изграждане на ясни правила и условия за реализация на публично-частното партньорство с оглед разширяването на участието на бизнеса във финансирането и изграждането на обекти на публичната държавна и общинска собственост чрез концесии и други форми на съвместна дейност.

- Развитие на основната инфраструктура чрез стимулиране и привличане на частни инвестиции, прилагане на публично-частно финансиране.

- Въвеждане на възможност за изплащане на някои от задълженията към бюджета с непарични платежни средства.

- Развитие на дълговия пазар, в т.ч. на схемите дълг срещу собственост, секюритизация и продажба на борсата на трудно събираеми държавни вземания.

- Участие в разработването на мерки за преодоляване на междуфирмената задлъжнялост.

- Ускоряване на процедурите по въвеждане на антидъмпингови мита в рамките на ангажиментите ни за либерализация на външната търговия.

- Засилване на нетарифните мерки спрямо внасяните стоки с акцент върху тяхното качество и съответствието им със санитарно-хигиенните и ветеринарните изисквания.

- Насочване на европейски фондове за финансиране, подпомагащи малките и средните предприятия, в сфери, съгласувани със социалните партньори.

- Създаване на гаранционен фонд за малките и средните предприятия.

- Намаляване прага на инвестициите за ползване на държавна помощ за изграждане на производствена инфраструктура.

- Ограничаване прилагането на рестрикции по отношение на инвестиционното кредитиране – наложените общи рестрикции по кредитната активност на банките намаляват конкурентоспособността и оскъпяват финансовия ресурс.

- Стимулиране на инвестициите в иновации, вкл. и в иновационни системи.

- Създаване на условия за балансирано развитие на регионите в страната по примера на европейските териториални региони. определяне на приоритетни направления за развитие на регионите.

- Подкрепа за създаването на клъстери чрез определяне на целеви бюджетни средства за развитие на инфраструктурата, опазване на околната среда, образованието и квалификацията.

- Разработване и приемане на политика за наблюдение и управление на миграционните процеси чрез създаване на условия, нестимулиращи емиграцията на високообразовани млади специалисти, както и за привличане на емигранти като източник на финансови ресурси, организационни умения и ноу-хау.

- Разработване и системно изпълнение на програма за информираност на бизнеса за възможностите за успешна реализация на български стоки и услуги на външни пазари, предвид договорените ангажименти към ЕС и СТО.

- Изготвяне на информационни материали, съдържащи европейските норми и стандарти, засягащи външнотърговските отношения на българския бизнес както в рамките на Европейската общност, така и извън нея.

- Стимулиране на търговското кооперииране на българските предприемачи, в т.ч. и с чуждестранни партньори, за успешна реализация на български стоки и услуги.

- Стимулиране на експортноориентираното българско производство чрез създаването на фонд, финансиран с публично-частни средства.

- Разработване на система от мерки, насочени към облекчаване на износителите; използване на лостовете на митническия и данъчния режими.

- Насочване на европейски фондове за целево финансиране на малките и средните предприятия в инициативите им за реализация на български стоки и услуги на външни за страната ни пазари.

- Разширяване на обхвата и ресурсните възможности на Българската агенция за експортно застраховане.

- Насърчаване прилагането на схеми за гарантиране кредитите на експортноориентирани предприятия.

- Институционализиране и финансиране на национална реклама на типични български продукти.

- Въвеждане на програмен подход при планирането на републиканския бюджет и осъществяване на реална финансова децентрализация на местното самоуправление.

- Намаляване на преките данъци и задържане на акцизите на минималните равнища на Европейския съюз; намаляване на тези акцизи на горива, които са доближени до средните акцизни стойности в ЕС.

- Приемане на законови механизми за управление и контрол на фискалния резерв, държавния дълг и бюджетния излишък.

- Равностоен диалог в данъчния процес с възможност за арбитраж и споразумение.

- Развитие на данъчното и осигурителното законодателство в насока облекчаване на добросъвестните стопански субекти и строго третиране на стопанските субекти, нарушаващи данъчния и осигурителния режим.

- Аргументираност и обоснованост при определяне на размера на държавните и общинските такси.

- Регламентиране на право за бързо възстановяване или прихващане на недължимо платени данъчни задължения.

- Данъчно стимулиране за стандартизация и сертификацията на българските фирми (системи за управление на качеството и на околната среда) и достигане на европейските изисквания за безопасни и здравословни условия на труд.

- Данъчно стимулиране при използването на енергоспестяващи технологии и възстановяеми енергийни източници.

- Реципрочност на наказателните лихви при забава от държавата в отношенията между фиска и предприемачите.

- Освобождаване от данъци на разходите за развитие на човешките ресурси (обучение, транспорт, условия на труд и др.).

- Преустановяване облагането на присъщи разходи с алтернативни данъци и данъци при източника.

- Признаване до 2014 г. на големите предприятия – замърсители на околна среда, за разход (за целите на данъчното облагане) на средствата, инвестирани в програми за постигане на съответствие с нормативните изисквания по опазване на околната среда.

- Признаване за данъчни цели на възприетите от стопанските субекти вътрешни норми за амортизация за нови инвестиции.

- Данъчни облекчения при производството и закупуването на средства за колективна защита, лични предпазни средства, контролно-измервателна апаратура, съоръжения за осигуряване на здравословни и безопасни условия на труд.

- Съкращаване на срока за възстановяване на данъчния кредит до 15 дни при регламентирана възможност за неговото възстановяване независимо от данъчната ревизия.

- Симетрично третиране на вноса на инвестиционни стоки с инвестиционните български стоки; намаляване на прага за освобождаване от данък добавена стойност и мита на инвестиционни стоки.

- Освобождаване от данък добавена стойност и митнически сборове на вноса на машини и оборудване с екологично предназначение.

- Участие в разработването на механизъм за почасово отчитане на осигурителния стаж.

- Участие при усъвършенстването на методологията за диференцираните осигурителни вноски за трудова злополука и професионална болест и повишаване на заинтересуваността на фирмите от подобряване на условията на труд.

- Значително намаляване на осигурителната тежест пропорционално за работодателите и заетите.

- Регламентиране на право за бързо възстановяване на недължимо платени осигурителни вноски.

- Регламентиране създаването на финансиран с целеви средства фонд за демографски резерв като гаранция за финансовата устойчивост и жизнеспособност на солидарната пенсионна система.

- Прозрачност и ефективност в изразходването на финансовите средства чрез паритетно представителство на държавата, на социалните партньори в органите за управление и контрол на Националната здравноосигурителна каса; преодоляване на сега съществуващия конфликт на интереси при управление на средствата за здравно осигуряване.

- Изграждане на надеждна информационна система на Националната здравноосигурителна каса и изпълнителите на здравна грижа.

- Преразглеждане на част от нормите за допустими емисии, на стандартите за качество на околната среда, дължимите такси, глоби и санкции за опазването й и привеждането им в съответствие с европейските нива или с преобладаващите равнища за страните от Европейския съюз.

- Нормирано решаване на проблема със замърсяванията и екологичните щети, нанесени от предприятия преди тяхната приватизация. Нерешаването на този въпрос практически прехвърля от държавата към приватизираните фирми един огромен зад балансов пасив, който спъва тяхното бъдещо развитие.

- Насочване на средствата от санкции и такси на предприятието за управление на дейности за опазване на околната среда към проекти, едновременно обслужващи обществения и индустриалния сектор.

- Проучване на възможността за договаряне на дългосрочен револвинг заем при преференциални условия от Световната банка (или от други източници) за инвестиране в програми, свързани с опазването на околната среда.

ИНТЕГРАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ И ПРЕСТРУКТУРИРАНЕТО НА ИКОНОМИКАТА НА БЪЛГАРИЯ (развитие на високотехнологични производства и наукоемките услуги)

***Стоян Тотев*[1]**
***Рая Стайкова*[2]**

Процесът на интернационализация и интеграция на страните от Югоизточна Европа и в частност България генерира сериозни трудности по отношение на тяхната икономическа база, приемайки формата на интензивна конкуренция от страна на по-напредналите западноевропейски икономики. Този нов тип икономически взаимоотношения акумулира сериозна опасност за ново деление в Европа, при което Югоизточна Европа, в т. ч. и България, с течение на времето е възможно да формира новата европейска периферия. Подобно развитие поставя въпроси, свързани със структурните изменения на икономиката на България, като:

- Може ли да се очаква, че икономическата интеграция ще доведе до съществени промени в секторната структура на страната и ако има такива, какви са причините за това?

- Позитивен ли ще е ефектът от интегрирането ни с ЕС по отношение на развитието на високотехнологичните производства и наукоемките услуги; ще се подобри ли връзката наука-практика чрез развитието на наукоемките услуги?

- Каква е бъдещата роля на високите технологии и наукоемките услуги; може ли да се провежда политика по отношение на развитието им и в какво ще се изразява тя?

[1] Ст.нс. д-р Стоян Тотев работи в Икономическия институт на Българската академия на науките.
[2] Ст.н.с. д-р Рая Стайкова работи в Центъра по наукознание и история на науката на Българската академия на науките.

Преструктуриране на икономиката

Изследванията показват, че в момента значителни структурни промени се наблюдават в новите страни-членки на ЕС като Унгария и Естония, които се характеризират с междинно равнище на икономическо развитие по отношение на страните от Централна и Източна Европа. Промени няма при слаборазвитите страни-членки (България и Румъния) и при добре развитите нови членки на ЕС (Чешка Република и Словения).

Интензивните промени се асоциират предимно с неадекватна структура, като интеграционните процеси водят до търсенето на такава икономическа структура за тези държави, която да е съобразена в по-голяма степен със сравнителните им предимства. В България и Румъния забавянето на структурното адаптиране е резултат от факта, че процесът на пълно "отключване" на пазарните механизми все още на практика не е напълно реализиран. Ако този извод се приеме за достоверен, това би означавало, че след присъединяването към ЕС на нашата страна й предстои навлизане в период на значителни структурни промени. Тези промени могат да бъдат резултат от съществени изменения в отделни сектори, например сектора на наукоемките услуги, които са в основата на създаване на конкурентноспособни предприятия, опериращи на международните пазари.

Структура по основни сектори

В общи линии България досега е следвала процесите на преструктуриране, протичащи в централноевропейските страни с известен лаг. Ако се направи съпоставка на икономическата структура на България с тази на някои други държави на базата на оценка на коефициентите на структурни различия, се вижда, че с подобряване на икономическия климат се проявява тенденция към сближаване на структурата по основни сектори (селско стопанство, индустрия, услуги) с тези на страните от ЕС-15. Различията се изразяват в значително по-високото участие на селското стопанство в икономиката на България, като това е за сметка на по-ниския дял на услугите.

Като цяло се очаква България да има структура, при която относителният дял на селското стопанство ще се доближава до този на Гърция и донякъде на Португалия и Испания, като делът на промишлеността ще бъде по-висок от този на Гърция и ще е близък до тези на Испания и Португалия. При това положение може да се очаква делът на услугите да се увеличава, но да остава на равнище, по-ниско от това в страните от ЕС–15. От централноевропейските страни по основни сектори България има най-близка структура до тази на Полша, Литва и Унгария.

Преструктуриране на отраслите на преработващата промишленост

Отраслите на промишлеността, чиято дейност в най-голяма степен се свързва с участието на високите технологии и наукоемките услуги, са тези с нарастващ ефект от мащаба на производството (Economic of scale – с нарастването на концентрацията на производството, се увеличава и неговата ефективност). При

индустриите с постоянен ефект от мащаба на производството (с нарастването на концентрацията на производството неговата ефективност не се променя) съществува пълна мобилност на факторите и като резултат - пълна конкурентоспособност и нисък потенциал на печалбите.

Едно приблизително разпределение на заетите в България през 2002-2004 г. според ефекта от мащаба на производство би било следното – участието на тези с висок ефект от мащаба на производството е около 30%, а на тези с постоянен ефект - около 70%. Друга класификация, представена на Схема 1, е на базата на "първичните фактори, определящи конкурентността в отделните активности".[3]

Схема 1

Индустриални отрасли според факторовия им интензитет

Трудоемки отрасли (трудо-интензивни)	Ресурсоемки отрасли (ресурсоинтензивни)	Отрасли с различен факторов интензитет	Отрасли, свързани с фактора нарастващ мащаб на производството	Наукоемки отрасли (науко-интензивни)
• Текстилна пром. • Шивашка пром. • Обувна пром. • Мебелна пром. • Метало-обработване • Други отрасли на пром.	• Хранително-вкусова • Кожарска • Дърво-обработваща • Производство на хартия и картон • Петролопродукти и рафиниране • Нефтодобив и въгледобив • Добив на неметални материали • Добив на цветни метали	• Машино-строителна • Електро-техническа • Оптика и други	• Производство на изделия от хартия • Издателска и печатарска пром. • Химическа пром. • Каучукова пром. • Производство на пластмаси • Стъкларо-фаянсова пром. • Транспортни средства	• Други отрасли на химията - биохимия • Офис-оборудване, компютри • Професионални стоки • Самолето-строене
30%	28%	22%	17%	3%

Структурата на българската промишленост според класификацията, представена на Схема 1, дава обобщена картина за възможността тя да се развива според различните фактори – ресурсоинтензивни, трудоинтензивни, отрасли с различен факторов интензитет, промишленост, свързана с мащаба на производството, и наукоемка промишленост. Горният ред на представяне съответства и на интензитета, с който различните отрасли се нуждаят от участието на наукоемки услуги - той е най-малък при трудоемките отрасли и най-висок при наукоемките. Едно приблизително разпределение според посочената класификация дава картина, която е близка до структурата според мащаба на производството. За периода 2001 – 2004 г. приблизителната картина на формирането на брутната добавена стойност в отраслите на промишлеността е следната: трудоинтензивните отрасли формират около 30%,

[3] Класификация, използвана в страните от OECD (Organization for Economic Co-operation and Development – Организация за икономическо кооперирание и развитие) и възприета от ISIC (International Standard Industrial Classification -- Международна стандартна индустриална класификация).

ресурсоинтензивните - около 28%, отраслите с различен факторов интензитет - 22%, отраслите, свързани с фактора мащаб на производството - 17% и наукоемките отрасли - около 3%. Тенденцията поне за момента е към нарастването на участието на първите отрасли за сметка на останалите, т.е. повишаване на дела на отраслите, които не предполагат високо развитие на наукоемките услуги. Това структурно развитие до голяма степен се обуславя и от сравнителните предимства, които има българската икономика. Основната част от търговията на България е с европейските държави и тя е от интер-индустриален характер, при което страната ни изнася продукти с малка степен на добавена стойност за сметка на внос на такива с висока степен на добавена стойност. Това води до специализацията в трудоинтензивни и материалоемки производства. С други думи, България има сравнителни предимства в ниско-технологични продукти по отношение на страните от ЕС. Това са и отраслите, които в по-малка степен се нуждаят от наукоемки услуги. Възможностите за износ на продукция с акумулирано научно знание, както и на наукоемки услуги са силно ограничени.

Направеният анализ представя възможностите за развитие на наукоемките услуги според настоящото структурно развитие на икономическите дейности у нас. Тенденцията поне за момента е към нарастването на участието на отраслите с нисък ефект от мащаба на производството, т.е. повишаване дела на тези, които не предполагат участие на високи технологии и на наукоемките услуги. Ето защо развитието на промишлеността в краткосрочна перспектива не благоприятства развитието на наукоемките услуги. В индустриалния сектор дейности с високо участие на такива услуги е възможно да се развиват в ограничена степен предимно в специфични производствени ниши, където страната може да реализира сравнителни предимства.

Ако сравним структурата на преработващите отрасли на България с тази на страните от ЕС–15, се вижда, че като цяло тя е по-близка до тази на групата по-слабо развити страни – Гърция, Португалия, Испания. От централно- и източноевропейските държави структурата на България се очаква да бъде най-близка до тази на Полша и Румъния.

В България и Румъния, където БВП на човек от населението е най-нисък, не може да се установи ясно изразено локализиране на капиталоинтензивни производства в метрополиите. Концентрация на капиталоинтензивни индустрии има в метрополиите на по-развитите нови страни-членки на ЕС - Прага, Будапеща и Любляна. Следователно специализирането в капиталоинтензивни индустрии и формирането на клъстери от фирми с такава дейност може да се очаква да се осъществи в метрополиите на страни, които са достигнали икономическо развитие поне на равнището на Унгария. Новите информационни технологии обаче предоставят възможност в някои отрасли да се създаде икономическа активност в сферата на наукоемките услуга, която да тушира наблюдаваните различия.

Резултатите от анализа водят до заключението, че в България процесите на специализация, а също и формирането на клъстери тепърва предстои.

Същевременно при евентуалното формиране на клъстери в областта на високотехнологичните производства очакванията са такива да се формират в някои региони на основата на развитието на трудоинтензивни производства, съчетани с висока специфична квалификация.

Анализът на структурните изменения дава възможност за следното обобщение – в своето структурно развитие както по народностопански отрасли, така и по подотрасли на преработвателната промишленост нашата страна не прави изключение от развитието, което са претърпели другите централно- и източноевропейски държави. В рамките на страните от Югоизточна Европа България се е преструктурирала сравнително успешно. Като цяло този процес до този момент е протекъл по начин, който дава възможност страната да посрещне предизвикателствата на отворения европейски пазар. Отраслите (относителният им дял) с променлив мащаб на производство, предполагащи участие и на наукоемките услуги, са застъпени в преработващата промишленост в не по-малка степен (поне за момента), отколкото в някои държави от ЕС-15 – предпоставките за развитието на наукоемките услуги в България са близки до тези в страни като Португалия, Испания и Гърция. Може да се твърди също, че потенциалът, който ще имаме в бъдеще по отношение на развитието на наукоемките услуги, няма да се различава съществено от този на страните от Централна Европа.

Перспективи на развитие

Къде е мястото на България в тези формиращи се процеси на ново деление на Европа? Може ли да се очаква, че икономическото й развитие ще води до намаляване на структурните различия с развитите икономически страни, или обратното, те ще нарастват с течение на времето?

Много икономисти поддържат разбирането, че страните, които са по-близко разположени до икономическия гравитационен център на Европа,[4] ще могат да развиват по-технологични и капиталоинтензивни индустрии, докато периферните държави ще се ориентират към по-”рутинните производства”. В краткосрочна перспектива по-конкурентоспособни ще бъдат отраслите, които не се нуждаят от големи инвестиции и са трудоемки. Ограничените инвестиции и ниската цена на работната сила не благоприятстват развитието на отраслите, предполагащи по-високо технологично оборудване, за което допринася и отдалечеността на България от гравитационния икономически център на ЕС. В това отношение интеграционните процеси ще благоприятстват развитието на ”рутинните производства” и очакванията са България поне в обозримо бъдеще (15-20 години) да среща сериозни трудности с развитието на сравнителни предимства в технологичните индустрии. В този смисъл процесите у нас ще се свързват със задълбочаване на специализацията в областта на трудоинтензивните отрасли с ниска капиталоемкост. Като цяло отраслите с постоянен мащаб на производството (трудоемките отрасли) ще продължат да увеличават своя относителен дял. Подобно развитие е резултат от адаптиране

[4] В литературата често икономическият гравитационен център на ЕС се асоциира с Франкфурт.

на икономиката съобразно реалните сравнителни предимства и не може да се приеме като негативно. То обаче крие и сериозни рискове, защото сравнителните предимства в отраслите с постоянен мащаб на производството в условията на световна интеграция променят бързо регионалната си принадлежност

Перспективи за развитие на наукоемките услуги

Рискът от развитието на трудоемките дейности може да бъде ограничен, когато тези дейности се развиват съобразно новите изисквания на висотехнологичните производства и най-вече услуги. Конкурентоспособността на икономиката се определя от степента на иновации и технологичното обновление. Така съчетанието на трудоемки и едновременно с това изискващи висока и специализирана квалификация дейности ще позволи развитие, което е в по-голяма степен близко до разбирането за развитие на икономиката, основана на знанието. Една възможност в развитието на високотехнологични производства е осъществяването на действено партньорство с международни технологични центрове.

Същевременно трябва да се прави разлика между индустриалния сектор и сектора на услугите. В областта на последния, където пазарът е много по-гъвкав и не е толкова зависим от инвестициите, а от квалификацията на работната сила, възможностите трябва да се оценяват от други индикатори и страната ни може по-бързо да се адаптира и да се конкурира на пазара.

Диверсификацията на икономическата активност, в т.ч. и на услугите, е застраховане към променящата се икономическа среда и позволява, благодарение на по-разнообразната активност, икономиката по-бързо да се адаптира към променящите се условия. Това дава възможност и за бърза бъдеща специализация, тъй като е трудно да се стартира развитие, без преди това да има каквато и да е икономическа база в съответната област. И ако сега не може да се осигури изцяло такава диверсификация по отношение на отраслите на преработващата промишленост, то поне в областта на услугите тя реално може да бъде търсена, което ще доведе до по-голяма гъвкавост при адаптиране към изменящите се икономически условия.

В това отношение наукоемките услуги могат да играят ролята на “връзка” в системата – “наука-практика”, тъй като чрез тях се осигурява навлизането на интелектуалния труд практически във всички сфери на производството и услугите, а по този начин се осъществява и технологичното обновление.

Независимо от това че връзката между високотехнологична индустрия и наукоемки услуги не е директна, развитието на високотехнологична индустрия е предпоставка за развитието на наукоемките услуги и в известен смисъл възможностите за развитие на подобни дейности са лимитирани от индустриалното развитие. Същевременно развитието на наукоемките услуги осигуряват качеството на продукта в различните производствени сектори, което ги прави конкурентоспособни. В този смисъл през следващите години се очаква

ролята на услугите като цяло значително да се повишава, но структурата на България по основни сектори предполага базата за развитие на наукоемките услуги да бъде по-ограничена от тази на другите европейски страни. Основание за подобно твърдение е фактът, че през последните години (след 2000 г.) делът на наукоемките услуги у нас нараства постоянно, макар и по-бавно в сравнение със страните от Централна Европа.

През последните години в България секторът на услугите, акумулирали научно и технологично знание, е в период на изграждане и утвърждаване. Наблюдава се вътрешно преобразуване на дейностите, пряко свързана с използването на нови технологии, водещи до повишаване на производителността на труда. Приходите от този сектор бележат постоянно увеличение независимо от разнопосочната динамика на броя на заетите, което е ясен белег за повишаване ефективността на труда; белег за това, че икономиката, основана на знание си пробива път и у нас.

Фигура 1

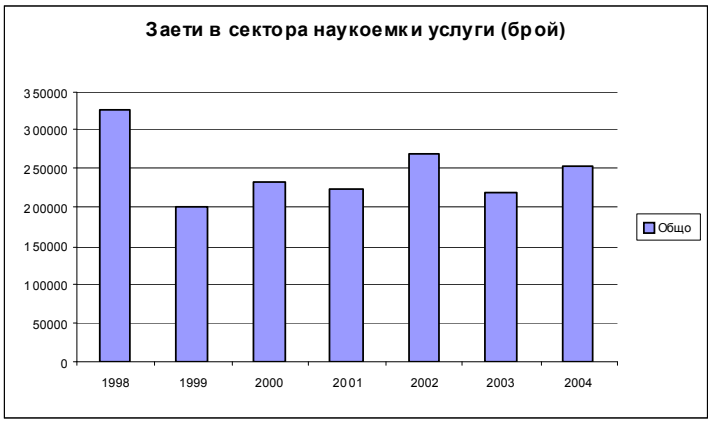

Източник. НСИ, Специална извадка, февруари 2006.

Фигура 2

Източник. НСИ, Специална извадка, февруари 2006.

Специфичното поведение на българските икономически субекти обуславя класифицирането на сега съществуващия пазар на наукоемки услуги у нас като реален и имитиращ. Тези, които са мотивирани да отговорят на изискванията на ЕС и да въведат международните стандарти, осигуряващи качество на продукцията, вкл. и въвеждане на нови технологии, формират реалния пазар за наукоемките услуги. Другите, които "въвеждат" формално тези изисквания, без да се интересуват в действителност от качеството на продуктите, от технологията и условията на производство, създават условия за функциониране на пазар, който имитира използване на наукоемки услуги, осигуряващи качествен краен продукт. Създава се двоен пазар на наукоемки услуги – процес, който, ако не се регулира, води до възприемането и на реалния пазар като „имитиращ" и оттук до загуба на конкурентоспособност за цялата икономика.

В момента основните характеристики на пазара на наукоемките и интелектуалните услуги в България са:

- хаотичен - все още няма ясно установени и регламентирани правила;
- развиващ се под силен външен за страната натиск - присъединяването ни към Европейския съюз;
- наличие на съществен дисбаланс в мотивите на търсене и предлагане на интелектуални услуги, което е предпоставка за формиране на "паралелен пазар", където качеството на услугата и продукта е без значение;
- липсват контролни механизми, които да осигуряват качество на услугата;
- нарушени са основните принципи за функциониране на пазара - равнопоставеност, прозрачност, конкурентноспособност;
- съществува квалификационен и образователен дисбаланс.

Предпоставка за съществуването на подобна ситуация е липсата на механизми за оценка на качеството и контрол при осъществяването на наукоемките услуги. Единственият контрол, който действа сега, се базира на моралните качества на субектите, произвеждащи тези услуги. Така основният проблем, който силно затруднява функционирането на пазара на услуги в България, може да се определи като липса на механизъм, регламентиращ дейността на предлагащия наукоемката услуга и гарантиращ качествен продукт за потребителя. Световната практика показва, че подобни проблеми се решават чрез въвеждане на посреднически звена – браншови асоциации и изследователски лаборатории, които да спомагат за въвеждането и реализирането на адекватни контролни механизми.

Заключение

Съществува реална опасност стратегическият въпрос за изграждане на

индустриална политика, съобразена с икономическите дадености и реалности, да остане на заден план, дотолкова, доколкото практиката е доказала, че в развитието ни досега напълно се игнорира изграждането на дългосрочна икономическа политика в опита да се решат преди всичко краткосрочните проблеми. Тази кризисна нагласа за провеждане на икономическа политика крие опасности за сериозни непредвидими структурни дисбаланси в бъдещото развитие на страната.

Основен принцип при индустриалната политика е тя да бъде изцяло съобразена със спецификата на развитие на нашата страна. В подкрепа на това трябва да се изтъкне, че тази политика зависи не само от вътрешните условия и от протичането на процесите на интеграцията ни към европейските структури, но и от икономическите процеси в останалите страни. Например може да се установи, че желаните структурни промени и приоритети, които България си поставя, съответстват на тези, които си поставят останалите държави от Централна и Източна Европа, като по този начин се стига до сблъсък на интересите и увеличаване на конкуренцията на отворения паневропейски пазар. Истината е, че желаните и очаквани структурни промени и приоритетни области в страните от Централна и Източна Европа до голяма степен съвпадат. Близостта до икономическия гравитационен център на ЕС (до западноевропейските страни), както и по-силните им икономики, улесняват икономическите отношения на държавите от Централна Европа, като по този начин им позволява да реализират много по-лесно посочените приоритети, респ. затрудняват възможностите на България да се конкурира в тези области. В най-голяма степен това се отнася за преоценка на разбирането за потенциала, който страната ни има, и конкурентността, която ще формира, по отношение на развитието на високотехнологични и наукоемки дейности. България трябва да си даде ясна сметка, че не притежава по-голям потенциал за развитие на тези услуги в сравнение с повечето страни-членки на ЕС. Това обаче не означава, че не трябва да се търсят възможности за развитието им. Напротив, добиването на реална представа за възможностите за развитието на наукоемките услуги е предпоставка за успешното икономическо развитие, доколкото ще бъдем предпазени от илюзии и бъдещи разочарования Същевременно това е предпоставка и за успешното развитие на наукоемките услуги при наличието на обективна преценка за реалното възможно участие и партниране на глобалния пазар на наукоемки продукти и услуги.

ИКОНОМИКА НА ЗНАНИЕТО И ИНОВАЦИИ

***Росица Чобанова*[1]**

I. ИКОНОМИКА НА ЗНАНИЕТО И ИНОВАЦИИ – СЪСТОЯНИЕ И ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ

Дългосрочният растеж на всяка икономика се определя от способността й да се обновява, т.е. да превръща знанията в икономически резултат. "Обновявай се или умирай" - с това заглавие на статия в сп. “Икономист” Питър Дракър[2] дава най-кратко определение на значението на проблема “обновяване” за съвременното икономическо развитие. То се доказва от факта, че в развитите страни половината от нарастването на брутния вътрешен продукт (БВП) е резултат от иновации и този дял се увеличава при повишаване на интензивността на създаване и използване на нови знания в икономиката.[3]. Възниква проблемът за обновяването на националната икономика на малки страни, които не са сред водещите в глобалната икономика, проблем, който не е решен както в теоретичен, така и в практически аспект.

За нашата страна значението на този проблем е неоспоримо поради редица причини. В рамките на Европейския съюз (ЕС) тя е сред най-зле представените по основните показатели за икономическо развитие и иновации. България е на последно място по БВП на човек от населението сред страните-членки на ЕС. Тя е единствена от новоприетите с обем на БВП, който все още не е по-голям спрямо 1989, г. и е с най-ниска производителност на труда – едва 1/3 от средната за ЕС. Същевременно твърде малко са общите разходи за научно-изследователски и развойни дейности (НИРД) като дял от БВП в сравнение със средното за страните от Европейския съюз (вж. Таблица 1).

Общата интензивност на извършване на разходи за изследователска и развойна дейност в българската икономика е много ниска – близо четири пъти по-ниска от тази на средното за 15-те стари членки на ЕС и над три и половина пъти от средното равнище на сегашните 27 страни. Още по-обезпокояващо ниско е равнището на разходите на бизнеса за създаване и използване на нови знания – едва 28.2% от общите за страната. В резултат от това само 16% от предприятията с брой на заетите над 10 човека в българската икономика са

---

[1] *Ст.н.с. д-р Росица Чобанова работи в Икономическия институт на Българската академия на науките.*

[2] Drucker, P. Innovate or Die. - The Economicst, September 25th – October 1st, 1999, p.27-34.

[3] OECD. A new economy? The changing role of innovation and information technology in growth. Paris, 2000.

иновативни, което я поставя на последно място сред 27-те страни от ЕС, където иновативни са средно 42% от всички предприятия.[4]

Таблица 1

Разходи за изследователска и развойна дейност като процент от БВП

Страни	2001	2004	2005	2004 - дял на финансираните от бизнеса разходи, в % от общите разходи за НИРД
ЕС-27	1.88	1.84	1.84	54.9
ЕС-25	1.88	1.85	1.85	54.9
ЕС-15	1.94	1.91	1.91	55.2
България	0.47	0.50	0.50	28.2

Източник. Eurostat news release, 27.2.2007.

Ниското равнище на обновяване и недостатъчният обществен и бизнес-ресурс за финансиране на иновационните дейности в икономиката показват невъзможността българската икономика да се справи самостоятелно с предизвикателствата на съвременното развитие. Присъединяването на страната към ЕС и възможността за привличане на ресурс за обновяване в размер на около близо 7 млрд. EUR за следващите 7 години са фактори, които могат да променят коренно българската икономика. Възниква проблемът за определянето на приоритети за обществено въздействие върху обновяването на националната икономика и координацията им с Лисабонската стратегия за развитие на национални икономики на знанието.

1. Лисабонската стратегия на ЕС за развитието на национални икономики на знанието

Лисабонската стратегия предвижда през 2010 г. икономиката на ЕС да се превърне в най-конкурентната икономика чрез нарастващо генериране и използване на знания за постигане на по-висок икономически растеж, по-добра заетост и устойчиво развитие. Съгласно стратегията за осъществяването на тази цел е необходимо към 2010 г. повишаване на платежоспособното търсене на знания до 3-процентно равнище на разходи за научноизследователска и развойна дейност от БВП.

1.1. Проблемите при новия старт на Лисабонската стратегия

При новото стартиране на стратегията през 2005 г. основните области, в които се отчита, че е необходимо осъществяване на политика за незабавно действие за ускорено развитие на общество на знанието, [5] са следните:

[4] Според данни от четвъртото наблюдение на иновациите в Европа, публикувани в Eurostat news release, 27.2.2007.

[5] Обобщението на новата политика на ЕС е основано на анализа на следните документи: Common Action for growth and employment: the Community Lisbon Programme. Brussels, 20.7.2005, http://europa.int/growthandjobs/pdf/COM2005_330_en.pdf, Competitiveness, putting regulation to the competitiveness test, Enterprise Europe, N 19, April-June,2005 http://europa.int./comm/enterprise/library/enterprise-europe/issue19/articles/en/topic2_en.htm, Building the ERA for knowledge and growth, Brussels, 6.4.2005 http://europa.int/eur-lex/LexUriServ/site/en/com/2005/com2005_0118en01.pdf и др.

- Привличане и задържане на водещи изследователи чрез създаване на среда за творчество на научните кадри в университетите и при взаимодействието им с бизнеса. Средата за създаване и използване на ново знание има редица компоненти, които трябва да се изграждат - комуникационна и транспортна инфраструктура; подходящи финансови услуги и наличие на рисков капитал; консултантска помощ в процеса на трансфер на технологии; публични власти, подкрепящи изследователските и иновационните мрежи, и др.

- Превръщане на изследователската и развойната дейности в основни приоритетни дейности чрез премахване на бариерите както от държавния, така и от частния сектор, като особен акцент се постави върху подкрепата за ключовите технологии, генериращи икономически растеж, и върху финансирането и координирането на дългосрочните фундаментални (базови) изследвания.

- Пълноценно използване на информационните и комуникационните технологии (ИКТ) чрез стимулиране на растежа на сектора на ИКТ и тяхното разпространение в икономиката като цяло, залегнали в Плана за действие е-Европа 2002 и 2005.

- Насърчаване на иновациите чрез защита на интелектуалната собственост, особено в областта на патентоването на изобретения в компютърните технологии.

1.2. Мерките за развитие на икономика на знанието в ЕС

Изграждането на среда за създаването и използването на нови знания се свързва с реализиране на следните мерки:

- разширяване и задълбочаване на вътрешния пазар;.

- осигуряване на отворен и конкурентен пазар;

- усъвършенстване на регулаторната рамка на режимите за икономически растеж, заетост и производителност на труда чрез намаляване на разходите и предлагане на гъвкави схеми на иновационна активност;

- развитие и усъвършенстване на европейската инфраструктура за улесняване на достъпа и повишаване на ефективността при ползване на енергийните и информационните мрежи от бизнеса и гражданите;

- нарастване на обема и подобряване на структурата на инвестициите в НИРД;

- улесняване протичането на иновационните процеси, широко използване на ИКТ и целесъобразно използване на ресурсите;

- съдействие за пълноценно използване и подобряване на индустриалния

капацитет чрез подпомагане на пазарното търсене на индустриални новости;

- насърчаване на заетостта и модернизиране на социалния модел;

- усъвършенстване адаптивността на заетите и предприятията като средство за повишаване на производителността на труда и по-бързо прилагане на иновационните идеи;

- увеличаване на инвестициите в човешки капитал чрез насърчаване на по-доброто образование и умения.

С други думи, в ЕС за постигането на конкурентна, основана на знания икономика се предвижда да се инвестират повече усилия в създаването на нови знания чрез нови изследвания, техния трансфер чрез образование и обучение, както и прилагането им чрез ускоряване на иновационния процес. Препоръчва се тези политически приоритети да залегнат в националните лисабонски програми и на новите страни-членки.[6] Подготовката на такава програма за България е свързана с оценката на националното равнище на развитие на икономиката на знанието и нейната иновативност.

2. Оценка на развитието на националната икономика на знанието

Създаването, усвояването и използването на нови знания като условие и резултат от развитието на всички сфери на обществения живот има своите икономически измерения и е придобило популярност като икономика на знанието.

Според последната класация на Световната банка от 2006 г.[7] по равнище на развитие България е доста след най-добрите от 128 наблюдавани държави (по данни за 2003 и 2004 г.) по четирите „стълба" на икономиката на знанието: качество на регулаторната среда за ефективно използване на знанието за икономическото развитие; развитост на иновационната система да усвоява и адаптира глобалното знание към локалните потребности и създаването на нови технологии; способност на населението да създава, да взема участие и да използва знания; улесненост за създаване, разпространение и постигане на успех в развитието на икономиката на знанието в резултат от информационните и комуникационните технологии. България заема от 41 до 59-то място сред 128-те наблюдавани държави.

[6] Lisbon action plan incorporating EU Lisbon programme and recommendations for actions to member states for inclusion in their national Lisbon programmes. Brussels, 3.02.2005, http://www.eu-oplysningen.dk/upload/application/octet-stream/0b72eff3/SEK2005_0192_EN.doc

[7] Методологията за оценка "Знание за развитие" на Световната банка 2006 г. определя общ индекс на развитие на икономиката на знанието; индекс на знанието, отнасящ се до способността да се генерира, адаптира и разпространява знанието, като ранжира страните и по отношение на тяхната регулаторна среда, образование и човешки ресурси, иновации и ИКТ.

2.1. Качеството на регулаторната среда

Най-слабо - на 59-ро място, България е представена по отношение на качеството на регулаторната среда от гледна точка на ефективно използване на знанието за икономическото развитие (с индекс 4.89), т.е. по оценката на това доколко тарифните и нетарифните ограничения, качеството на регулирането и практическото приложение на законите са добър проводник на знанието за ускорено икономическо развитие.

2.2. Използване на информационните и комуникационните технологии

Слабо е представянето ни - на 49-то място, по улесненост за създаване и разпространение на ИКТ за постигане на успех в развитието на икономиката на знанието (индекс 6.03). Тази област на оценка се отнася до оценки за броя на телефонните апарати, компютрите и използването на Интернет на 1000 човека от населението.

2.3. Развитост на иновационната система

Сравнително по-добре страната ни е представена по развитост на иновационната система[8] - на 44-то място (индекс 5.94). С това се дава задоволителна оценка на ефективността на съществуващата иновационната система като система от фирми, изследователски центрове, университети, консултантски и други организации, способна да превръща глобалното знание в икономически растеж чрез неговото усвояване и адаптиране към локалните потребности и създаването на нови технологии.

2.4. Творчески потенциал на населението

Най-добре - на 40-то място, България е представена по отношение на способността на населението да създава, да взема участие и да използва знания (най-общо характеризирана чрез дела на грамотното възрастно население и на населението със средно и висше образование) - с индекс 6.73.

2.5. Обобщен индекс за развитие на икономика на знанието

По обобщен индекс за развитие на икономика на знанието България е на 43-то място - с индекс 5.90, и на 41-во място по обобщен индекс за способност да генерира, адаптира и разпространява знания - с индекс 6.24.

Изводът, който се налага, е, че в страната способността на населението да създава, да взема участие и да използва знания и по този начин да допринася за икономическото развитие не се подкрепя в нужната степен от тарифните и нетарифните ограничения, от качеството на регулирането и практическото

[8] Основните използвани показатели са тези за броя и дела на изследователите при осъществяване на изследователските и развойните дейности, заявките и регистрираните патенти във Ведомството за патенти и търговски марки на САЩ, публикуваните статии в научни и технически списания.

приложение на законите, както и че информационните и комуникационните технологии недостатъчно улесняват създаването и разпространението на знания у нас.

3. Оценка на иновативността на българската икономика

Иновативността като способност за постигане на пазарно реализиран резултат от дейности за генериране, усвояване и прилагане на нови знания е основна характеристика на способността за развитие на икономиката. Тя оказва съществено въздействие върху повишаване на производителността на труда, ефективността на производството, подобряване на условията на работната среда за постигане на устойчив икономически растеж, откриване на нови работни места, намаляване на безработицата и повишаване на жизнения стандарт на населението.

Състоянието на иновациите в българската икономика според Европейския иновационен скорборд за 2005 г. е незадоволително. Данните, въз основа на които е направена оценката на иновационния инпут, аутпут и общата оценка на иновативността на националната икономика чрез сравнение с другите страни от Европа, са представени на Таблици 2 и 3.

3.1. Оценка на иновационния инпут[9]

През 2004 г. делът на населението у нас със завършено висше образование, степен магистър, във възрастовата група 25-64 години е 21.7% и е еднакъв със страните от ЕС-25. Еднакви са иновационните възможности на страната и по отношение на дела на населението (76%) със завършено средно образование във възрастова група 20-24 години. Доста по-нисък е потенциалът за иновации по отношение на дела на завършилите висше образование в областта на природните и инженерните науки от населението, спадащо към възрастовата група 20-29 години. Той е 8.3% през 2003 г. и представлява 68% от средноевропейското равнище.

Изключително ниско е равнището на дела на населението, участващо в процеса на пожизненото обучение във възрастовата група 25-64 години- само 1.3%, което е 13% от средното за ЕС-25. С други думи, страната разполага със сравним със средния за ЕС-25 дял на човешки потенциал за генериране и прилагане на нови знания, но неговата образователна структура не е достатъчно добра.

Равнището на инвестициите за развитие на човека като фактор за иновации и за НИРД не създава необходимите предпоставки за развитие на успешна икономика на знанието.

[9] За оценка на равнището на иновационните двигатели, характеризиращи структурните условия, които са необходими за осъществяване на иновации, може да се направи сравнение по отношение на 4 от 5-те показателя на Европейския иновационен скорборд.

Таблица 2

Обобщен иновационен индекс за страните от Европа

Страни	SE	CH	FI	DK	DE	AT	BE	UK	NL	FR	IS	LU	IE	NO	IT	EE	SI	HU	ES	CY	PT	LT	CZ	BG	PL	SK	EL	LV	RO
Инпут	1	3	2	7	7	9	6	8	11	12	4	18	17	10	20	13	16	19	22	14	21	15	27	23	25	28	27	24	29
Оутпут	2	1	3	5	5	7	12	11	8	10	16	6	9	15	13	22	20	18	14	25	21	28	19	26	24	17	27	29	23
Обобщен иновационен индекс	1	2	3	5	5	6	7	9	8	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29

Източник. European innovation scoreboard.

Таблица 3

Иновациите в България

	Показатели					(2003)	(2004)	2005	% от ЕС	Тренд БГ	Тренд ЕС
	Обобщен иновационен индекс	-	-	-	-	0.24	0.25	0.24		-0.7	0.0
	По отношение на ЕС средно	-	-	-	-	57	58	56			
ИНПУТ- иновационни двигатели											
		1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	% от ЕС	Тренд БГ	Тренд ЕС
1.1	Висшисти в областта на природните и инженерните науки	5.5	6.5	6.6	7.9	11.7	8.3	--	68	9	9
	По отношение на ЕС средно	-	69	65	72	103	68	-			
1.2	Население с магистърска степен	-	-	18.2	21.3	21.2	21.3	21.7	99	4	4
	По отношение на ЕС	-	-	91	106	104	100	99			
1.3	Степен на разпространение на високоскоростни комуникации	-	-	-	-	-	-	-	-	-	50
	По отношение на ЕС средно	-	-	-	-	-	-	-			
1.4	Участие в пожизнено обучение	-	-	-	1.4	1.3	1.4	1.3			
	По отношение на ЕС средно	-	-	-	18	16	**15**	13			
1.5	Равнище на образованост на младежта	-	-	74.9	**78.2**	77.5	75.6	76.0	99	-1	0
	По отношение на ЕС средно	-	-	98	**103**	101	99	99			
ИНПУТ – създаване на знания											
2.1	Обществени разходи за НИРД	0.46	0.45	0.41	0.37	0.40	0.39	--	57	-2	2
	По отношение на ЕС средно	70	69	62	55	59	57	--			
2.2	Разходи на бизнеса за НИРД	0.11	0.12	0.11	0.10	0.09	0.10	--	8	-5	1
	По отношение на ЕС средно	9	10	9	8	7	8	-			
2.3	Дял на средно- и високотехнологични НИРД	-	61.8	78.0	80.3	85.9	--	--	96	11	--
	По отношение на ЕС средно	-	69	87	90	96	-	-			
2.4	Предприятия, получаващи обществено финансиране			1.0					12	-	-
2.5	Университетски изследвания, финансирани от бизнеса	25.5	27.2	30.8	27.0	33.2	31.4	--	506	5	1
	По отношение на ЕС средно	399	416	471	402	506	-	-			

	ИНПУТ – иновации и предприемачество										
3.1	МСП, иновиращи самостоятелно			9.4		--			36	-	--
3.2	Иновативни МСП, сътрудничещи с други фирми			2.3		--			25	-	--
3.3	Иновационни разходи			0.69		--			36	-	--
3.4	Венчърен капитал за ранния стадий на инов. процес	-	-	-	--	--	--	--	--	-	-28
3.5	Разходи за ИКТ	-	-	8.7	8.5	--	--	8.6	137	0	7
	По отношение на ЕС средно	-	-	134	135	-	-	137			
3.6	МСП, осъществяващи нетехнологични промени			8.5					20	-	--
	АУТПУТ - приложение										
4.1	Заетост във високотехнологичните сектори	-	-	2.51	**2.71**	2.66	2.69	--	84	0	0
	По отношение на ЕС средно	-	-	-	82	82	84	--			
4.2	Износ на високотехнологични продукти	-	1.7	1.6	1.8	2.6	2.9	--	16	31	-6
	По отношение на ЕС средно	-	9	8	9	14	16	-			
4.3	Продажба на нови за пазара продукти			2.1					35	-	--
4.4	Продажба на нови за фирмата, но не нови за пазара продукти			3.8					32	-	--
4.5	Заетост в средно високо- и високотехнологични производство			5.61	**5.50**	5.33	4.66	--	71	-8	-3
	АУТПУТ – интелектуална собственост										
5.1	Нови патенти в Европейското патентно ведомство	3.1	3.0	4.2	**2.6**	3.7	--	--	3	3	5
	По отношение на ЕС средно	3	3	3	2	3	-	-			
5.2	Нови патенти в Патентно ведомство на САЩ	0.2	0.5	0.2	0.6	0.8	--	--	1	61	6
	По отношение на ЕС средно	0	1	0	1	1	-	-			
5.3	Нови тройни патенти	-	-	-	--	--	--	--	--	-	1
	По отношение на ЕС средно	-	-	-	-	-	-	-			
5.4	Нови търговски марки на Общността	-	-	-	--	0.1	0.6	0.3	0	42	16
	По отношение на ЕС средно	-	-	-	-	0	1	0			
5.5	Нов промишлен дизайн - ЕС	-	-	-	--	--	--	0.9	1	-	--
	По отношение на ЕС средно	-	-	-	-	-	-	1			

Съставена по European innovation scoreboard.

Обществените условия за извършване на иновационна дейност, намиращи израз в обществените разходи за НИРД, са недостатъчни – разходите за НИРД са само 0.39% от БВП през 2003 г. Това равнище е резултат от трайна негативна тенденция към намаляване на обществените източници за финансиране на НИРД.

Още по-неблагоприятни са условията за иновации, зависещи от бизнеса. Разходите на бизнеса за НИРД като процент от БВП у нас са 0.1, което е 8% от средното за ЕС-25 равнище. Сравнително добре страната е представена по отношение на дела на разходите за НИРД в средно- и високотехнологичните отрасли – 85.9% през 2002 г., но едва ли трябва да се отдава голямо значение на този показател, като се отчита общото ниско равнище на разходи за НИРД у нас. Сравнително високият дял на НИРД в университетите, финансиран от бизнеса – 33.2%, също е резултат, който не бива да се възприема като особено предимство, като се отчете, че общото финансиране на НИРД в университетите е изключително ниско. Малък е и делът на предприятията, получили обществено финансиране за НИРД – 1%, което е само 12% от средноевропейското равнище.[10]

От гледна точка на разходите за ИКТ като процент от БВП България е добре представена с 8.6% за 2004 г., което е 13.7% от средноевропейското равнище. Но като се вземе предвид ниското равнище на БВП на човек от населението у нас, не би трябвало да се придава особена голяма тежест на благоприятното въздействие на този фактор върху иновациите в страната.

3.2. Оценка на състоянието на иновационния аутпут в България[11]

Възможният принос на трудовите и бизнес-дейностите за развитието на иновационния сектор е сравнително малък в сравнение със страните от ЕС. Относително добро е равнището на заетите с високотехнологичните услуги като дял от общата работна сила на страната - 2.69%, което е 84% от средното за ЕС-25. Заетите в средно- и високотехнологичните производства като дял от общата работна сила са 4.66%, което е 71% от средното за ЕС-25. Но продажбите на нови за пазара продукти като дял от общите продажби са само 2.1%, което е едва 35% от средното за ЕС-25. Продажбите на нови за фирмата, но не и за пазара продукти като дял от общите продажби са само 3.8%, което е 32% от средноевропейското равнище.

Много слабо е представянето на страната по отношение на износа на високотехнологични продукти. Техният дял в общия износ е едва 2.9%, което е

[10] Иновационният инпут в българската икономика от гледна точка на иновационните предприемачески усилия на микроикономическо равнище не би могъл да се оцени поради липса на данни за 5 от 6-те показатели за оценка

[11] Иновационният аутпут обобщава оценката на иновациите от гледна точка на трудови и бизнес-дейности и техния принос за развитие на иновационния сектор, както и от гледна точка на равнището на интелектуална собственост като оценка на постигнатите резултати. Оценката на състоянието на иновационния аутпут в страната се затруднява от недостига или липсата на данни по отделните групи показатели.

16% от средното за ЕС- 25.

Слабо е представянето ни и по отношение на интелектуална собственост като оценка на постигнатите резултати чрез регистрирането на патенти. Регистрираните нови български патенти в Европейското патентно ведомство на 1 млн. население е 3.7, което е 3% от средноевропейското равнище. Регистрираните нови патенти във Ведомството на САЩ за патенти и търговски марки на 1 млн. население е 0.8, което е 1% от средноевропейското равнище. Регистрираните нови европейски търговски марки на 1 млн. население е 0.8, което е 0% от средноевропейското равнище, а регистрирането на нов европейски промишлен дизайн на 1 млн. население е 0.9, което е 1% от средноевропейското равнище.

3.3. Обобщена оценка

Оценката на иновативността на българската икономика от гледна точка на средноевропейските постижения[12] е незадоволителна. България е сред най-слабо представените европейски страни с равнище на обобщения иновационен показател 56% от средното равнище за ЕС-25. По обобщен иновационен индекс тя е на 24-то място сред 29 европейски страни или на 26-то място от 33 страни (вж. Фигура 1). Като цяло иновационните резултати са по-високи от иновационните усилия, което се дължи на използването на натрупан преди иновационен потенциал, а не толкова на ефективна и отворена за международни взаимодействия национална иновационна система.

По-детайлният анализ на тенденциите показва стабилност със слаба тенденция към влошаване по отношение на средното равнище за ЕС-25 през последните три години. С други думи, поддържането дори на сегашните резултати в бъдеще ще бъде проблем без допълнителни усилия.

Не се забелязват положителни сигнали за подобрение на общественото финансиране на НИРД, което е на много ниско равнище. Бизнес-финансирането на НИРД с равнище от 0.1% от БВП е изключително незадоволително от гледна точка на Лисабонската цел от 2%. Въпреки че износът на високотехнологични продукти от 1.7 през 1999 г. нараства до 2.9% през 2003 г., все още равнището му е само 16% от средното за ЕС-25. Изключително ниско е равнището на интелектуалната собственост в страната.

Както и другите изостанали европейски страни, България се сблъсква с многобройни предизвикателства от гледна точка на създаването на знания, с много ниските разходи за НИРД, особено тези на бизнеса, с общото ниско равнище на иновационните разходи и резултати и с неспособността да използва и развива достатъчно ефективно наличния иновационен потенциал.

[12] Според Европейския иновационен скорборд за 2005 г.

Фигура 1

Иновационен инпут, аутпут и обобщен иновационен индекс

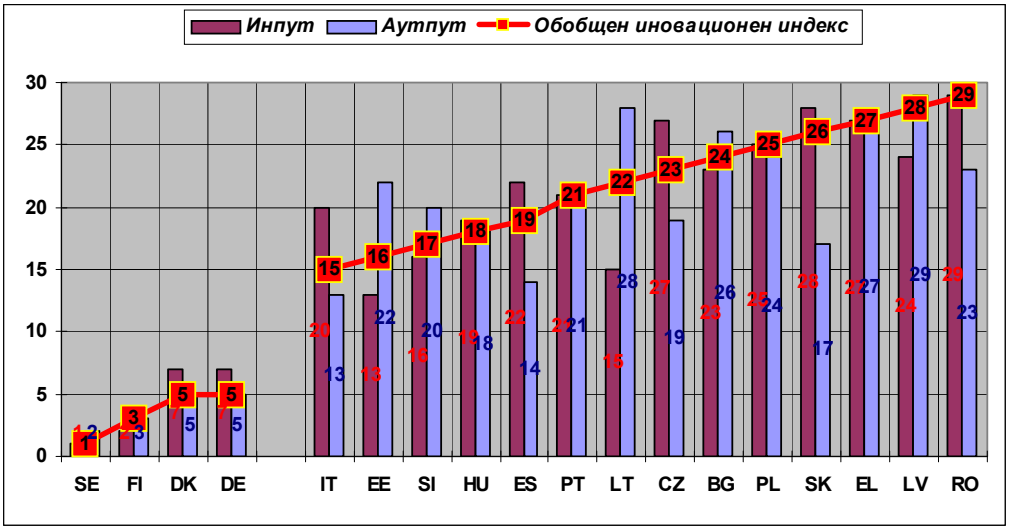

Движещите сили за иновации в икономиката, повечето от които са свързани с образованието, като цяло са близки до средните за ЕС-25 с едно изключение – много малкия дял на непрекъснато обучаващите се (придобило популярност като обучение през целия живот). Това състояние предполага, че трябва да се положат по-големи усилия за подобряване на уменията на заетите чрез повече образование за възрастни и постоянно повишаване на иновационния инпут чрез създаване на нови знания.

Нарастването на разходите на бизнеса за НИРД би зависело от значителните подобрения в обема и качеството на обществените разходи за НИРД, които частично могат да се оценят и чрез правата за интелектуална собственост. В България е ниско и равнището на дифузията на иновации, което се вижда от ниското равнище на продажба на новите за фирмите и за пазара продукти. Това частично може да се дължи на по-слабото търсене, за което няма официални данни за страната.

Предизвикателство е и преодоляването на недостатъчно задоволителното равнище на завършилите висше образование в областта на природните и инженерните науки, образователното равнище на младежта, заетостта в сектора на високотехнологичните услуги. Липсата на данни за приоритетни за иновации отрасли, за търсенето на иновации, схемите и подходите при решаване на проблемите пред обновяването на икономиката е съществен проблем пред информационното осигуряване на българското развитие.

4. Тенденции в търсенето и предлагането на нови знания

Развитието на икономиката на знанието се определя от тенденциите в търсенето и предлагането на нови знания.

4.1. Тенденции в търсенето на знания в българската икономика

Данните показват, че обемът на научноизследователска и развойна дейност в абсолютни стойности през последните години нараства, но делът й по отношение на БВП бележи тенденция към понижаване (вж. Фигура 2). В един по-продължителен (20-годишен) период намаляването на дела е изключително голямо - от 2.5% сега е 0.4%. Сегашното му равнище е 4 пъти по-ниско от това на страните от ЕС-15 и почти толкова от това на ЕС-25. То е едва 2/3 от средното равнище на 10-те нови страни-членки на ЕС.

Фигура 2

Динамика на дела на разходите за НИРД като дял от БВП (1990- 2002 г.)

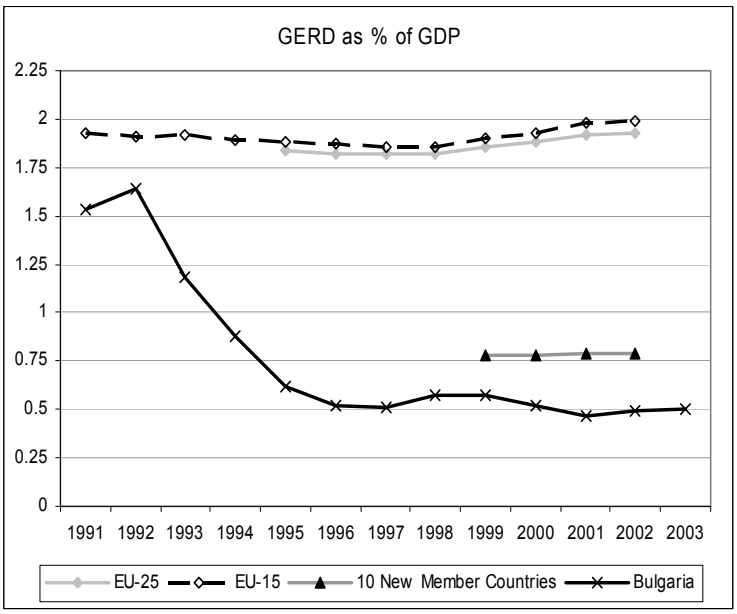

Общите разходи за научноизследователска и развойна дейност на човек от населението у нас са също на доста ниско равнище – 34.9 PPP USD, срещу 521 PPP USD за страните от ЕС-15 и 452.9 PPP USD за страните от ЕС-25. Те са 3 пъти по-ниски от тези в Гърция и Руската федерация и доста по-малки, отколкото в Украйна – с 57.6 PPP USD, и Турция – с 42.6 PPP USD.

На ниско равнище е общественото финансиране за НИРД. То е около 1/2 от средното за 15-те стари членки на ЕС и изостава в сравнение с повечето от 10-те нови членки (вж. Фигура 3).

Фигура 3

Обществено финансиране на НИРД като дял от БВП

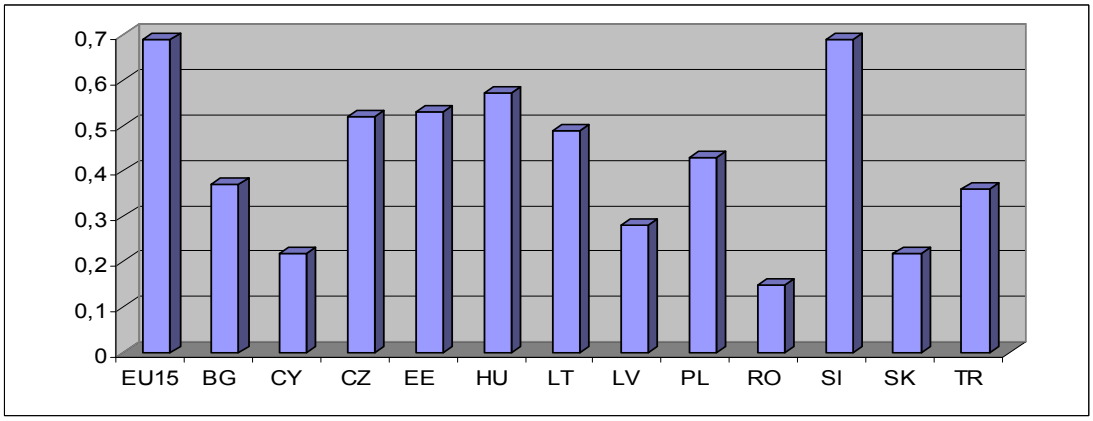

Делът на финансирането на НИРД от бизнеса в страната като дял от БВП е един от най-ниските в ЕС. Само Кипър е по-зле представен (вж. Фигура 4). През последните години делът на бизнеса във финансирането на изследователската и развойната дейност представлява около една четвърт от общите разходи с тенденция към равнища от една пета от всички разходи за НИРД в страната. Такова равнище е доста по-ниско от това на Румъния – с 42%, и от средното за страните от черноморския регион, което гравитира около равнища от 1/3 до 1/4.

Фигура 4

Финансиране на НИРД от бизнеса като дял от БВП

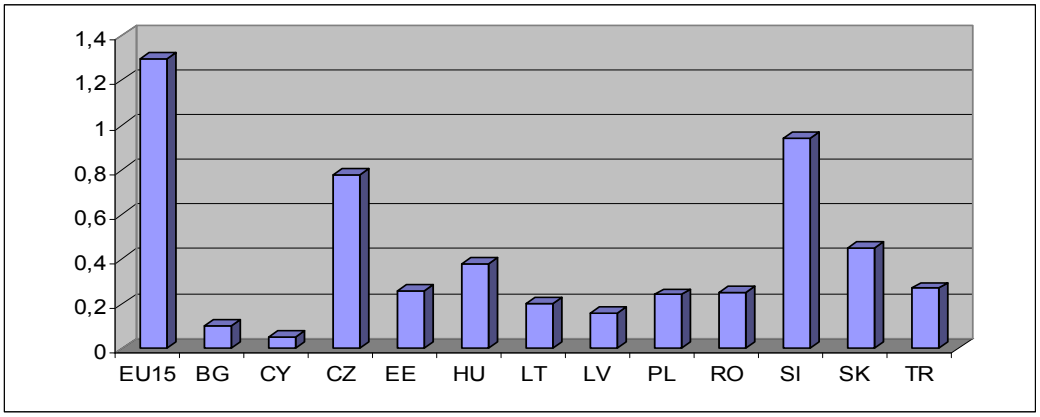

С други думи, у нас НИРД се финансира основно от държавния сектор, като привлича и финансиране извън сектора. Бизнесът в значително по-малка степен финансира научноизследователска и развойна дейност, като освен собствени финансира и дейности извън сектора (вж. Таблица 4). В страните от ЕС-15 се забелязва обратна зависимост – основният обем от НИРД се извършва в бизнес-сектора – 65%, но само 56% от тях са финансирани от него, т.е. той

привлича средства за научноизследователска и развойна дейност. Държавният сектор има по-нисък дял във финансирането – 35%, които се разпределят за осъществяване на НИРД в други институционални сектори – бизнес, висше образование. Само 13% от общия обем от научноизследователска и развойна дейност се извършва в държавния сектор на страните от ЕС-15.

През периода на трансформация има ясна тенденция към намаляване на общия брой на организациите с предмет на дейност научноизследователска и развойна дейност. Най-ясно изразено това намаление е в държавния сектор. Спада и общият брой на заетите с научноизследователска и развойна дейност – с около 40% за периода 1996 – 2003 г.

Таблица 4

Структура на източниците на финансиране на НИРД в България

Година	Бизнес-предприятия (%)		Държава (%)		Висше образование (%)		Нетърговски сектор (%)		От чужбина (%)	
1996	60.4	B	35.1	b	3.8	B	0.4	b	0.3	b
1997	23.3		67.8		2.4		0.9		5.7	
1998	23.6		69.7		2.7		0.2		3.8	
1999	22.8	B	69.7	b	3.2	b	0.2	b	4.1	b
2000	24.4		69.2		0.9		0.3		5.3	
2001	27.1		66.2		0.7		0.3		5.7	
2002	24.8		69.8		0.2		0.2		5.0	

Легенда: b – прекъсване на серията.

Подчертано негативна е тенденцията в структурата на работната сила в България: от 8.9 заети с научноизследователска и развойна дейност на 1000 човека работна сила през 1996 г. тя спада на 5.1 през 2001 г. Това равнище е повече от 2.5 пъти по-ниско от старите членки на ЕС и бележи изоставане от новите. За ЕС-15 този показател е 13.9 за 2001 г., а в ЕС-10 (нови) – 8.4.

Сравнението на равнищата на показателите за търсене на човешките ресурси за генериране и използване на ново знание (брой изследователи на 1000 човека население) у нас показва, че България има над два пъти по-малко потенциал от страните от ЕС и три пъти по-малко от Русия. Същевременно тя изостава и в сравнение с държави като Грузия, Гърция, Армения, Украйна, Азербайджан.

Негативни са тенденциите в търсенето на знание, въплътено в човешки ресурси, заети с изследователска и развойна дейност, и при проследяването на промените в показателите изследователи и технически персонал на 1 млн. жители. Броят на изследователите на 1 млн. население за периода 1996-2002 г. намалява с около една трета, а този на техническия персонал – повече от 50%. Това е още едно доказателство за намаляването на националния ресурс за генериране на знание, като възможностите за практическа приложимост на новосъздаденото знание намаляват по-бързо от тези за създаване на ново знание и идеи.

Финансиране на закупуването на обекти на интелектуална собственост

Делът на българските предприятия, които отделят средства за закупуване на обекти на интелектуална собственост, е твърде малък. Като цяло те предпочитат да търсят такива знания на вътрешния пазар. Основно предпочитат да закупуват по-нискотехнологични обекти на интелектуална собственост – на първо място, техническа документация, след това лицензи и на трето място - образци и модели. На българския пазар търсенето от българските предприятия на знания, защитени с права за интелектуална собственост, като дял от общия им брой в низходящ ред е: техническа документация - 12.3% от предприятията; лицензи - 8.1%; образци и модели - 3.5%; търговски марки - 3.3.%; авторски права - 2.3%

4.2. Тенденции в предлагането на национално базирани знания

Предлагането на знания в българската икономика най-общо се оценява с показателя дял на населението във възрастова група 20-24 години със завършено средно образование. Данните показват, че потенциалът на България от 76% за предлагане на знания е по-висок от страните от ЕС-15 и сравним с този за групата ЕС-25. Въпреки положителната промяна от 1.47 пункта за периода 2000-2004 г. България изостава от бившите членки на социалистическата общност, а сега членки на ЕС, като Словакия, Чехия, Полша, Литва, Унгария, Естония, Латвия. Тези страни на практика допринасят за повишаването на средното равнище на ЕС от 73.5 на 76.4 среден дял на завършилите средно образование в посочената възрастова група. Въпреки тенденцията към подобряване на значенията по този количествен показател у нас се забелязва спад на записването за средно образование, а освен това и понижаване на качеството му.

Завършили средно и висше образование и сравнение със страните от ЕС

За 2003 г. 21% от населението на България във възрастовата група 25-64 години е със завършено висше образование, каквото е равнището на ЕС-15 за 2002 г. и доста по-високо от това на ЕС-10 (нови). По този показател България е два пъти по-добре представена от най-зле представената страна – Румъния, а равнището ѝ е 2/3 от най-добре представената страна – Финландия (с 32 висшисти на 100 човека население във възрастовата група 25-64 години). Въпреки това сравнително добро представяне на страната по показателите за ресурсите от знания, отговарящи на висшето образование, наблюденията показват, че както и при средното образование се забелязват тенденции към спад в качеството му. Същевременно промяната на структурата на завършилите висше образование в посока на ориентиране към природните и инженерните науки предполага нарастване на уменията за ускорено въвеждане на новостите в производствените процеси, доколкото знанията в областта на тези науки водят най-често до формулиране и осъществяване на идеи за развитие. Техният относителен дял при дипломирането от 19.2% през 2001 г. нараства на 20.2% през 2003 г. За 2001 г. този показател за ЕС-15 е 25.7%, а за новите ЕС-10 – 13.0%. Подобна сравнително добра оценка на равнището, както и на

забелязаните тенденции към предлагане на знания, дават основание да се очаква повишаване на равнището на иновационна активност на предприятията, които приемат млади хора, наскоро завършили висше образование.

Дял на обучаващите се

Един сравнително нов, но с нарастващо значение при оценката на предлагането на знания показател е делът на образоващото и обучаващото се население в общия брой на населението в страната. В ЕС-15 има ясна тенденция към увеличаване дела на обучаващото се население във възрастова група 25-64 години и от 7.8% през 2001 г. то достига 9.9%. За България делът на обучаващото се население е много нисък и сравнително постоянен за разглеждания период (с вариране в границите 1.3-1.4%).Това изоставане в предлагането на тацитни знания се дължи на редица фактори, основният сред които е свитото им търсене и липсата на механизми за поддържане и подобряване на постигнатото равнище.

Заявки и регистрация на обекти на индустриална собственост

За предлагането на знания, резултат от приложни изследвания и разработки, в експлицитна форма може да се съди по заявките за регистрация на различни обекти на индустриална собственост. След резкия спад от началото на 90-те години през периода 1998 – 2002 г. се забелязва тенденция заявките от българските изобретатели да нарастват, макар и колебливо, като с доста по-голям принос е увеличението на заявките на чуждите изобретатели. Те са с около два пъти повече от българските заявки. Като цяло се забелязва около два пъти по-слаба заявителска активност за високотехнологични патенти в Европейското патентно ведомство от българските изобретатели в сравнение със средното равнище на активност на техните колеги от ЕС-10. Сравнението на дела на заявките за високотехнологични патенти от всички подадени заявки показва, че той е по-нисък от този за ЕС-25. България обаче бележи по-бърз растеж при увеличаване на дела на заявките за високотехнологични патенти за периода 1996-2001 г. – от 8 на 18%. В същото време българските изобретатели получават по-често патенти от Американското патентно ведомство (4 пъти за 6 години) в сравнение със средностатистическия изобретател от новите страни-членки на ЕС (два пъти за същите 6 години), и е по-активен в предлагането на знания на този пазар.

Като цяло заявките за регистрация на български марки бележат ясна тенденция към ускорено увеличаване за периода 1998 - 2002 г., като от 1/4 през 1998 г. те са почти 1/2 през 2002 г. от броя на всички подадени заявки за марки.

Общият брой на заявките за промишлен дизайн бележи постоянна тенденция към увеличаване по години с лек спад през 2002 г. Преобладаващи са чуждите заявки за регистрация за промишлен дизайн. Сред тях основно място заемат заявките за регистрация по международна процедура, като броят на тези, подадени по национална процедура, е пренебрежимо малък. Ускореното нарастване на българските заявки за промишлен дизайн е

положителна тенденция в предлагането на българско знание на пазара. Според експерти от Патентното ведомство с присъединяването на страната към ЕС едностранното отваряне на българския пазар за регистрираните в ЕС марки ще има негативни последици в предлагането на нови знания преди всичко от малкия и средния бизнес.

Заявките за нови сортове растения и породи животни не са особено чести. Подадените заявки в Патентното ведомство на Република България са предимно от български селекционери. Не би могла да се открои ясна тенденция на развитие, въпреки че с доста уговорки (например необходимостта от продължителен период на селекциониране и др.) могат да се направят изводи за спад в тази форма на предлагане на знания.

Предлагане на резултати от фундаментални изследвания

Специфичен показател за предлагането на експлицитни знания, резултат предимно от фундаментални изследвания, са научните продукти. Освен че не е сред добре представените, България е и една от малкото страни, които бележат спад в предлагането на знания, оценено чрез броя на научните публикации в областта на природните науки.

4.3. Обобщение и изводи

Най-общо търсенето на знания в България значително изостава при сравняване на показателите и тенденциите с тези в страните от ЕС-25, а това на предлагането е близко до тяхното равнище или по-ниско, но разликата не е толкова голяма, колкото при търсенето, т.е. има основания за очаквания за по-нататъшно свиване на обема и финансирането на знания, ако се приеме, че в страните от ЕС е постигнато равновесие.[13] Това се дължи на редица фактори.

Търсенето на знания е основно от държавата, която финансира 70% от разходите за научноизследователска и развойна дейност. Тя формира търсене на знания на ниска цена, резултат от изследвания с ниска техническа въоръженост, като определя съотношения, както следва: 95% от финансирането е за текущи разходи и само 5% - за придобиване на дълготрайни материални активи. Такова финансиране предполага развитие предимно на теоретични изследвания или на много нискокачествени приложни изследвания и експериментални разработки. Под въздействие на търсенето обаче финансираните от държавата институции се насочват към провеждането на приложни изследвания и постигането на приложни научни резултати – 50% от общото финансиране, следвани от резултати на фундаменталните изследвания – 30%, и експерименталните разработки (съотношенията са за текущите разходи). Много често значимите приложни научни резултати по проекти, финансирани от държавата, са постигнати с използването на апаратура, получена чрез финансирани от чужбина проекти.

[13] Тук се абстрахираме от дискусията за равнището на иновативност на ЕС и сравнението му с тази в САЩ и Япония.

Търсенето на нови знания от сектора на висшето образование в страната чрез финансирането им е твърде слабо. Специфичната тенденция за България – секторът на висшето образование да се ограничава от извършване на НИРД, се запазва и след придобиването на академична автономия през прехода – то е с дял от около 0.5% от общото финансиране. Тревожно е равнището на финансирането на НИРД от бизнеса - 25%, както и от чужбина – само 5%. Бизнесът е пестелив в закупуването на обекти на интелектуална собственост, като преобладава търсенето на по-нискотехнологични знания на вътрешния пазар, а за високотехнологичните решения обикновено се търси външно съдействие.

За външното търсене на национално базирани знания, резултат на фундаментални изследвания, може да се дава преценка само за природните науки. То е в областта на математическите, инженерните и техническите науки (вкл. компютърни), науките за Земята и Космоса, физиката, химията и медицинските науки. За външното търсене на резултати от извършени в страната приложни изследвания не би могло да се дават обобщения, а само да се приведат определени примери на успешно включване на български изследователски институти в международните иновационни мрежи.

Изводи

Основният извод е, че на сегашния етап устойчивият икономически растеж у нас намалява предлагането на знания, много е ниско и тяхното търсене. Намалява и външното търсене на национално базирани знания. При това търсенето на знания в страната изостава значително при сравняване на тенденциите му с тези на 25-те страни от Европейския съюз. Предлагането на знания у нас е близко до средното за страните от ЕС-25, или по-ниско, но не толкова, колкото търсенето на знания. Направеният анализ дава основание да се обобщи, че у нас на ниско равнище в сравнение със средното за европейските страни са както търсенето, така и предлагането на нови знания въпреки макроикономическата финансова стабилизация и икономическия растеж. Особено тревожно е ниското равнище на търсене на знания от бизнеса. Напускането на България от висококвалифицирани специалисти, носители на знание, ресурс за съвременно развитие на страната, е логична последица от слабото търсене на специални знания и умения и съответно определя намаляването на предлагането на национално базирани нови знания.

Най-общо тенденциите в търсенето и предлагането на национално базирани знания са представени на Фигура 5. В нея са обобщени тенденциите в основните показатели на търсенето и предлагането на ново знание в българската икономика.

Очертаните негативни тенденции в търсенето и предлагането на нови знания в страната ще се задълбочат в условията на глобализация на икономическите процеси и развита глобална информационна и комуникационна инфраструктура. В новите условия предлагането на нови знания в националната икономика е

съвкупност от световните и националните, като част от техните постижения. Това се отнася както за резултатите от фундаменталните изследвания, така и за приложните, осъществявани в преобладаваща степен от глобални корпорации с огромен потенциал за осъществяване на изследователска и развойна дейност и възможности да предлагат техните резултати на националния пазар при наличие на съответно търсене. Или с други думи, предлагането на нови знания в съвременното българско общество зависи в твърде малка степен от платежоспособното търсене на националния бизнес, дори на държавата. То зависи много повече от включването в световните иновационни мрежи.

Фигура 5

Търсене и предлагане на знания в България (1997- 2005)

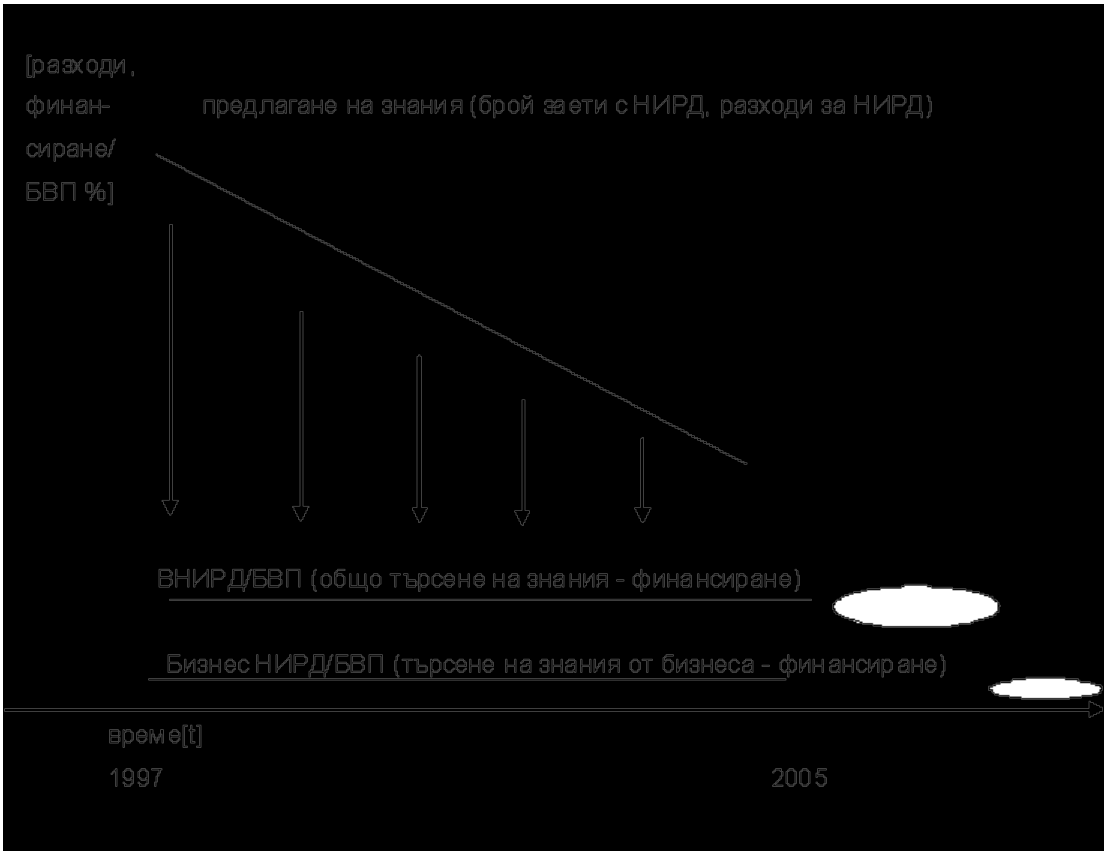

5. Проблеми пред развитието на икономика на знанията в България

Проблемите пред развитието на икономиката на знанието у нас са много и имат различен характер. При формирането на национална стратегия е важно да се изведе основният сред тях.

5.1. Основният проблем

Основният проблем пред развитието на икономиката на знанието у нас е ниското й равнище на иновативност. На сегашния етап устойчивият икономически растеж не се съпътства от нарастване на създаването, усвояването и използването на нови знания. Въпреки че развитието на науката е провъзгласено за национален приоритет със Закона за научните изследвания, през последните години в България намалява предлагането на знания, а тяхното търсене е много ниско. Намалява и външното търсене на национално базирани знания. При това търсенето на знания в страната изостава значително в сравнение с това в 25-те членки на Европейския съюз. Предлагането на знания у нас е по-ниско от средното за страните от ЕС-25, но не толкова ниско, колкото търсенето им.

По този начин още повече намалява потенциалът на страната в световната надпревара за развитие на общества на знанията, което рефлектира в понижаване на външното търсене на национално базирани знания и съответно в намаляване на относителните сравнителни предимства във външната търговия.

Залегналите в приетата на 8.09.2005 г. Национална иновационна стратегия показатели показват, че липсва ясна политическа воля за преодоляване на тази негативна тенденция. Няма и стремеж към провеждане на политика, съобразена с тази на ЕС, оповестена в Лисабон и Барселона (вж. Таблица 5).

При цел, определена от Лисабонската стратегия 3%, в България НИРД интензивността (разходи за научноизследователска и развойна дейност към БВП) през 2010 г. съгласно Националната иновационна стратегия се предвижда да бъде 0.5% - толкова, колкото са средногодишните й значения за периода 1997-2002 г. А 2003, 2004, 2005 и 2006 г. дори бележат тенденция към намаляване на тази интензивност.

Таблица 5

Основни показатели за иновативност на икономиката

Показател	ЕС–2010 проект (Лисабон, Барселона)	България–2003 МИ/МОН	България–Национална стратегия за 2006 г.	България–Национална стратегия за 2010 г.
НИРД/БВП	3	0.43	0.45	0.51
Разходи на бизнеса от общите разходи за НИРД	67	22	18.8	23

Източник. Собствени изчисления на база официални данни на НСИ и Националната иновационна стратегия.

Делът на разходите на бизнеса от общите разходи за НИРД съгласно Европейската стратегия за 2010 г. трябва да е 2/3, което се възприема като гаранция за конкурентно развитие на икономика, основана на използването на

нови знания. След 1997 г. досега у нас тези разходи представляват 1/5 от всички разходи за НИРД. В Националната стратегия се предвижда през тази година те да паднат под 20%, а през 2010 г. да достигнат до 23%. Това означава, че няма основания за очаквания за промяна в стратегията въпреки прокламираната в Националната стратегическа референтна рамка стратегическа цел за достигане и поддържане на висок икономически растеж чрез динамична икономика на знанието в съответствие с принципите на устойчивото развитие.

5.2. Предстоящи задачи

Предстоящите задачи са свързани с решаването на проблемите, които стоят пред използването на нови знания за икономическото развитие на страната.

Тези проблеми могат да се групират в две групи: общи и специфични.

В групата на общите проблеми са:

- липсата на ясно дефинирани национални приоритети за икономическо развитие и на приоритети за държавна, вкл. чрез ЕС, подкрепа;

- липса на координация между стратегиите на отделните министерства относно секторните приоритети;

- липса на ефективни оценъчни механизми на постигнатите резултати.

Специфичните проблеми, свързани с използването на нови знания за съвременно конкурентно развитие на българската икономика, са:

- ниското равнище на вътрешно търсене на знания – 4 пъти по-ниско от сегашното средноевропейско и 6 пъти по-ниско от определеното с Лисабонската стратегия 3-процентно равнище на НИРД интензивност;

- тревожно ниско равнище и липса на потенциал за търсене на знания от бизнеса (над 89% от фирмите у нас не въвеждат новости, а от тези, които въвеждат, само 25% поддържат връзки с научни институти или висши училища, само 3.43% от фирмите се занимават с научна и развойна дейност);

- намаляващо външно търсене на национално базирани знания;

- намаляващото равнище на обема и качеството на предлаганите в страната знания;

- липсата на оперативна програма за развитие на науката със средства на Структурните фондове.

II. НАСОКИ ЗА БЪДЕЩО РАЗВИТИЕ НА ИКОНОМИКАТА НА ЗНАНИЕТО

Както беше изяснено, основният проблем пред развитието на икономиката на знанията у нас е, че е ниско равнището на обновяването както на ниво национална икономика, така и на фирмено равнище. Това определя сегашния устойчив икономически растеж да не се съпътства от нарастване на създаването, усвояването и използването на нови знания. Насоките за бъдещото развитие на икономиката на знанието у нас се определят от влиянието на редица фактори.

1. Фактори, определящи насоките за развитие на икономика на знанието в България

Факторите, които влияят върху иновативността на националната икономика и превръщането ѝ в икономика на знанието, са разнообразни и с разнопосочно действие. Сред тях с най-важно значение се открояват платежоспособното търсене, обемът на брутния вътрешен продукт, брутната добавена стойност и заетостта, тяхното нарастване и структура, външната търговия, нейният обем, структура и специализация, институционалното търсене на нови знания и промените в неговия обем и равнище, ефективността на институционалните взаимодействия от гледна точка на ускоряване на иновационните процеси в страната.

1.1. Платежоспособно и неплатежоспособно търсене на знания

След началото на трансформацията и досега както платежоспособното търсене на нови национално базирани знания, така и неплатежоспособното са основни фактори на иновационното развитие на българската икономика. Неплатежоспособното търсене на нови знания все повече изчерпва своя потенциал като фактор на иновативността. Важни са както вътрешното търсене на знания, базирани в страната и извън нея, така и външното търсене на национално базирани знания

Обемът, структурата и тенденциите в търсенето на нови национално базирани знания зависят от редица фактори. Сред тях са обемът и нарастването на БВП, структурата на брутната добавена стойност, обемът, структурата, партньорите и специализацията на външната търговия, поведението на потребителите, политиката при определяне на обема и приоритетите за финансиране на научноизследователска и други иновационни дейности по институционални сектори (държавен, бизнес, образователен, нетърговски организации, финансов) и нейната координация, характерът и ефективността на взаимодействията между институционалните сектори и вътре в тях, тенденциите в промените на обема и структурата на знанията по институционални сектори.

Съвкупното въздействие на факторите на търсенето на нови знания не е достатъчно силно, в резултат от което равнището на иновативност на националната икономика намалява.

България като малка страна със сравнително нисък обем на БВП и средно нисък доход на човек от населението е с относително висок темп на икономически растеж в сравнение с държавите от региона, но този растеж е недостатъчен за постигане на равнището на доход на страните от Европейския съюз в близка перспектива. А ниското равнище на доходи ограничава търсенето на съвременни висококачествени и високотехнологични продукти и услуги, които съответно са и на по-висока цена, която българското население не може да си позволи. Или с други думи, обемът и нарастването на БВП и доходите на населението на този етап ограничават търсенето на знание. Търсенето на нови знания от населението у нас е значително под средното равнище на страните от Европейския съюз и следователно в по-малка степен е източник на иновативно развитие.

Ако добавената стойност отразява търсенето на нови знания в една икономика по икономически сектори, то най-голямо търсене има в сектора на услугите (други услуги – с около 34%, следвани от транспорта и съобщенията – 14%, търговията и ремонта- 7%), което е индикатор за възможности за ускоряване на икономическия растеж. От индустрията с най-голям дял в създаването на добавена стойност са икономическите дейности в преработващата промишленост – с около 18%, а от селското и горското стопанство – селското, ловното и горското стопанство с дял от около 11%. Състоянието на България по показател преобладаващи дейности по отношение приноса им за създаване на добавена стойност е сходно със средно европейското, както и на новите страни-членки,[14] особено по отношение на сектора на другите услуги (J-Q). При съпоставката на структурата на добавената стойност с тази на заетостта за България могат да се изведат някои специфични особености. Най-голям принос за производството на добавена стойност имат другите дейности (37%), добивната и преработващата промишленост (25%), селското и горското стопанство (12%) и транспортът и комуникациите (12%). За осигуряване на заетост най-голям дял имат другите дейности (30%), търговията и ресторантьорството (27%) и транспортът и комуникациите (19%). Най-голям дял за осигуряване на заетост в индустрията у нас има производството на облекла - 22.4%, на машини и оборудване – с 12.3%, на хранителни продукти/напитки – 15.2%, текстил – 5.5% и химически продукти – 5.4%. Тази структура има някои общи черти със структурата на заетостта в индустрията на 25-те членки на Европейския съюз, като заетостта в индустрията на България е концентрирана повече в производството на текстил и облекло, на хранителни продукти и напитки, на машини и оборудване (без електро- и оптично). Изводът, който може да се направи, е, че в началото на XXI век за България най-голямо значение за създаването на добавена стойност има секторът на услугите и по-конкретно – на икономическите дейности в групата други услуги, както и икономическите дейности в преработващата промишленост.

Най-обща характеристика на външното търсене на национално базирани знания и на вътрешното (национално базирано) търсене на ново знание, базирано извън страната, дават обемът и структурата на износа, както и основните

[14] Кипър, Чехия, Естония, Унгария, Латвия, Литва, Малта, Полша, Словакия и Словения.

търговски партньори. Вносът характеризира вътрешното търсене на нови знания, базирани извън страната. Състоянието и тенденциите в износа и вноса по високотехнологични групи са особено важни за конкретизация на външноикономическата политика, и по-специално – при определяне на приоритетите на обновяване чрез ефективно използване на Структурните фондове. Доколкото по-голям износ осъществяват фирмите с по-високи разходи за иновационни дейности, може да се очаква, че нарастването на износа ще стимулира научноизследователските и развойните дейности в отраслите, в които има относителни сравнителни предимства. При повишаване на разходите за научноизследователски и други иновационни дейности в отраслите, в които има относителни предимства, съответно се увеличава износът и се подобрява външнотърговският баланс.

1.2. Външно търсене на национално базирани знания

Външното търсене на национално базирани знания е съществен фактор за иновативното развитие на икономиката. Сравнението на данните за външнотърговския стокообмен показва, че България е една от страните, които изнасят най-много на човек от населението в региона – 936.9 USD (на трето място след Гърция и Румъния), но изостава значително от страните от ЕС-15, които са със 7422 USD на човек от населението. Подобни са констатациите и по отношение на вноса: България прави внос от 1393.5 USD на човек от населението, а средното за страните от ЕС-15 е 7228.7 USD. Освен това наблюдаваните европейски страни имат положителен външнотърговски баланс, докато България е с увеличаващ се външнотърговски дефицит. С други думи, външното търсене е с намаляващ ефект върху търсенето на национално базирани нови знания.

За националното търсене на знания, базирани извън страната, най-голямо значение имат страните от ЕС, които са с 53.5% от общия обем на вноса. 18.5% от вноса на България е с произход от страните от ОНД и предимно Русия. За външното търсене на национално базирани знания най-голяма роля има износът. Износът на България е насочен основно към страните от ЕС - 58.6% от целия му обем, което определя обновяването да е ориентирано към формиране на относителни предимства на този пазар. От структурата на износа по технологични категории може да се направи заключение, че обновяването трябва да е насочено към ниско- и среднотехнологичната група от продукти и дейности, както и към ресурсно базираните производства и продукти от първичния сектор.

Възстановяването на позициите в износа на високотехнологични продукти и услуги чрез тяхното обновяване е необходима предпоставка за изграждане на съвременна икономика на знанието в страната. По този начин съществуващата структура на износа по технологични групи (35.4% са продуктите от нискотехнологичната група, 20.2% са тези от среднотехнологичната група, 18.8% заема износът на продукти на ресурсно базирани производства, продуктите на първичния сектор осигуряват 14.3% от износа, а делът на високотехнологичните продукти е 5.5% от износа), въпреки че се различава от тази на напредналите

страни, може да допринесе за иновативното развитие на икономика на знанието в страната. Промяната на тази структура може да стане само със значителни инвестиции за научноизследователски и други иновационни дейности в областта на средно- и високотехнологичните производства, но тя може да е обоснована само ако съществува съответна промяна във външното търсене на резултатите им. Възможно решение за увеличение на външното търсене на произведени или комплектовани в страната продукти от средно- и високотехнологичните групи е стимулирането на внос на такива стоки от ЕС и други високотехнологични райони в света, които да се използват за подобряване на конкурентоспособността и да увеличават обема на стоките, изнасяни за страните от ОНД, Черноморския район и трети страни. Привличането на фондове (предимно от ЕС) за научноизследователски и други иновационни дейности в отрасли, които имат относителни сравнителни предимства във външната търговия, може да допринесе за увеличение на външното търсене на национално базирани нови знания.

Конкретизацията на тенденциите на външното търсене на нови знания и определянето на насоки за въздействие върху тях се основава на резултатите от определянето на относителни сравнителни предимства по технологични групи. Специализацията на България по данни за 2003 г. е в първичния сектор, ресурсно базираните (преработване на селскостопански и други продукти) и нискотехнологичните производства (текстил, облекло и др.). За България последните осем години водят до увеличение на специализацията й само в първичния сектор и в нискотехнологичната група на отраслите на текстила и облеклото. В другите технологични групи има тенденции към намаляване на относителните сравнителни предимства.

Тези резултати показват, че е особено наложително политиката на страната да се насочи към действия за преодоляване на негативната тенденция към намаляване на относителните сравнителни предимства в областта на високотехнологичната група от отрасли чрез предприемане на мерки за увеличаване на платежоспособното външно търсене на резултати от тяхната дейност.

Иновативните усилия трябва да се насочат към следните високотехнологични продукти: медицински и фармацевтични продукти – 1.37%, електрически машини – други – 0.83%, телекомуникационно оборудване – 0.63%, други машини за енергия – 0.57%, измервателни и контролиращи инструменти – 0.4%, електрически машини – 0.38%, ротативни електрически централи – 0.37%, транзистори и др. – 0.24%, оборудване за автоматична обработка на данни – 0.24%, части и допълнителни принадлежности към офис-оборудване и оборудване за автоматична обработка на данни – 0.16%, офис-оборудване – 0.11%, оптически инструменти – 0.02%. Те определят и в кои области повечето изследователски и иновационни усилия биха имали по-добър резултат за икономическото развитие на страната.

Външното търсене на нови национално базирани знания има потенциал да се увеличи и чрез задълбочаване на сътрудничеството в изследователската

дейност и развитието на международни иновационни мрежи. Изследванията показват, че най-голямо влияние върху иновативното развитие на страната може да има сътрудничеството в областта на съвместните изследвания и обновяване на производството на електрически машини и съоръжения, ротативни електрически централи (най-вече с Украйна, Румъния, Сърбия и Черна гора). За такава дейност при производство на оптически инструменти има потенциал за сътрудничество с Украйна. Иновационните мрежи, включващи съответните страни, имат потенциал да се превърнат в механизми за увеличаване на национално базирани нови знания

1.3. Политиката на институциите

Политиката на институциите е важен фактор за нарастването на платежоспособното търсене на нови национално базирани знания. Институциите, които финансират изследователските и иновационните дейности, определят обема и структурата на търсенето на нови знания (по области на научни изследвания, по приложимост и т.н.) в рамките на страната. Върху формирането на търсенето на знания оказва въздействие, от една страна, поведението на потребителите, а от друга, политиката на основните институционални сектори – на държавата, на бизнес-сектора, на образователния сектор, на финансовия сектор, външните институции, нетърговските организации, които на практика са потребители на знанията като икономически ресурс.

1.4. Саморазвитието на науката и натрупаният потенциал по институционални сектори

Търсенето на нови знания се определя и от саморазвитието на науката чрез осъществяване основно на фундаментални и отчасти на приложни изследвания. Обикновено то се формира от осъзнатата необходимост от развитие на науката за решаване на обществено значими задачи, както и от поддържането и развитието на съвременни бизнес-приложими знания. Приоритетите за развитието на такива дейности се решават в рамките на академичната автономия, като реализирането на политиката на съответната институция следва същата логика, както при осъществяването на държавната политика – ефективността й зависи от администрацията и посредничещите институции.

Търсенето на знания се определя и от наличието на натрупан в страната потенциал за формиране на идеи и тяхното реализиране при решаване на конкретни задачи.

Капацитетът от национално базирани знания и неговата промяна по институционални сектори също оказва въздействие върху реалното търсенето на знания като потенциал за развитие на икономиката.

Липсата на координация на стратегията и политиката по отношение на обема и структурата на финансиране на научноизследователски и други иновационни дейности, които се финансират от държавата, както от координацията й със

стратегиите и политиките на другите институционални сектори е съществена пречка пред използването на потенциала от национално базирани знания за просперитета на страната. Преодоляването на противоречията и ускоряването на ефективното взаимодействие между институциите при осъществяване на възпроизводството на съществуващи знания, натрупването и циркулацията на нови знания е важна предпоставка за развитие на икономика, основана на знания, и цел на националната иновационна политика. Това е главна задача на националната иновационна политика и нейното координиране с тази на страните от ЕС.

Разкъсването на връзките между институциите при осъществяване на иновационните процеси, резултат от трансформацията на механизмите на размяна и разпределение след началото на 90-те години, води до намаляване на обема и промяна в институционалната и отрасловата структура на знанията в страната.

Днес най-голям дял от знанията е концентриран в държавния изследователски сектор. За развитието му най-силно влияние оказва отношението на обществото, намиращо концентриран израз в държавната политика на финансиране на науката. Тя е най-важният фактор за формиране на търсенето на знания в страната по обем, качество и структура.

Въпреки огромното значение на знанията за успешното обновяване на бизнеса техният обем бележи тенденция към намаляване. До известна степен потребността от нови знания в този сектор се компенсира чрез заплащане на извършването на изследвания в държавния и другите изследователски сектори. Основен фактор за увеличаване на търсенето на знания от бизнеса е поведението на потребителите, основно в страната, които предпочитат при повишаване на доходите да закупуват по-качествени и разнообразни по асортимент продукция и услуги. Същевременно, за да се отговори на това предизвикателство, е важно предприемачите да осъзнават и да полагат усилия да изпълняват тези изисквания, като финансовият сектор осигурява възможности за финансиране на необходимите промени, а държавата – подходяща регулаторна рамка, информационна и комуникационна инфраструктура и координиране на дейностите.

Повишаването на търсенето на обновени български продукти и услуги, вкл. резултати на научноизследователска и развойна дейност, зависи най-вече от външното търсене. За увеличаване на неговия обем и подобряване на неговото равнище (към продукти и услуги във високотехнологичните групи) може да допринесе подходяща политика на държавата при договаряне на интегрирането с ЕС и на отношенията с други държави, които могат да предложат съответен пазар, например Русия, страните от ОНД, други държави от Черноморския, както и от други региони. Важна роля в тази насока може да играе активното взаимодействие в международните и преди всичко европейски базираните иновационни мрежи на всички институционални сектори

2. Два сценария за развитие на икономика на знанието

При характеристика на състоянието и проблемите на икономиката на знанието у нас се очертават два сценария на бъдещото развитие: при продължаване на сегашната политика и при активизиране на обществената политика.

2.1. Песимистичен сценарий

През периода след въвеждане на паричния съвет икономиката на страната се характеризира с финансова стабилност и постоянен икономически растеж. През същия период обаче не се забелязва тенденция към увеличаване на дела на използваните нови знания, измерени чрез разходите за НИРД в БВП. Както обществените, така и частните инвестиции са на много ниско ниво в сравнение със средното за другите страни-членки на ЕС. Ниско е равнището на заплащане на заетите с НИРД, което е допълнителен стимул за емиграция на населението с висока квалификация и образование. Намалява делът на високотехнологичния износ, губят се завоювани през предишни периоди относителни конкурентни предимства във външната търговия.

Тези негативни тенденции на загуба на конкурентни предимства ще се засилват, от една страна, поради разширяването на предлагането на нови знания, обусловено от ускореното развитие и използване на информационните и комуникационните технологии и задълбочаващата се глобализация на икономическите процеси, а от друга, поради невъзможността една малка отворена икономика да формира национално платежоспособно търсене на нови знания, което да съответства на глобално формиралото се предлагане. Допускането на тези негативните тенденции ще доведе до превръщането на България в периферна по отношение на другите страни-членки на ЕС или до самоизолирането й. А тези тенденции са непреодолими в рамките на пазарното формиране на търсенето и предлагането на нови знания в страната. Явно е, че е необходимо прилагането и на други механизми за формиране на търсенето и предлагането на нови знания в националната икономика и превръщането й в модерна икономика, която успешно използва творческия потенциал на населението си. Основания за оптимистичен сценарий могат да се намерят в Лисабонската стратегия за развитие на динамична икономика на знанието на ЕС и предлаганите механизми за осъществяването й.

2.2. Оптимистичен сценарий

Оптимистичният сценарий за развитие на икономика на знанието е свързан с повишаването на иновативността й като способност да генерира, усвоява и използва нови знания за повишаване на икономическия растеж, създаване на повече и по-добри работни места, по-добро обществено устройство – здравеопазване, образование, управление, сигурност и устойчиво развитие на природата и отношенията в обществото.

Новият старт на Лисабонската стратегия на ЕС дава насоки за реализиране на оптимистичния сценарий за развитие на икономика на знанието в страната.

Основен негов елемент е препоръката за формиране на Национална програма за развитие на икономика на знанието, която да отразява спецификата на националния потенциал и приоритетите за развитие, които да се отчетат при конкретизирането на Общата европейска стратегия през 2010 г. Основен инструмент за реализирането на Лисабонската стратегия е отвореният метод на координация на всички равнища на национално и европейско управление. Все по-нарастващо значение придобива обмяната на информация и съгласуването на решенията в рамките на международните иновационни мрежи.

3. Национална програма за развитие на динамична икономика на знанието

Осъществяването на оптимистичния сценарий за развитие на икономика на знанието в страната е свързано с разработването и осъществяването на Национална лисабонска програма за развитие на динамична икономика на знанието. Нейна първоначална цел би трябвало да е преодоляването на негативните тенденции в търсенето и предлагането на нови знания в българската икономика и превръщането на знанията в източник на растеж. Реализирането на тази цел изисква решаването на редица проблеми от общ и специфичен характер, което е свързано с активизиране на обществената политика.

3.1. Основни задачи

Сред основните задачи, решаването на които трябва да залегне в Националната лисабонска програма за развитие на динамична икономика на знанието у нас, са:

- ясно дефиниране на националните приоритети за икономическо развитие и на приоритети за държавна, вкл. чрез ЕС, подкрепа;
- координация между стратегиите на отделните министерства относно секторните приоритети в съответствие с националните приоритети на държавата и обществото;
- прилагане на ефективни оценъчни механизми на постигнатите резултати;
- повишаване на платежоспособно търсене на знания в страната;
- повишаване на външното търсене на национално базирани знания;
- повишаване на обема и качеството на предлаганите в страната знания с акцент върху тези, които са национално базирани;
- създаване на повече възможности за достъп и активно участие в иновационни мрежи – за обмяна на идеи, за иницииране, финансиране и осъществяване на иновационни проекти, с особен акцент върху международно базираните, както и във всички други мрежи.

3.2. Държавна политика

За осигуряване на изпреварващо развитие при обновяване е необходимо да се дава предимство на тези най-нови технологии при формиране приоритетите на индустриалната, научната и образователната политика, които ще допринесат за дългосрочно и устойчиво (най-вече чрез използване на резултати от изследователска и развойна дейност, проведена в България) разширяване на националния и международния пазар за български продукти. Такова предимство на най-новите технологии трябва да се дава и при изграждане на инфраструктурата и сигурността. Осъществяването на политиката на изпреварващо развитие трябва да се съпровожда със съответни промени в законодателството. Основна роля в държавната политика за изграждане на икономика на знанието има научна политика, която се провежда от държавата чрез бюджета. Тя трябва да съдържа виждане за финансирането на доконкурентни и конкурентни изследвания по отрасли и области на познание, което се управлява в рамките на академичната автономия, на публичните и частните изследователски формирования. Държавата трябва да има приоритети и по икономически сектори и отрасли, по продуктови групи и по области на знанието.

Същевременно е необходимо държавната политика да съдържа виждания за основните участници в националната иновационна система и взаимното съгласуване на интересите им (отворен метод на координация) за сътрудничество чрез публично-частни партньорства между академията, университетите и бизнеса, като за малкия и средния бизнес се препоръчва посредничеството на браншови и търговски камари. За ефективността на такива партньорства държавата трябва да подкрепя интернационализацията на техните дейности директно – чрез подкрепа за промоционални участия на международни панаири, семинари и др., и опосредствано - чрез насърчаване на самите предприятия да излизат на международния пазар (чрез подкрепа на неговите представители от браншови камари и съюзи да имат постоянни представителства в страни с перспективни пазари), с акцент върху втората форма. Важни задачи на държавата са опростяване на връзките между администрацията и бизнеса, формиране на насърчителни програми, провеждани от специални агенции, развитие на функциите на електронното правителство. Въвеждането и все по-широкото използване на най-нови ИКТ за ускоряване и повишаване ефективността на взаимната обвързаност B2B, G2B, C2B, C2G е предпоставка за постигане на тези цели.

3.3. Инструменти на ЕС

Сред дейностите на ЕС, включването в които ще допринесе за постигане на националните цели, са:

- насърчаване на предприемачеството и уменията (бизнес средата);
- подобряване на достъпа на МСП до пазарите;

- намаляване на бюрокрацията;

- подобряване на потенциала за растеж на малките и средните предприятия чрез достъп и използване на ИТК в тяхната дейност и достъп и използване на информация за иновации;

- засилване на диалога и консултациите между заинтересованите участници.

Сред инструментите на ЕС, чието обмислено използване в страната ще допринесе за постигане на националните цели за развитие на икономика на знанието, централно място заема бюджетът за "Конкурентоспособност и иновации" за 2007 – 2013 г.

Други важни инструменти на ЕС са тези за подкрепа на национални програми – чрез финансовото подпомагане от Структурните фондове, Европейския селскостопански фонд за развитие на селските райони (ЕСФРСР), Европейския фонд за рибарство (ЕФР).

Сред мерките на ЕС, които биха повишили националната иновативност на микроикономическо равнище, са:

- повишаване активността на институциите в областта на образованието, подкрепа на изследванията и развитието, подобряване на предприемачеството, особено в МСП и др.;

- участие в ежегодната конференция за оценка и обмяна на постижения.

Предстои доста работа по прилагането на европейските инструменти за развитие на икономика на знанието. На сегашния етап у нас все още се прилагат само два инструмента – този на националния фонд "Научни изследвания" и на Националния иновационен фонд. Първият подкрепя предимно научните изследвания в университетите, а вторият е насочен към подпомагане чрез съфинансиране с МСП на създаването и внедряването на нови продукти и технологии.

Особено важна е задачата за укрепване на националните мрежи за икономическо развитие и тяхното включване в международните такива. Например важна роля може да има по-активното включване в Европейската асоциация за МСП, която:

- лобира в европейските институции (Европейската комисия, парламент, съвет, икономическия и социалния комитет, Европейския регионален комитет, други асоциации – Еврокомерс, търговски асоциации) чрез лобираща група и пресконференции. Целта на представянето на бизнеса в тези институции е да изгради обща позиция на предприятията и европейските институции при формулирането на регулации, което е гаранция за тяхното прилагане;

- оказва конкретна подкрепа (при идентифициране на проекти, намиране на подходящия партньор в определена страна, специфична подкрепа при контакт с европейски институции и др.).

3.4. Институции и тяхната координация

Европейската и добрите световни практики показват, че поставената цел за развитие на икономика на знанието може да се постигне при съчетаване на пазарните механизми с метода на отворената координация.

Методът на отворената координация е свързан с координация на широка гама от институции (вж. Таблица 6). Това би могло да се осъществи чрез създаването на Национален център за координация на функциите на институциите на националната иновационна система.

Основните мерки, които трябва да са обект на координация:

- последователната реализация на националните приоритети за развитие;
- обновяване на използваните технологии;
- повишаване на иновационната активност чрез подобряване на средата и пожизнено обучение;
- прилагане на публично-частното партньорство като механизъм;
- интегриране на МСП;
- развитие на мрежите за партньорство;
- въвеждане на нови технологии чрез подкрепа на консултации, инвестиции, обучение, въвеждане на ИКТ;
- подкрепа на представителства на браншови камари и съюзи в страни със стратегически пазари;
- развитие на проиновативна инфраструктура от посредници – инкубатори, технологични центрове, научно-технически паркове, центрове за трансфер на знания към предприятията, спин-оф организации към университетите, които ще осигурят връзките между научните институти, университетите и предприятията с иновационен потенциал.

Таблица 6

Основни институции, които взаимодействат при формиране и осъществяване на националната иновационна политика

Политически власти	Административни органи	Посредничещи организации	Изследователски институции и инфраструктура
Парламент Президент Национален съвет за наука, технологии и иновации Регионални власти (областни/ общински съвети)	I. Правителство: Министерство на държавната администрация и административната реформа Министерство на финансите Министерство на образованието и науката Министерство на икономиката и енергетиката Министерство на културата Министерство на селското стопанство и горите Министерство на транспорта Министерство на околната среда и водите Министерство на европейската интеграция Министерство на правосъдието Министерство на труда и социалната политика Министерство на здравеопазването Министерство на регионалното развитие и благоустройството Министерство на външните работи II. Местни изпълнителни органи и др.	I.Държавни посредничещи организации: Патентно ведомство Национален център за информация и документация НСИ Фонд "Научни изследвания" Фонд "Иновации" Агенция за насърчаване на МСП Агенция за информационни и комуникационни технологии Национална агенция за професионално образование и обучение II.Посредничещи организации на бизнеса Национално сдружение на общините в България Българска търговско-промишлена палата Българска индустриална асоциация Професионални бизнес-асоциации Българска камара на занаятите Българска асоциация на агенциите за регионално развитие Национален съюз на средния и дребен бизнес Бизнес-иновационен център БИЦ - ИЗОТ III.Организации, посредничещи между научните и политическите организации, индустрията и др. - Съюз на учените в България - Федерация на научно-техническите съюзи IV.Организации, посредничещи между науката и индустрията - Фондация GIS – Transfer Centre към БАН - Европейски иновационен център - Национална научна борса - Пловдив - East-West International - СУ- Център за технологии на информационното общество и др.	Изследователски институции Българска академия на науките Национален център за аграрни науки Висши училища Изследователски институти към министерства, държавни агенции и др. Научна информационна инфраструктура - Интернет - научно-технически библиотеки
		Частен сектор	
		- Частни университети - НТО в частна полза	- звена за изследователски дейности в големите фирми - малки и средни предприятия с предмет на дейност НИРД

3.5. Финансови и институционални критерии за постигане целите на програмата

Финансови и институционални критерии за постигане на целите на програмата към 2010 г. биха могли да бъдат:

- постигане на равнище от 1.4 % от БВП за разходи за НИРД (1.8% максимум и 1% минимум). Основен източник се очаква да бъдат Структурните фондове, които да дадат тласък на интензивността на изследователските и развойните дейности, за да се постигне скок от сегашното равнище от 0.5% поне на 1% - равнище, съответстващо на минималните изисквания за развитие, съгласно критериите на ООН;

- увеличение на разходите за НИРД, направени от бизнеса в страната до 0.6% от БВП (1% максимум, 0.5% минимум);

- създаване на Национален център за координация на публичните и частните инициативи за иновации в страната и чужбина, разширяване броя на участниците в иновационните процеси, увеличаване обема, съдържанието и резултативността на техните взаимодействия, значително повишаване на търсенето на иновации;

- постигане на високо равнище на функциониране на посредниците при осъществяване на иновационните процеси чрез: предоставяне на информации за новости, финансиране на иновационни проекти, проектиране и т.н, консултантски услуги, инкубиране, брокерство, регистрация и защита на интелектуална собственост, изследвания и развитие по договор, посреднически услуги, трансфер на технологии, тест и сертификация (стандартизация), обучение за използване на нови технологии, изработване на прототипи.

Към 2020 г. финансовите критерии би трябвало да са съизмерими със средните постижения за ЕС.

4. Отраслови аспекти на развитието на икономиката на знанието

Всяка страна би трябвало да има виждане относно приоритетните отраслови направления за развитие на фундаментални и приложни изследвания, които да бъдат подкрепяни от държавата. Това обаче е изключително сложна и трудна задача в условията на бързи и неравномерни промени в съществуващите знания и липсата на достатъчно основания, че новите знания ще бъдат успешно използвани за икономическия растеж на страната.

4.1. Подходи при определяне на приоритетите

В рамките на пазарната парадигма търсенето и предлагането определят насоките за създаване и използване на нови знания. Прилагането на този

подход у нас въпреки финансовата стабилност и икономическия растеж води до намаляване както на търсенето, така и на предлагането на национално базирани нови знания. Напоследък в държавната политика се прилага подход на идентичност на националните приоритети с тези на ЕС, който по принцип е правилен, но едва ли при ограничените национални ресурси би могъл да допринесе за развитие на икономика на знанието. Същевременно опитът показва, че практиката на формирането на отраслови приоритети за национална подкрепа на създаването и използването на нови знания твърде слабо кореспондира с ускоряването на икономическия растеж.

4.2. Критерии за определяне на приоритетни направления

Проблемът за определяне на приоритетни направления на държавно и друго обществено и бизнес-въздействие върху обновяването на икономиката е сложен и специфичен за всяка страна. Като се отчита необходимостта от решаването му поради ограничените държавни средства би трябвало да се формира набор от критерии за определяне на приоритетните направления за развитие на икономика на знанието в страната. Като такива бихме определили направленията, които:

- съдействат за съхраняване и развитие на идентичността на българското общество в глобална бързо променяща се среда;
- формират абсолютни конкурентни предимства в международната търговия;
- формират относителни сравнителни конкурентни предимства в международната търговия;
- бележат нарастващи относителни сравнителни конкурентни предимства;
- формирали са относителни сравнителни конкурентни предимства в международната търговия на страната в близкото минало и имат потенциал за връщане на позициите;
- формират преобладаващ износ по високотехнологични продуктови групи;
- определени са от фирмите като необходими;
- съдействат за постигане на общите цели на ЕС и страната има натрупан потенциал за това.

4.3. Някои приоритети за развитие на икономика на знанието

Постигането на целите на Програмата за икономическо развитие, основано на знания, не би могло да се постигне без обществено подпомагане на обновяването, тъй като както търсенето, така и предлагането на знания в българската икономика са на много ниски равнища. Във връзка с това се налага

да се идентифицират приоритети за обществено подпомагане освен чрез бюджетни средства и със средства от Европейските структурни фондове (Европейски фонд за регионално развитие, Европейски социален фонд – развитие на човешките ресурси, Кохезионен фонд – транспорт и околна среда) и Европейските специализирани фондове (Европейски селскостопански фонд за развитие на селскостопанските райони и Европейски фонд за развитие на рибарството) за периода след приемането ни в ЕС. За периода от 2007 до 2013 г. са предвидени европейски средства в размер на 12 млрд. EUR, към които трябва да се добавят 3 млрд. EUR от страната. Възможността да се мобилизират 15 млрд. EUR за 6-годишен период е уникален шанс за обновяване на икономиката, което би могло да доведе до рязко повишаване на нейната конкурентоспособност и преструктуриране, съответстващо на новите предизвикателства на глобалната икономика.

Приоритетите за общественото подпомагане трябва да са подчинени на общите приоритети на икономическо развитие на България. Според нас критерият за формиране на приоритетите за общественото подпомагане на производството, възпроизводството и най-ефективното използване на знанията и уменията на хората у нас трябва да е устойчивото ускорено съвременно развитие на българското общество. Икономическите измерения на този критерий се свеждат до постигане на висок устойчив икономически растеж и по-добра заетост и жизнен стандарт на населението, съпроводен от достойно участие в глобалните икономически процеси чрез подобряване на външнотърговския баланс.

Определяне на приоритетите за обществено подпомагане на използване на нови знания за икономическо развитие

Определянето на приоритетите за общественото финансиране на обновяването на бизнес-сектора, изследователския сектор и този на висшето и средното специално образование е важен и труден за решаване въпрос. Насоките за определяне на приоритетите за обществено подпомагане могат да се разграничат според директния бенефициент на ефекта от обновяването – бизнес-сектора и обществото.

Общественото финансиране за обновяване на бизнеса

Общественото финансиране за обновяването на бизнеса има три секторни бенифициента – самия бизнес-сектор, изследователския сектор и сектора на висшето и средното професионално образование.

От гледна точка на икономическия растеж на сегашния етап на развитие на страната най-голям дял в създаването на добавена стойност има секторът на услугите (60%) и по-конкретно на услугите, свързани с транспорт, складиране и съобщения. Увеличаването на обществените инвестиции за съвременно обновяване на този сектор, необходимостта от което се доказва чрез всички прилагани методики за оценка, ще има и най-голям ефект върху нарастването на БВП. На второ място по значимост за създаването на добавена стойност е индустрията (с 30%) и преди всичко преработвателната промишленост. Делът

на горското и селско стопанство (10%) е значително по-висок от дела на този сектор в създаването на добавена стойност в други страни. Инвестициите за нововъведения в областта на обработката на продуктите от селското и горското стопанство и съпътстващите ги услуги са важно направление на общественото подпомагане.

Директното подпомагане на бизнеса ще доведе по-бързо до постигане на реални, но не и значителни за страната резултати от иновационните дейности. Това се определя от липсата на достатъчно капацитет за усвояване на нови знания (абсорбционен потенциал) в преобладаващия брой фирми у нас. 99.8% от всички фирми в страната са микро-, малки и средни по размер, твърде е малък броят на фирмите, които се занимават с научноизследователска и развойна дейност. Поради тази причина българските фирми, когато търсят обекти на интелектуална собственост на вътрешния пазар, търсят техническа документация, търговски марки и авторски права, и твърде рядко патенти. Директното подпомагане на обновяването на бизнеса при тези условия има най-голям ефект при закупуване на нови машини, оборудване и технологии.

Обществено финансиране на изследователския сектор за намиране на приложими за българския бизнес нови решения в области като машиностроене и приборостроене, информационни и комуникационни технологии, енергетика, химическа промишленост и биотехнологии[15] би имало по-голям ефект за обновяването от директното финансиране на бизнеса. В случая би трябвало да се търси добрият баланс между общественото финансиране на бизнеса и научните институти в направленията, в които има търсене на практически приложими изследвания. Същото се отнася и до обновяването на средно- и нискотехнологичните отрасли и продукти, които формират преобладаващия износ на страната. При избора на секторни и отраслови приоритети за подкрепа на НИРД трябва да се дава предимство на тези, които:

- формират абсолютни и относителни сравнителни предимства в международната търговия на страната. Проведените анализи показват, че сред тях са първичният сектор, ресурсобазирани производства (преработване на селскостопански и други продукти) и нискотехнологичните производства (текстил, облекла и др.);

- бележат нарастващи относителни сравнителни предимства - производството на електрооборудване;

- са формирали относителни сравнителни предимства за страната в международната търговия в близкото минало и имат потенциал за връщане на позициите. В тази група попадат високотехнологичните производства. Проведеният анализ показва, че преобладаващ износ формират следните високотехнологични продуктови групи:

[15] В тези икономически сектори е регистрирано най-голямо търсене на инвестиции за обновяване на първата сесия на Националния иновационен фонд.

- електрически машини – други;
- оптически инструменти;
- ротативни електрически централи;
- други машини за енергия.

Освен директното инвестиране в бизнеса и в изследователския сектор за обновяване на бизнеса важно значение има общественото финансиране на висшето и средното специално образование в посочените направления. Интегрирането на обучението на студентите и колежаните с провеждането на изследователска дейност е важен инструмент за постигане на поставената цел.

Общественото финансиране за развитие на българското общество и достойно участие в международния живот

Съвременното развитие на всяко общество е свързано с научноизследователски и развойни дейности в областта на обществените науки. Освен тези науки за общественото развитие са необходими НИРД в области, които съдействат за съвременно образование, култура, изкуство, здравеопазване и държавно управление, както и за качествена и надеждна информационна и комуникационна инфраструктура и сигурност.

Потребностите за достойното участие в международния живот са основание за формиране на друга група от направления за обществено финансиране, които в някои случаи се припокриват с приоритетите за развитие на бизнеса, но далеч не се ограничават само с тях. Освен практико-приложни изследвания удовлетворяването на тези потребности включва и финансиране на фундаментални изследвания. Конкретните направления за приоритетно обществено съфинансиране се определят и от потенциала за международно научно-техническо сътрудничество. Резултатите от изследванията показват, че такъв потенциал има в областта на групата “електрически машини – други” и “ротативни електрически централи”, който се очертава с Румъния, Сърбия и Черна Гора и Украйна, както и “оптически инструменти” с Украйна. Обществото съфинасиране би помогнало и съвместно приложение на резултати от НИРД, а именно в сектора “услуги (други)”, “преработвателна промишленост”, “селско и горско стопанство”, “транспорт и комуникации”.

Както е известно, когато не са пряко свързани с производствената сфера, инвестициите за фундаментални изследвания са с много ниска непосредствена икономическа възвръщаемост. Но без тях е невъзможно осъществяване на преобладаващата част от практико-приложни изследвания, както и нарастването на т.нар. обществено благо. В съвременния свят са малко държавите, които могат да си позволят провеждане на фундаментални изследвания във всички области при това на най-високо съвременно равнище. България е страна, която не може да си позволи развитие на всички области. Затова обществената подкрепа за фундаментални изследвания трябва да отчита националното и

международното търсене на национално базирани резултати от фундаментални изследвания и поддържане и засилване на завоювани позиции от българската наука. Тук става дума за завоюваните позиции, които са изявени в областта на:

- обществените и хуманитарните науки;
- природните и техническите науки:
  - математика;
  - инженерни и технически науки, включително компютърни науки;
  - науки за Земята и Космоса;
  - физика;
  - химия;
  - биоимедицински изследвания.

Основните бенифициенти на общественото финансиране за извършване на фундаментални и практико-приложни научноизследователски и развойни дейности трябва да са научните институти, висшите и средните училища с извоюван авторитет и бизнесът, който ги обслужва.

Националната програма за обновяване на икономиката чрез генериране и използване на знания е интегрален компонент на Лисабонската програма за икономическо развитие на Европа. От тази гледна точка може да се обобщи, че страната би могла да допринесе за постигане на целите на ЕС да се превърне в най-конкурентна икономика в света:

- със своя принос за разширяване на пазара на български и европейски продукти извън пазара на Европейския съюз;
- като световна туристическа дестинация с акцент върху културния и предимно археологическия туризъм. С развитието на този сектор България ще допринесе за поддържане на лидеството на Европа като световна туристическа дестинация;
- като производител на екологично чисти храни с гарантирано качество;
- като привлекателен център за образование и работа на висококвалифицирани специалисти от Черноморския и други региони на света.

5. Заключение

Решаването на проблемите пред обновяването и развитието на икономика на знанието у нас е жизненоважно за българското общество. Тези проблеми са

свързани с:

- ниското общо равнище на вътрешно търсене на знания – 4 пъти по-ниско от сегашното средноевропейско и 6 пъти по-ниско от определеното с Лисабонската стратегия 3-процентно равнище на дела на инвестициите за научноизследователска и развойна дейност в БВП;

- тревожно ниското равнище и липсата на потенциал за търсене на знания от бизнеса, определено както от преобладаващия дял на МСП, които са със слаб потенциал да иновират и малкия дял високотехнологични фирми, така и от факта, че много малко от фирмите поддържат връзки с научни институти и висши училища. Тревожен е фактът, че над 89% от фирмите у нас не въвеждат новости, а от тези, които въвеждат, само 25% поддържат връзки с научни институти или висши училища, само 3.43% от фирмите се занимават с научна и развойна дейност;

- намаляващото външно търсене на национално базирани знания. Делът на износа на високотехнологични продукти в общия износ през 2003 г. е само 16% от средното за ЕС-25. Изключително ниското равнище на интелектуалната собственост в страната е важна причина за това състояние;

- намаляващото равнище на обема и качеството на предлаганите в страната знания;

- липсата на Национална лисабонска програма за развитие на икономиката на знанието и оперативна програма за развитие на науката със средства на Структурните фондове.

Проблемите пред обновяването и развитието на икономика на знанието не биха могли да се решат, ако няма общо национално виждане за икономическото развитие на страната. То е необходимо за координиране на стратегиите на отделните министерства относно секторните приоритети с тези на ЕС, отразени в технологичните платформи, както и за разработване на ефективни оценъчни механизми на икономическото развитие.

Затова иницииране и осъществяване на Национална лисабонска програма за развитие на обновяваща се динамична икономика на знанието е от жизненоважна необходимост. Нейната цел съгласно възприетата цел на ЕС трябва да е:

- постигане на по-висок икономически растеж;

- създаване на нови и по-добри работни места

Чрез: подкрепа на генерирането, усвояването и прилагането на нови знания за обновяване на предприятията, повишаване на производителността на труда и ефективността на производството, подобряване на условията на работната среда, откриване на нови работни места, намаляване на безработицата и повишаване на жизнения стандарт на населението. В същото време тя би

трябвало да е подчинена на национално специфични приоритети, които вече бяха дискутирани.

Националната лисабонска програма за развитие на динамична икономика на знанието трябва да предлага:

- механизми за ускорено технологично обновяване на съвременно равнище на:
  - инфраструктурата – информационна, комуникационна, транспортна;
  - отраслите, които осигуряват абсолютни и относителни предимства в глобалната икономика;
- механизми за увеличаване на търсенето и привличането на интелект за развитието на българското общество и икономиката;
- повишаване на разходите за НИРД до 1.2% от БВП с акцент върху търсенето от страна на бизнеса – до 50% от общите инвестиции за НИРД към 2010 г.;
- механизми за увеличаване на външното търсене на национално базирани знания;
- механизми за повишаване на обема и качеството на предлаганите в страната знания с акцент върху тези, които са национално базирани.

Националната лисабонска програма трябва да е насочена към създаване на условия за привличане на интелект в България и увеличаване на търсенето на резултати от труда му чрез:

- повишаване на ефективността на сътрудничеството между университети, научни институции и бизнеса;
- получаване на достойни доходи от осъществяването на всички видове интелектуални дейности;
- по-ефективна защита на авторското право и различните форми на индустриална собственост;
- стимулиране на търсенето на знания от бизнес-сектора чрез държавни и европейски средства (структурни фондове и др.), както и на други международни частни, държавни и обществени организации.

Своевременното и целенасочено въздействие на българското общество за решаване на проблема за обновяването чрез подпомагане на създаването, усвояването и използването на нови знания в икономиката е важна предпоставка за осъществяване на дългосрочна стратегия за развитие в условия на глобална конкурентна среда.